III 21726

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

Литература и култура

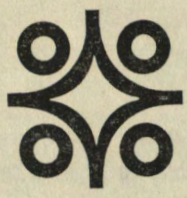

·НАУКА
И ИЗКУСТВО·
София

III 21726 литер

ПЕТЪР ДИНЕКОВ

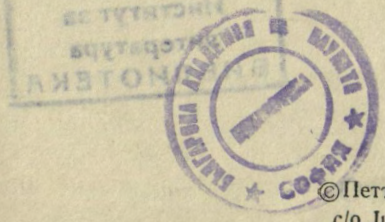
Литература и култура

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

НАУКА
И ИЗКУСТВО
СОФИЯ
1982

ПРОВЕРКА
2021

ПРОВЕРКА
2009 - 2010

ТП 21726
Б 7011/82

©Петър Николов Динеков
с/о Jusautor, София, 1982

Индекс 82Б

Насловът на тази книга — „Литература и култура“ — предполага теоретично или историческо изследване на отношенията между две изключително важни области на духовния живот на българите. Задачата на книгата обаче е по-скромна: да разгледа в отделни статии някои моменти от историята на българската литература и култура — главно през средновековието и Възраждането. В центъра на вниманието са все пак проблемите на литературата, които получават нови осветления при успоредяване с общото културно развитие.

Поместените статии са разпределени в четири дяла: „Из историята на българската литература“, „Из проблемите на българския фолклор“, „Из историята на българската култура“, „Из историята на българската наука“. Това разпределение е по-скоро за прегледност, защото строго разграничение не може да се прокара — проблемите преливат един в друг. Но в края на краищата понятието „култура“ е толкова широко, че обединява всички статии независимо от специфичните особености на литературата, фолклора и науката.

Мисля, че ще представят интерес за читателите статиите, посветени на нашето книгопечатане и книгоиздаване — една област, в която литературните историци рядко навлизат. В книгата е включен и проблемът за преводната литература — както от теоретично, така и от историческо гледище. Преводаческата дейност е една от най-съществените страни на общочовешката култура, един от най-важните двигатели на цивилизацията.

Твърде широко място е отделено за историята на българската наука — главно филологията и историографията. Освен общите статии за стогодишнината на Българската академия на науките и развитието на Факултета за славянски филологии при Софийския университет „Климент Охридски" поместват се и очерци за отделни учени. У нас почти не се изучават биографиите на хората на науката, а тези биографии са много интересни, защото разкриват корените и историята на българската интелигенция. В очерците голямо място заемат личните спомени. Мисля, че това не навредя истината — живото свидетелство спасява от забрава важни черти на личността, на характера, на човешкия живот.

С малки изключения статиите са писани през последните години, обнародвани са в периодични издания и сборници; за първи път се събират в книга. Те са твърде разнородни по характер — в зависимост от обстоятелствата, при които са писани, и от предназначението, което са имали. В статиите има неизбежни повторения. Не ми бе възможно да ги отстраня — ще се наруши органичната цялост на изложението. Понякога повторенията подчертават важни моменти от разглежданите въпроси.

И в тази книга моята основна задача бе да покажа постиженията на българската култура през вековете, развивала се при сложни и трудни исторически условия.

Изпълнен с дълбоко преклонение пред творческия гений на нашия народ, посвещавам книгата на 1300-годишнината от основаването на българската държава.

I
ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

ЗА ИСТОРИЧЕСКОТО ЕДИНСТВО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

I

Темата за историческото единство на българската литература е трудна; въпросите, които тя повдига, мъчно могат да бъдат решени, но се налага да бъдат поставени във връзка с голямата дата — 1300-годишнината от основаването на българската държава. Литературата е едно от най-големите национални достижения в нашето многовековно политическо и културно развитие. Тя е огледало на творческия гений на българския народ, на народния бит и душевност, на националния характер, на българската историческа съдба. Историята на българската литература е история на българския народ.

Да се разглежда тази история в такъв важен и, бих казал, решителен момент, значи не непременно да се честнува един празник, а по-скоро — да се направи равносметка. Равносметката не е съд, равносметката е размисъл. Размисъл за миналото, съпоставка на миналото с настоящето, размисъл за бъдещето.

Знам, че самата постановка на въпроса за историческото единство на българската литература може да се сметне за спорна от теоретическо гледище. За какво единство може да се говори при една литература, която извървява сложни исторически пътища и неколкократно в своята история основно се преобразява? Ще посоча само няколко факта, които отразяват противоречията в това сложно развитие. Фактите са познати, затова няма да навлизам в подробности.

Всяка национална литература се създава и развива на базата на етническа общност и културно наследство. Българската народност се изгражда на нехомогенна основа (славяни, прабългари, а напоследък все повече се говори и за траки). Културното наследство е разнолико: получили сме го от траки, гърци, римляни, като не се подценяват и двата племенни извора — славянският и прабългарският.

Всяка литература както при своето възникване, така и в развитието си се свързва с езика на определена етническа или културна общност. Как стои въпросът с езика в развитието на българската литература? Първите прояви на писменост в историята на нашата държава са от VIII в. (може би дори от края на VII в., като се вземе пред вид Именникът на българските ханове). Става дума за прабългарските каменни надписи. Те са написани на гръцки език, с гръцка азбука. През втората половина на IX в., когато Кирил и Методий създават славянската азбука и превеждат и пишат книги на старобългарски, езикът на литературата става български, азбуката — славянска (глаголицата). След непродължително време глаголицата се замества от друга славянска азбука — кирилицата. От този момент нататък българският език и кирилицата господствуват в българската литература, но все пак те не остават единствената писмена практика. През XVII, XVIII и XIX в. българските писатели-католици (Петър Богдан, Кр. Пейкич, П. Парчевич и др.) въвеждат латиницата и пишат на илирски (хърватски); в кореспонденцията си използуват латински език. Силното влияние на гръцките училища в България в края на XVIII в. и в първата половина на XIX в. налага гръцкия език, разбира се, частично. Цяла редица български писатели водят кореспонденцията си на гръцки (В. Априлов, К. Фотинов, Р. Попович, Неофит Рилски, Г. С. Раковски и др.); нещо повече — в редица случаи, главно в Македония, често си служат с гръцката азбука за българска реч; Братя Миладинови записват българските народни песни с гръцки букви. Поеми, стихотворения, драми, спомени на гръцки пишат Н. Пиколо, Ив. Селимински, Д. Великсин, Гр. Пърличев и др. В художественото творчество се използува руски език (Л. Каравелов, Р. Жинзифов, В. Попович); Л. Каравелов пише повести, разкази и мемоарни творби на сръбски. На румънски съчиняват стихове Г. Т. Пешаков и Д. Великсин.

Исторически се формират три главни типа българска литература: прабългарска на гръцки език до покръстването (в предхристиянска, езическа среда, с определени държавни функции); средновековна след покръстването (християнска, от източноправославен тип, тясно свързана с църквата, със служебни функции); модерна — от Възраждането насам (от нов, съвременен тип, много динамична и променлива). Към тези три типа литература трябва да се прибави литературата, създадена от българските католици, с твърде особен характер, от

западни извори. Всяка от тези четири литератури представя особена, понякога затворена система.

Съществуват допълнителни исторически и географски фактори, които увеличават различията и противоречивите развойни тенденции. В продължение почти на седем века българската литература се развива в условия на робство (гръцко и турско); на три пъти български писатели емигрират: веднага след държавната катастрофа в края на XIV в. — в Сърбия, Влашко, Молдавия и Русия; след Чипровското въстание в края на XVII в. — в Австрия, Унгария, Банат; през XIX в. — в Русия и Румъния. Създават се книжовни средища на емиграция, а в границите на османската империя — в Смирна, Цариград, Света гора. Литературата на емиграцията има свой облик.

Как да открием в тази сложност от явления чертите на историческо и национално единство?

II

Историколитературният анализ се нуждае от по-точни, по-специфични данни и не може да се задоволи с онова, което произхожда от принципа за общата етническа и езикова основа в развитието на всяка национална литература, нито от принципа за най-общата обусловеност на това развитие от националната съдба. Разбира се, единство не значи закостеняване на процеса, повторение на еднакви структури и форми. Единството се проявява преди всичко в дълбоката вътрешна връзка между епохите, в дълготрайните явления, които свидетелствуват за закономерностите на една система. Там трябва да го търсим и при историята на българската литература.

Първото явление, което ще отбележа, е *приемствеността*. Можем да открием тази приемственост дори между епохи, които са съвършено обособени. Приемствеността се проявява не само в граничните моменти между две епохи, а и във вътрешното им съдържание. Да вземем първия период от развитието на българската литература — прабългарския, периода на каменните надписи на гръцки език. Това е един затворен период. Дълго време се смяташе, че не представя никакъв интерес от гледище на литературата; т. е. каменните надписи са просто исторически паметници, извори за историята, не подлежат на литературно разглеждане. Надписи, в които се отбелязват строежи, военни и мирни договори, погребения на държавни и обществени дейци: Омуртаг построил дворец на Дунава, а по-нататък дворец и мост на р. Тича; княз Борис покръстил

българите; копанът Окорсис се удавил на р. Днепър; кавханът Исбул построил водоскок; Маламир съобщава за 30-годишния мир на баща си с гърците и т. н. Проф. В. Бешевлиев, който основно проучи тези надписи, установи няколко интересни неща: прабългарските надписи, колкото напомнят гръцките и римските надписи, намерени в българските земи, толкова и се отличават от тях, защото носят някои черти, присъщи на източната традиция, донесена от прабългарите от отвъддунавските предели. И още едно наблюдение на проф. Бешевлиев — съществува връзка между прабългарските надписи (например Чаталарския надпис на хан Омуртаг) и каменните надписи на старобългарски език (например Търновския надпис на Иван Асен II от 1230 г.). По този начин се открива приемственост между две твърде различни културни епохи. В същност, въпреки че се противопоставя рязко на езичеството, християнската култура приема много негови елементи; това най-добре се вижда от народните обреди и обичаи и от фолклора. Но тук се касае за нещо повече — за унаследяване на известни композиционни и стилови похвати в областта на писмеността при различие на азбука и език.

От гледище на литературата съдържанието на прабългарските каменни надписи представя голям интерес. В тези малки форми е включен един къс от многовековната съдба на българския народ: строителен творчески подем, но и тежки войни с византийците, народностна гордост от успехите и строителството, но и болка за загиналите. Пълни с живо патриотично чувство са думите за Омуртаг в Чаталарския надпис: „Бог да удостои от бога поставения владетел, като тъпче с крака императора, докато тече Туча, и докато... като владее над многобройните българи и подчинява своите врази, радостен и весел да живее сто години.“ Ето и етичният принцип на старите българи-езичници: „Ако някой търси истината, бог вижда, и ако някой лъже, бог вижда. Българите сториха много добрини на християните [ромеите], а християните забравиха... Но бог вижда...“ През този период е възникнал и удивителният по своята мъдрост, човечност и поетичност, по своята дълбочина и чудесна кратка форма израз, получил през последните години голяма популярност: „Човек и добре да живее, умира и друг се ражда...“

Многобройни са проявите на приемственост в българската литература от края на IX в. нататък. Цялото ни литературно развитие през средновековието въпреки извършващите се промени запазва видимо своето единство. Това може да се про-

следи в историята на жанровата система, стила, мирогледните позиции, езика. Единството е толкова очевидно, та някои смятаха, че средновековната литература изобщо не се развива; според израза на Ал. Теодоров-Балан „писателите ревностно повтарят по-предишни християнски и езически мисли, усвояват си техните книжовни похвати и заключават духа си в едно неподвижно черчеве“ (1896). Това становище е отдавна отхвърлено, но идейното и жанрово-стиловото единство на старобългарската литература е безспорно.

Искам обаче тук да изтъкна богатото съдържание на старобългарската литература още в най-ранния период, когато тя се развива в рамките на Първата българска държава, защото поради подценяване тя продължава да се пренебрегва и да не се познава — дори когато тържествено, но повърхностно я хвалим. Преди всичко тя е създадена от забележителни личности, истински апостоли-пионери, философи и мислители, необикновено културни личности, като Кирил и Методий, епископ Константин Преславски, епископ Климент Охридски, Йоан Екзарх, Наум, Черноризец Храбър, цар Симеон, презвитер Козма, Еремия и др. Ако се прехвърлим към Втората българска държава, след XIII в. нататък, трябва да споменем имената на Теодосий Търновски, патриарх Евтимий, Киприан, Константин Костенечки, Григорий Цамблак, поетът на XIV в. Ефрем, Владислав Граматик и Димитър Кантакузин през XV в., поп Пейо и Матей Граматик през XVI в., Йосиф Брадати през първата половина на XVIII в. и др. Но имената не обхващат всичко, защото огромната част от старобългарската литература е неподписана, анонимна — и то не само апокрифната литература. Има и един колективен творчески момент в нейното съществуване — защото старата литература съществува в огромно количество преписи, които обхващат много векове. Тези преписи са своеобразни варианти, тъй като т. нар. преписвачи най-често се намесват свободно в текста и го досътворяват. Затова правилно Д. С. Лихачов нарече текстологията (науката, която се занимава с текстовите изменения) не помощна дисциплина, но съществена част от литературната история, защото изследва възприемането на литературните творби при всяка отделна епоха.

Някои наричаха старобългарската литература преводна — и това се смяташе неин недостатък. Тъкмо обратното — това е нейно огромно предимство, защото преводната литература е не само лаборатория за езика и художествените форми, но предимно пренасяне, поглъщане и асимилиране на световна-

та култура. Първите български писатели бяха не само оригинални творци, но преди всичко преводачи. Те преведоха на български най-важното от византийската литература — литература богата, не само християнска, но погълнала античното наследство и черпила от изворите на Изтока. Старобългарските писатели извършиха един подвиг и дадоха един пример за следващите векове до най-ново време, до днешни дни. Защото какво представя една култура без преводи? Представете си какво би представяла българската култура без преводите на Библията и Данте, Сервантес и Шекспир, Молиер и Балзак, Пушкин и Лермонтов, Толстой и Достоевски, Чехов и Шолохов, Едгар По и Томас Ман, Карл Маркс и Кант, Енгелс и Ленин? Старобългарските писатели имаха едно голямо предимство пред преводачите на новото време — техните преводи изиграха огромна роля в развитието на другите славянски народи.

Приемствеността като белег на историческо единство се проявява не само с преводната литература. Тя засяга и други моменти: обществената актуалност (цялото просветителство на старобългарските писатели), интернационалността и хуманизма борбата срещу триезичната ерес), острата полемичност при защита на народностната самобитност (речите на Кирил, апологията на славянската азбука на Черноризец Храбър, словата на Климент Охридски), философската вглъбеност (Йоан Екзарх), социалната отзивчивост (апокрифите, богомилската литература, беседата на презвитер Козма). Струва ми се, че бихме могли да извлечем от тези моменти, взети като пример само от IX и X в., макар и възникнали и развили се в особена жанрова система, много от основните линии в развитието на цялостната българска литература през всички периоди на нейната история.

С това, разбира се, не се подценява сложността на проблема за границите между старата и новата литература, за прехода от едни жанрови и стилови форми към други, от едно художествено съзнание към друго. По-ясен е идейният преход, преминаването от господство на религиозния към господство на светския (просветителски, демократичен и революционен) мироглед.

Този преход се извършва през XVIII в. Спори се върху качеството на този преход (качествен скок), върху продължителността му, върху формите, които взема. И се намесват постоянно Просвещение и романтизъм, класицизъм и барок, Ренесанс и ранно възраждане. От друга страна, се издига

принципът за преградата между средновековие и ново време (Възраждане), вътрешната непроницаемост между тези два свята. Още Б. Цонев постави този въпрос в статията си „От коя книжовна школа е произлязъл Паисий Хилендарски". Според него това е школата на дамаскинарите. Софроний използува формата на житието, за да напише своята бележита автобиография. Но все пак и в двата случая се касае само за изходни позиции, защото традицията бива преодоляна. Това е творческо освобождение от литературния стереотип; Паисий и Софроний създават нов тип литературно изображение и дават силен тласък на по-нататъшното развитие на българската литература. Достатъчно е да се проследи историческата тема в белетристиката, драмата, поезията, публицистиката. Разбира се, ако тук наблягаме на приемственото начало, в никакъв случай не бива да подценяваме извършения идейно-поетически скок. Но скокът съвсем не означава излизане от една херметично затворена система и навлизане в друга. Оказа се, че всички теории за кръгово, херметично затворено в идейно и формално отношение развитие на цивилизациите са пресилени, че при всички цивилизации има общочовешки моменти, които преминават от един културен кръг в друг, от едно време в друго.

Заслужава специално внимание отношението към езика в късното средновековие (XVI — XVIII в.) и първите десетилетия на XIX в. В епохата на възраждането въпросът за езика е извънредно важен — той е свързан със стремежа към демократизация на културата, с реформата в образованието, със създаването на литература, която не само да отразява националните интереси, но и да бъде достъпна на народа. В основата на новоизграждащия се литературен език заляга говоримата реч, но процесът на формирането на литературния език е сложен, минава се и през остри теоретически спорове. Колкото и странно да е на пръв поглед, този процес се подкрепя от опита на миналото, т. е. от езиковата практика на българските дамаскинари през XVII—XVIII в., които си служат с народния език. Този опит не е могъл да не окаже въздействие върху първите възрожденски писатели. Това е една твърде интересна страна на културно-историческото ни развитие в епоха, когато, от една страна, се противопоставят два мирогледа — средновековен и възрожденски, а, от друга, новите тенденции намират опора в един момент от традицията, която като цяло се отхвърля и преодолява. Разбира се, това единство на две тенденции, принадлежащи на различни периоди,

съвсем не е случайно, защото се касае за явления, които в късното средновековие подготвят Възраждането и имат характера на своеобразно „предвъзраждане“.

Няма да отбелязвам всички случаи на интерес у възрожденските писатели към средновековната книжнина. Те се отнасят обаче не до осъществяване на жанрови и стилови връзки, защото жанровата система на възрожденската литература се изгражда върху съвсем друга основа, а до търсене на идейни контакти, до преосмисляне на големите традиции на миналото. И това се забелязва у цяла редица писатели — от Софроний и Неофит Бозвели до Раковски, Д. Войников и Ботев. Едно от обединителните звена е делото на Кирил и Методий, чието честуване Каравелов нарича „празник и на нашето нравствено освобождение“, а Ботев смело заявява: „11 мая скоро ще да бъде празник на нашата революция и на нашата свобода“.

Приемствеността вътре в границите на самата възрожденска литература е съвършено очевидна. Достатъчно е да си спомним ролята, която играят идеите на Паисий. За това свидетелствуват не само преписите на неговата „История славеноболгарская“, бележките и признанията на преписвачите, но и цялата възрожденска публицистика. Предговори и посвещения към книги, статии и писма подемат патриотичния патос на Паисий (Софроний, К. Фотинов, Неофит Бозвели, Раковски, В. Априлов, К. Огнянович и др.). На първо място това е горещият призив за запазване на българския език — този призив звучи по удивително близък начин, с еднаква емоционална температура у Паисий, Неофит Бозвели и Раковски. След това иде грижата за просвета и училища, за културен напредък. Мъка, срам и вяра в силите на народа трептят по един и същ начин у Софроний и К. Фотинов, у Неофит Бозвели и Неофит Рилски, у В. Априлов и П. Р. Славейков. Проповедта на Паисий за връщане към героичното минало на народа се превръща не само в постоянна тема на публицистиката, но оплодява и художествената литература — в стихотворения и поеми, повести и драми. Паралелно с литературата историческата тема минава и в живописта, за което свидетелствува преди всичко творчеството на Н. Павлович. Най-сетне възрожденската литература е обединена и от една друга голяма идея — националноосвободителната борба, революционното движение. От времето на Раковски тази идея се превръща в основна тема и намира най-високо въплъщение в творбите на Каравелов и Ботев.

Не е трудно да се види как идеите и образите на Възраждането преминават в по-нататъшното развитие на българската литература, в творчеството на писателите след Освобождението. Примерите са многобройни: „Под игото“, „Епопея на забравените“, „Немили-недраги“ и голям брой разкази на Вазов, „В тъмницата“ на К. Величков, „Записки по българските въстания“ на З. Стоянов, „Кървава песен“ на Пенчо Славейков, „Първите“ на П. Ю. Тодоров, „Чеда на Балкана“ и други поеми на Кирил Христов и т. н. до „Старопланински легенди“ на Й. Йовков и „Майстори“ на Р. Стоянов. До възрожденската тема се докосва и нашата революционна литература през 30-те години — в поезията Хр. Радевски, в прозата Орлин Василев. Тая тема звучи и в съвременната ни литература — в произведенията на Д. Талев, Ламар, М. Петканова, Ст. Дичев, Г. Стоев, Н. Хайтов, В. Мутафчиева, А. Дончев, Сл. Хр. Караславов. А. Гуляшки, у редица съвременни драматурзи и поети и т. н. Примерът с Д. Талев е много убедителен — той възкреси в своите романи атмосферата на Възраждането и върна българския читател към изворите на възрожденския патриотизъм, към най-добрите национални традиции на българската литература. Разбира се, приемствеността между възрожденска и нова литература не е само идейна и тематично-сюжетна, тя има своя израз и в жанровото развитие, в поетиката и езика, но това са въпроси, които изискват специално разглеждане.

III

Историческото единство на българската литература не се изчерпва само с принципа на приемствеността. То има и други сфери на проявление. Това е създаването и издигането на *национални символи,* т. е. на художествени образи, които чрез литературата преминават в националното съзнание и живеят като обединителни звена през вековете. Тук навлизаме в една много интересна и извънредно сложна област от духовния живот на народа, която граничи с националната митология. Не бих желал да поставям върху теоретично-философска основа разглеждането на този проблем, а да дам само два конкретни примера. Този проблем засяга цялото историческо развитие на нашия народ — от средновековието до съвременността.

Първият пример се отнася до образите и делото на Кирил и Методий. От възникването на това дело изминаха единадесет века. Бих казал — единадесет века на слава, на възтор-

зи и преклонение, на дълбока признателност. Създаването на славянската азбука и писменост начерта нови пътища на нашия народ, откри хоризонтите за бързо културно развитие, въведе славяните в духовния свят на Европа и тогавашното човечество. Не е нужно тук да се припомня извършеното от двамата солунски братя. Искам да изтъкна само, че тяхното дело не се затваря в границите на един век от живота на българския народ, то надхвърля своето време, минава от столетие в столетие, влиза дълбоко в тъканта на нашата национална култура, става част от нашата народна съдба, звучи от словата на Климент Охридски до речите на Георги Димитров на Лайпцигския процес. За кого другиго още в зората на българската книжнина са казвани такива думи, както за Кирил: „Изгря над земята като слънце", „блести повече от слънцето", „просвети безброен народ, който тънеше в мрака на невежеството", „тази уста, по-светла от светлината", „нов апостол и учител на всички земи" и т. н.?

Все още не е написана цялостната история на възприемането и оценката на Кирило-Методиевото дело у нас — от първите възторжени думи на неговите съвременници до наши дни. Това ще бъде история както на спомена и прославата, така и преди всичко на въздействието, на вековното осъществяване на един велик културен идеал, на непрекъснато историческо преосмисляне, на едно дълбоко прозрение в бъдещето. Достатъчно е да се проследи откликът, който подвигът на двамата славянски просветители е намерил в българската литература през вековете, за да проличи историческата му роля да обединява епохите, съзнанията, духовните устреми, да въплъщава една от най-ярките прояви на единството в нашето културно развитие.

Понеже става дума за явления с многовековна трайност, ще посоча още един пример — името на Иван Рилски и неговия манастир. Има някои поразителни факти: за никого от българските средновековни дейци нашите стари писатели не са написали толкова биографии (жития); основаният от Иван Рилски манастир преживява повече от десет века; унищожаван, изгарян, разсипван, той постоянно възкръсва за нов живот и през средновековието и Възраждането играе ролята на голямо културно средище. Той възкръсна за нов живот и в наше време — като национален музей. Цели векове към Рилския манастир са пътували кервани от поклонници; и днес към него се насочват безкрайно множество екскурзии. Мотивите в миналото и днес са различни — няма никакво съмне-

ние. Но не бих казал, че някога те са били изключително религиозни; религиозността отдавна не е отличителна черта на българския народ. През епохата на османското робство Рилският манастир и образът на неговия основател Иван Рилски са привличали умовете като народностни символи, като спомен за блясъка на някогашната българска култура, за свободната българска държава, чиито ръководители са се отнасяли с дълбоко уважение към това българско културно огнище и щедро са го покровителствували. Когато в 1469 г. пренасят мощите на светеца от Търново в Рила, отвсякъде по пътя се стичат развълнувани българи, въодушевени не толкова от религиозни, колкото от патриотични чувства. С подобно вълнение през XVIII в. един българин от Силистра, Партений Павлович, който работи сред сърбите в тогавашната австрийска империя, преписва прочутата грамота на Иван Шишман, дадена на Рилския манастир в 1378 г. Тук не говоря за отношението на българите към рилската обител през епохата на Възраждането.

С какво е привличал Рилският манастир нашия народ през вековете? Вероятно не само с чудната планинска природа, с великолепните си сгради, със старинната си живопис, с ценните си книги и ръкописи. Има нещо в образа на самия Иван Рилски, което народът е чувствувал като много близко, като част от себе си. Не случайно патриарх Евтимий в тежки за България времена се обръща с молитва към него — да спаси единородния си български народ; да го запази от нападенията на иноплеменниците.

Отшелник, който се примирява със злото? Или борец срещу неправдите на света, избрал за оръжие пасивния и мълчаливия протест? Мистик или философ, който в усамотението и отдалечението от света търси да разгадае тайните на битието? Биографията на Иван Рилски е една легенда, в която мъчно можем да открием реалните контури на света. Но ясно е едно: това е един човек, който е излязъл от народа (едно от най-старите му жития казва: „Не притежаваше нищо освен един брат и един вол“) и недоволен от действителността, която го заобикаля, е потърсил нов път. Иван Рилски е покорил народното въображение както с бедността си, така и с чистотата на поривите си, със скромността на живота си, с духовните си търсения, със своеобразния си протест срещу злото в света. Затова споменът за него е надживял историческите превратности и е стигнал до нас — като национален символ.

Тук само поставям въпроса за Иван Рилски и неговия ма-

настир, но нашата наука е длъжна да намери истинското обяснение на създаването на този символ.

Разбира се, разглеждането на въпроса за литературните образи, които са се превърнали в национални символи, може да продължи и в ново време.

IV

Ще засегна още една проява на историческото единство на българската литература — проблема за *историческите аналогии*. Тук не може да става дума нито за случайности, нито за подражание или механично пренасяне (по-късните писатели най-често не познават делото на своите предходници); касае се за явления, обусловени от историческото развитие. Тези аналогии също ни подпомагат в търсенето на историческото единство на българската култура. Първата от тях засяга Паисий Хилендарски и неизвестния автор на Българския апокрифен летопис от XI—XII в. Писан в епохата на византийското робство, в летописа се идеализира българското минало. Нарисувани са цяла редица положителни образи на българските владетели Исперих, Борис, Симеон, Петър и др., смели, благоверни и благочестиви, строители на големи градове; по време на тяхното царуване българската държава напредва, а народът блаженствува. Ето как е характеризиран цар Петър: „И царува в българската земя 12 години, без да има грях, ни жена, и благословено бе неговото царство. Тогава прочее в дните и годините на българския цар свети Петър имаше изобилие на всичко, сиреч пшеница и масло, мед, мляко и вино, и вреше и кипеше от всяко божие дарование, и нямаше недоимък от нищо, но имаше ситост и изобилие от всичко по изволение божие.“ Такива са характеристиките и на още цяла редица български владетели. Идеализацията преследва една цел: да противопостави някогашното благоденствие в свободната българска държава на тежкото положение и бедствията по време на византийското робство. Авторът на летописа е бил патриот, когото живо е вълнувала съдбата на поробената родина. Това е своего рода народен будител през епохата на византийското робство. И при все че в неговия летопис липсва разгърната програма за бъдещето, не гърми тревожният глас на Паисий, аналогията е неизбежна.

От произведения, възникнали най-вероятно през XI—XII в., идва и друга аналогия. В Българския летописен апокриф е прокарана още една идея: за месианизма на българския на-

род. Подобно на апокрифната легенда пророк Исай е възнесен на небето и там чува глас, който му поръчва да отиде „на запад от най-горните страни на Рим", да отдели „третата част от куманите, наречени българи" и да ги засели в Карвунската земя (Добруджа); и наистина Исай изпълнява божието поръчение. В друга творба от същата епоха, в т. нар. Солунска легенда, която представя легендарна биография на Кирил, се посочва, че българите ще предадат на бога — по собствената негова воля — „истинската християнска вяра". И в двете произведения българите се рисуват като богоизбран народ, натоварен с особена мисия. Този своеобразен български месианизъм, възникнал в средновековието, ни навежда на подобно явление в новата българска литература — месианизма на Пенчо Славейков в „Кървава песен" и на Т. Траянов в неговите балади.

Можем да говорим за известна аналогия между Беседата срещу богомилите на презвитер Козма от X в. и диалозите на Неофит Бозвели (особено „Плач бедния мати Болгарии"). Наистина историческите обстоятелства са различни, главният обект е друг — в едната творба богомилите, в другата — гръцкото духовенство. Но има нещо близко в патоса на недоволството, в разобличителната страст. Близостта е по-голяма там, където Козма насочва стрелите си към духовенството. Два различни свята, но все пак подобен вътрешен кипеж срещу недъзите на времето.

Ще си позволя още една последна аналогия. Известна е ролята, която Пенчо Славейков в „Кървава песен" определя на Балкана в съдбата на българския народ. Тя е изразена най-добре във великолепното встъпление към втора песен: „С навъсено чело, загърнат в плащ мъглив, възправя се далеч Балканът горделив". Подобен образ на Балкана-закрилник срещаме многократно в народната песен. На тоя образ не е чужд и Неофит Бозвели: Мати Болгария оплаква „достоплачевното състояние на своите синове" с „трубногромки и жалостноумилни глас верх Емоската Стара планина".

Аналогиите могат да продължат: духовните търсения на Иван Рилски и времето на исихастите през XIV в.; антигръцката борба на Черноризец Храбър и реакцията срещу елинизаторските тенденции през XIX в. и т. н.

V

Най-сетне трябва да се отбележи още едно обединително звено в историческото развитие на българската литература — *съвместното съществуване* на литературата с *фолклора,* връзката между фолклор и литература. Тази връзка започва в средновековието (отношения между фолклор и апокрифи), продължава през Възраждането, когато фолклорът играе огромна роля във формирането на новата българска литература и особено на поезията, за да стигне до най-ново време — да си спомним творчеството на Пенчо Славейков и Яворов, Багряна и Йовков, Н. Хрелков и Ламар, А. Каралийчев и М. Петканова, Чудомир и Н. Вапцаров, а в днешни дни — Н. Хайтов и Й. Радичков. Фактите са широко познати, за да се спирам по-подробно на тях.

Но тук има и един друг проблем — историческото единство в живота на самия фолклор като изключително важно явление в развитието на българското художествено съзнание. Нашата култура би обедняла изведнъж, ако си представехме, че народното поетическо творчество не съществува. Фолклорът присъствува в нея от най-далечно време; през цели периоди той единствен е представял художествения свят на нашия народ. Този факт вече сам по себе си означава осъществяване на единството в културното съзнание за продължително време.

Поради своите специфични особености фолклорът носи гласа на много епохи, фолклорната творба поглъща черти от много времена. Старата песен може да се превъплъщава в нова, например традиционният образ на девойката, която не иска да се потурчи и лежи в затвора девет години, се превръща в образ на политзатворничка от антифашистката съпротива. В произведенията на фолклора могат да се открият различни пластове; привържениците на теорията за митологизацията навсякъде търсят следи от митове.

Фолклорът обединява не само различни епохи и различни идейни и художествени влияния; силно въздействувайки върху всички изкуства, той засилва белезите на единство в развитието на културата.

VI

С какви изводи трябва да приключим мислите за историческото единство на българската литература? Биха могли да

ме обвинят, че съм привърженик на старата максима „нищо ново под слънцето“, т. е. всичко, което откриваме във времето и в развитието, вече е съществувало в миналото. Тоест няма развой напред, а само възвръщане назад.

Аз не съм привърженик на принципа за възвръщането, но искам да обърна внимание само на една особеност в човешкия напредък: процесът е изключително сложен, многопосочен и многопластов, глобален и всяко негово опростяване противоречи на действителността, т. е. на истината. Фактите показват, че в историята на културата много често се забелязва една особеност, превърнала се в закономерност: *едновременният поглед напред и назад.* Историческата епоха определя *степента* на едновременното вглеждане напред и назад. Например какво представя XIX в. в нашата история? — Откъсване от миналото и връщане към него — откъсване, защото отрича остарялото и неплодотворното в живота, и връщане към него, защото съхранява непреходни идейни и морални ценности. Това явление го откриваме още в „История славеноболгарская“. Софроний изцяло е устремен напред — в името на „учение мудростное“. Д-р П. Берон чертае пътищата на напредъка чрез съвременно училище и в многотомните си трудове се втурва с колосален порив да достигне върховете на европейската наука. Отличен класически филолог, високо ценен от парижката общественост, д-р Пиколо, българин от Търново, прекарва вечерите в беседи с бележития френски литературен критик Сент-Бьов. Нешо Бончев пише статии за необходимостта от превеждане на класическите писатели. Не е ли започнал още в зората на нашето Възраждане пътят на „европеизацията“ на българската култура, за която след Освобождението толкова усилия ще положат К. Величков, Пенчо Славейков, Гео Милев, Н. Лилиев? По тоя път върви и Г. Бакалов, макар и с други цели, на друг исторически етап.

И същевременно устременият към бъдещето Паисий се връща към миналото, Раковски е запленен от историята, дори Ботев припомня делото на Кирил и Методий. Мъчно можем да обвиним и тримата в консервативно мислене. Основният патос на „История славеноболгарская“ е патосът на обновлението. Раковски е революционер, който се бори за свободата на народа си и решително се обявява срещу „мъртвата недвижност“. Ботев поздравява Парижката комуна, която посочва бъдещето на човечеството, и заявява: „Чакам събуждането на народите и бъдащий комунистически строй на целия свят“. Нима и днес, когато нашето общество е устремено из-

цяло напред — за изграждане на социализма, не се връщаме към близкото и далечно минало? Нима случайно отделяме такова голямо внимание на 1300-годишнината на българската държава?

Погледът към историята не означава теглене назад; миналото обогатява по свой начин съвременността и показва, че няма непроницаемост между отделните исторически епохи, че няма затворени кръгове в културното развитие. Такава е диалектиката на историческия процес. Минало, взряно напред, в бъдещето, и настояще, обърнато назад — към най-добрите традиции на миналото; колкото и непривично да звучи тази формула, често фактите я потвърждават.

Превъплъщаването на старото в новото не е израз на обикновена приемственост, а съзнателно връщане към ценностите на миналото. Възраждането ни дава един великолепен пример. Първоначално възрожденските поети не оценяват голямата роля, която народната песен би могла да изиграе при създаването на новата българска поезия. За тях фолклорът е свързан с патриархалните форми на живота, които трябва да бъдат отречени и превъзмогнати. Затова всички поети — от Д. Попски до ранния П. Р. Славейков — пренебрегват народната песен и търсят чужди образци. Но скоро нещата се изменят. Народната песен става най-добрата учителка на възрожденските поети, чрез нея те намират верния път за създаване на оригинална и национална поезия, усвояват най-хубавото от нейния образен свят и нейната поетика. Подобна роля изиграва и народната музика за създаване на българското национално музикално изкуство.

Съзнателното търсене на миналото е една от най-интересните черти на нашата нова култура. Н. Райнов потърси богомилските легенди, Ст. Загорчинов използува в „Ден последен“ фолклора за образа на Момчил и старите хроники за възкресяване на живота на българите през XIV в. Той направи и друг интересен опит — в романа „Празник в Бояна“ излезе от боянските фрески, за да изгради образите на своите герои. В „Старопланински легенди“ Йордан Йовков се опря на фолклора, на народните предания, на старинни надписи. Камен Зидаров също тъй използува историческите хроники и народните песни и предания, за да възсъздаде трагичния и героичен лик на последния български цар Иван Шишман. Подобен е пътят на Антон Дончев във „Време разделно“. В. Мутафчиева не би могла да напише своя голям роман „Летопис за смутното време“ без „Житие и страдания грешнаго Софро-

ния“. В цикъла „Старонародни образи“ на Багряна се чувствува поетическата атмосфера на фолклора. Н. Вапцаров припомни силата на хайдушката песен. Дори някои съвременни поети търсят нови, „модерни“ бои в народнопесенната поетика. Към фолклора се обърнаха Хайтов и Радичков. В своето изкуство Ц. Лавренов и В. Захариев излязоха от иконата и възрожденската щампа; по тоя път вървят и художници от младото поколение.

Много интересен е опитът на Ем. Станев в „Легенда за Сибин, преславския княз“ и „Анатихрист“ да се върне към някои особености на старобългарската литература: замяна на външното описание с вътрешно вглъбяване, с разкриване на мисловно-философския свят на човека. Изминал великолепен творчески път от разказите си за животни, от съзерцанието на природата до „Крадецът на праскови“ и „Иван Кондарев“, Ем. Станев изведнъж почувствува, че е изчерпал художествените възможности, които му дава съвременната литература, и потърси творческия опит на старобългарския писател. Старобългарският писател трудно описва или изобщо не умее (а и не се стреми към това) да даде конкретно, предметно описание, но с каква дълбочина навлиза в духовния, философски свят на личността! А тъкмо това искаше да постигне Ем. Станев, търсейки корените на българската национална душевност.

VII

Връщането към корените е явление, което се забелязва днес в цялата световна литература. Значи ли това бягство от съвременността? Не! В някои чужди литератури това е просто израз на разочарование от днешната действителност, на отчаяние от времето, в което живеем, от съвременната цивилизация, която е превърнала човешкия прогрес, науката и техниката в средство за убийство на човека — в ежеминутно унищожаване на околната среда и в безумно усъвършенстване на оръжията за война. За цели общества — ето перспективата на бъдещето. Търсейки етичен климат, необходим за съществуване на човешкия род, писателите от много страни — от Европа до Южна Америка — обръщат поглед към миналото. Мислителите търсят да открият в коя точка и в кой исторически момент човечеството е направило фаталната погрешна стъпка и не е ли възможно връщане към правия път.

Различен обаче от този подход е нашият интерес към миналото. Миналото ни е необходимо за по-пълно изграждане

на нашето самосъзнание като народ. И когато се обръщаме към литературата в перспективата на нейното историческо единство, ние знаем, че задълбочаваме това самосъзнание, защото в дълбоката си същност литературата е самосъзнание.

Решаването на такъв изключително важен въпрос като историческото единство на българската култура е част от връщането към корените. Но това не е връщане към миналото като последна перспектива за успокоение, отмора, себеосъществяване, а търсене и преутвърждаване на историческия оптимизъм. Историческият оптимизъм на българския народ е въплътен щедро и ярко в цялото многовековно развитие на нашата литература — от просветителския патос на Кирил и Методий и на целия кръг писатели в първите книжовни центрове — Плиска, Преслав и Охрид — до великия подвиг на възрожденските писатели, до глъбината на поезията на Пенчо Славейков, до душевния бунт на Яворов, до мъдростта на Н. Лилиев и Й. Йовков, до революционния патос на Смирненски, Гео Милев, Радевски и Вапцаров, до социалната и философската атмосфера на нашата следдеветосептемврийска литература, литература на едно социалистическо общество.

Много са уроците, които ни дава историческото развитие на българската литература. Мисля, че един от най-важните е — да виждаме и възсъздаваме действителността в нейната пълнота и сложност, да проникваме в дълбочината на социалните механизми и на човешките чувства, да осъзнаваме, че освен материални явления има душевност и духовност, морален климат, в който се създават човешките пориви и човешките характери. И още нещо: през каквито и лични, трагични и всякакви други конфликти да минава човекът, последно пристанище за търсенията на твореца (както и за всеки гражданин) е родината. Родината като национална общност, като историческа съдба, като географско понятие. Родината като символ на патриотизма и хуманизма, на велики социални и интернационални идеали, като духовна и материална култура. Родината като хилядолетна българска литература, богата с образи и мисли, разнообразна с направления и стилове. Литература, в която са въплътени съзерцанията, мечтите и бурите на българина през вековете; в която героично-трагичният път на народа е намерил най-пълната си изява; в историческото единство на която измерват своя пулс народ и съдба и се сливат като осъществяване и перспектива минало, настояще и бъдеще.

1971, 1980

ПЕРИОДИЗАЦИЯ НА ИСТОРИЯТА НА СТАРАТА БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА

I

Преди да пристъпя към същността на своята тема, бих желал да припомня едно обстоятелство: през 1955 г. в Института за българска литература се състоя дискусия по проблемите на литературната периодизация с два основни доклада: Периодизация на старата българска литература и периодизация на българската възрожденска литература (от П. Динеков) и Периодизация на българската литература след Освобождението (от Г. Цанев). Докладите бяха публикувани на следващата 1956 г. в Известия на Института за българска литература.[1] Понеже моят доклад бе озаглавен „Бележки върху периодизацията на българската литература до Освобождението", беше изказано още тогава невярно обвинение, че два различни периода (старобългарския и на възрожденския) сливам в един; в самия доклад двата периода бяха ясно разграничени.

През 1955 г. дискусията бе предизвикана от пристигналите в София съветски другари от Института по славяноведение в Москва, където се подготвяше един том „Очерки по история на българската литература"[2]. Но дискусията имаше и друга, по-важна причина: вече бе взето решение Институтът за българска литература да подготви четиритомна „История на българската литература"; дискусията за периодизацията бе първата реална стъпка в това начинание. Днешната дискусия има един важен повод: подготовката на многотомна история на българската литература.

Няма да се спирам на въпросите, които бяха изяснени и решени на дискусията през 1955 г.; само ще ги припомня:

1. В тогавашния ми доклад подробно бяха разгледани на-

[1] Изв. на Инст. за бълг. л-ра, IV, 1956; Ем. Георгиев и П. Русев обнародваха статии върху периодизацията в Год. на Соф. у-т, Филолог. фак., 1957, и Год. на ВИТИЗ, II, 1957.

[2] Очерки истории болгарской литературы, М., 1959

учните принципи, върху които трябва да бъде изградена периодизацията. Тези принципи се основават върху дълбоката обусловеност на литературата от общия исторически процес; следователно основните периоди на литературата се включват в основните периоди на историческия живот на нашия народ. Но заедно с това литературата като всяка идеология има и свои специфични особености, относителна самостойност на развитието, свои закономерности, за които трябва да се държи сметка.

2. Няма да се връщам към въпроса за начините, по които е изградена периодизацията на общите трудове по история на българската литература, излезли преди 9 септември 1944 г. За тях направих преглед в предишния си доклад. На някои въпроси, изникнали оттогава насам и намерили място в отделни трудове (напр. въпросът за Предвъзраждането), ще се спра по-нататък. Изобщо поради ограниченото време, с което разполагам, ще намаля до минимум историческата част в доклада си, за да съсредоточа вниманието си на съвременното състояние на въпросите.

3. Може да се смята за решен въпросът за фолклора: фолклорът не може да бъде включен в обща историческа схема с литературата поради оскъдните сведения, които имаме за неговото историческо развитие. При това теоретичните изследвания през последните десетилетия все повече утвърждават основните различия между фолклор и литература. Това не значи, че народното поетическо творчество ще бъде отстранено от погледа на литературния историк. Напротив, взаимните отношения между фолклор и литература ще намерят място в историята на литературата. Дори това място ще бъде разширено при отделни периоди, когато фолклорът се явява като допълнение в системата на старобългарската литература.[3]

4. Трябва да се приеме за решен въпросът за материала, който подлежи да се включи в историята на старобългарската литература. Безспорно, касае се за художествена литература, но от съвременно гледище много малко са средновековните писмени паметници, които могат да се определят като художествени. Нашето отношение обаче трябва да бъде историческо: от една страна, старобългарската литература има синкретичен характер, „литературните" жанрове не са диференцирани от нелитературните, а, от друга — понятието „художественост" е историческа категория. Във връзка с това

[3] *П. Динеков,* Фолклорът и историята на българската литература, сп. „Лит. мисъл", I, 1957, кн. 6, с. 15—32.

трябва да отбележа, че вече са преодолени някогашните предразсъдъци и погрешни представи за характера на старобългарската литература — те пречеха да ѝ се даде вярна историческа оценка като голямо културно-художествено наследство.

5. Изяснени са теоретично въпросите за границите между съседните периоди; тези граници не бива да бъдат поставяни механично, датировките носят приблизителен характер. Изяснен е и въпросът за включването на писателите в рамките на отделните периоди, особено когато се касае за писатели с продължителна творческа дейност.

6. Може да се постави само един допълнителен въпрос: какво е съдържанието на понятието „литературен период". Склонен съм да приема определението, което дават Р. Уелек и О. Уорън:[4] „Това е отрязък от време, характеризиращ се от система от норми в нейната цялост, която, разбира се, не може да се реализира отделно от никое произведение на изкуството. Историята на периода именно в това се заключава — да фиксира смяната на една система от норми с друга. И тъй периодът е отрязък от време, в което ни се струва, че има някакво единство; съвършено очевидно е, че това единство може да бъде само относителна величина. Това значи, че в определен период от време известна схема от норми се реализира най-пълно. Ако единството, което определя този или онзи период, би било абсолютна величина, то периодите биха следвали един след друг като каменна зидария, без всяка приемственост. Затова тъкмо във всеки период присъствуват непременно и остатъци от предходната схема и зародиши на бъдещата."

II

Пристъпвайки към конкретното разглеждане на периодизацията на историята на старата българска литература, не мога да не отбележа няколко важни момента.

Българското марксическо литературознание през последните 25 години значително затвърди и углъби своите методологически и теоретически позиции. Това се отнася и до специалистите, които работят в областта на нашата стара литература. Нарасна техният брой в Софийския университет и Българската академия на науките, явиха се и нови научни средища, главно Търновският университет и Софийската народна библиотека. От 1963 г. насам, когато бе отбелязана 1100-годишнина-

[4] *Р. Уеллек и О. Уоррен,* Теория литературы, М., 1978, с. 283.

та на славянската писменост, в нашата страна бяха организирани голям брой научни конференции, посветени на средновековното ни литературно наследство; в тях участвуваха и видни чужди специалисти (годишнини на Кирил Философ, Климент Охридски, Търновската школа, Супрасълския сборник, току-що приключилият комплексен симпозиум в Шумен, балканските култури и т. н.). Силен тласък за научна работа даде и приближаващото честването на 1300-годишнината от основаването на българската държава. Резултатите от тази дейност се виждат в издадените сборници и монографични изследвания.

Специално трябва да се изтъкне един важен факт: обогатяването на нашите знания за старобългарската литература чрез откриване на нови паметници в книгохранилищата на Съветския съюз, Румъния, Югославия, Италия, Хилендарския и Зографския манастир и другаде. Достатъчно е да се даде пример със съчиненията на Климент Охридски, сказанието на Черноризец Храбър, „Азбучната молитва", Беседата против богомилите на презвитер Козма, писателите от Търновската школа и др.; в редица случаи познатите преписи на старобългарски съчинения нараснаха десеторно. Не мога да се въздържа да не спомена имената на онези, които имат заслуга за издирване и издаване на нови паметници — учени от различни поколения: К. Мирчев, Хр. Кодов, Ив. Дуйчев, К. М. Куев, Б. Ст. Ангелов, Д. Мирчева, Йорд. Заимов, М. Стоянов, Б. Райков, П. Русев, Анг. Давидов, Анг. Минчева, Г. Данчев, Кл. Иванова, Ст. Кожухаров, Св. Николова, Ив. Добрев, Кр. Станчев, Б. Пейчев, Г. Попов, Н. Дончева, Б. Димитров и др. Тук могат да се добавят и имената на редица чужди учени. Не говоря за успехите на нашите езиковеди в областта на старобългарския език и историята на българския език, историците медиевисти, изкуствоведите, археолозите.

Бяха решени някои важни въпроси, имащи отношение към периодизацията, а други бяха поставени на сериозно обсъждане: началото на българската литература, характерът и взаимоотношенията на старите славянски литератури, въпросът за исихазма, характерът на Търновската школа, богомилството и т. н. Бяха поставени — главно от съветската наука — сложните проблеми на средновековната естетика, поетиката и жанровата система на средновековните литератури и т. н.

Ако всичко това улеснява нашата задача, един друг момент я усложнява: въпросът за периодизацията трябва да решаваме при една нова концепция за историята на литерату-

рата: в многотомната история на българската литература трябва да бъдат широко застъпени развитието на културата и историята на обществената мисъл — и то не само като фон, но като явления, които съпътствуват неразлъчно историята на литературата и са част от литературния процес.

Ще ме занимават три основни въпроса, свързани с периодизацията на старобългарската литература:

1. Граници на старобългарската литература.
2. Вътрешна периодизация на старобългарската литература.
3. Мястото на старобългарската литература в общото развитие на българската литература.

III

Когато говорим за границите на старобългарската литература, първият въпрос е за *нейното начало.* Смятам този въпрос вече за решен и затова няма да се спирам подробно. Някога започвахме историята на българската литература с делото на Кирил и Методий, със създаването на славянската писменост и пристигането на техните ученици в България — Плиска, Охрид и Преслав. Две места в сказанието на Черноризец Храбър (за „чертите и резките", с които си служели славяните като езичници, и опита им, когато били покръстени, да използуват римски и гръцки букви) дадоха повод за хипотези за предкирилова славянска писменост. Обаче един факт — съществуването на 93 (според последното им издание от проф. В. Бешевлиев)[5] каменни надписа на гръцки език, свързани с живота на българската държава през VIII и IX в., — постави пред българската наука един нов проблем: могат ли тези надписи да се сметнат за начало на българската литература? Отговорът бе положителен; не е нужно да привеждам аргументацията, защото е позната.[6]

От гледище на периодизацията се изправяме пред сложно положение: българската национална литература започва на гръцки език, за да мине след век и половина на славянски, т. е. на старобългарски. Историята познава и други такива случаи: в средновековието латински, арабски, среднобългарски (за румънните) и др., в ново време английски в Азия, френски в Африка (в бившите европейски колонии). При всички тези случаи обаче писмеността на чуждия и родния език (макар

[5] *В. Бешевлиев,* Първобългарски надписи, С., 1979.

[6] *П. Динеков,* Въпросът за началото на българската литература. — Последно издание в: Похвала на старата българска литература, С., 1979.

и от различен тип) се развива паралелно, или писмеността на родния език продължава чуждата писменост. У нас такова нещо няма през IX в.; създава се съвсем нов тип писмена култура, свързана с християнството и християнската черква, която не продължава традицията на първобългарските надписи, при все че между тях и по-късните славянски надписи (на Иван Асен II) може да се открие връзка, както показаха изследванията на проф. В. Бешевлиев и А. Грегоар.[7] Гръцкият език в българската литература се явява още веднъж през XIX в., но при съвършено друга обстановка (Ив. Селимински, Н. Пиколо, Гр. Пърличев).

Следователно ние не можем да включим първобългарските надписи на гръцки език механически в периодизацията на старобългарската литература, която е не само славянска, но е съвършено различна по съдържание, жанрови форми и т. н. Първобългарските надписи са самостоятелен дял, те трябва да се обособят в самостоятелен период — *„Първобългарска писменост"*. Към тях трябва да бъдат прибавени намерените два надписа на езика на първобългарите.[8] Научните изследвания могат да доведат в бъдеще до нови открития в тази насока.

Обаче едва ли това може да се отнася и за писмените паметници на гръцки език, свързани с траките. Въпросът за тракийския субстрат при формирането на българската народност е много сложен, както е извънредно сложен и въпросът за произхода и ориентацията на тяхната култура. Трябва да бъдем предпазливи. Първобългарските надписи на гръцки език са се появили по времето, когато е съществувала българска държава, и са пряко свързани с живота на българското общество.

IV

Не твърде лесно може да се реши въпросът за *края на старобългарския период*. Сегашната периодизация приема за край средата на XVIII в. В миналото този завършек се оспорваше поради появата на новобългарския език в дамаскините. Ние не приемаме, че езикът може да бъде делитбен критерий, освен в онези случаи, когато той се превръща в символ на от-

[7] *H. Grégoire*, Les sources épigraphiques de l'histoire bulgare. „Byzantion", IX, 1934, p. 773 — 783.

[8] *I. Venedikov*, Trois inscriptions protobulgares. — „Разкопки и проучвания", С., 1950, с. 167—187.

рязък от време или на епоха в развитието на дадена култура. Преди няколко години Ст. Таринска ни върна към този проблем с един много интересен доклад, от който се виждаше колко е сложен от литературно-историческо гледище нашият XVIII в. В него се срещат средновековна и възрожденска традиция, традиционен литературен и жив говорим език, ръкописна и печатна книга, православие и католицизъм. Както добре се вижда от анализите, които направи Б. Пенев в своята „История на новата българска литература“ въз основа на богатите описи на Б. Цонев, и от публикациите на Б. Ст. Ангелов („Съвременниците на Паисий“, I—II), противоречивите тенденции могат да си дадат среща дори в отделен сборник.

Картината се усложнява от присъствието на дамаскинската книжнина през XVII и XVIII в. (не само с нов език, но и с някои нови мирогледни моменти); от появата на католишката литература през XVII в., която се очертава като български барок; от някои просветителски тенденции на XVIII в. Всичко това придава на XVIII в. характера на преходен период. Но може ли да съществува *преходен* период? Той е именно преход между два периода, но не е самостоен период; времето, което обхваща (с оглед на преобладаващите елементи в системата от норми), не може да се приеме като цялост, а трябва да се разпредели между двата докосващи се периода (най-общо: средновековие и Възраждане). Тези две разделени части мъчно могат да се определят като „Предвъзраждане“ и „Просветителство“ или „Просвещение“ не само защото не отговарят точно на съдържанието на тези два термина, но защото т. нар. „Предвъзраждане“ по необходимост ще обхване и XVII в., а „Просвещението“ — първата половина на XIX в.

Струва ми се, че ние все пак трябва да търсим границата на средновековието преди всичко в XVIII в. Тази граница съотсъствува на определено историческо развитие. Тук ще ни помогне главният ни ориентир — историзмът на литературата, дълбоката ѝ обусловеност от общия исторически процес. Тъкмо в средата на XVIII в. започва нашето национално възраждане. Да си припомним и закона за приемствеността, който действува в литературния процес: приемствеността между средновековната и новата литература се проявява именно през XVIII в.

Не можем да се задоволим само с тези критерии. Понеже имаме работа с литература, тук вече стигаме до [illegible] специфични особености и собствени закономерности

бочените изследвания на средновековието през последните десетилетия показаха, че старите, т. е. средновековните литератури, представят една идейно-художествена и естетическа система. Мъчно е да приемем напълно схващането на Аристотел, създал „органичната метафора, според която развитието на всяко изкуство се отъждествява с жизнения цикъл на един организъм от младостта до зрелостта и след това през упадъка на старостта към смъртта“,[9] но в него има нещо вярно. Само че тук действува законът за взаимната проницаемост на културите, т. е. възможност да се предават известни ценности. Гьоте изразява този процес по друг начин: „В изкуството всяка стъпка напред неизбежно се съпътствува от някаква загуба.“[10] Следователно не се касае за пълна смърт. Гьоте прави много интересна характеристика на средновековното изкуство и показва, че ренесансовото изкуство, което е открило едрия план, перспективата, пресъздаването на светлинните ефекти и с това е могло по-точно да възпроизвежда природата, е загубило „най-възвишената цел на фигуративните изкуства — да украсяват едно конкретно пространство“. „Изпълнението на тази цел — отбелязва Гьоте — изисква зачитане на симетрията и ясна композиция, и византийските майстори са достигнали съвършенство в хармоничната подредба на елементите.“[11]

Няма да навлизам повече в природата на средновековното изкуство. Искам само да изтъкна, че то има особеностите на система. Учените различно определят основното в тази система: спиритуализъм, концептуалност и селективност, алегоричност, символичност, функционална жанрова система, собствени пространствено-временни представи и т. н. Тези особености се дължат на отношението на средновековния човек към света — погледът му е насочен към отвъдното, което е непреходно, тъкмо обратното на ренесансовия мироглед, който открива човешката личност и природата. Системата на средновековното изкуство и естетика напоследък отново стана предмет на редица много интересни изследвания: „Поэтика древнерусской литературы“ на Д. С. Лихачов (1971), „Категории средневековой культуры“ на А. Я. Гуревич (1968), „ Essai de poétique médiévale “ на П. Зумтор (1972), „Поэтика ранневизантийской

[9] *Ърнст Гомбрич*, Примитивното в изкуството, сп. „ЛИК“, бр. 16 от 20. IV. 1979, с. 6.
[10] Пак там, бр. 17 от 27. IV. 1979, с. 4.
[11] Пак там, с. 5.

литературы“ на С. С. Аверинцев (1977), „Византийская эстетика“ на В. В. Бичков (1977) и др.

За да се различи и определи средновековното, трябва добре да се изучи самата литература — жанрова система, поетика, стилове — както направи Д. С. Лихачов за старата руска литература в „Человек в литературе древней Руси“, „Поэтика древнерусской литературы“, „Развитие русской литературы X—XVII в. в.“. Литературата трябва да се види през самата литература — и тогава по-точно ще може да се определи кога завършва своето развитие старата българска литература. Съветската наука натрупа и много изследвания върху XVII и XVIII в., които също могат да ни помогнат да се ориентираме в толкова сложния наш преходен XVIII в. Имам пред вид изследванията на П. Н. Берков („Введение в изучение истории русской литературы XVIII в.“, 1964), А. Н. Робинсон („Борьба идей в русской литературе XVIII в.“, 1974), „Русская литература на рубеже двух эпох — VVII — начала XVIII в.“, 1971, „Новые черты в русской литературе и искусстве XVII — начала XVIII в.“, 1976, А. М Панченко („Русская стихотворная культура XVII в.“, 1973) и др.

Някои смятат, че средата на XVIII в. е много късна епоха, за да завършва тогава българското средновековие. Наистина френската средновековна литература завършва в XV в., испанската в XV—XVI в., полската в XV в., унгарската — в XV—XVI в., но румънската — в XVIII в., арменската и грузинската — също в XVIII в., макар че водят началото си от V в. Удължаването на средновековието у нас е съвсем понятно явление.

V

Как изглежда *вътрешната периодизация* на старата българска литература, която съществува в дълъг период от време — от втората половина на IX в. до средата на XVIII в.?

Касае се за литературата, писана на славянски. Първобългарските каменни надписи, макар и „старобългарски“ в хронологично отношение, образуват самостоятелен период: „Първобългарска писменост“.

Мисля, че досегашната периодизация на три дяла: „Българска литература през IX—XII в.“, „Българска литература през XIII—XIV в.“ и „Българска литература през XV — първата половина на XVIII в.“ не се нуждае от изменения. Тя е мотивирана в доклада ми от 1955 г., основава се както

на общия исторически процес, така и на свои собствени вътрешни закономерности. Трябва да се внесе само една поправка: литературата през XIII—XIV в. трябва да завърши не с падането на България под робство в 1396 г., а с първите три десетилетия на XV в., за да обхване изцяло дейността на Търновската книжовна школа.

Засега оставям хронологическите названия на периодите. Предпочитам ги пред названията, взети от историята на езика: „Старобългарски период", „Среднобългарски период". Приемливо е само названието на третия период: „Късно средновековие".[12]

Названията не са най-важният момент в периодизацията на старата литература. По-важно е да се разкрие динамизмът на нейното развитие, да се покаже връзката ѝ с историческата действителност, с народната историческа съдба, да се посочат особеностите в нейното движение, настъпващите изменения в нейната жанрова система, поетика, език. Периодизацията трябва да отразява всички тези моменти.

Втората задача засяга разкриването на старобългарската литература в нейните взаимоотношения с византийската литература, с античността, с културите на Изтока и Запада. Тук влизат такива важни въпроси като мястото на преводната литература, ролята на старобългарската литература като посредник между Византия и югоизточния славянски свят, влиянието, което оказва върху сръбската, руската и румънската литература през различни периоди от своето развитие.

С оглед на концепцията за многотомната история на българската литература в периодизацията трябва да намерят място глави за езика и писмото, развитието на българската средновековна култура, развитието на обществената мисъл и философските спорове и борби, взаимоотношенията с другите изкуства (включително и фолклора), формирането на историческото и художественото съзнание, литературната теория (доколкото съществува).

В периодизацията трябва да бъдат засегнати проблемите на социологията на литературата — нейната роля и място в обществения и културния живот, нейното възприемане. Тук влиза и характеристиката на писателската личност и на читателя. Трябва да се отдели внимание на литературните средища, на производството и разпространението на ръкописите, на книгохранилищата.

[12] *Ив. Богданов,* Кратка история на българската литература. Част I, С., 1969.

За периодизацията е извънредно важен въпросът за мястото на старобългарската литература в европейския и световния литературен процес. Тук трябва да се реши един основен въпрос: съществува ли единен европейски и световен литературен процес? Сравнителните проучвания показаха, че в най-общ смисъл съществува. Някога този въпрос се разглеждаше само в европейски мащаб. Н. И. Конрад показа, че европоцентризмът е вече изживяна изходна позиция. Отличен познавач на далекоизточните литератури, Конрад съпостави възраждането и хуманизма в Европа и Китай, в италианската и китайската литература и изтъкна всички общи черти в типологията на явленията, но също и различията в хронологията (китайският ренесанс във философията обхваща VIII—XVI в.). Конрад обърна внимание и на друго явление: недостатъчно отчетливото разбиране на понятието „ренесанс", поради което някои изследвачи са склонни да наричат ренесанс всеки подем на културата.[13]

Връщайки се към старата българска литература, трябва да изтъкнем нейното особено място в европейския литературен процес. Преди да принадлежи към него, тя принадлежи към византийско-източноправославния културен кръг. В средновековието Европа не е единна в културно отношение — не само защото се ръководи от два центъра — Цариград и Рим, но защото изобщо историческите пътища на отделните народи са твърде сложни. В културно отношение разделена Европа се обединява едва през XVIII в. Това много добре личи в развитието на Русия. Чаадаев в своите „Философски писма" мечтаеше за единството на Европа, като търсеше изход в католицизма.[14] Но католическа Европа не винаги е имала предимство в културно отношение. Наистина чрез латинския език, който е задължителният език на науката и философията, тя черпи направо от римската култура, но през Ренесанса италианските хуманисти обръщат поглед към Византия и гръцкия език, за да могат непосредствено да черпят от античната литература. Славяните, като създават своя писменост и свой литературен език, загубват възможността чрез гръцкия да общуват направо с античността. Тази си нужда те задоволяват чрез византийската литература, която усилено превеждат. Чрез византийската литература стигат до нас и ренесансовите явления — така, както се формират на византийска почва, което

[13] *Н. И. Конрад*, Восток и Запад, М., 1972, с. 203.

[14] *П. Бицилли*, Основни насоки в историческото развитие на Европа, С., 1940, с. 148—149.

не винаги отговаря на характера и хронологията на западния Ренесанс и хуманизъм.

Обръщам внимание на тези неща, защото понякога пренасяме механично някои западноевропейски литературни явления в периодизацията на българската литература. Това съвсем не значи, че трябва да се отказваме да търсим аналогиите и връзките с общоевропейския литературен процес. То обаче не бива да става с пониженото самочувствие на провинциалисти в Европа, но с ясна представа за йерархията на ценностите, където съотношението Изток — Запад съвсем не отговаря на формулата минус—плюс. Предимството на Запада започва от момента, когато там се появява по-ранната секуларизация на умствения живот. Когато Русия стъпва на тази почва, Изтокът (а тя го представя в този момент — Москва не случайно е наречена наследница на Цариград) извършва най-голямото чудо на XIX в. — създаването на великата руска литература, която от този момент нататък — особено с Толстой и Достоевски — играе ръководна роля в световното литературно развитие.

Струва ми се, че е все още рано да решим въпроса за отношението на българското средновековие към Ренесанса. Старобългарската литература трябва да се разглежда в основата си като средновековна — и тогава ще проличат нейните високи достижения сред другите средновековни литератури, особено в двата периода на разцвет — IX—X в. и XIV в.

Другояче стои въпросът с барока, на чието присъствие в нашата култура обърнаха внимание А. Протич, Н. Мавродинов, М. Бичев, В. Бехиньова и Ем. Георгиев.[15] Българският литературен барок е свързан преди всичко с литературата, създадена от българските католици. Изследвана отдавна, тази литература дълго беше подценявана поради периферния й характер и малката роля, която е играла в общонационалния литературен процес. Тя обаче е много интересно явление; представя през XVII в. прозорец към света, изпълнява функцията на представител на българския народ в Западна Европа.

Мястото на католишката литература в периодизацията на българската литература е особено: католишката литература се ражда не от националната художествена традиция, тя има свой език и писмо, често използува латинския; стои встрани

[15] Вж. библиографията към статията „Католишката книжнина в историята на българската литература" (обнародвана първоначално във: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Ив. Дуйчев, С., 1980, с. 287—291).

от общонационалния литературен поток, развива се паралелно с него — с намалена интензивност през XVIII и XIX в. Макар и свързана с католишката черква, тя не е изцяло религиозна, познава някои светски жанрове (историята, автобиографията). В периодизацията на българската литература католишката литература трябва да намери обособено място — със своя вътрешна периодизация, отговаряща в някои отношения на западноевропейската (барокът като явление на контрареформацията и католишката реакция, близостта му с хърватската литература).[16] Литературата на българските католици се нуждае от нови изследвания по изворите.

VI

Последният въпрос, който ще засегна, е за мястото на старобългарската литература в общото развитие на българската национална литература.

В предлаганата от мен схема общата периодизация ще има следния вид:

I. Първобългарска писменост
II. Старобългарска литература
III. Литература на българските католици (български барок)
IV. Литература на Възраждането
V. Литература след Освобождението (тя ще включи и литературата между двете световни войни)
VI. Литература след 9. IX. 1944 г.

Названията на периодите не са окончателни. Няма да ви занимавам и с разпредялбата на материала и проблемите вътре в първите три периода, които са предмет на моя доклад. Тази разпредялба е подчинена на хронологическия принцип, дори когато се налага жанрово групиране.

Искам само да изтъкна, че онова, което наричаме старобългарска литература, присъствува в развитието на българската литература в продължение на девет века (заедно с „първобългарската писменост“ — десет века и половина). Хронологическото превъзходство на старобългарската литература има само един съперник — народното поетическо творчество. Многовековието ѝ не означава още широко проникване в обществените среди, особено сред народните маси — както по-

[16] Вж. *П. Динеков*, Българската литература през XVII в. — Във: Похвала на старата българска литература, С., 1979, с. 297—312; *A. Barac*, Jugoslovenska književnost, Zagreb, 1959, s. 51.

ради особения ѝ характер, така и поради слабата грамотност на народа. Нейното значение с това не се намалява — защото тя представя нашия народ и нашата култура в продължение на едно хилядолетие пред света. Значението ѝ се увеличава поради ролята, която играе в развитието на другите славянски и балкански литератури.

Старобългарската литература удължава живота си поради историческата обстановка, в която е принудена да се развива — почти четири века от нейния живот минават в тежко политическо и духовно робство. През същия период полската литература например изживява средновековие, ренесанс, барок и просвещение.

Като средновековна литература старобългарската литература е чужда на съвременния читател — той трябва да я открива по умозрителен път, с културните си интереси и много по-малко с емоциите си и с естетическата си чувствителност. Нейната жанрова система се различава основно от модерния, съвременния тип литература. Погрешно е обаче да се смята като примитивна и незряла литература, литература на детството на българския народ; тя е по-скоро литература на неговата младост. Анализът на произведенията на Климент, епископ Константин, Йоан Екзарх, презвитер Козма, патриарх Евтимий, Григорий Цамблак, Йоасаф Бдински, Владислав Граматик, Димитър Кантакузин, поп Пейо, Матей Граматик, апокрифната литература, белетристиката и т. н. опровергава подобни схващания. А с голямата роля, която играе в историята на нашия народ и в развитието на българската, славянската и европейската литература, старобългарската литература внушава респект.

Трябва ли да се запази нейното название „стара литература"? То може да бъде заменено само с едно: средновековна литература. Но от гледище на литературознанието названието „стара литература" не е загубило нито смисъла си, нито употребата си (съществува стара руска литература, стара румънска, стара сръбска, стара грузинска, стара арменска, старополска култура и т. н.).

Принадлежаща на средновековието, старобългарската литература носи характеристиката, която от времето на Ренесанса се приписва на средновековната култура — като консервативно-религиозна, закостеняла, догматична, мрачна, свързана с феодализма. Тази характеристика е относително вярна — само от гледището на един велик преврат, извършен през Ренесанса. Но видена от позицията на предхождащата я епоха

на робовладелския строй, тя представя стъпка напред в развитието на човечеството. Н. И. Конрад пише: „Марксическата историческа наука показва, че преходът от робовладелската формация към феодализма в онова историческо време е имал дълбоко прогресивно значение.“ Конрад посочва, че в средновековието също както в античността са били създавани велики произведения на изкуството, архитектурата, литературата.[17]

У нас нараства интересът към старобългарската литература дори у писателите. Емилиян Станев се учеше от нея при създаване на своите исторически повести. Наистина тя не притежава средствата за точно възсъздаване на природата, не сътворява конкретни, индивидуализирани образи, но дава израз на духовния живот и философските търсения на средновековието. Интересът към старобългарската литература на писател като Ем. Станев не се яви в резултат на някакво пресищане и отегчаване от съвременната литература, а като необходимост на творческото му развитие. Той не се връщаше към „примитива“, към „детството“ на литературата, а търсеше литература с богато духовно съдържание. Ем. Станев не би могъл да повтори за себе си думите, казани от стария Пикасо в една изложба на детски рисунки: „Когато бях дете, рисувах като Рафаел. Оттогава се опитвам да рисувам като тези деца.“[18] И след запознаването си със старобългарската литература Ем. Станев продължаваше „да рисува като Рафаел“, но старобългарската литература обогати неговата палитра с нови творчески багри.

Старобългарската литература е наша гордост — тя ни е въвела в големия свят на европейската и световната култура. На нея дължим своето гражданство в света преди повече от хиляда години. Но за да бъде истински оценена, оценена по същество, трябва да бъде изследвана в дълбочина и с размах, по един-единствен път — от подробния, проницателен, придирчив, дори педантичен анализ към големите синтези. Старобългарската литература се нуждае от още много усилия на трудолюбиви и влюбени в нея изследвачи, за да се издири, открие, покаже цялото ѝ богатство и големият ѝ смисъл като национално духовно и културно наследство — разбира се, от гледището на времето, в което живеем.

По-специално с оглед на периодизацията трябва допълни-

[17] *Н. И. Конрад*, Избранные труды, М., 1974, с. 219.

[18] *Ърнст Гомбрич*, Примитивното в изкуството. — Сп. „ЛИК“, бр. 17 от 27. IV. 1979, с. 10.

телно и основно да бъдат проучени такива въпроси като: отношенията на старобългарската литература с византийската литература и култура; преводната литература; връзка и аналогии с другите изкуства; структурата ѝ като система и особено поетиката ѝ; католишката книжнина; общославянското и общоевропейското ѝ значение.

Подробните изследвания ще доведат неизбежно и до големи и задълбочени синтези, от каквито отдавна се чувствува нужда. И у нас трябва да се появят книги като станалите вече класически трудове на Йохан Хуизинга „Есента на средновековието“, на Джордж Гордън Коултън „Панорама на средновековна Англия“ или на Жорж Дюби и Робер Мандру „История на френската култура“.

Трябва да завиждаме на младите, които ще ги напишат в бъдеще, и да им се радваме, защото ще навлязат в сферата на големите проблеми, където се срещат минало и настояще, образ и слово, мисъл и въображение, народен гений и творческа личност, където в нашия твърде трагичен, но все пак хубав, изпълнен с велики надежди свят, човекът не е сам и народите не са сами, защото ги обединява общочовешкият напредък.

1979

КАК ВЪЗНИКВА СТАРОБЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Българският народ може да се гордее със своето културно развитие — преди единадесет века на неговия език бе създадена първата славянска азбука, бяха написани първите славянски книги. Преди единадесет века тук, на Балканския полуостров, сред българските славяни възникнаха забележителни литературни традиции, които дадоха богат плод и по-късно издигнаха славянските литератури като едно от най-ценните и най-високи достояния на общочовешката култура.

Възникването на славянската писменост е твърде сложно историческо явление. Твърде сложен научен проблем представя и самото дело на двамата солунски братя Кирил и Методий, комплекс от най-разнообразни прояви. Да изясняваме всички тези прояви нито е възможно, нито е необходимо — българската интелигенция познава добре дейността на двамата славянски просветители. Тук бих искал повече да се спра на значението и ролята на тази дейност в развитието на българската литература.

В едно от първите старобългарски стихотворения „Проглас към евангелието" се казва: „Голи са всички народи без писменост, защото не могат да се борят без оръжие с противниците на нашите души." Това стихотворение е написано през IX в. и изразява едно дълбоко убеждение за необходимостта от писменост и книжнина. Кога нашата общественост стига до това убеждение? Отговорът, който обикновено даваме на този въпрос, се свързва най-често с приемането на християнството. Действително християнизацията дава силен тласък на културното развитие на българския народ не само защото за онзи исторически момент тя представя прогресивно явление — приобщава нашия народ към по-висока човешка цивилизация. Християнизацията има и съвършено конкретно значение за възникването на славянската и българската писменост: сложната философия на християнството, неговата система от дог-

ми, богатият ритуал не могат да се предават по устен път, както това е ставало при по-примитивните езически религии; те изискват закрепване на книга. По времето, когато българският народ приема християнството, то отдавна е напълно завършено като богословска и философска система, има многовековна практика, организация и история, създало е богата черковна литература. Следователно през този период християнизацията, особено когато се извършва в държавен мащаб, представя не обикновено „покръстване", а възприемане на сложен комплекс от културно-идеологически явления. Как би могло да стане това без писменост?

Ето първата предпоставка за делото на Кирил и Методий. Но тя не е единствената. Появата на писменост у славяните не е само пряк резултат от християнизацията. Тя е израз на една историческа необходимост, възникнала като последица на обществено-икономическото и политическото развитие на славянските народи през IX в. Това показва много добре примерът с историческото развитие на българския народ. През VIII и IX в. българската държава укрепва и разширява своето политическо влияние; извършват се дълбоки икономически и социални промени — рушат се старите обществени форми и се създават нови феодални отношения. Тъкмо тези нови условия, развитието на държавния живот, сложните международни отношения предизвикват необходимостта от писмо и писменост. И колкото странно да е на пръв поглед, писмо и писменост у нас се използуват още през VIII в. Само че това е писменост с гръцка азбука и на гръцки език. За съществуването и разпространението на тази писменост свидетелствуват големият брой така наречени първобългарски каменни надписи от времето на Тервел и Кормесий, Крум и Омуртаг, Маламир и Пресиян. По съдържание тези надписи засягат разнородни явления: гранични договори, строежи, войни, сражения, погребения. Те представят важни обществено-държавни документи, излезли най-често от българската държавна канцелария.

Значението на тези надписи в никакъв случай не бива да се подценява. Те говорят, че и през този ранен период нашият народ е притежавал значителна култура; създавал е например огромни обществени постройки, които поразяват с размерите и величието си (за това свидетелствуват и разкопките в първата българска столица). Но първобългарските надписи показват и друго — писменост у нас се появява 150 години преди покръстването, — и то без всякаква връзка с християнството, като резултат на вътрешното развитие на българската държава.

Но това е писменост с гръцка азбука и на гръцки език. Нима би могла да се развива плодотворно и широко, да процъфтява писмена култура, създадена на чужд език? Разбира се, не. Никоя национална литература не се разгръща с всичката си мощ, когато нейното слово не звучи на родния език. Това показва и развитието на българската литература. То проличава много ясно след покръстването в 865 г. В България дохождат гръцки духовници, които донасят необходимите за християнското учение богослужебни, богословски, разяснителни и практически книги на гръцки език. В дипломатическите ходове, които княз Борис прави, за да извоюва самостойност на българската черква, се появяват и римски духовници, които носят книги на латински език. Колко души в страната са били в състояние да разбират и вникват в тази чужда книжнина? Словото не е достигало до съзнанието на новопокръстените. Това е изразено много добре в стихотворния „Проглас на евангелието": „Както без светлина няма радост за окото..., така и всяка душа без писмо не вижда добре божия, книжния, духовния закон... Устата, които не усещат сладост, правят човека като камък, а безкнижната душа е още по-мъртва у хората..." „Когато слушат словото на чужд език, струва им се, че слушат глас на медна камбана."

Следователно в България през IX в. съществува и се разпространява чужда писменост на недостъпен и непонятен език в две насоки — в документи, излезли от държавната канцелария, и в черквата. И в двата случая тая писменост отеква като „глас на медна камбана". Но не само това обстоятелство прави чуждата писменост неползотворна. Има друга извънредно важна причина: огромната опасност от политическо влияние на големите християнски държави. Тая опасност иде както от Изток, така и от Запад и засяга не само българския народ, но и другите славянски народи. Далновидните мъже през оная епоха виждат само едно средство срещу опасността: в черквата — въвеждане на славянско богослужение, което изобщо означава създаването на славянска азбука и писменост.

Възникнала в такава обстановка на старобългарски език, славянската писменост още в самото си начало придобива особено историческо значение, става щит за запазване независимостта на славянските народи, има дълбоко прогресивен характер.

Пространните жития на Кирил и Методий (Панонските легенди) посочват прекия повод за създаване на славянската аз-

бука — посланието на моравския княз Ростислав до византийското правителство в 862 г. Известни са обстоятелствата, при които възниква славянската писменост, позната е и нейната по-нататъшна съдба в Моравия, Панония и Рим. Създаде се твърде голяма научна литература върху възможността Кирил и Методий да са работили върху сътворяването на славянската азбука още преди писмото на Ростислав в манастира Полихрон, Мала Азия (във връзка с това са и големите спорове около тълкуването на датата на изнамирането на азбуката, посочена в сказанието на Черноризец Храбър). Напоследък все по-често се поставя и въпросът за просветната дейност, извършена от Кирил и Методий в България, на р. Брегалница, преди моравската мисия.

Тук няма да засягам тези сложни и спорни въпроси, защото те нямат пряка връзка с темата, която ме интересува: характера на старославянската писменост и книжнина, която създават двамата братя, и нейните съотношения с българската литература.

Всяка литературна творба има два основни извора — в обществената обстановка и в творческата личност на писателя. Това важи и за книжовното дело на Константин Философ и неговия брат Методий. Много лесно бихме могли да определим характера на това дело — то принадлежи към черковно-християнската литература и носи основните белези на византийската култура. Тая характеристика е точна и все пак не изчерпва всички особености на книжовните произведения, които двамата братя създават. Защото в нея не се включват два важни белега: от една страна, творческите личности на двамата братя и, от друга — влиянието, което оказва върху създадената от тях книжнина славянската среда, т. е. съдбата ѝ сред славяните.

Историческите сведения ни разкриват дейността на Кирил и Методий още далеч преди моравската мисия. Граждани на византийската империя, произхождащи от видно солунско семейство, те дълго време работят като византийски пратеници, натоварени с различни държавни задачи. Методий е управител на славянска област и след това игумен на манастир. Кирил води дискусии със свалените иконоборчески патриарх, назначен е за патриаршески библиотекар, преподава философия в цариградския университет (Магнаурската школа), възложени му са отговорни мисии при сарацините и хазарите. Естествено е да предположим, че и последната му мисия — в Моравия — има същия чисто държавен характер. Но това

е само на пръв поглед така; тази мисия е свързана с една задача, каквато Кирил никога досега не е получавал: да създаде ново писмо, да стане родоначалник на нова книжнина, да разкрие пътя на славянските племена към ново културно развитие.

Бързото и успешно осъществяване на тази задача не може да се обясни с чиновническа ревност. Именно тук се проявява нещо, което дава нова насока и ново вдъхновение на дейността на двамата братя. Оттук почват и споровете за техния произход и за техния славянски патриотизъм. Защото такова гениално дело като изнамирането на една азбука и създаването на една нова литература не може да възникне без дълбоко вътрешно, лично отношение към съдбата на славянските народи. Методиевото житие на два пъти загатва за това обстоятелство. Житиеписецът отбелязва: императорът изпратил Методий да управлява славянско княжество — „като да предвиждаше, че ще го изпрати за учител и пръв архиепископ на славяните, да се запознае с всичките славянски обичаи и да обикне славяните постепенно". А когато ги натоварва с моравската мисия, императорът се обръща към Кирил с думите: „Вие сте солунчани, а всички солунчани говорят чисто славянски."

Следователно към общия черковно-християнски облик на книжнината, която Кирил и Методий създават, се прибавя още в самото начало един нов елемент — славянският патриотизъм. Не случайно в собственото им творчество, а след това и в произведенията на техните ученици и ранните старобългарски писатели широко място ще заеме темата за защитата на славянската азбука и култура. Във Венеция Кирил ще протестира остро срещу триезичниците, които отричат правото на съществуване на славянската писменост, а в Рим ще употреби огромни усилия, за да получи за нея официално папско утвърждение. По-нататък защитата на славянската култура ще намери израз в творбите на Климент Охридски, Константин Преславски и Черноризец Храбър, в големия брой безименни произведения, посветени на живота на славянските първоучители. Тъкмо в тази тематична сфера възникват някои от найярките произведения на старобългарската литература.

Двамата солунски братя се оказват не само гениални личности, прекрасни филолози, които създават една съвършена азбука, всеотдайни просветители и апостоли, но и необикновени умове, надарени с дълбока историческа далновидност. Те долавят търсенията на епохата, разбират прогресивните

устреми на времето. Сякаш заслушани в дълбокия вътрешен глас на славянските народи, те отговарят на най-насъщната им нужда, изпълняват блестящо своята задача. Делото им добива общочовешко значение, защото представя защита на една велика по своята прогресивност идея: правото на всеки народ да слави бога на свой език, т. е. да създава своя самобитна култура. Великолепно прозвучават думите на Кирил пред събора във Венеция в отговор на твърдението, че е достойно само на три езика в книгите да се слави богът — еврейски, гръцки и латински:

„Бог не изпраща ли дъжд еднакво за всички? Също тъй и слънцето не свети ли на всички? И не дишаме ли еднакво всички въздух? И как вие не се срамувате, като признавате само три езика и като повелявате всички други народи и племена да бъдат слепи и глухи? Пояснете ми, бога за безсилен ли смятате, та той не може да даде всичко това, или за завистлив, та не желае? Че ние познаваме много народи, които разбират книги и които славят бога всеки със свой език..."

Не само върху отделна творба, но и върху цяло литературно направление писателската личност оставя силен отпечатък. Това важи и за старославянската книжнина. Несъмнено между двамата братя по-ярка творческа личност е Кирил. Той получава блестящо образование, притежава необикновени дарби, които му осигуряват бързи успехи. Той учи в столицата на Византия в един период на силно оживление в областта на просветата и културата; някои автори дори говорят за литературно възраждане във Византия през средата на IX в. Политическата стабилизация на империята довежда до истински подем и нов разцвет на византийската наука и литература. Кирил има за учители бележити учени и писатели, като Лъв Математик и патриарх Фотий. Той получава широки знания, които далеч надхвърлят богословското образование, защото изучава науки, като геометрия, аритметика и астрономия, антични изкуства и литература (включително и Омир), философските дисциплини. Жаждата му за научни знания е огромна, а любовта към поезията е извънредно силна. Обстоятелствата го свързват с най-прогресивните умове на епохата. Специално трябва да се отбележат познанията му в областта на античната философия и литература. Във всичките му действия по-нататък го ръководи своеобразен просветителски дух — и той се проявява не само в преподаванията му по философия в Магнаурската школа, но и в мисиите, с които бива натоварен. Кирил е не само официален държавен пра-

теник, но и носител на високата византийска култура, чието излъчване през този период все повече се засилва в близкия и далечния свят.

Кирил има необикновено обаяние като личност, което личи от оценката на съвременниците. Дори латинските духовници и писатели не се скъпят в своите възхвали, а неговият ученик Климент Охридски го нарича „нов апостол и учител на всички земи", „изгря на земята като слънце", „като орел прелита по всички земи — от изток на запад, от север на юг"...

Когато хвърлим поглед върху книжовното дело на Кирил Философ, убеждаваме се, че в него се отразяват напълно както просветният подем на епохата, така и блестящите качества на творческата личност. Те се въплъщават в гениалното сътворяване на една нова азбука, в създаването на нов книжовен език, в който се търсят и разкриват изразни възможности за предаване на сложни черковни, богословски и поетически текстове. Кирил е не само преводач, но и оригинален творец, който пише поезия, съчинява полемични беседи; в неговите произведения ни учудва не толкова блясъкът на реториката, колкото богатството на мисълта и искреността на убежденията. А всичко това придава забележителни качества на новосъздадената славянска литература.

Тази литература е замислена да обслужва всички славяни. Кирил Философ, подпомогнат от своя брат, създава писмеността тук, на Балканския полуостров, на езика на българските славяни, но пренесено на Запад, неговото дело докосва всички славяни — чехи и поляци, словенци и хървати, а покъсно сърби и руси. По своята функция новата писменост има общославянски характер; първите страни на нейното разпространение и въздействие са Моравия и Панония. Там тя е посрещната с интерес и задоволство и нейните последици биха се почувствували дълбоко, ако след двадесет години вражеската вълна не би й нанесла смъртен удар. Но и при този удар тя не бива унищожена напълно, защото следи от нея остават за известно време да живеят сред западните славяни.

През 80-те години на IX в., след смъртта на Методий старославянската писменост се връща на Балканския полуостров, по-точно в България. Тук започва нейният истински живот. За това съществуват всички благоприятни условия; българската държава дава своята щедра подкрепа на Кирило-Методиевите ученици и на младите български книжовници. Книжнината, създадена от Кирил и Методий, се включва в българската литература; Кирило-Методиевите традиции опло-

дяват идейните устреми и творческите пориви на българските писатели. Един нов факт се появява в историята на европейската творческа мисъл — старобългарската литература. Краят на IX и началото на X в. са време на неин разцвет. В къс срок тя ще стане изходна точка за развитието на литературата на сърби, руси и румъни.

Тук бих искал да подчертая преди всичко дълбоката, органичната връзка на старобългарската литература с Кирило-Методиевите традиции. Всяко литературно развитие се подхранва несъмнено от соковете на родната почва, но школата и традицията играят значителна роля. Старобългарската литература се превръща в най-добрия паметник на великото дело на Кирил и Методий, на неговите огромни исторически резултати. Не случайно всички големи старобългарски писатели през IX—X в. отдават гореща възхвала на славянските първоучители: Климент Охридски, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, презвитер Козма. Но не във възхвалите се осъществява Кирило-Методиевата традиция, а в самото книжовно творчество, в големия брой преводи, които се правят от християнско-византийската литература, в оригиналните произведения, които се създават, в борбата, която се води за защита на славянската писменост, в непрекъснатото развитие и обогатяване на книжовния език. Трудно е да се изброят дори и най-значителните старобългарски литературни паметници от IX—X в.; може само да се отбележи, че постепенно се развиват всички жанрове, че в България проникват не само важни произведения на християнската литература, но и отблясъците на античния свят и отчасти великолепието на източните култури. Минавайки през следващите векове у сърби и руси, дори у румъни, старобългарската литература се превръща в мост, по който тогавашната цивилизация навлиза сред южните и източните славяни.

Вече от изворите, от които черпи старобългарската литература, проличава нейният характер, нейната идейна насоченост и жанровите ѝ форми. Несъмнено това е литература черковна в широкия смисъл на думата, но това е неизбежна особеност в една епоха, в която черквата играе господствуваща роля в културния живот. Общият черковно-християнски облик обаче не изключва нито светските елементи, нито художествените търсения. В старобългарската литература присъствуват разказът и повестта, граматически и исторически съчинения, трактати по поетика, естественонаучни описания и разсъждения и т. н.

Обликът на старобългарската литература обаче се опре-

деля не само от християнско-византийското влияние. В нея проникват и ред елементи от фолклора, особено в апокрифите, а отчасти и в житията и повестите. И още една линия на развитие, почти непроучена: връзката на старобългарската литература с първобългарските каменни надписи. Както отбелязва в своите изследвания най-добрият познавач на първобългарските надписи проф. В. Бешевлиев, това е една извънредно интересна област, която тепърва ще бъде изследвана.

Наистина в голямата си част старобългарската литература е преводна. С това не се намалява нейното значение на национална художествена съкровищница, защото преводът в средновековието играе различна роля в сравнение с модерното време и заема особено място в развитието на литературата. В повечето случаи е трудно да се отделят преводно и оригинално в средновековната литературна творба.

Българската литература през IX—X в. отразява един интересен момент от историческото развитие на българския народ — бързия напредък на българската феодална държава в политическо и културно отношение. При внимателен анализ на литературните творби от този период не е трудно да се почувствува устремът, умът, пулсът на един млад народ, някакво духовно и творческо опиянение, което характеризира великите епохи на преход в историята на народите. В това отношение могат да се дадат редица примери от творчеството на Константин Преславски, Климент Охридски, Черноризец Храбър. Особено интересен е примерът с Йоан Екзарх. Един българин от края на IX и началото на X в., писател, учен и философ, получил високо образование в най-добрите византийски училища, отправя погледа си към тайните на битието и природата, устремява се към загадките на вселената, търси да разкрие устройството и целесъобразността на света. Наука, философия и поезия в неговия „Шестоднев“ се сливат. Тук сякаш говори освободеният чрез писмото и книгата дух на българския човек, избликналият за нов живот творчески порив на нашия народ: „Ако онези, които се насищат с питие и ядене, биват румени, светли и весели, колко повече онзи, който се храни с мисли и съзерцава божиите дела.“

Писателят чувствува, че светът е създаден за човека, и това го изпълва с безкрайна радост: „И как хората няма да се радват, когато изпитат и разберат за кого небето е украсено със слънце и звезди, за кого земята е накичена с градини, дъбрави и цветя и е покрита с гори, за кого морето и реките и всички води са изпълнени с риби, за кого е приготвен

раят...“ Неговото съзерцание на света е не само размисъл върху битието и вселената, но и поетическо преживяване:

„Когато виждаме как в годините часовете вървят и земята, обдарена с дъжд, дава плодове и се покрива с трева, и нивите се вълнуват, и се зеленеят дъбрави, и планините обрастват, и овощията дават плодове, нека дадем на езика си свобода за хвала...“

Ето така се разтваря душата на българина и изпълнена с радостта на живота, прославя целесъобразността и красотата на вселената.

Българската литература преминава дълъг път, в своята хилядолетна история преживява моменти на подеми и упадък, от XV в. нататък има трагична съдба, за да възкръсне за нов живот през епохата на възраждането. Не съм склонен да идеализирам нейните постижения както в най-стария период, така и през следващите векове. В много отношения нейните възможности са били ограничени — от философските и обществените ѝ позиции, от естетическите и жанровите ѝ особености. Но да се подценява нейното значение ще бъде абсолютна грешка. Самото ѝ възникване в един такъв ранен период — IX в., като първа славянска литература, е един факт, който сам по себе си представя огромно историческо постижение и трябва да ни изпълва с гордост. Но не само фактът на нейното толкова ранно начало е нейното голямо предимство — тя се представя от забележителни творчески личности, създава изключително интересни произведения, с чиито пориви и вълнения може да живее и съвременният човек.

Покрай всичко прекрасно, което въплъщава необикновената личност на Константин-Кирил Философ, ние не забравяхме, че неговото живо творческо дело е вложено в основите на българската литература. Развитието на българското художествено слово минава през изпитанията на вековете, за да стигне до новото време и да въплъти волята и устремите, страданията и надеждите на народа, да създаде многобройни творби, които са наша национална гордост. В промените на времето българската литература е изменяла и своя облик, тя си е поставяла различни художествени задачи и е търсела все нови творчески пътища. Но в едно е останала вярна и последователна в своя хилядолетен път — да служи на народа си. В това свое неизменно предназначение тя е запазила традицията, завещана ѝ от делото на Кирил Философ.

1969

ЛИЧНОСТТА НА ЕВТИМИЙ ТЪРНОВСКИ

I

Днес тук, на търновската Света гора, бе открит паметникът на патриарх Евтимий. Той е поставен на територията на Великотърновския университет, за да се подчертае връзката между средновековния престолен град, средище на висока култура, и университета „Братя Кирил и Методий", все по-силно развиващ се център на българската социалистическа наука. Студентите и преподавателите всеки ден наблюдават оттук Царевец и Трапезица, Асеновата махала и старинните сгради, накацали над виещата се Янтра. От днес нататък заедно с тях бронзовият Евтимий ще отправя мъдър поглед към местата, където преди шест века е минавала и бродила неговата патриаршеска фигура.

Паметникът на Евтимий е внушителен знак на уважение към неговото дело. И нека в бъдещите десетилетия и столетия той напомня за един от най-бележитите духовни и обществени дейци на средновековието, свидетел на един от най-големите подеми и на едно от най-трагичните поражения в историята на българския народ. Но паметникът е все пак само знак, само един вкаменен образ, а онези, които ще минават край него, ще искат да почувствуват живата личност, живия човек, който се крие зад бронза. Преди половин век полският литературен критик и историк Тадеуш Бой-Желански се разбунтува срещу бронзовите паметници, срещу бронзовите маски, сложени върху живите образи на писателите.

Аз тук не искам да се бунтувам, защото все още е необходимо да се напомня за Евтимий, а бронзовият паметник напомня с категорична и изразителна сила за величието на този, когото все пак не сме достатъчно проучили и опознали. И може би най-малко сме проникнали в неговата личност. Тъкмо затова бих искал да споделя някои мисли и наблюдения за тази личност, за живия човек, доколкото можем да ги

открием във вестите и данните, с които разполагаме. За съжаление средновековната литература ни дава малко сведения тъкмо за живите личности. И това не е случайно. Касае се не само за присъщата на средновековието писателска скромност, колкото за философска и естетическа позиция.

Известно е, че често старобългарските писатели крият имената си; оттук и огромният брой анонимни произведения в старобългарската литература. Дори когато имената са посочени, те са без биография: епископ Константин, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, презвитер Козма, Владислав Граматик, Поп Пейо, Йосиф Брадати, поп Методи Драгинов и нищо повече. Повече биографични сведения се появяват само ако писателят е провъзгласен за светец; тогава възникват жития — легендарни биографии, от които автентичните данни могат да се извлекат само със сериозен критичен анализ.

Обяснението на този факт трябва да се търси в средновековния възглед за малоценността на земния живот, за съществуването на друга, по-висока действителност. Творецът на изкуството, макар и да насочва погледа си към божествения мир, също принадлежи на земния свят. Човекът е временен гост на земята, дошъл да се очисти от първородния грях; бог е същността на мирозданието, вечният живот е в отвъдния свят. Ако в античната литература съществуват животоописания, в средновековието те се превръщат в жития, т. е. в легендарни разкази, с отслабена биографичност, с функционална задача, поставена им от църквата. Дори в средновековна Индия изобщо не съществуват жизнеописания и жития, защото според представите на индусите „животът е нищо в сравнение с вечността и с веригата прераждания и следователно не съдържа в себе си материал, достоен за описание“[1].

За щастие при Евтимий Търновски имаме похвалното слово на Григорий Цамблак, което е основният извор за разкриване на неговата личност. Към него трябва да прибавим и произведенията на писателя, доколкото той привнася собствени черти в изображението. Светлина върху личността хвърлят и особеностите на историческата епоха. Евтимий живее в трудна епоха, изискваща огромно напрежение. Епоха, която се раздира от остри идейно-философски спорове и социални конфликти. Те се отразяват особено върху формирането на личността на писателя. Станал през 1375 г. патриарх, Евтимий

[1] *Б. Л. Рифтин*, Типология и взаимосвязи средневековых литератур. — В: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада. М., 1974, с. 14.

трябва да решава тежки задачи: борба с ересите и с моралното разложение. Застрашена е и целостността на българската черква: поради феодалното раздробление от Търновската патриаршия се откъсват и преминават към Цариградската, към византийската черква Видинската държава на Срацимир и владенията на Добротица. Най-страшното е опасността от османското завоевание. Евтимий става свидетел на рухването на българската държава и на тежките страдания на народа.

Въпреки данните, които намираме в похвалното слово на Григорий Цамблак, не разполагаме с по-точна биография на Евтимий. Семейство, раждане, дата и място на рождението, детство и младост, образование — всичко това остава в неизвестност. Цамблак пише похвално слово (панегирик) и насочва вниманието си към основните моменти от обществената дейност на Евтимий като предмет на възвеличаване: престой в Килифаревския манастир при Теодосий Търновски, дейност в Цариград и Света гора, завръщане в Търново и основаване на книжовна школа в манастира „Св. Троица", Евтимий патриарх, падане на Търново, заточение. Но и при тези моменти конкретните биографични данни не се отличават с особено изобилие; почти липсва външният, физическият портрет на Евтимий; цялото жизнеописание има общ и синтетичен характер. Конкретността на изложението нараства само в страниците, посветени на падането на Търново.

Конкретността би ни помогнала много при характеристиката на личността. На средновековния писател е почти чуждо прякото описание на жизнените факти. Основният метод за разкриване на личността е нейното непрекъснато съпоставяне с героите на Библията — те са се превърнали в норми на лично, гражданско и обществено поведение, на човешки морал, на добродетели. Евтимий непрекъснато се оглежда в моралния свят на Библията. Когато Григорий Цамблак трябва да посочи някоя страна на неговата личност, търси библейското лице, което я притежава, и чрез съпоставката характеризира Евтимий. Започва възвеличаването на Евтимий, а при идеализацията и възвеличаването конкретните подробности отпадат.

Този похват е използуван още в първата фраза на похвалното слово: Евтимий е сравнен с Аарон, пръв велик жрец на еврейския народ, по-голям брат на Мойсей; Аарон и Мойсей според Библията били предопределени от бога да освободят евреите от египетско робство[2]:

[2] *П. Русев, Ив. Гълъбов, А. Давидов, Г. Данчев.* Похвално слово за Евтимий от Григорий Цамблак. С., 1971, с. 113. По-нататък при цитира-

„Ако Аарон, древен свещеник от Стария завет, чрез жертвите на безсловесните, поръсвайки с кръв от юнци и козли и с пепел от юници осквернените, ги освещаваше за телесно очистване и поради това е удостоен с помен, естествен за слугите божии, за да ги споменава винаги в църква пророкът (...), не е ли много повече достоен за похвали Евтимий, изпълнител на неведомите таинства и съпричастник на апостолската слава, свещеник на онази велика жертва и учител на истината, в която ангелите желаят да вникнат и която прочее той чисто спази и непорочно преживя; и най-сетне светителят чрез многообразните страдания сам себе си принесе в свещена жертва, благоугодна на господа?“

При подобни съпоставки не се долавя нищо конкретно от образа на Евтимий. Ето как са разкрити отношенията между него и Теодосий: „Заедно с отеца [Теодосий] той отиде във великия Константинопол, където след малко време новият Исак с много сълзи почете и предаде на гроба новия Авраам, отминал при господа, или като нов Елисей, видял възнеслия се Илия, наследил двойна благодат, вместо овчи кожух наследявайки тялото на отеца“ (с. 145). Тук за конкретност на изображението не може да става и дума. Григорий Цамблак прибягва до четири библейски лица — Исак, Авраам, Елисей и Илия (имената са подчертани от мен), за да посочи някои черти в общата характеристика на Теодосий и Евтимий. Средновековният читател е трябвало да познава добре Библията, за да разбере, че става дума за еврейския патриарх Авраам, за неговия син Исак и за Елисей, ученик и наследник на пророк Илия, който, възнасяйки се на небето, му хвърлил кожуха си и му предал пророческата си дарба.[3] Отношенията между Евтимий и Теодосий се рисуват чрез известното от Библията за отношенията между Елисей и Илия.

Григорий Цамблак продължава сравненията: с апостол Петър (с. 121); със синовете Зеведееви (рибари; когато Исус ги повикал да тръгнат с него, бащата не ги спрял; с. 121); с Давид, велик еврейски цар, пророк и поет, носител на мъдрост, мъжество, великодушие и благочестие (с. 121, 125); Евтимий възлюбил като Илия и Йоан Кръстител пустинята (с. 127); безкористен като ап. Павел (с. 137); с Йов, който търпи страдания, но не се отказва от вярата си (с. 157); побеждава свои-

не на Похвалното слово за Евтимий ще се използува това издание, като страниците се отбелязват направо в текста в скоби.

[3] Както тук, така и по-нататък често се използува коментарът в посоченото издание на Похвалното слово.

те противници, както били повалени Мойсеевите противници Яний и Амврий (с. 187) и т. н. Чрез този изобразителен похват Григорий Цамблак върви от познатото към непознатото и по този начин изгражда образа на Евтимий. Непрекъснатото сравнение с положителните образи от Библията създава атмосфера на духовно извисяване, на особена нравствена идеализация на личността на Евтимий.

Средновековният писател не познава развитието на личността: създадена от бога, тя получава характерните си черти още при раждането — и неизменно ги следва. Оттук и трудността да проследим развитието на личността на Евтимий. Идеализацията на образа започва още от детството и завършва със смъртта. Навсякъде измеренията са хиперболични, оттук и сравненията с най-значителните библейски лица. Разбира се, идеализацията не израства върху празно пространство — тя е свидетелство за положителна личност, на която трябва да се търсят най-достойните и най-високите нравствени стойности и мерки. Идеализацията на Евтимий от съвременниците говори действително за една необикновена личност по ум, дарби, етични качества и обществени прояви. Личността на Евтимий се е наложила силно в съзнанията на онези, които са го познавали, а чрез тях и на епохата и на следващите епохи, за да могат учениците му да дадат такива оценки: Григорий Цамблак го нарича непрекъснато „великия Евтимий"; Константин Костенечки — „велик художник на славянската писменост", а Йоасаф Бдински заявява: „По-добре слънцето да беше угаснало, отколкото да замлъкне Евтимиевият език."

II

В изворите, преди всичко в Похвалното слово на Григорий Цамблак, Евтимий е изобразен като средновековен човек; неговата личност се *формира* в средновековна обстановка. Рано приема монашеството и строго изпълнява монашеските обети, проявявайки търпение, чувство за дълг, безкористност. Григорий Цамблак подчертава непрекъснато неговите монашески добродетели, като посочва и пътя, по който Евтимий достига до тях; спи на гола земя (с. 133); малко задоволява нуждите си от сън, дори прогонва съня (с. 135); „Дори царската монета не беше почетена от Евтимий"... „той беше учител по безкористие" (с. 137). Непрекъснато Евтимий се отдава на молитва и размисъл.

Безспорно Григорий Цамблак идеализира образа на Евти-

мий, той довежда до краен предел неговите монашески добродетели. Ето два цитата: „Кой така подобно на премъдрия Евтимий изпита на своето тяло хитрината, коварствата и кознените на лукавия, както някой ковач изпитва нагорещеното желязо с вода, та в замяна на многогодишни лишения да придобие острота на ума и горещо усърдие и поради това да надмине тези, които в такова любомъдрие вече доста са се трудили?“ (с. 132—133). „Кой с непрестанно пение е възхвалявал господа не седем пъти на ден, както е в псалтира, но тъй, че самото му дихание да е песен, изпращана от глъбините на душата?“ (с. 133).

Описаните добродетели на Евтимий са в пълно съгласие с възгледите, които търновският патриарх изразява в своето житие на Иван Рилски: „Съвсем неуместно е постоянно да мислим за веществената и преходна телесна храна. Колкото повече мислим за нея, толкова повече се стремим да я приемаме прекомерно. Напротив, ние трябва да се грижим за невеществената, неизчерпаемата, душеполезната и нетленната храна и да бдим над душата си, която се топи от копнеж по бога.“[4] Като писател Евтимий избира за герои тъкмо лица, които в живота осъществяват средновековния идеал. Той заявява изрично в увода към житието на Иван Рилски: „Ако този божествен мъж бе обръщал поне малко внимание върху световните и тленни неща и ако той се бе грижил за нещо земно, ние бързо щяхме да отминем неговата памет и да я изпратим в дълбочините на забравата.“[5]

Евтимий живее в епоха на интензивен религиозен живот и големи духовни търсения. Вероятно е произхождал от Търново и Търновската област и е могъл отрано да се запознае с религиозните и културните движения в столицата. Неговият биограф Григорий Цамблак не дава никакви конкретни сведения за ранния период от живота на Евтимий. У него има само едно важно сведение, че младият Евтимий прекарва няколко години в най-тясна близост с Теодосий Търновски в Килифаревския манастир в околностите на Търново, основан към 1350 г. Престоят на Евтимий в такова важно духовно и книжовно средище и всекидневният му контакт с такъв бележит просветител като Теодосий безспорно са се отразили върху формирането на неговата личност. Нещо повече, от Теодосий Евтимий е научил за живота, монашеските подвизи и ученията

[4] *В. Сл. Киселков,* Свети Иван Рилски. Жития. С., 1940, с. 39.
[5] Пак там.

на Григорий Синаит — ето още един образец на бъдещия български патриарх. Три момента в личността и дейността на Теодосий и Григорий Синаит ще са направили най-силно впечатление на Евтимий: строгият отшелнически живот, изграден върху принципите на исихазма; духовните търсения, които водят двамата средновековни дейци по един сложен житейски път от манастир на манастир, от едно духовно средище към друго, от една страна в друга; волята за борба и победа, която само привидно е в противоречие с монашеското уединение. Неслучайно Григорий Цамблак нарича Евтимий „опитен воин на духовна бран“ (с. 135).

Ако все пак Евтимий не познавал подробно пътя на Григорий Синаит, то с живота и дейността на Теодосий е бил запознат основно. Вероятно той е знаел много повече подробности от онези, които дава житието на Теодосий, написано от цариградския патриарх Калист. У Калист са отбелязани: Арчарският манастир, манастирът „Св. Богородица“ в Търново, манастирът в Червен, Епикариевият манастир в Сливенската планина, Парория при Григорий Синаит, Килифаревският манастир, Цариград. Навсякъде Теодосий се ръководи от един стремеж — да научи нещо повече, да се усъвършенствува. Калист изразява този стремеж в евангелски стил по следния начин: незадоволен от онова, което е научил в Арчар, Теодосий „като някаква трудолюбива пчела, която обхожда различните цветя и събира все сладък мед, така и този премъдрият не се насищаше от първи или втори наставления, но усърдствуваше да постигне напълно добродетелен живот“[6]. Ето как е мотивирано напускането на Търново: „Там прекара немного време, като имаше наум да намери нещо друго, по-голямо, подобно на някакъв разумен и изкусен търговец, който се надява на по-голяма печалба, та излезе оттам“[7]... По същия начин се обяснява напускането на Червен: „Прочее този божественият, който притежаваше всичко, усърдствуваше да разбере и научи като всеки друг от човеците божествените оправдания. И като някой, който прекрасно знае да бере гроздове, иска да събере всички тези, които са зрели, така и той, щом събра от своите съпостници онова, което води към добродетел, веднага излезе оттам и стигна Сливенската планина.“[8]

Наистина духовните търсения са характерни за XIV в. както на Запад, така и в източноправославния свят. Това е век

[6] *Ив. Дуйчев,* Из старата българска книжнина, II, с. 1944, с. 216—217.
[7] Пак там, с. 217.
[8] Пак там.

на прехода от средновековието към Ренесанса, на Изток изпълнен с трагични предчувствия поради започналия натиск на турците. Евтимий е бил син на своя тревожен век и не е могъл да не се подчини на неговите търсения. В това отношение примерът на Теодосий е послужил за решителен тласък. Не знаем пътя на Евтимий до пристигането му в Килифаревския манастир, но Григорий Цамблак съобщава, че в лицето на Теодосий младият монах е намерил „опитен ръководител": „Като прие твърде млад този велик и църковен стълб, с млякото на благочестието и с поученията за борба в мислите той го превърна в мъж съвършен и го предопредели за оръжие на духа" (с. 139). Пътят на Евтимий продължава — Цариград, Студийския манастир, Света гора, завръщане в Търново.

Две неща трябва да се изтъкнат в този път: образование и исихазъм. Още в Килифаревския манастир Евтимий има възможност да разшири своите знания; престоят му в Студийския манастир и Света гора го поставя в центровете на тогавашната византийска образованост. Самият факт, че пристига в Цариград заедно с Теодосий, има голямо значение. От времето на своето пребиваване в Парория в близост до Григорий Синаит и неговите ученици Теодосий е имал много познанства сред висшето цариградско духовенство, като се почне от цариградския патриарх. В похвалното слово Григорий Цамблак се стреми да покаже преди всичко впечатлението, което Евтимий е направил в Цариград с делата си, „плод на безмълвието, на смирението, на размишлението, на самото съзерцание"; навсякъде бил търсен „този беден, нищ, безимотен чуждестранен пришелец, за да даде духовна храна и да изпълни с блага гладната душа" (с. 147—148). За нас е по-важно да узнаем какво е научил Евтимий. Отново Григорий Цамблак си е послужил със сравнение: Евтимий се отправя към отечеството си, „носещ различни богатства от премъдрост и разум, които накупи като някой търговец, проявил способността си в далечни страни" (с. 161). Тези знания ще са били твърде разнообразни, от различни области: богословие, философия и литература, устройство и управление на черквата, културен живот; тук Евтимий се е запознал основно с византийския културен живот. Не е без значение и конфликтът с император Йоан V Палеолог; макар и да не е напълно изяснена причината на този конфликт, той е изиграл важна роля за калляване на волята и борческата твърдост на Евтимий. Всичко това подпомага неговата подготовка за бъдещата му дейност като просветител, писател и патриарх.

Исихазмът е важен момент във формирането на личността и мирогледа на Евтимий. Евтимий черпи от първоизвора — преките ученици на Григорий Синаит в България и Византия. В близост до Теодосий той се запознава не само с теорията на исихазма, но и с неговата практика; наблюдава своя учител в екстазно молитвено състояние. Григорий Цамблак изобразява направо бъдещия патриарх като исихаст: „Но какви похвали от *слово* да въздадем на този, който, макар да беше *вития на съвършеното слово,* учеше любословните да възхваляват добродетелта с *мълчание* вместо със *слово*" (с. 117). Както Теодосий е представен от биографа си Калист като принадлежащ към „свободния и спокоен горен Йерусалим"[9], така е нарисуван и Евтимий от Григорий Цамблак: „Себе си той вписа за гражданин на небесния Йерусалим, съграден от живи камъни, чийто художник и създател е бог" (с. 122). За исихазма сам Евтимий свидетелствува в книжовната си дейност, в изображението на своите герои като исихасти и с преки изказвания. В Евтимиевото житие Иван Рилски отговаря на овчарите: „Моят живот според апостола е на небето, откъдето очаквам спасителя. А родното ми място е горният Йерусалим."[10] В посланието до Киприан Евтимий пише: „Пустинята е майка на безмълвието; пустинята е учителка на пост, духовна съпруга, стълба, която възвежда на небето, път непогрешен към бога, верига благосъчетана. Безмълвието и постът са ходатаи на праведността, учители на целомъдрието, несъкрушимо срещу вековете оръжие, крепък стълб пред вражето лице..."[11]

Евтимий се е приобщил към едно от най-интересните религиозно-философски учения през XIV в. Днес ние сме свикнали да го преценяваме от няколко гледни точки, които имат по-скоро отношение към нашите съвременни търсения и оценки, отколкото към времето, в което исихазмът се създава — като опит за вътрешно обновяване на църквата; въздействието на исихазма върху съпротивителната сила на българския народ в периода на решителна борба срещу османското нашествие през XIV в.; исихазмът като ирационалистично и ренесансово учение. В случая по-важно е да отбележим, че бъдещият ръководител на българската църква не е бил чужд на големите философски движения на своето време. Той е потърсил една по-съвременна концепция за света в рамките на

[9] *Ив. Дуйчев,* Пос. съч., с. 215.
[10] *В. Сл. Киселков,* Св. Иван Рилски. Жития, с. 47.
[11] *Б. Ангелов и М. Генов,* Стара българска литература, С., 1922, с. 507.

християнската доктрина. Съвършено естествено е, че тая концепция не може да бъде извадена от богословския догматизъм, но все пак тя свидетелствува, от една страна, за своеобразен бунт срещу някои отрицателни явления в черквата и, от друга, за насочване към човешката личност, която по пътя на усъвършенстването може да се приобщи непосредно с божеството. Д. С. Лихачов нарича това „индивидуализация на религиозното съзнание" и „първи елементи на реабилитиране на тялото": в тези прояви вижда „настроенията" на Предвъзраждането.[12]

Исихазмът е проникнал дълбоко в мирогледната система на Евтимий, определил е до голяма степен характера на неговата литературна дейност, сложил е своя отпечатък върху принципите на Търновската книжовна школа — и то не само като национално, но и като международно явление. Трябва да се освободим от представата, че учението за „безмълвието" (исихията) е равнозначно на несъпротивление на злото, на отказ от борбата, на обществена апатия. Наистина в житието на Теодосий Калист привежда думите на Иван Лествичник: „От послушанието — смирение, от смирението — безстрастие, което се нарича и владичица на добродетелите", но Евтимий е далече от този монашески идеал.[13] Тъкмо обратното, целият му живот минава в борба, както вътрешна (в практиката на исихаста), така и обществена. Още в увода на похвалното слово Григорий Цамблак, следвайки литературната традиция, нахвърля един силно идеализиран образ на младия Евтимий. Но в тази риторична възхвала има един израз, който може да се приеме като достоверен: добродетелите на Евтимий се изравняват с „мъченически подвиг и борба и победа" (с. 131). Необикновената обществена активност на Евтимий не представя конфликт с убежденията на исихаст, а е нова изява на непрекъснатата вътрешна борба. И в това е богатството на личността на Евтимий. Хармонията на света, порядъкът на космоса са неделими от борбата, която се води срещу злото. За Евтимий стремежът към самоусъвършенстване не е проява на себичност, а подготовка за обществена активност. Тази активност е разнопосочна и се определя от нуждите на времето. В нея се проявява величието на Евтимиевата личност.

[12] *Д. С. Лихачов,* Големият свят на руската литература. С., 1974, с. 278. Заслужава внимание мнението на А. Ф. Лосев, че исихазмът няма нищо общо с Ренесанса; вж. *А. Ф. Лосев.* Эстетика Возрождения, М., 1978, с. 26.

[13] *Ив. Дуйчев,* Пос. съч., с. 216.

III

Чертите на общественика проличават още в престоя на Евтимий в Килифаревския манастир. Григорий Цамблак посочва неговите административни способности; грижите, които полага за братството в материално и духовно отношение. Оценявайки неговите качества, Теодосий му поверява прякото ръководство на манастира, а „сам на неголямо разстояние от обителта размишляваше в пълно безмълвие“ (с. 139).

Григорий Цамблак използува един познат литературен похват: за да засили интереса към героя си, загатва бъдещата му съдба. Евтимий намира през нощта Теодосий, седнал пред вратата на килията си, да ридае. Когато го запитва за причината на това ридание, старецът отговаря: „Завладяването на страната от агаряните и пълното запустяване на обичната пустиня — това е причината.“ В пророческото видение на Теодосий има още един момент: „Но ти, чедо, бъди мъжествен и нека крепне твоето сърце — рече, — защото ще се удостоиш с вериги и с апостолско гонение.“ И авторът заключава: „Свещеният Евтимий предугадил волята божия да не отбегне от призванието си, понеже по-късно щеше да бъде изпратен като втори Мойсей за предводител на народа“ (с. 143).

Този епизод е интересен не толкова като убеждение и ръководно начало на Евтимий, колкото като зрителен ъгъл, от който ще бъде изобразена цялата му по-нататъшна дейност. Тя се развива по двете отбелязани вече линии: вътрешно, умствено вглъбяване и решаване на обществени задачи. Обществената му активност започва в Килифаревския манастир и продължава в Цариград и Света гора. Григорий Цамблак отбелязва: „Добродетелта направи този мъж прочут навсякъде и като с пръст показваше делата му на смирението, на размишлението, на самото съзерцание“ (с. 145). Авторът на похвалното слово говори категорично за славата на Евтимий в Цариград и Света гора: „За неговите мъки и за телесните му подвизи свидетелствуват монасите, които още живеят в Студийската обител; сигурни свидетели са и жителите от лавра-та на преподобния Атанасий и безмълвниците от цялата Атонска планина“ (с. 147). Очевидно е, че тук се касае не за риторичен похват, а за достоверен факт. Григорий Цамблак се спира на два епизода: първо — „безмълвието“ на Евтимий в кулата в местността Селина, недалече от Зографския манастир, където побеждава вътрешните си противоречия „в борба, която се състои в мислите“ (с. 151), и, второ — конфлик-

та с византийския император Йоан V Палеолог, който води до заточаването на нашия монах на о-в Лемнос. Този конфликт е загадъчен. От Григорий Цамблак той е представен като конфликт за пари. Някакъв монах донася на императора, че Евтимий е притежавал много богатства и царски съкровища с голяма стойност. „Страдащ от ненаситно златолюбие", императорът пристига в пристанището на лаврата „Св. Анастасий". В драматичния разговор, който се води „не само пред монасите, но и пред всички светски люде, които можаха да пристигнат с царя и по суша, и по море", императорът е разобличен и посрамен (с. 155). Все пак Евтимий е пратен на заточение.

Ние не знаем доколко вярно Григорий Цамблак възпроизвежда тази случка и доколко точно излага мотивите на конфликта, но срещата е станала. Тази среща свидетелствува за високото положение, което Евтимий е заемал сред атонското монашество, за ролята, която е играл като писател и убеден проповедник на исихазма — византийският император не би водил спор с един обикновен монах. От този епизод бихме могли да гадаем и за социалния произход на Евтимий (вероятно е принадлежал към една от знатните и богати търновски фамилии). Днес историците са склонни да търсят причините на този конфликт по-дълбоко — в несъгласието на атонското монашество с униатската политика на Йоан V Палеолог, който в 1369 г. посетил папа Урбан V, за да търси помощ срещу турската заплаха. Поставя се въпросът за обединението на двете църкви, на което догматичното византийско духовенство, ръководено от патриарсите Калист и Филотей, решително се противопоставя. Император Йоан V Палеолог действително по това време е имал големи финансови затруднения и е бил в неприязнени отношения с българите. Може би някакъв отглас от тези отношения е намерил място в епизода, разказан от Григорий Цамблак.[14]

В конфликта с византийския император Евтимий се очертава като смела личност, с твърди позиции, готов да ги защищава дори пред един монарх. Вътрешната убеденост в правотата на позицията му дава сила и самочувствие. Това е първата проява на Евтимий като историческа личност, като общественик от голям, държавен мащаб. Близките години ще покажат, че този епизод не е случаен в живота на Евтимий. Това е прологът към голямата роля, която ще играе в историческата съдба на българския народ.

Тази роля започва със завръщането му в Търново. Във Ви-

[14] Вж. *G. Ostrogorky.* Histoire de l'Etat Byzantin, Paris, 1969, с. 555—562.

зантия той е имал големи лични връзки и е показал необикновените си способности, затова нищо чудно, че е бил убеждаван да остане там. Може би са го чакали високи постове. Както е известно, в началото на XV в. един българин — Йосиф II — заема патриаршеския престол в Цариград, заминава за Италия, за да води преговори с папата, и там умира. Неговият портрет, нарисуван в цял ръст, се намира на видно място в черквата „Мария Новела“ във Флоренция.[15] Но Евтимий решава да се върне в родината си, „носещ различни богатства от премъдрост и разум“ (с. 161). Човек на дълга, на своята родина иска да посвети знанията, дарбите и опита си. Настъпвали са най-тежките времена за народите на Балканския полуостров; завоевателите са се настанили здраво в Одрин и Пирания и оттук се насочват на север и на запад. Евтимий е разбирал добре заплахата, която е надвиснала над българския народ, и бърза да се върне при него. Тази заплаха той ще чувствува непрекъснато през следващите години и неведнъж в своите творби ще отправя молитва за закрила на родната му страна: „Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!“[16] Патриотизмът на Евтимий преодолява универсалната доктрина на черквата, че човек може да служи на бога, т. е. да изпълнява човешкия и обществения си дълг навсякъде, където се намира. Григорий Цамблак заявява: „Той предпочете отечеството пред всичко“ (с. 161).

Отлично подготвен за книжовна работа, Евтимий отхвърля всички почетни предложения, бяга от градския шум, прави си жилище в една доста отдалечена пещера и създава манастира „Св. Троица“. Способен организатор, той събира ученици от близки и далечни места, дори от съседните страни. Книжовната работа за него не е професионално увлечение, а изпълнение на граждански дълг, защото първата му задача е да направи нови преводи: „Превеждаше божествените книги от елински език на български“: „предаде на църквата истинско небесно съкровище: всички нови, всички честни, с евангелието съзвучни, в силата на догмите непоколебими“ (с. 168, 169). Това е забележителното изправление на книгите, което лежи в основата на Евтимиевата реформа. Основното му съображение е:

[15] Вж. *Ив. Дуйчев*, Проучвания върху средновековната българска история и култура. София, 1981, с. 121—126.
[16] *В. Сл. Киселков*, Св. Иван Рилски. Жития, с. 60.

покваряването на книгите „крие голяма вреда“ и води до „противоречие с истинските догми“ (с. 169). Евтимий споделя убеждението си, че възникването на ересите се дължи на неточния текст и неправилното тълкуване на основните християнски книги. А Евтимиевият век е пълен и борбата срещу ересите заема голямо място в обществената дейност на търновския патриарх. В случая Евтимий се е ръководел от своята дълбока привързаност към ортодоксалното християнско учение, но също така и от несъмнени патриотични съображения за сплотеност и единство на българския народ в такава трудна историческа епоха, когато държавата е заплашена от гибел. Макар и да смята себе си за „гражданин на небесния Йерусалим“, Евтимий не изпуска от поглед онова, което става около него, народните бедствия и трагичната съдба на народа. С всичко това е свързано делото му за укрепване на българската православна черква; към това е насочена — както видяхме — и книжовната му дейност. Но борбата на Евтимий срещу ересите не може да не бъде разглеждана и от друг ъгъл: обикновено ересите носят нови виждания, правят пробиви в средновековния мироглед, придружават първите стъпки на ренесансовото мислене. Този факт трябва да се има пред вид при общата оценка на Евтимиевия мироглед.

Общественикът Евтимий разгръща напълно своите качества на патриаршеския престол, развива огромна организационна дейност, показва необикновените си дарби като проповедник и оратор, проявява отзивчивост към страданията на народа. За авторитета му говорят и посланията, които изпраща в чужбина в отговор на зададени въпроси. Григорий Цамблак описва ораторската му дарба, отново го сравнява с Мойсей, който насочил евреите към обетованата земя, а Евтимий ги води „от земята към небето“ (с. 177). Но мъдрият Евтимий има и своите трудности: денем поучава хората в храма, насърчава ги, разрешава съмненията им, а нощем „молейки се със сълзи на очите, призоваваше помощ от небето“ (с. 187). Защото живее в извънредно сложна епоха и трябва да решава тежки въпроси: османската опасност става все по-реална; усложняват се отношенията с Цариградската патриаршия, с която се свързвали Срацимир и Добротица; ересите се засилват извънредно много; дохождат и природни бедствия; народните маси живеят в нищета. Това са дълбоки, грозни рани, които мъчно могат да се лекуват с обещания за горния Йерусалим и с безмълвната молитва.

Познатата картина от Теодосиевото житие за развитието

на ересите през средата на XIV в. се допълва с нови черти в похвалното слово на Григорий Цамблак. Ересите не представят само теоретични отклонения от православната догма, не повдигат само нравствени въпроси. Обвиненията в морална поквара не могат да отклонят вниманието от новите идеи, които проникват чрез тях и рушат средновековната философска хармония.

В Търново се появяват привърженици на рационалиста Варлаам, свързан с италианските хуманисти, противник на исихазма, и на неговия ученик българина Акиндин. Именно във връзка с борбата срещу тях е пасажът в Цамблаковото слово, че Евтимий в нощните си молитви търси помощ свише. Въпреки всички възхвали, които му отправя панегиристът, Евтимий не се смята всесилен, има съзнание за сложността на проблемите, непрекъснато търси нови средства за преодоляване на трудностите. Най-малко вярваме на победите, за които говори Григорий Цамблак — те именно са израз на риториката на жанра. При всички случаи Евтимий е по-скоро смутен, отколкото победител.

Политическият поглед на патриарха все повече се изостря, монахът се превръща в държавник, патриотизмът надделява над покорното религиозно съзнание. Интересите на държавата и народа все повече изместват богословските и черковните проблеми. Наистина в житието на Иван Рилски Евтимий заставя царя да дойде в планината, за да се поклони на отшелника, но Иван Рилски връща изпратените му от царя пари с думите: „Тези неща са потребни на държавата ти и на такива като тебе"; нуждите на държавата в този момент стоят по-високо от нуждите на черквата. В същото житие е поместено много интересно писмо на Иван до царя (писмото не е автентично). Покрай мислите, с които се величае черквата, са вмъкнати и съвети с дълбоко социално и държавническо съдържание: държавните средства трябва да се използуват не за личното удоволствие на царя, а за оръжие и войска и „най-вече за убогите и сиромасите, за голите и бездомните". Съветите как трябва да се управлява царството са категорични: „Не се надявай на неправдата и не пожелавай да грабиш! Към всички бъди кротък, тих и благопристоен! Очите ти към всички да поглеждат! Елеят на твоята милост към всички да се излива!... Бедните да излизат весели из твоите двери!... Една забележителна по сила фраза прозвучава ка-

то пророческо заклинание: „Споменът за смъртта винаги да спохожда твоя ум!“[17]

В тези трудни години Евтимий пише жития и похвални слова, завършващи с молитви към светците за закрила на българската държава, над която се е надвесило страшно бедствие. За да укрепва духът на читателите и слушателите, Евтимий вмъква кратки исторически разкази (истории на мощите) за миналото величие на страната.

Ето как постепенно търновският патриарх се подготвя за най-великия подвиг на своя живот — подвиг, който няма нищо общо с горния Йерусалим и се извършва на земята, между хората и за хората. Молитвите, призивите към божеството, цитатите от свещените книги тук са вече декор, а не същност. Същността е трагедията на един народ и пълното сливане на духовника със съдбата на народа. Величието иде не от богословската начетеност, от високия духовен чин, от патриаршеския ореол, а от чисто човешките постъпки, от любовта към народа, от смелостта на човека, който се е превърнал в народен водач. Евтимий не се страхува от завоевателя, презира смъртта, застъпва се открито за своите сънародници, става свидетел на клането на търновските първенци; споделя съдбата на народа в далечно заточение. Твърде добре са познати сцените от последните дни на Търново в похвалното слово на Григорий Цамблак, за да е нужно тук да бъдат припомнени. Не е нужно да анализираме всички моменти, в които се проявяват патриотизмът, душевното благородство, нравственото величие на Евтимий. В тези дни той е не само носител на милост и човеколюбие, но и на качествата на водач и политик, който при обсадата и падането на столицата действува мъдро и смело. Цамблак е нарисувал няколко портрета на Евтимий: патриархът се явява пред турския завоевател; Евтимий на градската стена, осъден на смърт; прощаване с търновци; Евтимий на заточение помага на болните.

Нравственото величие на Евтимий импонира дори на жестокия завоевател: „И когато видя отдалеко, че Евтимий иде с обичайното си благочиние и мъдро самовглъбение, без да погледне нито едно от зрелищата пред него, които привличаха очите и слуха на малоумните, а ги отминаваше, сякаш те бяха изписани върху стените, тогава царят не продължи да седи, а веднага стана и с благовиден израз на лице му отдаде почит и го удостои с най-близкия стол. И той изслуша молещия се за народа, макар че не изпълни докрай реченото“ (с. 205).

[17] *В. Сл. Киселков,* Свети Иван Рилски. Жития, с. 54.

Станала ли е някаква промяна с Евтимий, строгия патриарх, който изобличава еретиците (като своя учител Теодосий) и строго съди в своите послания монаси и миряни? Пречупил ли се е исихастът, който търси горния Йерусалим по пътя на личното усъвършенствуване, превръщайки човеколюбието в абстрактна идея, а не в живо чувство, породено от непосредния контакт с човеците? Едно е вярно — обстоятелствата принуждават Евтимий да насочи погледа си към конкретния съвременен свят, към живота на хората, към трагизма на човешката съдба. Евтимий заживява в нова нравствена атмосфера, в нов емоционален климат.

IV

Интересува ни още един въпрос: *творческата личност*. Не е достатъчно да се каже, че Евтимий е една от най-големите писателски фигури в средновековната българска литература. Важното е, че той има завършено творческо дело, което е позволило на творческата личност да се изяви всестранно и пълно. И още нещо — тази творческа личност е сложна, което личи и от противоречивите съвременни научни оценки.

Нямаме никаква възможност да следим раждането на писателя и първите му творчески наченки. Средновековният панегирист не се е интересувал от този процес, чужда му е била позицията на литературния историк. В похвалното слово на Григорий Цамблак Евтимий се явява като подготвен писател. Какъв път е извървял? Трябва да се задоволим с най-общите определения: монашеската среда в Килифаревския манастир и близостта с Теодосий; широка образованост; богати умствени дарби; литературна култура, добита в българските манастири и особено в Цариград и Света гора; усвояване на исихазма, което задълбочава склонността към богословско-философско мислене. И още нещо: писателят Евтимий притежава чувство за нуждите на момента; той пише жития и похвални слова за български светци и за светци, чиито мощи се намират в Търново. На днешен език това значи изпълнение на обществена поръчка.

Дългата подготовка на Евтимий за писателското поприще (говорим за такава дълга подготовка, защото не притежаваме никакви негови ранни литературни творби) не означава бавно развитие, умствена упоритост, която накрая довежда до писателска изява. Евтимий има непосредно отношение към изкуството, той познава радостта от изкуството. В увода към

Житието на св. Петка писателят започва с полезното в изкуството: „Ако законът на любовта отрежда да си спомняме за обичните, да съзерцаваме техните образи, дела и думи, а често пъти дори и да рисуваме образите им, то за боголюбезните е много, извънредно много по-уместно и желателно, когато почитаме с уважение божите угодници и за полза разказваме за тяхната памет и деяния. Защото словото за полезното допринася на слушателите немалко полза."[18]

Но изкуството, родено като полза, се превръща в радост. Григорий Цамблак е изразил тази радост по следния начин: „Както пролетно време всички животни растат и пълнеят, като стават по-хубави, щом слънчевите лъчи огреят цялата земя, и както лъчите носят куп обновления, така и духовната повест носи куп радости на послушните души и леко разсейва и прогонва цял облак от печал. А паметта на преподобната Петка ще стане по-светла и от слънцето, ако подробно изложим нейното житие и нейните деяния и странствувания, които тя извърши от любов към Христа."[19]

Тези думи свидетелствуват за непосреден творчески изблик. Бихме могли да кажем, че Евтимий е роден творец, притежава поетически заложби. Тези заложби се осъществяват бляскаво, когато се създава необходимата лична и обществена атмосфера за това.

Евтимий се формира като писател в традициите на византийската и старобългарската литература; израства в нейната образна система, тясно свързана с черквата и с библейския образен свят, усвоява основните особености на нейната поетика, вижда света през средновековното мислене. От многобройните определения на средновековната литература искам да цитирам едно, което особено подхожда на литературното творчество на Евтимий: „Характерен белег на литературната система от средновековен тип се явява широкото тълкуване на понятието „литература" като писмено слово със задължително включване в него на първо място на функционалните жанрове, т. е. жанровете, които имат особени извънлитературни функции, обикновено религиозно-обредни или делови. В средните векове в центъра на литературната система се намират тъкмо извънредно функционалните, а жанровете с намалена функционалност или съвсем без функционалност (например различните видове повествователна проза) съществуват на самата периферия, та дори и зад пределите на официално при-

[18]—[19] *В. Сл. Киселков,* Житието на св. Петка Търновска. — Бълг. истор. библиотека, г. III, т. I, с. 204.

знаваната от средновековните теоретици литературна система."[20]

Ако хвърлим поглед върху богатото и разнообразно творчество на Евтимий (жития, похвални слова, литургични трудове, послания, преводи, служби), ще се убедим, че то напълно отговаря на функционалния характер на средновековната литературна система. Евтимий довежда тази система до пълното ѝ развитие; разкрива дълбоко духовния свят на средновековния човек; разработва онези страни от поетиката, които най-силно изразяват идейните и естетическите търсения на „високото средновековие", на средновековното философско и поетическо мислене в неговите завършени форми. Евтимий създава „висока литература" за едно издигнато средновековно общество; тази литература има своите читатели и почитатели; най-видните български книжовници през XIV и XV в. наричат словото му съвършено, а съчиненията му — „скрижали, начертани от бога" (с. 169). Евтимиевото дело намира многобройни почитатели и в съседните страни.

Ако изхождаме от тази характеристика на неговото литературно дело, можем да стигнем до заключението, че Евтимий твори за елитна публика, създава каноните на елитна литература. Развитието на Търновската книжовна школа опровергава подобно твърдение: в самите Евтимиеви произведения проникват патриотични моменти, свързани със съдбата на народа, а неговите ученици обръщат поглед към най-трагичните моменти от българската история — вражеското нашествие, разрухата на българската държава, страданията на балканските народи.

Твърде интересна е съдбата на Евтимиевите съчинения — през следващите векове те променят своята аудитория, навлизат в „низовата", народната литература, появяват се в дамаскинските сборници. Това се отнася особено за неговите жития, към които през XVII и XVIII в. съществува голям интерес. В тях настъпват текстологически промени, високият стил на Евтимий отстъпва на народния език.[21]

Този факт е твърде любопитен, защото ни насочва към по-дълбоко проникване в произведенията на Евтимий, заставя ни да търсим онези моменти, върху които се основава по-късната демократизация на образната система, стила и езика.

[20] *Б. Л. Рифтин,* Типология и взаимосвязи средневековых литератур (Вместе введения). — В: Типология и взаимосвязи средневековых литератур Востока и Запада, М., 1974, с. 13.

[21] Вж. интересното изследване на *Е. Дьомина,* Към проблема за Евтимиевото литературно наследство в новобългарската писменост. — Език и литература, XXXI, 1976, кн. 6, с. 27—36.

Разбира се, случаят с Евтимий не е единичен в историята на литературата, но тъкмо при него този развой е твърде важен, защото разкрива нови страни в творческата личност.

В делото на Евтимий има един момент, който говори за богатство на умствените търсения, за мащабност на творческата воля, за историчност на възгледите и мисленето — реформаторският дух, правописно-езиковата реформа, която се превръща в огромна задача за изправяне на преводите. В тая точка Евтимий се сближава с делото на хуманистите в Западна Европа. Както хуманистите се ръководят от една голяма идея, вдъхновила европейския Ренесанс — връщане към изворите на античната култура, така и Евтимий има своята голяма идея — да изправи свещените книги, да ги освободи от покварата, за да възстанови и запази чистотата и точността на християнската догма. Задачата е близка, но полюсите са различни — и Евтимий отново се озовава в сферата на средновековието, както е неговият идеал и неговата същност. Григорий Цамблак очертава целта на Евтимий съвсем ясно: „Предаде на църквата истинско небесно съкровище: всички нови, всички честни, с евангелието съзвучни, в силата на догмата непоколебими, като жива вода за душите на благочестивите, като нож за езиците и като огън за лицата на еретиците“ (с. 169).

Цамблак дава най-добрата мотивировка за извършената реформа: „Превеждаше божествените книги от еладски език на български. И някой, който ме слуша да говоря за тези неща, нека не сметне, че аз съм излязъл вън от истината, понеже българските книги са с много години по-стари и са от самото начало на покръстването на народа, пък и защото са именно книгите, които е изучавал и този велик между светците човек, доживял дори до наши дни. Зная това и аз, и то иначе не е. Но било защото първите преводачи не са вникнали докрай в езика и учеността на елините, било пък защото те са си послужили с грубия свой език, издадените от тях книги са се оказали прости по реч и несвързани по смисъл с гръцките писания, грубо съчетани и нестройни в потока на речта. И само защото се наричаха книги на благочестивите, затова се смятаха за верни, ала в тях се криеше голяма вреда и противоречие с истинските догми. Затова и много ереси произлязоха от тях“ (с. 168—169).

Коментарът на този пасаж разкрива интересни моменти от мисленето на Евтимий. Характеристиката на старите преводи е много остра; на първите славянски преводачи се от-

рича добро познаване на гръцки, ученост; приписва им се грубост на езика, неумение да боравят със словото. Ако всички тези недостатъци се отнасяха за покварените с течение на времето текстове, с настъпилите изменения в езика, с невежеството на неподготвени преписвачи, ние бихме приели тази оценка. Но сега сме изненадани, защото е нанесен удар върху името на първите славянски преводачи, които, макар и неназовани, са принадлежали към кръга на Кирил и Методий. Може би думите на Григорий Цамблак не предават точно мотивите за реформата; Константин Костенечки по-вярно характеризира състоянието на българската книжнина към средата на XIV в. Но е несъмнено едно: Евтимий е водил борба и борбата е изисквала остри съждения. Старото е трябвало да се унищожи, за да се даде път на новото. Евтимий е извършил това смело и решително; дори е отишъл по-далече: „унищожи всички стари книги“ (с. 169). Оправдана от собствените му позиции, тази постъпка исторически тежи върху неговата съвест и до днес.

Дълго време оценявахме реформата на Евтимий като консервативна, понеже връща езика назад и въвежда излишни букви и знаци, които идат от гръцката азбука. Не това обаче е съществено в реформата от историческо гледище. Първо, реформата е част от една система, от цялото литературно движение, което създава Евтимий; второ, тя се вдъхновява от идеята за езиковото единство и необходимостта от езикови норми, опирайки се върху миналото. За първи път от времето на Кирил и Методий в българската литература се проявява такъв голям интерес към въпросите на езика. Езикът се превръща не само в общонароден, исторически проблем; той е и личен проблем на писателя: Евтимий създава нов стил („висок стил“), като се основава на ново отношение към словото, характерно за учението на исихазма (словото най-пълно и най-точно изразява познанието на света).

Още веднъж се убеждаваме в дълбочината и богатството на творческата личност на Евтимий. Няма да навлизаме в подробности, но широтата на неговите литературни интереси, целенасочеността на творчеството му, изборът на жанровете, които разработва, и създаването на закръглена жанрова система, изграждането и на нова система на поетиката, тематичната целенасоченост, подборът на героите, които рисува, духовната глъбина и философските търсения, тръпката, с която следи трагичната съдба на държавата, новият стил и изразната сила на езика — всичко това учудва историка, а вър-

ху съвременниците е оказвало огромно въздействие, което е надхвърляло границите на България и създавало велик престиж на Евтимий във Византия и Русия, Сърбия и Румъния. Може би няма друг случай в историята на българската литература, когато един български писател да оказва такова влияние върху културата на толкова чужди народи.

При Евтимий можем да говорим за писателско изкуство, за професионално отношение към творческата работа. Това съвсем не значи, че в старобългарската литература за първи път се явяват високи постижения на изкуството — цяла редица забележителни произведения, появили се още през IX и X в., категорично опровергават подобно твърдение. Но за първи път се срещаме със съзнателно, ясно формулирано отношение към високото художествено майсторство. Евтимий неведнъж заявява, че трябва да се пише „по лѣпотѣ“ т. е. по законите на изкуството. В житието на Иван Рилски той формулира този принцип по следния начин: „ѥаже бѡ ѥже прѣжде нас ѡ немь нєхытрѣ нѣкако и грѹбѣ сѫпѣсаша сѧ мы по лѣпотѣ ѥакоже ключимо ест оусрѣдно сѫповѣдатн потѫщахом сѧ, извѣстно вѣдѫще, ѥако ѥаже о wтцѣ повѣсть весєлнтн обычє отцелюбезныхъ доушѫ и въ ревностн въздвнзатн лоучшой“ („Което тези, които са живели преди нас, описаха някак неумело и грубо, ние усърдно се постарахме да го разкажем красиво (художествено), както подобава, защото сигурно знаем, че повестта за отеца трябва да весели душата на онези, които обичат бога, и да ги подтиква към по-голяма ревност“).[22] В увода към Житието на св. Петка Евтимий на няколко места подчертава необходимостта да се пише „по лѣпотѣ“, художествено. Макар и скромно да заявява, че неговият ум не е достатъчен да разкаже за живота на светицата художествено, той не може да отклони настоятелното желание на царя.

Да се пише художествено, „по лѣпотѣ“, според Евтимий е преди всичко едно задължение към голямата тема, а не самоцелно увлечение. Художественото слово „весели душата“, т. е. създава естетическа наслада, без да престава да изпълнява основната си функция — да бъде практически полезно.

Тъкмо на стремежа на Евтимий към художественост отговаря и развитието на новия стил, наричан най-често „плетение словес“. В него проличава забележителното езиково майсторство на писателя. То следва една традиция (Климент Охридски, Йоан Екзарх, Константин Преславски и др.), но тър-

[22] *E. Kałużniacki.* Werke des Patriarchen von Bulgarien Euthymius. Wien, 1901, с. 7.

си свои, новаторски решения. Ще бъде неправилно обаче новаторството и художественото майсторство на Евтимий да откриваме само в стила и езика; те се проявяват във всички области на поетиката (изграждане на образа, композиция и т. н.).

Подчертаното търсене на художествеността се превръща при Евтимий в своеобразен естетизъм. То е нужда на една художническа душа, на една изтънчена психическа организация, задоволяване на една дълбока жажда за красота. Тази красота не е само в езика, макар че вероятно Евтимий се е заслушвал в звученето на поетическото слово, наслаждавал се е от него, както се наслаждават поетите от мерената реч. На пръв поглед присъствието на естетизма в творчеството на един християнски писател е малко странно, защото християнският мироглед се е обявявал против естетизма. С критика на естетизма се срещаме още в античността, поетите липсват в идеалната република на Платон. Но, както отбелязва С. С. Аверинцев, дейците на християнската църква са имали в ръцете си реална власт, за да наложат своите схващания: „Този път е ставало дума не за чисто теоретизиране, не за академически дискусии без последици, но за културната политика на много силна социална организация, която не ще се спре пред сурови мерки.“[23] Естетизмът на Евтимий не се проявява във възхищение от зрелища, свързани с езически вярвания и схващания (това най-често се критикува от средновековните писатели), а в стремеж за усъвършенстване на самото писателско изкуство; оттук и новаторските търсения в областта на поетиката и особено на стила.

Няма да характеризирам тук цялостното творчество на Евтимий. Но искам да изтъкна един отличителен момент в него — интереса към човешката личност. Този интерес се проявява не само във вникване в душевността на героите (в житията и похвалните слова), но и в разкриване на авторовата личност. Авторът присъствува открито в произведенията на Евтимий: той изразява намеренията си, посочва начина на работа, изявява своите възгледи за изкуството; спира се на отделни свои творчески похвати, дава пряко отношението си към събития и лица, не крие чувствата си във встъпленията и заключенията, особено в молитвите, с които завършва някои творби. Интересът към човешката личност иде от исихаз-

[23] *С. С. Аверинцев,* Поэтика ранневизантийской литературы, М., 1977, с. 27—28.

ма, защото според учението на исихастите човекът има качеството да общува пряко с бога, да се слее с божественото без всякакво посредство; човекът „съсредоточава в себе си всичко съществуващо в едно, възглавява божиите творения“ (Григорий Палама). Това означава необикновено извисяване на човешката личност, безгранична вяра в нейните възможности. Някои откриват в това белези на настъпващия Ренесанс или на Предвъзраждането.[24]

Авторската личност се проявява и в по-богата емоционалност и особено в лиризма, който някъде стига до изповедност. Не бива да се забравя, че Евтимий има и пряко отношение към средновековната химнография — пише служба за Теофано. Често използува молитвата, която по своя характер е изпълнена с лиризъм. Но искам да обърна внимание на едно негово произведение, почти изцяло изградено в лиричен план — Житието на св. Петка. Лирично е началото на житието. Разкрити са чувствата, които вълнуват светицата в пустинята. Използуват се лирични обръщения: „Жених мой, аз тебе диря“; цитират се стихове от Давидовите псалми: „Кажете ми, когато възлюби и моята душа...“ Светицата се обръща с лирична молитва към Богородица: „На тебе, владетелко на света, аз възложих целия си живот...“ Такава е и молитвата ѝ към бога: „Владико човеколюбче, не изоставяй мене, твоята убога робиня...“ При това молитвите са придружени с изобилие от сълзи.[25]

Забележителен е моментът, в който Евтимий се обръща пряко към светицата. Той въвежда това обръщение в композицията много умело, използува разказа за посрещането на мощите в Търново по времето на Иван Асен II. То е станало един век по-рано и тогава Евтимий безспорно не е могъл да бъде на тържеството. Но той заявява: „Ако тогава не бях се приготвил за твоето посрещане, преподобна майко, то сега ще възвестя онова, което идеше да се каже тогава...“ След тези думи започва лиричната възхвала на св. Петка. Тук може да се говори за средновековна риторика, но риториката е изградена в лиричен стил, върху емоционална основа. Авторът използува широко метафората и символиката, черпи от старозаветната и новозаветната образност, създава раздвижен динамичен повествен израз. Експресивността на стила се ражда

[24] Вж. по-подробно *Д. С. Лихачов*. Големият свят на руската литература, С., 1976, с. 278—279.

[25] Всички цитати са по превода на В. Сл. Киселков.

естествено в емоционалната атмосфера на възхвалата, силно се чувствува личното, субективното начало.

Последният момент от обръщението на светицата е много интересен. Той започва с думите: „Иди, майко, иди! Иди в небесните селения, в небесните шатри, в светлината на светлините, в неизказаната радост, в нетленния мир, в тишината на праведните!“ Евтимий използува повторението и развива епитета до неговия краен предел: „Наслади се от славата, от красотата, от съпребиването, от сиянието, от светлостта, от радостта на твоя жених и творец — сладък, красив, светъл, необхватен, невидим, неизказан, вечен, щедър, милостив, неизчислим, човеколюбив, незлобив, благоутробен!“ Говорейки за небесния жених, към който се стреми духът на светицата, писателят изведнъж вмъква един цитат от Соломоновите песни, който е толкова земен и еротичен, че почти ни пренася в друг, не абстрактен, а чувствен свят: „Поради това царят силно пожела твоята красота; царят те уведе в своята стая; ще тържествуваме и ще се радваме за тебе. Колко се разхубавиха твоите бузи като гургулици! Ето ти си хубава, мила моя; ето ти си хубава и петно няма на тебе!“ Сякаш слушаме задъхания глас на влюбен. На този глас се отзовава любимата с думите: „Под сянката му пожелах да седя и седнах. Плодът му е сладък за моето гърло, защото съм уязвена аз от любов. Лявата ръка е под главата ми, а дясната ме прегръща.“

Любовна сцена ли е това или патетично изображение на светицата, устремена към бога? Без да бъде точен цитат, тази сцена е извлечена свободно от Соломоновата книга „Песен на песните“, която през вековете е дала силен тласък на световната любовна лирика. Тук няма да правя текстологичен анализ, за да покажа как е пресъздаден Соломоновият текст. Ще отбележа само, че е спазена напълно образната и емоционалната атмосфера на „Песен на песните“. Евтимий се опитва да придаде на Соломоновия текст символичен смисъл, пренасяйки го върху друго смислово равнище. Не бих казал, че е успял: трудно е да се реши къде завършва метафората и къде започва непосредното изливане на чувството. Писателят не е съумял да овладее това чувство, да го затвори във формализираните рамки на риториката и то започва да се лее в първичния си еротичен смисъл. Получава се странна смесица от божествено и земно. Евтимиевият текст придобива донейде облика на любовна песен, почти незастъпена в средновековната българска литература. В нашето средно-

вековие не съществува лириката на трубадурите, липсва образът на дамата на сърцето. Народната любовна песен е обслужвала тогавашното българско общество на всички социални равнища.[26]

Не бих искал да отивам много далече в своите разсъждения (те могат да се покажат някому светотатствени по отношение на търновския патриарх), но суровият, строгият, взискателният Евтимий, който така безпощадно осъжда разводите отвъд Дунава, се явява в нова светлина. Не бих го нарекъл родоначалник на българската любовна лирика — и все пак някакъв нов нюанс се появява в неговата творческа физиономия.

V

Че не е лесно да се проникне в личността на Евтимий и да се оцени на фона на българското средновековие, показаха не само изследванията на учените, но и опитът на писателите, преди всичко на Камен Зидаров в драмата „Иван Шишман" и Емилиян Станев в романа „Антихрист". Но личността на Евтимий импонира дори и когато сме правили усилия да я отхвърлим, да я подценим исторически. Ясно е, че се касае за изключително явление в българската средновековна култура.

Евтимий често е бил обвиняван в консерватизъм (главно с оглед на правописно-езиковата му реформа), в класова ограниченост (поради високото му положение в държавната и църковната йерархия, поради връзките му с феодалните върхове и борбата му срещу народните еретически движения), в елитарност в книжовната му дейност (създава произведения за ограничена, елитна обществена среда). И още едно обвинение — във византинизъм поради тесните му връзки с гръцкото духовенство в Цариград и Света гора. За някои понятието „византинизъм" е равнозначно на чуждопоклонство и отстъпление от коренните прабългарски и славянски традиции.

Няма да опровергавам в подробности тези обвинения. В много случаи те се дължат на заблуда, на закостеняло, неисторическо мислене. Не се дооценява динамичността на историческото развитие, не се вижда сложността на личността, изпълнена с вътрешни противоречия. Ние не познаваме най-ранните моменти от живота на Евтимий и формирането на не-

[26] *Д. С. Лихачов* твърди също за старорускатa литература; вж. Развитие русской литературы X—XVII веков, Л., 1978, с. 46.

говата личност. Анализът на изводите обаче показва, че личността на монаха и писателя никога не е била статична, а винаги е притежавала динамичност — външна (биографична) и вътрешна (духовна). Необходимо е тази личност да бъде видяна в естествената ѝ атмосфера, в атмосферата на нейното време, за да бъде добре разбрана и вярно оценена. Откъсната от тази атмосфера, пренесена в нашето време и подчинена на съвременни социални и нравствени критерии, личността на Евтимий губи историческата си правдивост. Не бива да забравяме, че когато говорим за Евтимий, ние се намираме в XIV в., в епохата, когато византийско-християнският свят е все още много стабилен като идейно-етична доктрина, но е заплашен силно от скорошно разрушение. Единството на този свят се явява първостепенна задача на епохата. Евтимий се стреми да осъществи това единство чрез правописно-езиковата реформа, чрез преките връзки с византийското духовенство, с общите литературни традиции, чрез исихазма, който представя една философска програма на балканските народи и източните славяни.

Още няколко неща заслужават да се отбележат: високата нравствена атмосфера, в която Евтимий решава всички въпроси — лични и обществени; подчертаната духовност на Евтимиевия свят, определената целенасоченост на неговата дейност; силата на характера и волята.

Бихме могли да наречем Евтимий отличен богослов, задълбочен мислител, умел ръководител на черквата, даровит писател, великолепен познавач на езика, неустрашим общественик, искрен патриот. Всичко това ще бъде вярно — и все пак ми се струва недостатъчно пълно. Преди всичко Евтимий се нуждае от още едно определение — велик средновековен просветител. Получил огромна култура в Търново, а по-късно, във Византия и Света гора, Евтимий си поставя една голяма цел — да я предаде на своя народ, да създаде високопросветено българско общество, да издигне своята страна до равнището на тогавашната световна цивилизация, така както се разбира от зрителния ъгъл на християнския, източноправославния, византийския свят. Това е висок идеал на един християнски хуманист, който се движи във висшите сфери на средновековната мисъл. Като средновековен мислител и писател той постига върха на развитието, изчерпва всички възможности, които му дават неговият мироглед, неговата философия, неговата морална система. И тъкмо в това се състои величието му. Но Евтимий живее в епоха на крушение на идеалите — умстве-

ни, социални, политически, на велико духовно обновление на света, което е обхванало Европа и има пълната възможност през следващото столетие да се докосне и до България. Ако не доживява обновлението на идеите и само го предчувствува дори чрез предренесансово и нересансово учение и движение, каквото е исихазмът, той става печален и трагичен свидетел на рухването на държавната и политическата система на Балканския полуостров. Нищо по-скръбно и нищо по-потресно в съдбата на един творец и строител на обществото, който вижда гибелта на смисъла на своя живот, гибелта на системата, в изграждането на която е вложил всичките си сили, още повече, че това е гибел на собствената му родина, начало на кръстните мъки на неговия народ. Безсилието пред тази катастрофа придава трагизъм на Евтимиевата личност. Но това не е само личен трагизъм, това е трагизъм исторически, трагизъм, който се явява при големите завои и кръговрати на историята.

Евтимий Търновски е монументална фигура, една от онези личности, които въплъщават в себе си историческата съдба на народите, които олицетворяват големите подеми и големите падения, в които се събира народната енергия, за да избухне със страшна сила. Такива личности в нашето средновековие са Константин-Кирил Философ и княз Борис-Михаил, Климент Охридски и Черноризец Храбър, Йоан Екзарх и цар Симеон, поп Богомил и селският водач Ивайло, презвитер Козма и патриарх Евтимий.

Евтимий Търновски трябва да бъде разглеждан като личност, която се изявява в исторически мащаби. Всяка друга преценка ще бъде и дребнава, и погрешна. Разбира се, това не значи да стигаме до панегиричната идеализация на първия му биограф Григорий Цамблак, който непрекъснато го сравнява с бележитите библейски личности, украсени с ореола на светостта. Но Григорий Цамблак намира и някои исторически ориентири — например египетския цар Птолемей II Филаделф, който нареди да се извърши гръцки превод на Библията. Евтимий като личност наистина е надхвърлил своето време и принадлежи на историята; в нейните рамки трябва да се намери неговата вярна оценка.

КАТОЛИШКАТА КНИЖНИНА В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

(Методологически въпроси)

Проникването на католицизма в България през епохата на турското робство и обособяването на части от българското население като „българи-католици“ е значителен факт в историята на нашия народ. Тук не става дума за ранните исторически контакти с римската черква по времето на Борис I (852—889) и Калоян (1197—1207), нито за униатското движение в черковната борба през XIX век. Касае се за определен исторически период, свързан с католишката пропаганда от края на XVI и особено от началото на XVII в. нататък, сравнително добре проучен в нашата наука.[1] Католицизмът обхваща ограничени райони от българската етнична територия; огромната маса от населението си остава сплотена около източноправославната черква, което има важно значение за обществено-политическото и културното развитие на българския народ. Но все пак не бива да се подценява историческата роля на българите-католици както в политическо, така и в културно отношение. Факт е, от една страна, че в резултат на създадените местни училища и връзките с Рим от средата на българските католици се издигат забележителни просветители, писатели и учени, а, от друга — през XVII в. българските католици развиват политическа дейност, която доведе до Чипровското въстание в 1688 г. и до голямата емиграция в Австрия и Румъния. Ако трябва да характеризираме най-общо историческата роля на българските католици през XVII и XVIII в., тя се състои във факта, че бе направен много сериозен опит да се разчупи политическата и културната изолация на българския народ в тежките условия на османското иго. В тази светлина трябва да се разглежда и при-

[1] Вж. *А. Паунова, А. Кирмагова,* Библиография за Чипровци и Чипровско. — В сб. Чипровци. 1688—1968. Материали от научната сесия по случай 280-годишнината на Чипровското въстание, С., 1971, с. 237—279.

носът на католишките писатели в развитието на българската литература.

Книжнината на католишките българи е била предмет на доста изследвания — както общи прегледи, така и отделни проучвания на писатели и произведения. Тук трябва да се посочат и многобройните издания на документи и материали, като се започне с бележития труд на Е. Ферменджин и се стигне до съвременните изследователи.[2] Безспорно най-голяма заслуга в това отношение има проф. Л. Милетич, автор на фундаментални студии върху католишката пропаганда в България, върху павликяните и тяхната книжнина, върху седмоградските българи, върху банатските българи и др.; в тях е натрупан огромен материал, недостатъчно използуван от литературните историци.[3] Милетич обиколи местата, където се е развивала католишката книжнина, издири многобройни паметници и приведе ценни сведения за културния и литературния живот на българските католици и на преселническите колонии в чужбина. От гледище на литературната история не са без значение и неговите обстойни изследвания върху езика.

След Л. Милетич твърде широка картина на културния живот на българските католици даде Н. Милев в познатата си книга „Католишката пропаганда в България през XVII в." (1914). Трябва да се отбележат изследванията върху отделни писатели и публикациите на литературни творби, направени от М. Г. Попруженко, Б. Цонев, В. Пундев, Ив. Дуйчев, К. Телбизов, Е. Ангиял, Б. Цветкова, Б. Пейчев, Б. Райков, Кр. Станчев и др.[4] За съжаление малко са обобщителните студии, които да определят мястото на католишката книжни-

[2] *E. Fermendzin*, Acta Bulgariae ecclesiastica ab a. 1565 usque ad a. 1799, Zagrabiae, 1887; *J. Pejačević*, Petar Freiheir von Parchevich, Erzbischof von Martianopol. — Archiv fur Österreichische Geschichte, Bd. 59, 1880, S. 339—639 и др.

[3] *Л. Милетич*. Из историята на българската католишка пропаганда в XVII в. — Български преглед, I, 1894, кн. X, с. 62—82, кн. XI—XII, с. 146—189; Седмиградските българи. — СбНУ, XIII, 1896, с. 153—256; На гости у банатските българи. — Български преглед, III, 1896, 1, с. 40—57, кн. 2, с. 63—88; Заселването на католишките българи в Седмиградско и Банат. — СбНУ, XIV, 1897, с. 284—543; Книжнината и езикът на банатските българи. — СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 339—489; Нашите павликяни. — СбНУ, XXI, 1905, с .1—155; Седмоградските българи и техният език. — СпБАН, XXXIII, 1926, с. 1—181.

[4] *М. Г. Попруженко*. Абагар (Из истории возрождения болгарского народа). — ИОРЯС, X, 1905, 4, с. 229—258; *Б. Цонев*. Един павликянски ръкопис от XVIII век. — ГСУ—ИФФ, XXV, 1928—1929, с. 1—64; *В. Пундев*, Сборникът „Абагар" от епископ Филип Станиславов. — Год. на Нар. библ. в Пловдив, 1924, с. 289—337; *Ив. Дуйчев*, България и западният

на в развитието на българската литература. Могат да се посочат само няколко сериозни изследвания от този характер, дело на Б. Пенев, В. Бехиньова и Ем. Георгиев.[5]

Б. Пенев пръв насочи вниманието си към католишката книжнина като важен момент от историята на българската литература. Той я включи в увода към литературната история на Възраждането, където се изясняват „най-важните условия и фактори, които подготвят българското възраждане". Авторът изрично отбелязва: „В този увод трябва да бъде изтъкнато по-нататък значението на западното влияние, което прониква отначало през Дубровник, Гърция и Сърбия, а също така и посредством католишката пропаганда в България, особено през XVII век."[6] Б. Пенев посвещава цяла глава на католишката книжнина („Католишка пропаганда в България през XVII и XVIII в."), където очеркът на литературната дейност се предхожда от исторически сведения за проникването на католицизма в българските земи, за католишките училища и за характера на литературния език, използуван от католиците. Разгледано е книжовното дело на Петър Богдан, Иван Бандулович, Филип Станиславов, Кръстьо Пейкич, Яков Пеячевич и Михаил Гроздич; широко място е отделено на

свят през XVII век. — Родина, I, 1938, с. 111—133; Софийската католишка архиепископия през XVII век, С., 1939; Два исторически опита на архиепископа П. Богдан Бакшев. — Родина, I, 1939, кн. 3, с. 162—163; *П. Богдан,* Описанието на България от 1640 г. на архиепископа Петър Богдан. — Арх. за посел. проучвания, II, 1939—1940; *К. Телбизов, М. Векова-Телбизова,* Традиционен бит и култура на банатските българи. — СбНУ, LI, 1963; *E. Angyal.* Krstju Peikič ein bulgarischer Schriftsteller der Barockzeit.— Annales Instituti philologiae slavicae Universitatis Debrecensis .. Slavica, 7, 1967, s. 129—135; *Б. Цветкова,* Нови документи за историята на освободителните движения в българските земи през XVII век. — ИИИ, XIX, 1967, с. 243—262; *Б. Пейчев,* Богословско-философските и политическите възгледи на Кр. Пейкич. — ИИФ, XVII, 1969, с. 217—238; Непознати научни оценки за делото на Константин-Кирил Философ. — Наша родина, 1969, 5, с. 23; *Б. Райков,* Към въпроса за мястото на „Абагара" в старата българска литература. — ИИЛ, XVIII—XIX, 1966, с. 279—286; *Кр. Станчев,* Поезията на българските павликяни. — Литературна мисъл, XIX, 1975, 1, с. 63—71.

[5] *Б. Пенев.* История на новата българска литература, т. I, С., 1930, с. 259—309 (2-ро изд., 1976, с. 197—234); *V. Bechyňová,* Místo Paisije Chilendarského v slovanských literaturách. — Slavia, 34, 1964; K otázce bulharského literárního baroka.—Slavia, 17, 1968, Барокът и литературата на българските католици. — Литературна мисъл, XIX, 1975, 2, с. 82—97; *Ем. Георгиев,* Австрия и проблемите на барока в българската литература. — Wiener slavische Jahrbuch. Band. 17, 1972, S. 87—91; Българската литература в общославянското и общоевропейско развитие, С., 1973, с. 127—140, 179—192.

[6] *Б. Пенев,* История на новата българска литература, т. I, с. 79, 80.

„Абагара“. Безспорно от гледище на съвременното състояние на нашите знания за католишката книжнина очеркът на Б. Пенев е непълен; не бива обаче да се забравя, че той е писан преди петдесет и повече години и не само за своето време, но и дълго след това представя най-обширният систематизиран преглед на този интересен момент от развитието на българската литература. Верен на своя възглед за началото на новата българска литература, Б. Пенев не включва католишката книжнина във възрожденския период, но също така той не я свързва пряко със средновековието, а търси нейното особено място между явленията, които предхождат възрожденската литература и играят ролята на нейна предпоставка. От подобни съображения се ръководят и В. Бехиньова и Ем. Георгиев, определяйки католишката книжнина като български барок.

Изследванията на В. Бехиньова върху литературата на българските католици са основани на сериозно и задълбочено познаване на материала. Към това трябва да се прибави и опитът на чешките литературни историци да боравят с явлението „барок“, чиято проблематика доскоро беше чужда на българската наука. Бехиньова правилно изтъква: „Ако сега във връзка с въпроса за българския литературен барок отново засягаме малко разглежданата досега литература на българите католици, ние, като имаме пред вид посочените взаимоотношения и връзки, се надяваме, че тази литература не ще остане без всестранен анализ — какъвто тука не правим — и мястото ѝ в литературното развитие на България ще бъде изяснено всестранно.“[7] Определяйки католишката книжнина като документална и религиозна, Бехиньова изтъква нейната връзка с някои черти на българската литература от края на XVIII в., значението ѝ като ценна фактологическа информация, като изразителка на настроенията на своите автори и особено нейния бароков характер. Смятам, че общата характеристика на Бехиньова може да се приеме — наистина с основание може да се говори в случая за барок в историята на българската литература, което означава по-тясно свързване на българското литературно развитие с европейския литературен процес. Същевременно обаче могат да се направят сериозни възражения срещу разширяването на понятието „барок“ за писатели и явления, които стоят извън сферата на католишката литература. Трябва да се изтъкнат две качества

[7] *В. Бехиньова*, Барокът и литературата на българските католици, с. 82.

на изследванията на В. Бехиньова върху литературата на българските католици: разширяването на кръга на католишките писатели и произведения и задълбочения, вещ анализ на съдържанието и стиловите особености на разглежданите творби.

Ем. Георгиев също изхожда от определена литературноисторическа концепция при изследването на католишката книжнина: той я свързва с така нареченото „Предвъзраждане" и с барока. Тук няма да обсъждам термина „Предвъзраждане"; ще приведа само съображенията на Ем. Георгиев да свърже католишката книжнина с този период: „Обществено-културната и книжовна дейност на българите-католици през XVII и XVIII в. допринася да се издигне на по-високо равнище линията на обществено-културното и книжовното развитие на българския народ. Ако тая дейност не се включва пряко в българското Възраждане, тя е важен момент в периода на българското Предвъзраждане".[8] Що се отнася до барока, Ем. Георгиев стига до убеждението, че културната и книжовната дейност на българските католици най-пълно въплъщава барока. Между другото той изтъква: „Тази дейност изниква и се кърми от жизнената среда на близките страни, които развиват новата европейска култура. Тая култура отдавна вече се е изградила върху завоеванията на Ренесанса и е навлязла в епохата на барока. Културната и книжовна дейност на българските католици стои в явна връзка с противореформацията и се приобщава към средноевропейския барок, като прави по-късно немалък влог в него."[9]

Изследванията на В. Бехиньова и Ем. Георгиев представят сериозен опит да се намери историческото място на българската католишка книжнина. Струва ми се обаче, че за да се реши този въпрос, трябва да се изяснят още редица важни положения. Преди всичко стои въпросът за периодизацията на българската католишка книжнина. Тя се развива в продължение на повече от два века, в различно време и при различни исторически обстоятелства, с различна обществена функция. Най-често католишката литература се разглежда като единно явление в идейно, жанрово и функционално отношение. Фактите показват, че такова единство не съществува — касае се за твърде сложно явление, което се развива при то-

[8] *Ем. Георгиев,* Българската литература в общославянското и общоевропейско развитие, с. 127; в периода „Предвъзраждане" е разгледана католишката книжнина у *Ив. Богданов,* Кратка история на българската литература в две части, част I, С., 1969, с. 175—182.

[9] *Ем. Георгиев,* Цит. съч., с. 181—182.

ва на различна географска територия. Смятам, че могат да се набележат три насоки, три групи явления. В първата група, която представя и най-ранния период в развитието на католишката литература, влиза литературната дейност на българските католици през XVII в. Касае се за писатели, които са учители, духовници и политически дейци, родени в България, учат в чужбина (главно в Италия), но работят в България, при все че често пътуват на Запад и развиват огромна дейност в Рим, Австрия, Полша и други страни (в това отношение най-яркият пример е дейността на П. Парчевич). Този период има забележителни представители: Петър Богдан Бакшич, Филип Станиславов, Петър Парчевич, Антон Стефанов и др. В своите съчинения те решават по-малко богословски, отколкото общопросветителски проблеми. Не е съвсем правилно създадената през този период книжнина да се определи като чужда на художествената проблематика. Достатъчно е да се отбележи, че някои от католишките писатели (Петър Богдан) пишат стихотворения, което ни дава основания да говорим за българска барокова поезия през XVII в. Трябва да се обърне внимание и на богатата епистоларна литература (послания, писма, меморандуми и др.), които, от една страна, се сближават с публицистиката, а, от друга — с автобиографичния жанр (например обширното писмо на П. Парчевич от 1673 г. до папския нунций във Виена Мариус Алберичи).

Вторият период обхваща католишката литература, която се развива на емиграция след Чипровското въстание, главно през XVIII век. Някои от книжовниците са родени в България, от която ги прокуждат жестоките преследвания на османските власти. Българската емиграция живее в по-плътни групи в някои райони на тогавашна Австрия и в румънските княжества, което до голяма степен осигурява запазването на народностното съзнание. Но заедно с това не са малко случаите на постепенна асимилация. За нас тук е важно да отбележим, че литературната дейност на емиграция продължава. За съжаление тази дейност е слабо проучена. По-добре е познато делото на Кръстьо Пейкич, Яков Пеячевич, Франциск Ксавери Пеячевич, Михаил Гроздич. Някои от емигрираните българи и техните потомци заемат високи постове в културния живот на Австрия и други страни (например наследниците на чипровчанина Пеячевич). Тези писатели пишат не само на широко използувания през XVII в. „илирски“ език (сърбохърватски, в който постоянно се включват български езикови елементи), но и на латински, който все повече из-

места славянския. Това не значи, че католишките писатели през XVIII в. се откъсват от тематиката, свързана с тяхното отечество. Тъкмо обратното, те не скриват своя български произход, в съчиненията си засягат български проблеми, занимават се с отношенията между християни и мохамедани, насочват се към българската история, говорят за делото на Кирил и Методий, за българските царе и т. н. Фр. Ксавери Пеячевич написва българска история, чийто ръкопис се пази в Университетската библиотека в Загреб. Към литературата, създадена на емиграция, трябва да се прибавят песните и молитвите на българите, преселени в Седмоградско; те бяха издадени за първи път от Фр. Миклошич, но бяха подробно изследвани от Л. Милетич.[10] Особен интерес заслужава литературната дейност, която се развива сред банатските българи. Тя се нуждае от специално проучване, защото продължава и през XIX в. и има отношение към проблемите на Възраждането (банатски книжовници кореспондират с Раковски).[11]

В третия период се включват книжовните произведения на католиците от така наречените павликянски села (главно в Пловдивско) от втората половина на XVIII и началото на XIX век. Л. Милетич публикува огромен брой произведения, на които досега не е обръщано достатъчно внимание от гледище на историята на българската литература.[12] Касае се преди всичко за богато стихово творчество: духовни песни, стихотворни библейски легенди, стихотворни приказки и басни, молитви, плачове и похвали и др. Към павликянската поезия трябва да се прибавят прозаични произведения, исторически трудове (преработки на „История славеноболгарская" на Паисий Хилендарски) и др. Тези творби в редица случаи могат да се свържат с определени автори; тук ще спомена само името на плодовития Павел Дуванлийски (Павел Гайдарджийски Дуванлията). Павликянската книжнина представя голям интерес в жанрово отношение, особено в областта на стихотворните жанрове, стиха, връзките с фолклора.

[10] *Л. Милетич*, Седмиградските българи. — СбНУ, XIII, 1896.

[11] *Л. Милетич*, Едно писмо от И. Рил от Винга до Г. Раковски в Букурещ (1864). — Пер. сп., кн. 61, 1900, с. 747—760.

[12] *Л. Милетич*, Нашите павликяни, 1905, и др.; вж. също *Б. Цонев*, Един павликянски ръкопис от XVIII век, 1928—1929; *М. Стоянов*, Българска павликянска история. — Изв. на Държ. библиотека „В. Коларов" за 1957—1958, С., с. 267—304; *Кр. Станчев*, Поезията на българските павликяни, 1975, и др.

Направеният преглед на католишката книжнина показва, че периодизацията е абсолютно необходима, явленията трябва да се разграничат, поради разнообразието си те не могат да се отнесат към един-единствен период от историческото развитие на общобългарската литература, нито могат да се определят с обща литературно-историческа характеристика.

За да се изясни въпросът за мястото на католишката книжнина в цялостната система на българската национална литература, трябва да се направят още редица сериозни изследвания. Не са установени библиографски произведенията на българските католици — напечатани и ръкописни, не са проучени отделните писатели. Важното е обаче, че е преодоляно схващането за историческата непълноценност на католишката книжнина в рамките на нашето национално литературно развитие. Католишката литература не намери съответното място в академическата „История на българската литература"; в първия том (1963) бе отбелязано нейното съществуване, обаче се изхождаше преди всичко от един факт — малочисленността на българските католици и тяхната изолираност от останалото население, поради което — както самият аз писах — „просветният и книжовен живот на католиците няма никакво отношение към развитието на общата българска култура и литература". На католишката литература бе дадена най-обща характеристика, като бе изтъкнато само делото на Ф. Станиславов.

Броят на българските католици не може да бъде критерий при оценката на католишката книжнина, а още по-малко за участието им в националния политически живот. Това се вижда добре, когато се анализира политическата и дипломатическата дейност, която се разгръща през XVII в. за освобождението на българския народ; българските католици играят ръководна роля в тази дейност. До голяма степен това важи и за тяхната литературна дейност. Анализирана сама за себе си, а също така разгледана на фона на общобългарското литературно развитие през XVII и дори XVIII в., тя се представя със забележителни писателски личности.

Вярно е, че католишката литература привлича интереса на ограничен кръг български читатели — и с тематиката, и с проблематиката си, обусловена от нуждите на католишката църква и светогледа на писателите, и с езика си, който се обособява до голяма степен като изкуствена литературна норма — „илирски" (не говоря за трудовете, написани на латински), и дори с азбуката си (павликянската литература е пи-

сана на латиница). Огромната част от българското население си остава здраво привързано към източноправославната черква и култура. Редица католишки съчинения имат полемичен характер — спорят по догматични въпроси с православната черковна доктрина, следователно те по начало не могат да бъдат приети от онези, които представят преобладаващото мнозинство на българската интелигенция. Това обаче не изключва нито отделни контакти между католици и православни, нито някои общи тенденции, свързани с просветните нужди на народа, с интереса към българската история, с борбата срещу чуждото робство. Могат да се открият допирни точки в отношението към фолклора. Дори сред изворите на произведения, които имат много важно общонародно и общобългарско значение (например Паисиевата „История славеноболгарская"), се намират съчинения на католишки автори.

Католишката книжнина има голямо предимство в друга насока — осъдена на известна изолация вътре в страната, тя получава разпространение в чужбина; тук помага и използуването на латинския език. Писателите католици получават образованието си в големи европейски културни центрове, познават съвременната европейска култура и литература, печатат книгите си в чужбина, пътуват из европейските страни, запознават чуждия свят със своя народ и своята родина. По този начин те правят първия голям опит да разчупят културната изолация на българския народ през епохата на турското робство. Че се касае за разчупване не само на политическата изолация, но и за културен пробив, говори ясно характерът на католишката литература — тя се сближава с европейския барок; досегашните изследвания показват, че може да се говори за барокови черти в произведенията на католишките автори.

Стигаме до един извънредно интересен въпрос — за основния характер на българското литературно развитие и за неговото отношение към общоевропейския литературен процес. Българската литература в средновековието е свързана с византийската литература и нейните традиции в южнославянските и източнославянските страни, тя влиза в кръга на византийско-източноправославната култура, Slavia ort hodoxa (по израза на проф. Р. Пикио). Това определя нейното развитие до XIX век. Оттук и трудността българското литературно развитие да се включи в традиционните, „класическите" рамки на историята на западноевропейските литератури. Това не значи, че не могат да съществуват пробиви в затво-

рената система на историческото развитие, обусловени от специфични обществени и политически условия. Такъв е случаят с появата на католишка общественост в България през XVII в. и като следствие — книжнина на католиците българи, която се подчинява на закономерности, които се отклоняват от общото българско литературно развитие. Това обаче не изключва католишката книжнина от системата на българската литература.

Католишката книжнина внася нови черти в облика на българската литература, обогатява я идейно, жанрово и стилово, сближава я с проблеми и търсения на западноевропейската култура. В своето историческо развитие тя преминава през интересни етапи; след разгрома на Чипровското въстание живее и се развива на емиграция. Вътре в страната тя стеснява своя кръг, превръща се в локална литература, свързана с малобройна група от българското общество, и слабо участвува в българското национално възраждане. Обаче с всичките си прояви католишката книжнина представя интерес за литературния историк. Тя повдига исторически и теоретични въпроси, които тепърва ще бъдат решавани.

1980

ОСОБЕНОСТИ НА ЛИТЕРАТУРНОТО РАЗВИТИЕ ПРЕЗ ЕПОХАТА НА ВЪЗРАЖДАНЕТО

Развитието на литературата е една от най-ярките прояви на епохата на българското национално възраждане. Много доказателства не са необходими — достатъчно е да си спомним двата крайни върха: Паисий Хилендарски и Христо Ботев.

Моята задача не е да правя обща характеристика на българската възрожденска литература, нито да очертавам нейното историческо развитие. От една страна, това е твърде широка тема за един доклад, а, от друга, материята е много добре позната. Ще се спра само на няколко въпроса, които могат да представят интерес с оглед на основната тема на нашата конференция: „Българско културно възраждане", т. е. ще разгледам въпроси, повече или по-малко свързани с общото културно развитие. Затова в моя доклад няма да намерят място такива важни проблеми като: обществено-икономическа и политическа обстановка, в която възниква и се развива българската възрожденска литература; характер и развитие на жанровата система; приемственост и различия между стара и възрожденска литература; проблеми на периодизацията; основни литературни направления; връзка на литературата с национално-освободителното движение и т. н. Някои от тези въпроси бяха вече засегнати в досегашните доклади, а на други са посветени доклади в следващите заседания.

Съвършено ясно е едно: като цялостно историческо, социално и идейно явление Възраждането дава силно отражение върху развитието на литературата.

I

Първият въпрос: обикновено се смята, че българското възраждане е закъсняло, че българската възрожденска литература е закъсняла, забавена в своето развитие. Ако действително са закъснели, то спрямо какво?

За да говорим за закъснение, трябва да имаме някакъв

критерий. За такъв критерий се взима Италианското възраждане, което се смята „класически“ пример в историята на Европа и човечеството. Италианското възраждане се поставя в XV—XVI в., но хронологически то е толкова сложно явление, че някои учени (напр. А. Ф. Лосев в своята книга „Эстетика Возрождения“, 1978) говорят за „Проторенесанс“ през XIII в., за „Подготовка на ренесанса“ през XIV в., за „Ранно възраждане“ през първата половина на XV в., за „Високо възраждане“ през XV—XVI в., за „Късно възраждане“ или „Модифицирано възраждане“ (начало на разложение на ренесанса, маниеризъм).

При такова датиране на Италианското възраждане българското е закъсняло. Причината на това закъснение е двояка: от една страна, характерът на българската литература, която е от средновековен, източноправославно-византийски тип (като руската, която изобщо не познава възраждането), а, от друга — разгромът на българската държава и културата с османското иго. В този смисъл ние не отричаме закъснението. Тъкмо поради закъснението на българската възрожденска литература Г. Гачев създаде своята теория за ускореното развитие на националните литератури при подобни обстоятелства.

И все пак този толкова ясен на пръв поглед проблем може да има и друга постановка. Големият съветски учен Н. И. Конрад („Запад и Восток“, 1972) посочи, че европоцентризмът не може да бъде критерий при изследване на световния литературен процес. Наистина в последните хиляда години Европа играе огромна роля в културното и литературното развитие на човечеството, но извън Европа съществуват явления, които ни карат да се размислим. Така например Конрад посочва, че в китайската литература има подобен период Възраждане през VII—VIII в. (хуманизмът на Хан Юн, 768—824).

Конрад изтъква следните три белега на възраждането, като навсякъде свързва възраждането с прехода от селска към градска култура: 1. Широко, еднакво и свободно чувство за човечност. 2. Освобождаване на човешкия разум от непреклонните и непоклатими догми, което не значи еднакъв път на разума в свободното търсене на истината. 3. Опора върху древни авторитети, върху античността, което не означава опора върху нейния първобитен или презрял, вече изхабен тип.[1] Следвайки Конрад, Лосев в „Эстетика Возрождения“ говори в отделни глави за „Източно възраждане“ и „Западно въз-

[1] *Н. И. Конрад*, Запад и Восток, Москва, 1972, с. 19.

раждане". Той забелязва правилно: „Възрожденци започнали да се наричат сами италианците през епохата на Ренесанса, незнаейки нищо за подобни епохи в други страни, твърде много преувеличавайки стеснителните рамки на средновековието, ослепени от предхождащата го антична култура. Въпреки това необходимо е да се каже, че ренесанс изглежда е имало решително навсякъде, в различни епохи, с различно съдържание, при все че далеко не винаги е превъзхождал със своята култура културите на средновековието и на възрожденска Италия."[2]

От всичко това следва да се направят няколко важни методологически извода.

Мястото на Възраждането във всяка отделна страна се определя от нейното собствено историческо развитие.

Навсякъде Възраждането има своя собствена съдба и своя специфика.

Стойността на Възраждането и на неговата литература не се оценява от съотношенията им с класическия италиански тип. Дори и в Италианското възраждане има различия в тая насока: говори се за „ренесанс" като класически национален тип на литературата в Италия, създаден от Петрарка, и ренесанс-възраждане, което продължава и се проявява в следващите векове; през този период литературата не се подчинява на Петрарковия образец.

И най-сетне въпреки горната постановка никое национално възраждане (съответно литература) не може да се разглежда откъснато от подобни явления в други страни.

Следователно Българското възраждане е също специфично национално явление. Възниква в епоха на дълбоки социално-икономически изменения, отговаря на основните стремежи на европейския ренесанс, но поради това, че съвпада с периода на национално-освободителното движение, поема допълнителни функции, придобива национално-политическа и социална заостреност, което определя и основната насока и характеристика на българската възрожденска литература.

И още един извод: няма никакво място подценяването на нашето възраждане и снизходителното отношение към българската възрожденска литература като закъснели, едва ли не второстепенни явления в контекста на европейското литературно развитие. Не само от национално гледище, но и от общо гледище — европейско и световно — Българското въз-

[2] *А. Ф. Лосев*, Эстетика Возрождения, Москва, 1978, с. 16.

раждане и неговата литература са неповторимо явление и представят велик исторически период, блестяща изява на един народ, който се бори, страда, преодолява трудности и живее с вяра в собствената си съдба и в напредъка на човечеството. Доказателства много; достатъчен е един пример: животът и творчеството на Хр. Ботев.

II

Вторият въпрос засяга голямата историческа мисия на Българското възраждане и особено на българската възрожденска литература — да включат българската култура (художествена и извънхудожествена) в общото европейско развитие, да приключат един хилядогодишен етап на културно разделение на европейския свят.

В най-общ смисъл културното развитие на Европа през последното хилядолетие е единно. Следователно в най-общ смисъл и българската култура минава през етапите, през които минава европейската култура. Но от това най-общо единство не могат да се правят механични изводи, т. е. че трябва в нашето развитие непременно да се намерят всички етапи на европейското развитие (уви, такива механистични, изкуствени опити в нашата наука съществуват). Забравя се един важен факт: осем или девет столетия България принадлежи към един специфичен културен блок: византийско-православния, югоизточноевропейския. Съществуването на източноправославна Византия и на католически Рим, които в много отношения разделят европейския духовен свят, е един факт, който не бива да се забравя. А това значи различни пътища на развитие, специфични особености на художествената култура, литературата и естетиката, без разделението да се довежда до абсурд.

У нас има хора, които оплакват нашата културна историческа съдба: защо сме се свързали с Византия, а не с Рим, откъдето е дошъл културният напредък на Европа? Такъв беше моят приятел покойният писател Емилиян Станев. При неговата известна неотстъпчивост много усилия ми е струвало да го убеждавам, че почти до XII—XIII в. Византия е водещата страна в културното развитие на Европа и че не е нещастие, но предимство нашето свързване с византийската култура през IX в.

През XVIII в. двете посоки на културно развитие се сливат. Реформите на Петър I изпълняват тази функция в Ру-

сия, а Възраждането и възрожденската литература — в България (особено през XIX в.). Някой ще каже: това е капитулация на европейския Изток пред европейския Запад. Нищо по-повърхностно от това схващане, защото се забравя, че Изтокът даде на Запада много неща от своята архитектура, от изкуството на мозаичната живопис и орнаментика, естетиката на иконата, Ел Греко; от Византия бе пренесена на Запад античната философия, която игра такава голяма роля през Ренесанса. Онова, което Русия получи през XVIII в., бе възмездено с великото творчество на Толстой и Достоевски, които обновиха европейското и световното изкуство, а в ново време с идеите на Ленин, които разтърсиха света.

Българското национално възраждане значи край на средновековието в областта на културата; българската възрожденска литература означава освобождение на литературата от опеката на черквата. Старобългарската литература за своето време постигна върхове — от Кирил и Методий до Евтимий Търновски, и заслужава нашето високо признание. Но възможностите на средновековната литература бяха вече изчерпани; новото време изискваше нови художествени решения и нови естетически ценности.

Новото не значи прекъсване на развитието, защото тук играе роля законът за приемствеността и традицията. Но историята познава освен непрекъснатост на веригата и качествени скокове. Такъв скок бе извършен в българската литература през втората половина на XVIII и през XIX в.

Много сложен е въпросът за вътрешните пътища, които трябваше да измине литературното развитие, по които трябваше да се разбие старата художествена система и да се създадат нови естетически закономерности. Някои посочват фолклора, други — самозараждането на новите, модерните поетически жанрове, трети — въздействието и опита на чуждите литератури. Но нека оставим този въпрос за друго разискване.

Няма да се спирам и на новата жанрова система, която се създава през Възраждането. Ще изтъкна само, че през XIX в. българската литература тръгва успоредно с развитието на литературите на Европа и света. Затова от XIX в. нататък можем да говорим и у нас за общите литературни направления сантиментализъм, романтизъм, реализъм, които поради историческите обстоятелства често се застигат и смесват и не винаги се явяват в „чист“ вид (доколкото тук може да се говори за чист вид изобщо). Само едно направление се явява по-рано: барокът в литературата на католишките бъл-

гари, които в XVII—XVIII в. пробиват прозорец към европейския литературен свят.

През българското национално възраждане литературата получи светски и граждански характер, сля се с народната съдба. Създаде се нов тип писател — просветител, учител, журналист, патриот, революционер, идеолог на демократичния път на развитие и на прогреса на човечеството (от Паисий до Раковски, от Славейков до Каравелов и Ботев). Създаде се нов тип литературна култура, което би трябвало да бъде предмет на специално разглеждане.

III

Развитието на българския книжовен език през периода на Възраждането е също много интересен и важен въпрос. Занимава ме не езиковедската страна, а отношението на писателите към езика — от Паисий и Софроний до Каравелов и Ботев — и мястото на езика в онзи процес, който води до създаване на нов тип литература. Що се касае до езиковедската страна, българската наука през последните години направи твърде много за осветляване пътя на книжовния език по време на Възраждането. Тук на първо място трябва да отбележа работите на проф. Л. Андрейчин и неговите ученици в Софийския и Търновския университет и в Института за български език при Българската академия на науките. Едно добро начало бе поставено с издаването на първия том на речника на Хр. Ботев, подготвен от З. Генадиева и Ст. Божков. Безспорно изследванията на езиковедите оказват голяма помощ на литературните историци, но с това интересуващият ни проблем не се изчерпва. Вниманието на литературните историци трябва да се насочи към въпроса за развитието на книжовния език през Възраждането като момент от създаването на нова поетика и естетика, като проява на демократизацията на литературата и културата. Тук би трябвало да се тръгне от изследвания върху отделни писатели, за да се стигне до една по-широка картина и до една синтеза, до откриване на известни закономерности.

Книжовният език през Възраждането извървява сложен път, формира се в борба между архаични, традиционни навици и форми и живата струя на говоримата реч. Нашите езиковеди са проучили твърде подробно този процес; изследвали са и чуждите влияния — гръцки, руски, турски, френски и т. н. Не е обаче достатъчно осветлен въпросът за отношение-

то на писателите към езика като част от тяхната идеология, от тяхното светоусещане, от тяхното художествено съзнание. Паисий подчертава връзката между език и народност; Софроний обосновава ролята на езика като орган на просветата; писателите от XIX в. разработват литературно-поетическите изразни средства и възможности на езика. Но това съвсем не е спокоен процес; развитието на българския книжовен език преминава през динамични фази и установява основните си направления след дълга борба. Обикновено на първо място се поставя борбата за правопис. Безспорно тя е свързана както с чисто езиковите закони, така и с обществено-политическите стремежи и конфликти. Но въпросът е далече по-сложен; той опира до народната съдба, до националното обособяване на българите, до тяхното обединяване в една съвременна, модерна нация. Правилното решение на този въпрос изисква и голяма политическа далновидност. Литературата в този случай играе огромна роля — наред с журналистиката и публицистиката. Мисля, че българската възрожденска литература от тази гледна точка не е добре проучена.

IV

Изключително интересен е въпросът за географските граници и хронологическите рамки на литературното развитие през Възраждането.

Преди всичко трябва да се изтъкне, че възрожденската литература се развива върху цялата етническа територия на българите: Тракия, Мизия, Добруджа, Македония. Мястото на българския етнически елемент в тези области през XVIII и XIX в. е съвсем ясно. Но това не е достатъчно като географски обсег на българската възрожденска литература; тя се развива също на емиграция (Румъния, Сърбия, Русия, Австро-Унгария), в българските търговски колонии във Виена, Одеса, Москва, Будапеща, Смирна, Нови Сад, Белград и другаде, в райони с български преселници (Южна Русия, Бесарабия, Банат). Най-сетне трябва да се държи сметка за Цариград като голям център на българския културен и литературен живот. Очевидно касае се за епохата на Възраждането. Написването на една география на българската възрожденска литература е много важна задача; тя ще подпомогне изясняването на процесите, които се развиват не само в областта на литературата, но и на духовния живот изобщо. Това, разбира се, не се отнася само до Възраждането; трябва да бъде на-

писана география на цялостното историческо развитие на българската литература. В такава география могат да бъдат поставени както въпросите за основните литературни средища, така и за националното и самобитното, регионалното и общобългарското, народопсихологията и националния характер и т. н.

Що се отнася до хронологическите рамки на възрожденската литература, по отношение на началото ѝ споделям преобладаващото мнение за началото на българското възраждане изобщо (средата на XVIII в. и делото на Паисий). Колкото до края на хронологическата рамка, вече изложих в една сесия за Ив. Вазов през 1975 г. в Пловдив своето схващане за долната граница на възрожденската литература — да бъде продължена до края на 80-те години.[3] Акад. Хр. Христов в доклада си на сегашната сесия прави ново предложение за земите, останали след Освобождението — Възраждането трае до началото на XX в. (1912 г.). Той изхожда от социално-икономическите изменения и най-общо може би има право. Но конкретно с оглед на литературната история това предложение изисква специален анализ и сериозни проучвания. За сега ми се струва, че литературните прояви в тези области до 1912 г. не са срещали пречки да се включват в общото национално литературно развитие — тези пречки се явяват след 1913 г.

Едно е абсолютно вярно: възрожденският процес продължава у банатските българи дори и през XX в. Както се създава нов вариант на българския книжовен език (това се вижда добре от изследванията на проф. Ст. Стойков[4]), така възниква и банатски вариант на българската литература. Това добре личеше в представената от проф. К. Телбизов в Института за литература при БАН преди няколко години пълна библиография на банатските издания през XIX и XX в. За такива варианти може да се говори и при новата българска литература.

Този момент е свързан и с въпроса за географията на българската възрожденска литература. От географията се определя до голяма степен едно такова явление като двуезичието и триезичието на възрожденската ни литература. Освен на български език Л. Каравелов твори на руски и сръбски, Н. Пиколо, Ив. Селимински и Гр. Пърличев на гръцки, П. Берон на немски, френски и гръцки, Д. Великсин — на френски и

[3] *П. Динеков,* Иван Вазов на прехода между две епохи. — В: Иван Вазов. Сборник от материали от научната сесия по случай 125-годишнината от рождението на писателя, Пловдив, 1976, с. 17—30.

[4] *Ст. Стойков,* Банатският говор, София, 1967.

румънски, Т. Пешаков на румънски, В. Е. Априлов на руски и т. н.

Факт с огромно значение представя създаването на литература на емиграция. Ние познаваме добре такива литератури, които продължително се развиват на чужда територия, напр. полската през XIX в. (Мицкевич, Словацки, Красински, Норвид и др.). Българската революционна литература се създава изцяло на емиграция (от Раковски до Ботев, Стамболов и Вазов). Дори Софроний написва основните си съчинения на емиграция. На емиграция изниква българската литературна критика (Ботев, Каравелов, Друмев, Н. Бончев).

Без да се разкъсва единството на литературния процес, веднага се виждат идейните различия между емигрантските литературни средища и цариградското средище. Тези различия дават своето отражение в тематиката, идейната насоченост, поетиката, стиловите особености на българската възрожденска литература.

Мисля, че у нас не са направени достатъчно проучвания в тази област — те могат да разкрият интересни особености на литературното развитие, напр. отношението между българската литература и местната чужда литература, ролята на емигрантската среда и т. н. Веднага може да се отбележи една особеност, свързана с географията на нашата възрожденска литература — появата на носталгична поезия: Н. Геров („В един горещий ден"), К. Миладинов („Тъга за юг"), Р. Жинзифов („Жалба", „Охрид"), Хр. Ботев („Майце си"), Л. Каравелов (лиричното отстъпление в „Българи от старо време") и др.

V

Трябва да се постави още един въпрос: философската основа на българската възрожденска литература. Свързана тясно с обществени задачи и национално-патриотични функции, това е една литература силно идеологизирана, философска.

През последните години бяха направени много сериозни проучвания върху историята на българската философия през Възраждането (главно от проф. М. Бъчваров[5]); това ни помага да пристъпим по-сериозно към решаване на въпроса за отношението между литература и философия. Философските

[5] *М. Бъчваров*, Мирогледът на д-р П. Берон, Варна, 1961; Българската мисъл през Възраждането, София, 1966; Кратка история на българската философска мисъл, София, 1973, и др.

изследвания осветлиха такива важни въпроси като установяване на основните философски течения, които намират място в България през XVIII и XIX в.: идеите на Просвещението (Софроний, Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, К. Фотинов); натурфилософската система на П. Берон; идеалистическата философия, тясно свързани с религията и просветителското течение (В. Стоянов-Берон, М. Балабанов, Л. Йовчев); принципите на материализма във философските възгледи на Т. Икономов, Л. Каравелов, Хр. Ботев. Много интересни моменти разкриват влиянията на френските енциклопедисти върху П. Берон, Ив. Селимински, Т. Икономов, Л. Каравелов. Огромно е значението на идеите на руските революционни демократи Белински, Чернишевски, Херцен и Добролюбов. Развойните пътища на българската просвета, както и споровете за характера на книжовния език не могат да бъдат изяснени, ако не се държи сметка за възгледите на редица гръцки просветители (Кораи, Каирас, Вардалах и др.), добре познати на нашите възрожденци.

Може да възникне още един интересен въпрос: за „диалогичността“ на българската възрожденска култура и литература с оглед на ролята, която играе в нейното развитие средновековното идейно наследство. Този въпрос бе поставен от съветския учен Л. М. Баткин с оглед на италианското възраждане; Баткин изследва ренесансовия неоплатонизъм в Италия през XV в.[6] Мисля, че такова явление в българското възраждане не съществува; общата хомогенност и целенасоченост на нашето възраждане е очевидна, макар че това не отрича полярността на известни позиции. Ако повдигам този въпрос, то не е, за да търся аналогии с Италианското възраждане, а само за да покажа колко полезно е сравнителното проучване при определяне на характерните черти на една такава епоха, каквато е Възраждането. Идейно-философската специфика на Българското възраждане ще продължава да бъде важен проблем за нашата наука и в бъдеще.

Изследването на философската основа на Българското възраждане ще ни помогне да решим и друг въпрос — въпроса за създаването и генеалогията на българската интелигенция. Нейните исторически етапи са свързани с школуването, проникването и разпространението на философските идеи в Бъл-

[6] *Л. М. Баткин,* Итальянский гуманистический диалог XV века. В: Из истории культуры средних веков и Возрождения, Москва, 1976; Онтология Марсилио Фичино в связи с общей оценкой ренессансного неоплатонизма. В: Традиция в истории культуры, Москва, 1978.

гария; тези идеи са в основата на обществените борби — и като тяхна формулировка, и като техен импулс. Художествената литература — разбрана в най-широкия смисъл на това определение — е свързана най-тясно с обществените движения. В началния период на Възраждането тя носи много синкретични елементи, включително и философски.

Трябва да се постави сериозно и въпросът за естетиката на българската възрожденска литература.

VI

Заслужава системно проучване и друг голям проблем на възрожденската литература — отношението между творческа личност, творчество и общество. Този проблем опира до две научни области — психология на литературното творчество и социология на литературата. И двете области имат свои специфични задачи. През Възраждането се налагат две особености на литературата — големите личности и нейната обществена функция. Големите личности не се появяват в резултат на чудеса, никаква мистика не може да поясни техния произход и тяхното формиране, но делата им действително граничат с чудесата. За проучването на тези личности е направено твърде много от нашите първи литературни историци (Ив. Д. Шишманов, М. Арнаудов, Б. Пенев, Г. Бакалов, М. Димитров и др.). За редица възрожденски творци са написани обширни монографии, в които биографията заема първостепенно място. Още Б. Пенев посочи, че биографията и личността през Възраждането се превръщат в творчески категории, като своеобразно второ творчество. Известни са примерите с Раковски и Бозвели, чието най-добро произведение е собствената им биография, собственият им живот, който се превръща в роман.

Много по-слабо се разработват у нас въпросите на социологията на литературата — една дисциплина, която в наше време е в подем. Тук няма да излагам нейните принципи и задачи. Ще посоча само един неин проблем: изучаването на литературната култура. Например в съвременното полско литературознание този проблем заема широко място; проф. Ст. Жулкевски създаде цяла школа. Българското възраждане в това отношение предлага богати възможности за изследване — преди всичко поради огромната обществена функция на литературата. Социологичното му изследване има и друго предимство: ясна хронологическа и историческа обособеност на литературата. Добре могат да бъдат очертани пътищата, по

които се формира литературната култура; ясно се вижда връзката на литературата с обществените институции; могат да се разкрият механизмите на нейното обществено функциониране. Може да се намери достатъчно материал за отношенията между творец и потребител (читател), за разпространението на литературата, за импулсите, които идат от обществената среда — като обществена поръчка, за ролята на периодичния печат, за общественото положение на писателя и т. н. Програмата за изследвания е извънредно широка. Социологичните изследвания ще посочат мястото на литературата в системата на социалната общност, а това ще даде нови доказателства за голямата историческа мисия на българската възрожденска литература.

VII

Ще се спра на още един въпрос: мястото на възрожденската литература като модел в общото развитие на българската литература, нейната оплодителна творческа роля.

За високите идейни и художествени постижения на възрожденската литература говори влиянието, което тя оказва върху развитието на литературата след Освобождението. Касае се не само за пряко въздействие — на Каравелов върху Зах. Стоянов, Т. Г. Влайков, А. Страшимиров; на Ботев върху Алеко Константинов, Г. Кирков, Хр. Смирненски във фейлетона и върху цялата ни поезия; на Софроний върху Ем. Станев и В. Мутафчиева и др. Става дума за нещо друго — за минаване на образи от възрожденската поезия в следосвобожденската. Такива са образите на майката и на падналия в борбата революционер и воин.

Ще се спра на втория образ. Най-ярко негово въплъщение имаме в „Хаджи Димитър". Този образ е трагичен: юнакът лежи на Балкана потънал в кърви; очите тъмнеят, устата проклинат цялата вселена. На небето слънцето спряно, сърдито пече. Но геният на Ботев вплита в тази трагична картина бележитата строфа за безсмъртието на този, който е паднал в бой за свобода. Поетът използува образния свят на фолклора (самодивите, орлицата, вълка, сокола, хайдушката песен на Балкана), за да преодолее страданието, отчаянието, самотата, смъртта.

Половин век по-късно образът на падналия воин намира място в баладата на Т. Траянов „Смърт в равнините", своеобразна поетическа реплика на „Хаджи Димитър". Безспорно това е една от най-силните творби на новата българска поезия:

Лежа самотен, неподвижен,
а раната струи без спир.
Ни глас далечен, нито ближен,
и само облаци покрови
висят над горестната шир...
Ах, кой ще ме зарови!

Не чувам горско шумолене,
ни приласкаваща вълна.
Русалките не бдят над мене,
над мен не плачат нощни сови,
ни тъжно-бялата луна.
Ах, кой ще ме зарови!

Напразно падналият се обръща към вятъра да довее пръст свещена от севера, от родния кът. Той умира там, в най-страшната самота — самотата на смъртта. Макар възникването на това стихотворение да е свързано с гибелта на определено лице (в „Български балади" стихотворението носи посвещение), то е в същност една трагична песен за смъртта на незнайния воин, жертва на империалистическата война, песен за човешката безнадеждност. Роден в друго време, носител на друго идейно съзнание и на други поетически традиции, Т. Траянов е създал полярен образ на Хаджи Димитър, отрицание на героичния и народностен ореол, с който го е окрилил Хр. Ботев. „Смърт в равнините" се превръща в символ на едно време.

В стихотворението „Смърт под Габровница" Н. Хрелков ни върна отново към сиянието на Ботевия образ и Ботевата идея за антисамотата, за безсмъртието; той възстанови в нашата съвременна поезия Ботевата поетическа традиция.

В дъбравата под Габровница — бедна —
там, дето дреме
време —
мрак,
човешки сън;
и дето нуждата в гърлата е заседнала...
в предсмъртна мъка
исках да окося
пространните нивя на моя блен.
Лежах забравен и във кръв облен,
ударен със куршум в гърдите...
Студен,

над мен гореше септемврийски ден —
и ехото кънтеше от борбите.

Началото на Хрелковото стихотворение сякаш тръгва от образа, създаден от Траянов. И това е напълно закономерно, защото то е необходимо на автора за нова поетическа реплика — реплика на „Смърт в равнините“. Но докато у Траянов след тази картина идва мъчителният стон „Ах, кой ще ме зарови!“, у Хрелков следва съвършено друго решение на създадения трагичен възел: появяват се три девойки, „три другарки бойни“, за да ни върнат към образите на Ботев в ново, съвременно превъплъщение; природата сменя своя облик и падналият усеща как по-леко диша и „на смъртта великото затишие“:

И третата пристъпи — бледна —
и ме обви във кървавото знаме,
което вяхме в боя ни последен —
в пролетарския бой за свобода —
и после те отминаха
натам.
И аз останах тука навсегда.

Какво спокойствие в смъртта, каква победа на духа, когато умиращият чувствува, че не е сам, че е получил най-хубавото сбогуване с бойните си другари.

Бихме могли да продължим с още едно превъплъщение на образа на падналия борец, в „Писмо“ на Вапцаров, където смъртта на борeца за нов социален свят се превръща в песен.

Мисля, че това е достатъчен повод, за да отдадем заслуженото на българската възрожденска литература, оригинална и самобитна, отразила един велик и исторически неповтоим момент от историята на българския народ — неговото ъзраждане, сама родена и развила се като творчески подвиг творческа победа в сложна обществено-политическа обстановка, преодолявайки немалко пречки и трудности.

1980

И ПАЗЕТЕ Я ДА НЕ ИЗЧЕЗНЕ

Паисий Хилендарски употребява тази фраза още в първите редове на предговора към „История славеноболгарская": „Написах я за вас, които обичате своя род и българското отечество и обичате да знаете за своя род и език. Преписвайте тая историйца и платете, нека да я препишат, които умеят да пишат, и пазете я да не изчезне." В тези думи има два момента: от една страна — дълбоко убеждение на автора в необходимостта и полезността на неговото дело, в благотворното въздействие, което неговата история може да окаже на съвременниците, а, от друга — един страх, че и тя може да изчезне, така както са изчезнали много летописи, произведения на старата българска литература, документи, унищожени от времето, от невежеството, от насилията и грабежите на поробителите, от коварството на фанариотското духовенство. Бих желал да се спра на втория момент, защото той ще ни разкрие една все още слабо позната страна в делото на Паисий — раждането на писателя, творческата лаборатория на историка и публициста.

В своята чудесна книга за Айнщайн В. Г. Кузнецов разказва, че на едно събрание в Лондон, посветено на съдбата на немските учени-емигранти от хитлеристка Германия, великият физик предложил като най-подходяща работа за учения службата на пазач на фар. И това съвсем не било шега, защото Айнщайн многократно е заявявал, че на учения е необходима изолация от обкръжаващия го свят. Той е бил дълбоко убеден, че самотата подпомага изследователската мисъл.

Днес мъчно можем да кажем доколко усамотението в монашеската килия се е оказало благотворно за делото на Паисий. Основателят на най-стария светогорски манастир — Лаврата на св. Атанасий — бе оставил завет: „Мразете света и не се връщайте към делата на света." На този завет е трябвало да се подчиняват всички ония, които са прекрачвали границата на свещения полуостров. Един българин в начало-

то на миналия век се е разбунтувал срещу него. Това е бил Неофит Бозвели — той напуснал манастира, за да прегърне делата на света. Съдбата му обаче била определила след повече от тридесет години да се върне в Атон като заточеник и затворник и тук да намери смъртта си.

Паисий Хилендарски пристига в Света гора на 23-годишна възраст (1745 г.) и тук остава до края на живота си; тук написва и бележитата си книга. Дали манастирското усамотение му е било нужно за творческа работа, както на Айнщайн самотата на фаропазача?

Биографията на Паисий ще ни даде най-добрия отговор. Макар и оскъдна откъм данни, все пак тя може да послужи за достатъчна опора, за да разберем как се създават общественикът и писателят. Бъдещият историк се е родил в Банско — селище, което процъфтява в икономическото отношение през XVIII в. Както всички в Банско, така и той е имал по-широка представа за света от разказите на завръщащите се керванджии, от стоките, които са донасяли, от новите им виждания и разбирания. Следващият етап в живота му е може би Рилският манастир — познава го отлично (това личи от „История славеноболгарская"), отнася се към него с дълбоко възхищение. Големият център на българската култура дава на младия човек много — може би образованието му, а може би и духовното му звание. Но тук той ще е почувствувал и полъха на историята — Рилският манастир е свързан с големи исторически събития и личности; тук се пази забележителната грамота на Иван Шишман от 1378 г. Но не само историческият спомен привлича към Рилския манастир; тук идват поклонници от цялата страна — и от тях могат да се научат много неща за живота на народа.

Озовал се в Света гора, ние не знаем дали Паисий вече е бил монах, но ясно е, че най-важна роля за отиването му там е изиграл брат му Лаврентий, по-стар от него двадесет години, монах в Хилендарския манастир. Паисий остава в Света гора до края на живота си. Разбира се, животът му не протича само в манастирите, защото той пътува из страната — като проповедник и водач на поклонници от различни български краища. През 1761 г. отива в Сремски Карловци (в днешна Югославия), за да прибере оставените вещи и пари от починалия там бивш игумен на манастира Герасим. В послесловието към „История славеноболгарская" Паисий нарича Сремски Карловци „немска земля", защото тогава тая част от сръбските земи се е намирала в границите на австрий-

ската държава. Той отбелязва още едно обстоятелство: в „немска земля“ отишъл повечето с намерение да търси нови извори върху българската история.

Тук стигаме до най-важния момент от биографията на големия народен будител — написването на неговия забележителен труд „История славеноболгарская“. Кога е изникнала идеята за този труд? Паисий твърди, че е събирал материали и писал две години („Затова положих много труд за две години да събирам по малко от много истории; и в Немска земля повече с това намерение ходих“). Няма обаче никакво съмнение, че не само идеята е никнала в по-дълъг период, но и търсенето на материали е започнало по-рано. Това се вижда, от една страна, от самите признания на Паисий на други места в „История славеноболгарская“, а, от друга — от твърде големия брой домашни и чужди извори, които е използувал. Светогорският монах неколкократно заявява: „Аз прочетох много и премного книги и много време търсих прилежно...“ „Аз претърсих всички светогорски манастири, гдето има стари български книги и царски грамоти, също така и из много места на България, гдето се намират много стари български книги.“ „... Аз видях по много книги и истории написани много сведения за българите.“

Съвсем е очевидно, че подготовката на „История славеноболгарская“ е траяла продължително време. За нас е трудно днес да проследим целия творчески процес, нито имаме някакви особени данни за литературната и научната култура на светогорския монах; дори пътищата на неговото образование са покрити с тайна. Защото не може да се вярва буквално на думите му: „Не съм учил нито граматика, нито светски науки, но за простите българи просто и написах.“ Преди всичко в тези думи е намерила израз традиционната скромност на тогавашните книжовници. Паисий ще е имал необходимото черковно образование, а знанията си в извънчерковната област, т. е. „по граматика и светки науки“, ще е придобивал и разширявал постепенно. Това е могъл да направи преди всичко в Света гора. Големият център на средновековната мисъл не е останал незасегнат от развитието на новата европейска култура, особено от идеите на европейското Просвещение. През XVIII в. в околните гръцки острови и гръцки градове се създават светски училища, с нова учебна програма. Новото образование прониква в самия Атон: тук гръцкият просветител и рационалист Евгений Вулгарис основава в 1753 г. близо до манастира Ватопед академия, школа

от нов тип. Наистина нейният живот не продължава много дълго — поради противодействието на консервативните монаси академията била закрита в 1758 г., но нейното съществуване не ще е минало без следа. Не може да се твърди с положителност, че Паисий е познавал школата на Вулгарис. За нас е по-важен фактът, че просветителските идеи са достигали до тая крепост на средновековието и не са могли да не засегнат и любознателния, търсещия, будния български монах.

Какви подбуди са довели Паисий в Света гора? Вероятно не само религиозна ревност и не само примерът на по-стария му брат Лаврентий. Младият момък е имал живи интереси, бил е изпълнен с любопитство и любознателност, жадувал е за повече знания за света. Обстановката в родния му град, чиито жители са тръгнали по далечни пътища като керванджии и търговци, а местните зографи са ходели да учат живопис във Виена, е благоприятствувала за развитието на тези интереси. В онзи период монашеството и свещеничеството все още представят образованата народна среда, в техни ръце са просветата и книжнината. Светският тип интелигент тепърва ще се създава.

Естествено е за будния момък от Банско да попадне в тази среда. Идването му в Света гора още не значи, че той е насочил вниманието си към книжовна работа. Влечението към писателското поприще ще се създаде постепенно — и то при строго определени обстоятелства: да се задоволи една голяма обществена и национална нужда. Преди да се формира писателят, обособява се общественикът. Защото Паисий пристига в Хилендарския манастир с богати, макар и горчиви наблюдения из живота на българския народ. Несъмнено той е виждал икономическото раздвижване в родния си край и в други райони на страната, доколкото ги е познавал. Появявали са се нови кълнове в една стара система, която постоянно се разчупва; от натуралното стопанство се минава постепенно към нови парично-стокови отношения; в българската среда, жестоко експлоатирана в този тежък период на робство, се замогват отделни единици, а след това и цели обществени групи като търговци и занаятчии. Едновременно с икономическото издигане идва и чувството за по-голяма независимост, стремежът към просвета, копнежът за свобода.

Паисий познава тези нови моменти в развитието на българския народ. Но той познава и тежестта на вековното политическо иго и неведнъж изтъква насилията на поробителите. Това говори не само за неговата наблюдателност и про-

ницателност, но и за смелостта му. Той се връща не само към годините на заробването на страната, но посочва и днешното тежко състояние на народа („В сегашно време окаяните пак нямат никаква правда, нито съд"). Към политическия гнет се прибавя духовното робство. Паисий го очертава многократно. В края на главата „За славянските учители" се спира твърде подробно на политиката на цариградската гръцка патриаршия в българските земи; в тях се назначават само гръцки епископи, които „не се грижат никак за българските училища и учение, но обръщат всичко на гръцки език. Затова българите са останали прости и неучени на изкусно писание, а много от тях са се обърнали към гръцката култура и учение и слабо се грижат за своето учение и език. Тая вина на българите произхожда от гръцката духовна власт."

Паисий е дълбоко разтревожен особено от тези явления на денационализация, които постоянно наблюдава: „Някои не обичат да знаят за своя български род, а се обръщат към чужда култура и чужд език, но се учат да четат и говорят по гръцки и се срамуват да се нарекат българи." Нещо повече, в светогорските манастири се среща постоянно с укори и подигравки на сръбски, гръцки и други монаси, които изтъкват изостаналостта и невежеството на българския народ.

Ето чувствата, наблюденията и мислите, с които много години монахът, дошъл от Самоковската епархия (а в нея в онзи период са влизали Разлог и Банско), е живял и се е вълнувал в светогорската среда и обстановка. Неговият мир се е движел от острите спорове до самотните размисли, от горчивото възмущение от свои и чужди до вникването в дълбоките причини на това тежко състояние, от решението да се бори срещу робската действителност на насилия, невежество, нравствено падение до зрялото и сериозно обмисляне на пътищата за изход. Разбира се, Паисий не е бил сам в средата на XVIII в. с тези тревожни мисли за съдбата на българския народ; сред все повече хора и сред все по-широка обществена среда се е осъзнавало настоящето и са се търсели пътища към бъдещето. Разрасналото се хайдушко движение е давало израз на открития протест и въоръжената съпротива срещу политическите насилия и икономическия гнет. В книжнината започват да намират отражение народните теглила; в житията на софийските мъченици през XVI в., в летописните разкази и бележки, в дамаскините (сборници с преведени и преработени на българска почва проповеди на гръцкия писател от XVI в. Дамаскин Студит). Могат да се посочат и данни за за-

силването на интереса към просветата, училищата, книгата.

Следователно Паисий не може да се смята някакво изолирано явление в една действителност на робски мрак. Неговата заслуга обаче е, че не само със своя проницателен ум осъзна тежкото положение на българския народ и крещящите нужди на своето време, но и че намери път за борба и изход, разкри с ярки краски картината на настоящето, начерта програмата на българското национално възраждане. Наистина Паисий тури пръст в раната, но не за да изригне ураган от вопли и да развълнува съвременниците си с Еремиевия плач на отчаянието. Той бе по-далновиден, притежаваше положителен ум; искаше от народа си да извлече практически уроци от историята и да тръгне по пътя на борбата и обновлението.

У нас е писано твърде често върху идеологията на Паисий, върху идеите, които го вълнуваха. Дори преди 90 години тези идеи бяха разкрити по блестящ начин в една поетическа творба — известното стихотворение на Вазов в „Епопея на забравените". Народният поет изгради ярък образ, който не избледнява в историята на нашата литература и във въображението на толкова много поколения читатели. Онова, което по-малко ни е занимавало и което и досега остава до голяма степен тайна, е въпросът: как неизвестният светогорски монах стига до мисълта да напише исторически труд, как се ражда „История славеноболгарская". Защото Паисий не е „професионален" писател, литературата не е негова жизнена цел, при все че се превръща фактически в негово жизнено поприще. Например за нас е ясно, че „Житие и страдания грешнаго Софрония" се е породило в една редица книжовни произведения съвсем естествено, че авторът на тая творба е писателска личност, носи психологията на твореца и книжовника, от един литературен замисъл минава към друг замисъл, осъществява цяла литературна програма.

Въпреки всички усилия и предположения от Паисий Хилендарски не е открито друго книжовно произведение освен „История славеноболгарская", Паисий е създател на една единствена творба, родена като лично осъществяване на автора ѝ, възникнала като въплъщение на една заветна жизнена цел, имаща характера на откровение. Това придава на „История славеноболгарская" особена привлекателност и някаква изключителност. Трудно е да разкрием днес всички етапи, които изминава светогорският монах, за да стигне до идеята за своя исторически труд. Несъмнено тук влиза и книжовната подготовка, и усвояването на писателския занаят, и изучава-

нето на домашния и чуждия историографски опит, но основното не е пътят на писателските дирения, а напливът на дълбоки, страстни, пламенни патриотични чувства, които трябва да намерят израз. Без да пресилваме нещата и да изпреварваме изкуствено литературната хронология, можем да кажем, че светогорският патриот е преживял вълненията на Ботев в „Борба": „В тъги, в неволи младост минува, кръвта се ядно в жили вълнува..." Огънят, притаен в душата на младия монах, трябва да избухне. И той избухва — ражда се „История славеноболгарская".

Не бих казал, че Паисий е чужд на поетическото настроение и мислене, на художественото видение — в неговата книга има достатъчно доказателства в това отношение. Но той не създава нито поема, нито белетристична творба — и не само затова, защото все още силно господствува средновековната жанрова система и пред себе си той няма нови художествени образци. Под впечатлението на споровете между монасите от различна националност най-често се поставя въпросът за историята; миналото се издига в символ на националното величие, отделните народности придобиват своята стойност в балканското и европейското семейство преди всичко със славата на своето минало. Бродейки из Света гора, ровейки се в богатите манастирски библиотеки, Паисий попада на исторически съчинения, някои от тях стават най-важните му извори. И у него постепенно се оформя мисълта да напише исторически труд — история на своя народ. В сегашния момент, когато народностното съзнание е така нестабилно, когато българинът се поддава на примамките на чуждата култура и особено на гърцизма, най-действеното средство според Паисий е разкриването на величието на миналото, съпоставката между настояще и история, използуването на уроците на историята. Паисий е историк, който събира фактите, и философ, който ги тълкува и осмисля. Необходимостта да се напише исторически труд е своеобразно творческо и общественоидейно откритие на Паисий. Това откритие на светогорския монах е още по-ценно, защото в същата епоха историографията играе важна роля в националното възраждане и на другите славянски народи и е характерно явление в развитието на тяхната обществена мисъл. Разбира се, Паисий е имал сравнително ограничени познания за съвременната му славянска и европейска историография; у него тласъкът е дошъл по личен, собствен път, по интуитивен път, но не бива да се

пренебрегва и влиянието, което е изпитал в това отношение от запознаването си с някои чужди исторически трудове.

Когато казваме, че Паисий открива историографията като средство за постигане на важни обществени задачи, в този преломен период, не бива да смятаме, че той се задоволява с ролята на традиционния историк. Нито е кабинетен учен, нито спокоен летописец на вековете, невъзмутим съзерцател на историческото развитие. Тази роля му е чужда. Защото той живее преди всичко в своето време, дълбоко е заинтересуван от онова, което в момента става около него. За него връщането към историята е само едно средство за решаване на съвременни, актуални задачи. Паисий не е летописец, а общественик и патриот. Това определя и жанровите, и стиловите особености на неговата творба. Нашата наука е изхабила доста усилия, докато намери точната жанрова класификация на „История славеноболгарская". Очевидно е, че да се нарече тази книга само исторически труд е недостатъчно. В нея има и философски размишления, и темпераментен анализ на съвременността, и гневна проповед, и изложение на историческите събития в един динамичен стил, който не е присъщ на обикновените исторически съчинения, и такива емоционално наситени пасажи, които, когато съставяхме преди няколко години една двутомна „Антология на българската поезия", караха някои поети да настояват да започнем възрожденската поезия с Паисий.

Съвсем е ясно, че в канавата на историческото изложение светогорският монах е включил и философия, и публицистика, и поезия. Така се е получила тази своеобразна жанрова форма, която, тъкмо защото е тъй мъчно теоретически определима, е толкова ценна и оригинална. За да я постигне, Паисий се е учил и от средновековните проповеди, и от простия, непосредствения разговор на дамаскинарите със своите читатели, и от традиционния стил на историческите съчинения, и от патриотичните емоции на някои летописни разкази. Към всичко това той е прибавил и страстните спорове, които непосредно е слушал и сам е водил, защото как иначе би могъл да се обърне с тези силни и преки думи към своите сънародници: „Внимавайте вие, читатели и слушатели, роде български, които обичате и имате присърце своя род и своето българско отечество"... „О, неразумни и юроде! Защо се срамуваш да се наречеш българин и не четеш, и не говориш на своя език!"... „Ти, българино, не се мами, знай своя род и език и се учи на своя език!" и т. н. Тук е съвсем ясно, че

се редуват разговорна реч, спорове и гневни избухвания. Писателят е толкова близък до онова, което наричаме действителност, че дори има пред себе си не само читатели, но и слушатели. Без да отричам, че отделни подобни елементи могат да се намерят у някои проповедници, предходници на Паисий, смятам, че като система този стил е въведен в епохата на възраждането от светогорския монах и се оказва особено плодотворен в по-нататъшното развитие на българската литература.

Не бих желал тук да преценявам историографската стойност на Паисиевия труд — нито с неговите предимства в сравнение с дотогавашната българска традиция, нито с неговите недостатъци — това е съвсем друга задача. Стойността на „История славеноболгарская“ ни интересува главно с оглед на обществените задачи, които си е поставила. Паисий търси съответната книжовна и езикова форма. Понеже предназначава своя труд за една широка публика от всички народни среди, той се насочва към ясен, разбран език и се стреми към достъпно изложение. Веднъж ще отбележи, че е превеждал на „българските и славянски прости речи“; друг път ще изтъкне: „За простите българи просто и написах“; трети път ще възвеличи „българската простота и незлобливост“, ще противопостави добродетелите на „простите българи“ на гръцката мъдрост и култура, ще издигне високо в нравствено отношение „простите орачи, копачи, овчари и прости занаятчии“. Тук не става дума само за дълбокия демократизъм в идеологията на Паисий, нито само за възвеличаването на патриархалните добродетели на българския народ, а за средата, към която насочва своята книга, актуалността на въпросите, които иска да реши, за чувството му за съвременност, за търсенето на най-прекия път към читателя чрез средствата на литературата. С оглед на изпълнението на тази обществена задача Паисиевият труд трябва да се смята за блестящо написан. Тук може да става дума и за вдъхновението, което го е ръководило, и за разбирането му за езика (проблемът за езика не случайно заема голямо място в „История славеноболгарская“ — и като изразно средство на литературата, и като важна съставна част на националното съзнание, и като момент в патриотичното възпитание). В тая система се включва и целесъобразността на композицията — както с нейните елементи: предговори, изложение, послеслов, политическа и културна история, философия и публицистика, така и с нейната логика, динамика и градация.

Стойността на Паисиевия труд като литературна творба се

определя и от начина, по който „История славеноболгарская“ бива посрещната и оценявана от читателите, съвременниците и следващите поколения. Разбира се, тя допада преди всичко с идеите си, но съвсем не е безразлично умението, което е показал авторът ѝ при изложението на тези идеи. Защото успехът на тази книга е изключителен. Тридесет години след нейната поява бива написан друг български исторически труд — „История во кратце о болгарском народе славенском“ от йеросхимонах Спиридон (1792). Но Спиридоновият труд няма съдбата на Паисиевата творба — не само защото авторът му не тръгва да го разнася апостолски из страната. Паисий е намерил разковничето за непосредното въздействие на една литературна творба и е стигнал до сърцето на читателите си. Още първият познат преписвач на „История славеноболгарская“ поп Стойко Владиславов (Софроний Врачански) я оценява високо и проклина онези, които биха дръзнали да я откраднат или унищожат. Оттук нататък започва необикновеното и рядко за една литература интимно общуване на книжовници, преписвачи и читатели с Паисиевия труд: споделят впечатленията си, обръщат се с горещ призив към бъдещите читатели, превръщат книгата в национално съкровище, в национален символ. „История славеноболгарская“ получава свой живот и своя съдба в съзнанието на българския народ. Нищо чудно, че тя изиграва такава важна роля в епохата на нашето възраждане, в периода, когато се формира българската нация.

Най-сетне един последен въпрос — Паисий сам знае цената на своя труд. Тук не става дума за някакво повишено авторско самочувствие, за някаква писателска гордост — това са качества, които са напълно чужди на личността на Паисий. Касае се само за едно съзнание, че е намерен правилен път, че е написана творба, която трябва да реши важни актуални въпроси, че са казани думи, които могат да отключат сърцата на сънародниците. Това е израз на вярата на писателя в собственото му дело, в силите на народа и в неговото бъдеще. Тъкмо затова Паисий държи на разпространението на „История славеноболгарская“, призовава съвременниците си да я преписват и четат, да вникват в нея и да я пазят. Той има представа колко са несъвършени средствата за разпространение на книгата в онази епоха, има съзнание за нейното бързо унищожение, знае опасностите, които я очакват: в нея се пише смело и откровено за османските поробители и гръцкото духовенство. Историческият опит е научил Паисий, че са

загинали стотици и хиляди български ръкописи и документи — той често изтъква това в своя труд. Оттук и неговата загриженост да не би „История славеноболгарская“ да изчезне, да не би огромните му усилия да отидат напразно: „Твърде много обикнах българския род и отечество и много труд употребих да събирам от различни книги и истории, докато събрах и обединих историята на българския род в тая книжица за ваша полза и похвала...“ ...„ При все че се намира в много книги по малко и накратко писано за българите, но не може всеки човек да има тия книги, да ги чете и да ги помни, затова разсъдих и събрах всичко ведно.“

Паисий не се е излъгал в надеждите, които е възлагал на „История славеноболгарская“ — за това свидетелствува нейната роля през епохата на Възраждането. Но и днес, когато чествуваме 250-годишнината от рождението на нейния автор, тази книга продължава да привлича вниманието; все повече се разширяват опорните точки, от които може да се погледне нейното съдържание, расте историческото ѝ значение.

1972

ГРИГОР ПЪРЛИЧЕВ
ПОЕТЪТ И МЕМОАРИСТЪТ

Григор Пърличев е една от най-интересните фигури в историята на българската литература през XIX в. Да се проследи животът му значи да се разкрие една трагична съдба, пълна с велики възторзи и с помръкнали надежди, с необикновени радости и с тежки страдания, с упорита борба за възтържествуването на българския език в училищата в родния му град Охрид. Да се разгледа литературната дейност на Пърличев това означава среща с един безспорен талант, с една дълбоко поетична природа, с един от най-блестящите успехи на поетическото слово, който е постигал българин през епохата на нашето национално възраждане. Успехът обаче се сменя с други, мъчителни творчески усилия, които създават много огорчения на писателя, но в края на краищата завършват с несъмнена победа — една трогателно написана, вълнуваща автобиография.

Когато говори за своето ученичество в Охрид, Пърличев отбелязва: „Постоянната ми мисъл беше: или съвършенство, или смърт.“ Не познавам друг български писател, който да е издигал в своя живот такъв строг девиз. Този девиз изисква огромно напрежение, свързан е с драматични усилия, с постоянни нравствени колебания, с непрекъснато психологическо терзание между надеждата и отчаянието. Самият избор на подобен девиз вече показва личност, която няма да тръгне по обикновени пътища. Високата цел прави младия Пърличев недоволен от действителността, която го заобикаля, обрича го на самотност. Той признава: „Вярно е обаче, че тогава всичко беше ми омръзнало. Не обичах нищо на света освен Омира, майка и Богородица, пред които се покланяхме. Нито „добро утро“ казвах някому! Се чудех, как людите могат живя в тази плачевна долина.“

Пърличев търси „съвършенство или смърт“ в една преломна епоха, когато се рушат старите устои, когато традицията се пропуква по всичките си шевове. Той самият е един от ония,

които най-дързостно се опълчват срещу тази традиция — повежда гореща борба против гърцизма в родния си град и по този начин сам руши основите, върху които са изградени първите му поетически успехи. Но такава е логиката на историята през епохата на Възраждането — да се разбият веригите, които сковават националното развитие.

По свой почин Пърличев споделя съдбата на българската интелигенция, която в първите десетилетия на XIX в. получава образованието си в гръцки училища и израства под обаянието на гръцката култура. В началото друг път няма — най-близо са гръцките просветни средища. Гръцкото образование не означава още елинизиране. Това се вижда от живота на Неофит Бозвели и Неофит Рилски, Раковски и Богоров. Но все пак Неофит Рилски трябва да мени посоката на своята културна работа, както това личи от историята на неговия речник, който първоначално е замислен да обслужва интереса към гръцката книга и гръцката култура. Априлов изживява решителен поврат в своята духовна и обществена ориентация. Макар и деен патриот, Ив. Селимински продължава да си служи с гръцкия език в писанията си. Търновчанинът Никола Пиколо не загубва никога националното си съзнание, но никога не се изтръгва от обаянието на гръцката образованост — и като писател, и като бележит филолог, познавач на класическите старогръцки писатели.

Тук не говоря за съдбата на мнозина българи, които са минали през гръцките училища и са потънали завинаги в гръцката нация. Синът на сливенеца Антон Иванов, търговец в Брашов и покровител на д-р Петър Берон, става гръцки генерал. В автобиографията си Пърличев споменава още един случай: Михаил Бодле от Охрид, министър на правосъдието в Атина. А това са само единични примери за едно явление.

Особено тежко е положението на българите в Македония. Елинизмът е проникнал дълбоко не само в образованието, но в целия живот, изместил е българския език във всекидневните отношения. Дори и такъв горещ патриот, противник на елинизма, като Димитър Миладинов, не владее славянското писмо и не пише на български; двамата братя записват българските народни песни с гръцки букви. Елинизацията се провежда упорито от гръцките учители и от гръцкото духовенство. Борбата срещу нея е свързана със страдания, преследвания, смърт. Братя Миладинови загиват в цариградската тъмница тъкмо заради борбата си срещу гърцизма, наклеветени от гръцките владици. За малко не загубва живота си поради

владишките клевети и Григор Пърличев. Борбата срещу елинизацията е една от най-трагичните, но същевременно и най-героичните страници в историята на българското население в Македония.

Пърличев започва образованието си в Охрид на гръцки език. „Бях едва четиригодишен — пише в автобиографията си, — когато дядо ми достави един гръцки буквар по ветшайшата метода и ме изучи на имената на буквите: алфа, вита и пр., които разпознах в няколко дена." Постъпва в гръцко училище („вехто здание при гробищата, нямаше ни столове, ни чинове, по две дълги и тлъсти греди"). Учи при много учители, обикновено слабо подготвени. Само един учител — Димитър Миладинов — спечелва неговата обич: „Как за утешение на миналите ми нещастия Митре Миладинов дойде да учителствува в Охрид. Он се въдвори в дядова ми къща заедно с младата си невеста. Между десеттях учители, които се променяха през моето в Охрид ученичество, ни един не се оказа толко полезен на учениците, колкото Миладинов. Он във всяка постъпка имаше нещо си привлекателно. Словото течеше из устата му като мед. Свещен огън гореше в очите му. Он знаеше, че трябва да ни учи на гръцки; инако не можеше и да се мисли."

При Дим. Миладинов охридското училище стига своя разцвет: „От много градове и планини на Македония и от найзападната част на Албания се стекоха ученици в Охрид да се учат при Миладинова." Пърличев превежда Плутарх на новогръцки и почва да се наслаждава от „непостижимите Омирови хубости". Той така напредва в гръцкия език, че поправя грешките на видния и образован охридски гражданин Робев. Пърличев забелязва: „Тъй тогава беше ни заслепил фанатизмът, щото, които знаяха гръцката граматика, се почитаха за велики и свещени хора."

Нищо чудно, че когато решава да потърси по-високо училище със скромните си спестявания (Пърличев вече е учителствувал една година в Тирана), той се запътва към Атина. Много по-късно ще каже в автобиографията си: „Не се найде ни един да ме посъветува да ида в Росия, а пък тогава само името на Атина и Янина звучеше у нас." Пърличев издържа много добре встъпителния изпит по гръцки и постъпва в Медицинския факултет. Поради липса на средства след една година той е принуден да прекъсне образованието си, за да го продължи след девет години. Това са мъчителни години — постоянна борба с бедността. Но вторият престой

донася и най-щастливия момент в живота му – Григор Пърличев спечелва в 1860 г. конкурса за поезия, неговата поема „Сердарят“ получава високо признание и бива отличен с награда. В автобиографията си дава много интересни подробности за това необикновено събитие.

Атинската награда е свидетелство не само за поетическия талант на Пърличев, но и за голямата му поетическа култура, за сериозната му литературна подготовка. Иначе не можем да си обясним неговата победа над утвърдени гръцки поети. Успехът му показва още нещо: в Охрид е съществувала елинска атмосфера, която може да осигури израстването на един поет на гръцки език.

Пърличев е обичал поезията изобщо, чувствувал е дълбоко в себе си творчески пориви. Вероятно народната песен е оказала своето влияние върху развитието на неговата дарба. Но основното си остава гръцката поезия и преди всичко поемите на Омир. Гръцкото училище е донесло много разочарования на Пърличев, но то му е дало великата поезия на Омир. Пърличев е запленен от нея. За него поезията на Омир представя необикновено поетическо богатство и върховно художествено постижение. Автобиографията му е изпълнена с възхищения от Омир, с непрекъснати сравнения и съпоставки с Омир: „както у Омировите герои“ (когато говори за обичая да се гори борина за осветление); при учителствуването на Д. Миладинов „почнах да се наслаждавам с непостижимите Омирови хубости“; „няма на света поет по-добър от Омира“; неведнъж при тежките страдания в затвора в Дебър си спомня за Омир и неговите герои. Съвършено ясно е, че като поет Гр. Пърличев израства изцяло в художествената атмосфера на Омир; Омировите традиции в гръцката литература през XIX в. са много силни. Онова, което най-ярко характеризира двете Пърличеви поеми „Сердарят“ и „Скендербей“, е тъкмо омировският им стил. Не случайно Омир играе важна роля и по-нататък в живота и литературната дейност на Пърличев; за това свидетелствува опитът му да преведе „Илиада“, да приобщи българския читател с великата творба на древна Гърция.

В нашата наука се е говорило за елинизма на Пърличев; дори са изказвани съмнения за националното му съзнание през атинския период. Изхождало се е както от обстоятелството, че той пише на гръцки език, така и от посвещението в печатното издание на „Сердарят“ и от някои бележки в текста. В последния случай се касае за обикновения неизбежен похват — поемата се печата в Гърция, със средствата

на гръцки меценат, представена е в официален гръцки конкурс. Много по-важно е обстоятелството, че младият български поет твори на гръцки, в традициите на гръцката поезия и до такава степен е овладял гръцкия език и силата на гръцкото поетическо слово, че се издига до най-високото равнище на съвременната му гръцка литература. В същност това е резултат на особената обстановка в нашето тогавашно културно развитие. По времето, когато Пърличев израства като поет, новобългарската поезия прави първите си опити, но дори и тези опити не достигат до българите в западномакедонските краища, защото там господствува гръцката просвета — в училищата славянският, българският език не е проникнал. Цялата тамошна интелигенция расте и се развива в атмосферата на елинската култура. Достатъчен е посоченият пример с Дим. Миладинов. За младия Пърличев гръцкият език е единственият път за приобщаване с културата, с големите образци на поезията; той други възможности в дадения момент няма.

Но това не бива да се свързва с неговото национално съзнание. Въпреки силното развитие на елинизма в Охрид Пърличев е здраво свързан с българската национална среда, с българския бит, с българското семейство. Елинизмът за него е само една проява на културните и творческите му стремежи и пориви. По-късно в своята извънредно интересна статия „Мечта на един старец“ и в автобиографията си Пърличев хвърля светлина върху този период от живота си. И в двете произведения е повторен един поразителен момент от атинските му преживявания: „Не обичах съучениците си. Във всякоя им дума се трудех да намеря гордост. Наистина те, ако и да се нагърбваха над ръкописите ми, за да си препишат, но заради българското ми произношение и заради бедността на дрехите ми постъпваха почти презрително с мене. Когато костурските майстори вървяха к вечеру пред университета и си говореха български, те (съучениците ми) казваха: „Ево ти минават воловете.“ Късаше ми се сърцето. Оскърбен в народното честолюбие, тлеех от гнева и не можех да го излея.“

Пред членовете на комисията, която му присъжда наградата, Пърличев не скрива националната си принадлежност, не се отказва от българската си народност въпреки всички съблазнителни предложения, които му се изреждат. Правейки до известна степен равносметка на своя живот, в „Мечта на един старец“ (статията е писана в Охрид през 1883 г.) Пърличев заявява: „В гръцката столица се прослави българ-

ското име.“ Когато е наблюдавал презрителното отношение на гръцките студенти към костурчани, дълбок вътрешен глас му е казвал: „Отмъсти им, отмъсти им за Костур и за целия български народ!“ И той им отмъщава — чрез победата си на поетическия конкурс.

Разбира се, не само това е мотивът за участие в този конкурс. Пърличев притежава поетически склонности, пише стихотворения. При първия си престой в Атина през 1850 г. той е наблюдавал награждаването на поета Залокоста с лавров венец. Това му е направило такова силно впечатление, че младият Пърличев е смятал — няма по-честит елин от поета: „Цар Отон, който го венча, не е нищо пред него; императори, що триумфирали за славни победи, не са нищо пред него; за него и земний живот е рай.“ Пърличев дълго е следял поета при разходка, на концерти, навсякъде. Десетина години покъсно преклонението на Пърличев пред поезията ще се слее по един съвсем естествен начин със стремежа му да покаже на гърците на какво са способни презрените от тях българи. Скоро след своя триумф при вестта за смъртта на Миладиновци Пърличев ще напусне окончателно Атина, за да отиде при народа си — „да гина или да отмъстя за Миладинови“. От тоя момент започва неговата открита патриотична дейност, която има една цел: „да изкореня елинския език от църкви и училища“.

С това започва обаче и трагедията на Григор Пърличев като писател: отказал се от гръцкия език, той не намира правилния път към родния си език като орган за поетически и литературен труд. Не е само въпрос, че не може да се откъсне от диалекта си; той вижда литературния език като някакво изкуствено творение — смесица от архаични и съвременни форми, с реставрация на отдавна изчезнали падежни окончания. Вероятно тук не е без значение и традицията на гръцкия литературен език, който той е използвал дотогава в поетическото си творчество. Литературните му творби на български (преводът на „Илиада“ и стихотворенията му) носят недостатъците на изкуствения архаичен език, който създава. Цариградското списание „Читалище“ напечатва началото на неговия превод на „Илиада“ с щедри похвали на редактора М. Балабанов, към които се присъединява и П. Р. Славейков. Н. Бончев излиза с остра критика в „Периодическо списание“ — отрича и превода, и езика. Оценката на Бончев се подема и от Ботев. Дори да се приеме, че критиката е прекалено сурова, все пак недостатъците са реални, неправилните схващания за ези-

ка са дали своето отражение. Едва в автобиографията си Пърличев намира верния езиков усет и създава творба, която вълнува непосредно.

Има два момента в автобиографията, които хвърлят светлина върху обстановката, в която Пърличев израства, и трудния път, който следва като учител след завръщането си от Атина. Това е образът на неговата майка и описанието на страданията му в османските затвори. Григор Пърличев е на шест месеца, когато загубва баща си. Дядо му играе значителна роля в неговото детство — насърчава ученолюбието му, праща го на училище. Когато умира, обръща се към майката, която трябва да поеме грижата за четирите си деца — сираци. „На Григора се надявам, и ти да се надяваш. Слушаш ли?... Дай ми клетва, оти ке го пращаш на училище."

Майката на Пърличев не е първият образ на майка в българската възрожденска литература; знаем образите на майки в творчеството на Д. Чинтулов, Р. Жинзифов („Кървава кошуля"), П. Р. Славейков, Ботев и др. Но в образа на Пърличевата майка има нещо изключително силно. Смъртта на бащата, а след това смъртта на дядото е истинско бедствие за семейството; започва нищетата, която съпътствува цялата младост на бъдещия поет. Двамата братя са дадени да учат „ткачни занаят", сестрата става слугиня („хизмекярка у хекима"), майката тръгва да работи по къщите. Тя заявява: „Работата е здравие и чест." Само малкият Григор ще продължи училището. Много изразителна е сцената в автобиографията, когато детето отива да види майка си в богатата къща, където е отишла на работа. Тя е на езерото — пере. Григор я среща, когато тя се връща, изкачвайки стръмнината със стенания, с огромен мокър болярски килим на главата си („когото мъска с труд би носила"). Детето е отчаяно. Майката, като го вижда, прекъсва стенанията си и се усмихва: „Защо ти тука, синче?" Пърличев си спомня:
„Аз плачех, както да би някой убил майка. Омир казва:

Половината благородство бог отнима человеку,
кой свобода си изгубил, кой станал роб другому.

Майка се спря.
— Що плачеш, синко?
— Еда ли така, нано, ке робуваме?
— Синко, казват, оти знаеш много книги, а ти си още мал и не знаеш. Знаеш мощне добре небесните работи, а земните не ги знаеш. Тук на земята всеки е роб. Блазе на оного, що

с труд извишва себе си. Горко на оного, що с дембелство унижава себе си..."

Не се забравя образът, който Пърличев е нарисувал: майката тръгва с нови сили нагоре по стръмнината. От четирите страни на килима се стичат едри капки, дрехите ѝ отдавна са съвсем мокри. Когато детето поисква да ѝ помогне, тя отказва: „Не... не чинат... види... килимът не е тежък, ти можеш да го носиш, но ученици да носят грехота е." И Пърличев продължава: „Майка вървеше боса, с твърди и топотни крачки, тя искаше да каже: „Не съм уморена." Като стигнахме у Танчеви, никой не ѝ дойде на помощ да снеме от главата ѝ тежкий товар. Викна майка; никой не отговаря..."

Пърличев много пъти се връща към образа на майка си — закрила и опора в тежкото му детство, твърд съветник в покъсните му години. Той е дълбоко свързан с нея, както заявява: обича само три неща на света — Омир, майка си и Богородица. Нейният авторитет надхвърля дома ѝ — тя се ползува с общо уважение, канят я да помирява невеста със свекърва, девер със снаха, етърва с етърва, да лекува болни. „Както тялото ѝ беше желязно, тъй и викът ѝ беше генерални. Трепереха от нея развратните. Разболял ли се някой, никой не можеше да го окуражи както майка." Нейната сила се проявява още един път. Наклеветен от гърците като бунтовник поради това, че е въвел в охридските училища български език, Пърличев бива арестуван и изпратен във вериги в Дебър. Майка му се е спряла сред множеството народ на мегдана при заминаването на арестуваните. Тя го повиква при себе си и го целува. „Бъди ми юнак — ми каза. — Ако ли не, аз ще умра от скръб. Четири сирачета маленки ми останахте от татка си; ти даже и не го помниш; ти беше шестмесечно младенче седаче. Прехранила съм ви с юначко земледелие и чуждеработничество. Не бой се! Пред св. Климента горят безбройни лампади. Ако ми се уплашиш, харам да ти е млякото ми."

Не случайно Пърличев използува майка си като прототип за героичния образ на Неда, майката на Кузман Капитан в поемата „Сердарят".

Между най-силните страници в автобиографията са описанията на турската тъмница. Пърличев следва една традиция, създадена в нашата възрожденска литература от Раковски и Каравелов („Неповинний българин", „Горски пътник", „Из мъртвия дом"). Арестуван през 1868 г., Пърличев прекарва няколко месеца в затвора в Дебър — месеци на мъки, страда-

ния, ужаси. Той понася неволите със съзнанието, че са неизбежни за онзи, който обича отечеството си; те са резултат на „народний подвиг", т. е. на въвеждането на българската азбука и българския език в охридските училища. „Учени мъже уверяваха, че българите нямат писмен език. Обвинителите на Миладиновци, тогава скоро наградени с ордени, бяха в най-високата степен на славата си и на влиянието си" — пише Пърличев. Когато четем тези страници на автобиографията, пред нас сякаш възкръсва мъченическата смърт на двамата братя — виждаме тъмницата, в която са угаснали. Пърличев попада в подобна обстановка и е готов да сподели тяхната трагична съдба. Той не рисува себе си в героична поза, не скрива слабостта и отчаянието си, но не е лишен от нравствена смелост, която му придава величие. И тук издига свои девизи, дошли от античността, но осмислени от собствения му живот: „Отечеството всякога чрезмерно наказва и чрезмерно обича" и „Свободен е, който презира смъртта".

В тая атмосфера се раждат и в тази амплитуда се движат и поетическите образи, които Григор Пърличев създава в своите поеми. Написана на гръцки език, те не стигат веднага до българския читател. Авторът сам се е опитал по-късно да направи български превод на „Сердарят". Ръкописът, който се смяташе за загубен, е започвал с думите...

Плачем тътнет Галешник народним.
Кое зло вас, братия, постигло?
Ил плоди вам град побил немирний
ил стада вам звере потребили?

Тоя превод със своя архаизиран език не би дал представа за поетическата красота на „Сердарят". Българският читател се запознава с поемата чрез два прозаични превода — на Г. Баласчев от 1895 г. и на В. Пундев от 1930 г. Хр. Кодов е приготвил нов прозаичен превод, а А. Германов предаде творбата в стихове. Втората поема „Скендербей" не е печатана приживе на автора; тя остава в ръкопис. Хр. Кондов я преведе в проза и я издаде в 1967 г., стихотворен превод направи Ал. Милев.

Написани на гръцки, и двете поеми на Григор Пърличев са дълбоко свързани с българската литература. Наистина в тях се проявява силна омировска традиция — в образната система и стила. С тази традиция Пърличев е бил сроден много тясно още от ученическите си години — цялото му литератур-

но образование се изгражда върху образците на старогръцката литература и особено на Омировите поеми. По тоя път минава не само Пърличев — гръцките училища в началото на XIX в. възпитават мнозина български писатели, само че Пърличев остава дълго време свързан с гръцкия език. Това е период на своеобразен класицизъм, когато гръцката класическа поезия оказва значително въздействие върху българската литература. Най-високия успех постига Гр. Пърличев, който познава отлично омировската традиция и съумява да ѝ даде блестящ поетически израз. С това обаче не се изчерпва художественият свят на неговите поеми. Цялата им жизнена атмосфера лежи в непосредните наблюдения на Пърличев от живота на българското население в Македония, от бита и историята на албанския народ. Към това трябва да се прибави още едно: изворите на Пърличевите образи, особено в „Сердарят", са в българската народна поезия и в народните предания. В Охрид е била известна обширна песен за Кузман Капитан; К. Шапкарев я записва в 1875 г. и я обнародва в своя сборник. В Охрид се пеят и песни за Скендербей; Шапкарев чува такава песен в 1854 г. За своята поема Пърличев е използувал вероятно и албански народни песни.

Заслужава да бъде изтъкнат още един момент — влиянието на романтизма в епохата, когато Пърличев твори. Ние не знаем днес доколко той е познавал европейската литература. В автобиографията си съобщава, че при Д. Миладинов е изучавал италиански език, но дали е било в достатъчна степен, за да се запознае с италианската литература — това е неизвестно. Несъмнено чрез гръцки преводи той е могъл да получи представа за някои произведения на романтизма, който господствува в европейските литератури през първата половина на XIX век.

Първата поема на Пърличев „Сердарят", с която спечелва атинския поетически конкурс, не е обширна — състои се от 912 стиха, с римувани строфи от по четири стиха, като първият и третият са 15-срични, а вторият и четвъртият — 8-срични. Гръцкото заглавие, „ὁ Αρματωλὸς", което означава въоръжен човек, лице, което има право да носи оръжие, се превежда у нас по два начина: „Сердарят" или „Войводата". Смятам, че трябва да се запази първото заглавие, за да се зачете волята на автора, който го използува в своя превод („наша слава Кузмана Сердаря"). Поемата рисува подвизите и смъртта на българина Кузман Капитан, живял в първите десетилетия на миналия век. Той е бил на служба у охридския управител Джеладин бег и е бранил християнското насе-

ление от албански и други разбойнически грабежи. К. Шапкарев го нарича „горски орел", „български хайдутин по име, а по дело — защитник на страждущето християнско население".

Поемата започва с едно встъпление, което веднага ни въвежда в нейния поетически свят (по превода на В. Пундев):

„Писъци се чуват от Галечник в Река. Каква ли голяма беда събра наедно и мъже, и жени и всички плачат жалко? Дали удари градушка житополските поля? Дали връхлетяха скакалци? Дали султанът прати да събира данъци, предивременни и тежки?

Не удари градушка житополските поля, не връхлетяха скакалци, нито султанът прати да събира данъци, предивременни и тежки. Четите убиха Кузман, нашия юнак, прочут сердар. И ще оскверняват занапред кракът на албанските разбойници нашите сенчести планини.

Тъй говореха смутени и поразени земеделци, верни служители на Деметра, и жените разкъсваха бузите си, когато се чу тази вест. И мълвата се издигаше и растеше голяма, бързокрила като Борей. А и у съседните народи се отправи злокобният вестител на бедата. Насълзиха се очите на вдовиците и сираците, като чуха скръбната вест; и останаха земеделците с отворени уста като от светкавица на мълнии..."

Още началото на поемата разкрива двете художествени стихии, в които ще се движи действието и ще се оформят образите: от една страна, класическата Омирова традиция, а, от друга — известни похвати на народната песен. Встъплението започва с разгърнато отрицателно сравнение, тъй типично за народнопесенната поетика, за да завърши с асоциации от древната митология — Деметра и Борей. Веднага след това поетът ни въвежда в дома на Кузман. Започва един разказ колкото трагичен, толкова и героичен. Вече в първата сцена се е разгърнало голямото умение на Пърличев да рисува пластични картини и по пътя на контраста да поставя силни разнородни чувства. Кузмановата майка Неда стои замислена на прага на вратата. Тя е тревожна, защото е сънувала лош сън. Но все пак чака сина си да се върне „яхнал на кон, препускащ и могъщ, непобедим цар на сенчестите планини". Известнъж тя чува шума от стъпки на много хора — и четирима гологлави албанци слагат тялото на мъртвия Кузман пред вратата. До трупа на Кузман жално цвили неговият окървавен кон. Майката изтичва с трепетна стъпка напред, отначало се колебае, но „по всенародния плач отгатва бедата" и се хвърля с плач върху своята рожба. Не иска другите да пла-

чат за сина — тя и близките достатъчно ще го жалят, а те нека пожалят собствената си съдба; защото не ще има вече кой да ги закриля от албанските разбойници.

Ето тук се изправят фигурите на четиримата албанци, които са донесли мъртвото тяло. Те са изпълнени с благородно преклонение пред своя враг, който до последния миг се е борил героично и е загинал достойно. В тяхното държане има нещо необикновено и силно, което придава антична красота и величие на картината. С такава почит в познатата народна песен турските сеймени посрещат плача на майката, която познава главата на убития си син хайдутин:

Не плачи, бабо, не тъжи,
още един си отхрани,
такъвзи да е, бабичко.
Доде сина ти уловим,
девет планини минахме.
Доде му ръце вържеме,
до шейсе души паднахме.
Доде му глава земеме,
сам билюкбаша загина.
Аферим, бабо, машала,
йощ един таквъз отхрани!

Най-старият от албанците се обръща към майката: „И да плачеш непрестанно, о майко, има за какво. Ти загуби такъв син, чиито подвизи ще възпяват сладкогласно устата на идните поколения. Служителите на Арес ще славословят храбрите му дела и всички певци на земята ще те прославят като майка на юнак. Ти, ако искаш, чуй, като спреш плача си: аз ще разкажа делата му; свещено е да се слушат подвизите на юнаците."

Връзката с народната епическа традиция е очевидна. От тази традиция излиза и Ботев в своя прочут стих: „Този, който падне за свобода, той не умира." Множеството млъква, за да чуе разказа за подвизите на Кузман. Старият албанец описва сражението между разбойниците и Кузмановата дружина. Тя е от десет души, а се бие срещу стотина. Кузман сварва албанците на трапеза, пияни, след като са ограбили християнското население. Но той не ги напада неочаквано, а праща вестител да ги предупреди за боя. Битката е страшна, разбойниците са избити, остават само четирима, които са донесли тялото на Кузман, но и неговата дружина е избита, загива

самият войвода. Старият албанец прославя неговата храброст, съобщава колцина и какви бележити албански водачи Кузман е унищожил. Прекланяйки се пред героизма му, останалите живи четирима албанци решават да донесат тялото: „Не го оставихме храна за кучета и хищни птици, защото му подобава жалостно погребение, за да узнае всеки как албанското племе почита доблестта.“ Албанците дават клетва, че никога няма да нападнат дома на Кузмановата майка.

Това обаче не е утеха за Неда; тя иска друга клетва — че никога няма да извършат грабеж в границите на многострадалната Река, защото — „не мога да бъда щастлива, ако родината ми бедствува“.

Има нещо много достойно в тая сцена, присъщо на едно старо, епично време, на благородни юнашки нрави. Старият албанец описва с рядък такт героизма на Кузман, без обаче да унижи и своите сънародници; макар и разбойници, те са надарени с много нравствени добродетели.

Започва нов момент в поемата — описанието на оплакванията, погребението, гроба. В разказа се въвеждат нови лица: калугерката Фотина, жена с желязно сърце, мнозина изпратила в тъмнината на гроба; тя измива мъртвото тяло и го облича, пеейки еднозвучно за страстите на Йов, и тая на пръв поглед безстрастна песен — безстрастна като нейния образ — дълбоко трогва душите на жените. Кузмановата годеница Мария, хубавица, но клетница, тайно оплаква смъртта на своя любим — като мома тя няма право да изрази открито скръбта си; дори пред собствения си баща не заплаква и се показва спокойна. Оплакванията на майката и жените, които нареждат с тъжен припев, отново ни връщат към народния бит, към родната атмосфера. И в тоя момент се проявява благородството на Кузмановата майка: тя се обръща с укор към мъжете, които са се поддали на общата скръб, и ги подканя да отидат да докарат непогребаните тела на юнаците, пожертвували се за родината.

Епилогът на поемата е написан в напълно романтичен стил: гробищата на Галечник сред красива природа; на върха на хълма мраморен паметник с вечно запалено кандило; всяка вечер една мома в черно расо, дълбоко скърбяща, с повехнала хубост, с умилен поглед — това е Мария — пали кандилото; селяните смятат, че е обезумяла. Поемата завършва с думите: „Сляп просяк, прочут, свирейки на двустранна гусла край пътя, пееше това, а аз, прост записвач, слушайки, отбе-

лязах вярно тази негова песен.“ Тези думи напомнят завършека на „Неразделни“ от Пенчо Славейков:

Дълго аз стоях и слушах, там под сянката унесен
и това, що чух, изпях го в тази моя тъжна песен.

Едва ли може да става дума за някакво влияние на Пърличев. Стихотворението на Славейков излиза в сп. „Мисъл“ през 1895 г., то носи дата: 31 януари 1895 г. В същата година се появява и Баласчевият превод на „Сердарят“ (сп. „Български преглед“, г. II, кн. 4—5). Съмнително е Пенчо Славейков да е познавал гръцкия оригинал на поемата. Тук е по-важно да отбележим сходството на двата завършека; то вероятно има общ извор — народната поезия.

Поемата „Сердарят“ е слабо изследвана в нашата научна литература. Най-често са търсени нейните извори; по-рядко е анализирана нейната структура и е показвано богатството на образното ѝ съдържание. В своето издание от 1930 г. В. Пундев се опита да очертае омировските изобразителни средства, използувани от Пърличев; той проследи ролята на сравненията. Омировското начало в поемата е очевидно, но не бива да се подценява и значението на народната епическа традиция. Пърличев е успял да изгради ярки образи — Кузман, майката Неда; годеницата Мария, стария албанец, народа, който взима пряко участие в цялата трагична случка. Идеализацията на образите е несъмнена, но тук идеализация не значи откъсване от реалността, а само изтъкване на първи план онова, което е героично и благородно. Майката носи всички качества на страдаща жена, поразена дълбоко от гибелта на любимото си чедо. Тя не скрива своята скръб, напротив — дава ѝ пълен простор, оплаква гласно своя загинал син. Не е чужда на омразата към враговете и на готовността да им отмъсти. Същевременно обаче скръбта не затваря очите ѝ за страданията на другите: тя поисква от албанците клетва, че ще зачитат цялата Река, а не само нейния дом, и пожелава достойна почит и погребение не само за своя син, но и за неговите другари, паднали в борбата.

Кузман е изобразен не пряко от автора, а чрез разказа на албанеца. Тая дистанция придава по-голяма епичност на образа, сякаш той се проецира в миналото, получава облика на легенда, която се разказва от народа. Трудно е да се покаже доколко в този образ са проникнали черти, взети от юнашките и хайдушките народни песни — съществувал е реален прототип, за чиито качества и прояви Пърличев е бил

добре осведомен. Но фактът, че народът е пеел песни за Кузман Капитан, вече говори за известна героизация на образа. Към героизацията на народната песен Пърличев е прибавил и омировските изобразителни мащаби.

В образа на Кузмановата годеница Мария има повече романтични черти, особено в епилога, който напомня „гробищната" поезия, така обикната от някои представители на европейския романтизъм. Народът е изобразен повече в стила на античните хорове. В неговите движения има нещо от пластичността на хоровете в старогръцката трагедия; поведението му съпровожда и отсенява развиващата се драма.

Изобщо „Сердарят" се откроява като извънредно интересна поема, със свои оригинални творчески контури. Появила се в 1860 г., тя надхвърля по художествената си завършеност всичко, което в българската литература е излязло в този жанр преди нея. Естествено чуждият език е бил пречка, за да може творбата да стигне веднага до българския читател и да се влее безпосредно в литературния процес.

Насърчен от успеха на „Сердарят", Пърличев скоро започва да пише нова поема — „Скендербей". В автобиографията си той съобщава: „Турих основа на друга поема, несравнимо по-голяма от Ἀρματωλὸς („Сердарят") и надписана „Σκενδερμπεις" („Скендербей"), над която работих почти година, но не зная за каква причина празникът на поетите, който от 1850 до 1860 г. се празнуваше редовно всяка година, не се отпразнува в 1861 г."... „Прибрах вещите си. Поемата „Σκενδερμπεις" оставих на г-на И. Сапунджиев, го молих да я подаде на комисията не по-късно от 13 февруари и тръгнах с твърдо решение да гина или да отмъстя за Миладинови." Както установи Хр. Кодов (в предговора към изданието на „Скендербей" от 1967 г.), в същност поемата е стигнала до конкурсната комисия: върху ръкописа (той се пази в софийската Народна библиотека „Кирил и Методий") стоят подписите на Ст. Куманудис, А. Р. Рангавис, К. Асопиос. Че творбата е била четена, личи и от това, че е била спомената (дори няколко стиха са били цитирани) в една „История на новогръцката литература" от Д. Сандерс и А. Рангавис (излязла на немски в Лайпциг). Направените напоследък изследвания от германската славистка Д. Кадах показаха, че през 1861 г. поетическият конкурс не се е състоял, но поемата на Пърличев е участвувала в конкурса през 1862 г. и е получила обширна оценка. Наградата е била дадена на друг поет (А. Византиос), но в печата са се появили протести; според единодушно-

то мнение на слушателите наградата е трябвало да бъде дадена на поемата „Скендербей“ от Григор Ставридис (Пърличев) заради нейния език и живата фантазия на автора ѝ. Няколко вестника поместили откъси от „Скендербей“[1].

От публикувания от Хр. Кодов текст се вижда, че поемата не е била напълно завършена; на няколко места е отбелязано, че ще бъдат разработени допълнителни епизоди. Това са обаче странични моменти; линията на основните събития е доведена докрай. Поемата е обширна, състои се от 3792 стиха, силабични и неримувани, всеки от 15 срички, с цезура след осмата сричка. Написана е на изискан новогръцки литературен език (катаревуса). Както се вижда от някои бележки в ръкописа, Пърличев е правил опит да я преведе на български.

Сюжетът на поемата е из историята на албанския народ през XV в., рисува последната обсада на някогашната албанска столица Круя (тур. Акхисар) от турците през 1467 г. Централният герой на творбата е владетелят на Албания Георги Кастриоти, наричан Скендербей — от тур. Искандер (Александър), понеже по време на участието си в турските войски в Персия и Месопотамия е проявил забележителни пълководчески качества и е бил сравняван с Александър Македонски. Скендербей е син на Йоан Кастриоти, който е управлявал през първата половина на XV в. Епир и Тесалия. Неговите синове, включително и бъдещият албански национален герой Скендербей, прекарват в султанския двор като заложници; тук биват помохамеданчени. По-късно Скендербей скъсва с турците, отива в Албания и води героични борби срещу тях за свободата и независимостта на албанския народ.

Поемата изобразява един от най-драматичните моменти в тази борба. И тя започва с лирично встъпление. Обръщението към музата веднага ни насочва към омировската традиция. Тая традиция личи по-нататък в начините, по които се изграждат образите, в поетиката (сложни епитети, многобройни сравнения, епически повторения и т. н.). Особено трябва да се отбележи описанието на единоборствата, които заемат широко място в сраженията между албанци и турци. В обръщението към музата авторът дава израз на голямата си любов към поезията: той е изпълнен с пламенно въжделение към нея, ободрителният сън е избягал от клепачите му, заприличал е на сянка или нощен призрак, презрял е богатството, което би му предложила медицината („имотната годеница

[1] Вж. *Тр. П. Кръстанов*, Нови сведения за участието на Пърличев в атинския конкурс за поезия през 1862 г., в. „Лит. фронт“, бр. 22 от 27. V. 1971 г.

Панакея"). Придружен от музата си, блуждае по безлюдни места като бездомен скитник и иска само една награда — да му даде сили да възпее Скендербей, „този щастлив мъж, чиято слава е нетленна, на когото даже само името вълнува Хеликона, когото мнозина красноречиви служители на музите са прославили по градове и села и приживе, и след смъртта му, задето той много пъти самият се втурваше като огнена стихия в огъня на дивите огнестрелци само с един меч в ръка, всявайки вледеняващ страх в редиците на враговете". Встъплението завършва с думите:

„Въоръжи ръката ми, о музо, с крилато перо, вдъхни ми божествен огън, дай ми крила на мисълта ми, та да се издигна от земята високо в небесата и отново да се спусна леко от висините към земята като послушен служител на свещените ти закони. Отстрани от тези мои стихове всяко неуместно слово, предпази ме от кресливо и празно високословие, покажи ми многообичния образ на природата и предай на песента ми старинно съзвучие."

Лиризмът е присъщ не само на встъплението; той се явява още на редица места в творбата. Но основният тон на разказа е епически. Поемата се състои от два дяла: подготовка на голямото сражение (стих 49—2315) и описание на сражението (стих 2316—3792). След безуспешните опити да бъде покорен Скендербей султан Мехмед II (Азбиюк), завоевателят на Цариград, решава да изпрати срещу албанците Балабанбей, исполински мъж, който пристига при албанската столица Круя с двадесет хиляди турски войници. Авторът умело пренася действието ту в лагера на Балабанбей, ту в столицата на Скендербей, или го връща — чрез разказа на Емин — в Цариград, в двореца на Мехмед II, който натоварва Балабанбей да се отправи с голяма войска срещу албанците. Пърличев използува съвещанията и произнесените речи, за да разкрие както обстановката и хода на събитията, така и характерите. Може би в някои случаи тези речи ще се видят прекалено много и прекалено дълги. Това е само външно впечатление. Речите са един условен похват; те са изпълнени с богато жизнено съдържание. В тях се разкриват история, бит, човешки характери, психология, нравствена философия. Дори и в превод личи силата и блясъкът на словото, умението да се изтъкне най-типичното в действителността. В много случаи това са речи-самохарактеристики, в които отделната личност показва дълбоките вътрешни мотиви на своите постъпки и действия.

Когато човек зачита още първите страници на поемата (те

ни въвеждат в стана на турците, в близката среда на Балабанбей), застава изумен пред богатството от краски, тънко доловени черти на характерите, психологически детайли. Изведнъж чувствувате, че сте се докоснали до едно голямо изкуство, до творческата мощ на един забележителен талант. Смятам, че в това отношение „Скендербей“ далеч превъзхожда първата Пърличева поема, развива нейните най-добри качества.

Характерът на Балабанбей е разкрит още в първите му постъпки. Син на албански селянин, отвлечен от турците като младеж, той израства в двора на султан Мурад и се издига като турски пълководец. Отстъпник от вярата и родината си, сега е дошъл да се бие срещу своя народ. Той е не само надменен и необуздан, но и коварен и жесток. Изпраща своя приближен Емин като пратеник в столицата на Скендербей, но нарушава брутално нравствените принципи, като побива на кол албанския пратеник Динко. Пърличев построява изображението върху контраста между Балабанбей и Скендербей, между мохамедани и християни, между поробителите и борците за свобода. Суровостта, войнствеността и жестокостта са присъщи и на двата вражи лагера и все пак съществува огромна разлика в нравствените позиции, обществените мотиви, светогледа, характерите. Пърличев е успял да посочи това по великолепен начин. Да си припомним само как е приет турският пратеник Емин в албанската столица, атмосферата, която цари там, симпатията, с която са изобразени не само хората — от владетеля до обикновения войник, но и обстановката, дворецът, сградите, улиците. В някакво светло сияние са нарисувани Скендербей, жена му, детето, неговите приближени. Турският пратеник сякаш навлиза в един нов свят, с благородни и човечни нрави; дори турските пленници тук живеят спокойно.

Съвършено друга е картината в турския лагер, когато пристига албанският пратеник Динко. Срещата му с Балабанбей, разговорите, които води, гневът на турския пълководец, жестоката сцена на набиването на кол са едни от най-ярките и най-силните страници в творбата.

Пърличев не е писател на еднолинейното изображение. Дори и в тая страшна сцена той умее да покаже и благородство у представителите на противния лагер: на молбата на набития на кол Динко турските войници са готови да прекратят страданията му. Много пъти по-нататък авторът ще показва човечността и у врага, защото се стреми да даде правдиво изображение на действителността. Така в един от най-жесто-

ките моменти на битката той ще нарисува с дълбоко съчувствие, с обаятелен лиризъм, с чиста и неподправена сантименталност съдбата на младия турчин, който е изтръгнат просто от сватбеното пиршество, за да бъде пратен да воюва и да загине, без да е изпитал радостите на живота. Майка му го изпраща с безутешен плач: „Къде отиваш, чедо, преди още да те е видяла булката? Днес тя зарад теб напуща за пръв път майчините си прегръдки. Уви, какъв злокобен ден! Уви, каква съдбовна и злощастна сватба!“

Пърличев има усет за тънките различия в човешките характери, за нюансите в психологическия рисунък, за индивидуалното в мислите, чувствата, жестовете, нравственото поведение. В това отношение всяка реч, произнесена в съвещанията, е една изповед. Великолепно са индивидуализирани по тоя начин Балабанбей и Якуб, белобрадият Карахасан (един от най-интересните образи в поемата) и Азбиюк (Мехмед II), Синан и Емин между турците, Скендербей и старият Арманит, Църноевич и Андрей, Топия и други в албанския лагер. Речите са дълги, но никой не ги прекъсва — това не е прието в източните обичаи, говорещият трябва да бъде изслушан. Още Венелин в своята книга „О характере народных песен у славян задунайских“ (1835) отбелязва тази черта у населението на Балканския полуостров; умният разказ се ползува с голямо уважение. Речите в „Скендербей“ разкриват не само психологията, но дават и множество подробности от битта и обстановката, възпроизвеждат отделни случки и събития (напр. разказа на Синан за съдбата на турската войска).

Описанието на сражението пред стените на Круя е необикновено живо, динамично, ярко. Школуването у Омир тук е очевидно. Авторът следи и масовото движение, вижда битката в нейната цялост, постоянно спира погледа си на отделните фронтове, които се огъват като вълни, но главното му внимание е насочено не към масовите сцени, а към отделните участници в боя, към двуборствата и личните схватки. Тук той най-добре може да даде както пластично изображение (особено в това сплитане на човешката фигура с коня), така и проявите на характера на отделната личност, нейната психология. Редуват се многобройни епизоди, изброяват се огромно количество схватки, рисуват се кървави двуборства. Макар че тук са намесени голям брой участници в сражението, все пак няколко се открояват особено силно. Авторът насочва вниманието си върху главните двигатели на тая страшна битка — Скендербей и Балабанбей. Цялата му симпатия е на страната на албанския водач и следи всичките му постъпки,

рисува с истинско възхищение голямата му сила, смелост, ловкост, презрение към смъртта, без да прикрива неговата жестокост. Защото сражението е истинска кървава вакханалия — сабите секат безмилостно, борците се насочват един срещу друг по най-яростен начин, врагът се унищожава безогледно. Тая човешка сеч би предизвикала отвращение, ако не беше съпътствувана от безумно мъжество и презрение към смъртта.

Скендербей не е по-малко безогледен в разгара на боя от своите противници; подчинява се на някаква несъзнателна стихия, хвърля се в битката с удивителна страст. В такива случаи сякаш му изневерява чувството за благородство. То обаче не изневерява на автора. Пролива се невероятно много кръв, проявяват се необикновени жестокости, падат огромен брой трупове, каузата на албанците побеждава, турците са разбити и сразени. Но авторът се стреми да бъде справедлив и човечен. Той не се поколебава да намеси дори християнския бог (отново омировско влияние), за да се отдаде справедливост на турците или да им се окаже милост. В тая поема на мъжеството и безстрашието пред смъртта има действително нещо епически благородно, от нравствената героика на античността, от етичните традиции на патриархалния свят.

Тя няма епилог (може би Пърличев не я е завършил), но последният момент, който е изобразен в нея, е великолепен край, вълнуващо въплъщение на дълга и човечността. Не се касае само за отношението към оцелелите турски войници, които са взети като пленници. Когато сражението е завършено и албанските вождове и цялата войска, изтощени от боя, цели измокрени от бурята и поройния дъжд, бързат да се приберат в Круя при близките си, Павел Дукатин, старият Арманит и Скендербей предлагат да бъдат още сега погребани падналите войни. Войниците вдигат с плач на рамене телата на убитите си другари, за да ги отнесат в града.

Прелестта на поемата „Скендербей“ не е само в образите, в благородството на чувствата и мислите, в богатството и яркостта на изображението. Тя е и в похватите, с които поетът изгражда тези образи, в силата и очарованието на езика. Ученик на Омир и на народната песен едновременно, Пърличев намира удивителни сравнения, свежи и жизнени, взети не толкова от легендите на митологията, колкото от непосредния живот. Ето един пример: „При тази гледка изохкаха тълпите, изтръпнали от ужас, и сдържан шепот на съжаление премина през редиците — както кога неясно шуми морска вълна, която пътник чува далеч от планината.“ Понякога сравненията са твърде разгърнати: „Както млада и цветлива фиданка

процъфтява край шумен поток, чиито шуртящи струи я подхранват непрестанно с росната си влага, но ненадейно, както се люлее от благоуханния зефир, остър зъб на пощръклял глиган я прекърши и я простре на земята в праха, изобилно отрупана с бели цветове, но преди още да е родила плод, — така и ти, Дукагине, повали Елмаза, облечен още в сватбената си премяна." Или: „Както се развеселва душата на многопътувал пътник, по чиито членове отвсякъде тече пот, след като е извървял дълъг път сред знойно лято под отвесните лъчи на посредпладнешко слънце, когато седне на зелена тревица под сянката на гъстолиста върба край шуртящ ручей и като усети нежния полъх на зефира, изложи срещу него косматите си гърди, та се освободи съвсем от отровата на пота, — така се развесели душата на разгневения млад цар при меденосладкия глас на беловласия старейшина и се освободи от яда на лошите думи."

Очевидно е, че тук се касае за стил, който е свързан с определен период от развитието на литературата и до голяма степен чужд на нашето време. Трябва обаче да се подчертае, че Пърличев е майстор на тоя стил, както е майстор на много добре построените и изпълнени с удивителни детайли обширни речи на своите герои. Някои са склонни да се отегчават от тези речи, аз намирам в тях жизненост и красота.

Можем да наречем Григор Пърличев непознат писател. Първата му поема „Сердарят" отдавна не бе преиздавана (от 1930 г. насам), появи се отново през последните години, а втората стигна до българския читател през 1967 г. При това ние ги познаваме по прозаични преводи (едва напоследък се появиха техни поетически преводи); само единици — няколко специалисти по новогръцки език — могат да вкусят пълно тяхната поетическа прелест. Но и в тоя си вид Пърличевите поеми свидетелствуват, че през XIX в. нашата страна е родила един голям поет, който не само е мечтал за съвършенство (спомнете си неговия девиз), но го е постигнал. Неговата автобиография свидетелствува, че Пърличев е имал съзнание за високото си поетическо постижение, но същевременно тя говори и за огорчението на поета, че съвременниците не са могли да оценят голямото му дело. Те са уважавали просветителя, учителя, бореца, общественика Пърличев, но не са имали представа за поета. За него са съдили (и не само съвременниците, но и по-късните поколения) от онова, което е писал в стихове на български език. А то е пълно със съмнения — поради крива концепция за създаване на изкуствен, архаизиран литературен език, поради трудността един писател,

възпитан в традициите на гръцкия литературен език, да намери пътя към родната езикова стихия. При това преводът на „Илиада“ среща остра критика и тази критика остава да тежи върху цялото книжовно дело на Пърличев. Поезията му бе по-скоро една легенда, свързана с увенчаването му на конкурса в Атина.

Пърличев написа и една автобиография, която винаги е оценявана като исторически извор за борбите на македонските българи, като документ за живота на един забележителен народен будител и патриот. Но и тя не е достатъчно разглеждана като художествена творба със свои оригинални особености, като ценно и интересно произведение на българската мемоарна литература. В автобиографията на Пърличев има три основни момента. Преди всичко — детството и младостта на писателя, с всички трудности, при които израства в семейната среда, и пътищата, които търси за да получи образование. На второ място идва увенчаването на Пърличев в Атина. Третият момент, разказан по-обширно, разкрива дейността на Пърличев като български учител и страданията му в турските затвори. Писателят съумява да води изображението успешно в две посоки; да разкрива личната си съдба, характер, психология и заедно с това да рисува обществената среда и обстановка, в която живее. Автобиографията на Пърличев ни дава изобилен материал, за да проникнем в неговата душевност, да опознаем по-дълбоко неговата личност. Но тя ни рисува и множество образи, които представят епохата и разкриват типични черти от нашия национален характер. В семейната среда това са образите на майката, дядото, брата; в Атина това са представители на тогавашната гръцка интелигенция, а също тъй и някои тамошни българи, а при описанието на турските затвори — от българите другари по тежка съдба до турската администрация, гръцките духовници, вулгарните престъпници и убийци.

Пърличев разказва за всичко непосредно, просто, открито. Не се губи в излишна описателност, търси най-важното и най-яркото, навсякъде излага свой акцент. Не се касае само за личната смелост, която проявява, за горещото му родолюбие, за готовността му да се пожертвува за отечеството, но и за откровената оценка, която дава на лица и събития, за присъствието на неговата философия, характер, психология, темперамент. Той не се отказва от правото да съди съвременниците и епохата си. Тази присъда някъде е изразена по-плахо, другаде по-силно; на места може да е и субективна, но навсякъде е безкомпромисна.

Но не само присъствието на личността в тази автобиография я прави интересна, ярка литературна творба, но и присъствието на едно основно настроение, свързано с последните огорчения на писателя и общественика. Това е едно чувство на тъга (Пърличев отбелязва неведнъж, че през целия си живот не е могъл да се освободи от меланхолията си), на резигнация, на скептицизъм. Тоя тон се прокрадва още в самото начало на творбата: „Да пиша ли биографията си? Да обнародвам ли най-тънките подробности на краткия си живот? Да се сравня ли с онзи безумно гордий калугерин, който пред смъртта си сериозно се загрижи да остави своите бройници в наследство на папата и разни други свои вещи на разни калугерици и постници?“

Не за първи път и не единствен Григор Пърличев преживява участта на неоценен. Струва ми се, че той едва сега възкръсва за нашата литература — повече от сто години след появата на тези чудесни две поеми — „Сердарят“ и „Скендербей“, — които му отреждат едно от първите места в българската възрожденска поезия — наред с Петко Р. Славейков и Христо Ботев. Че е написал на чужд език забележителните си творби, това се е наложило от обстоятелствата на времето — и то не е негов грях, а една трагедия на българската литература. Но тези творби толкова силно са свързани с родния въздух на Пърличев, с дълбоките въжделения на неговата родина (нима случайно той си поставя за задача да изобрази в „Скендербей“ борбата на албанския народ с турските поробители и подвизите на един национален герой?), със съдбата на нашия народ, че се превръщат в неотделима част от българската национална култура. Наш дълг е да оценим това и да отдадем цялата заслужена почит на поетическото дело на Пърличев.

След Освобождението Григор Пърличев учителствува в Струга, преподава гръцки език в Габровската гимназия, работи в Народната библиотека в София, става учител в Солун (там пише автобиографията си), за да се върне в Охрид, където прекарва последните години от живота си. Тук, при Бялото езеро, както нарича Охридското езеро неизвестният Наумов и Климентов ученик, автор на старинното Наумово житие, където са се родили първите му вдъхновения, където с горещо увлечение е учил децата на български език, където виденията на историята са подхранвали великото му родолюбие, Григор Пърличев умира в 1893 г.

1970.

НЕПОВТОРИМОТО В ЛИЧНОСТТА НА ПЕТКО СЛАВЕЙКОВ

Петко Славейков се ражда, живее и завършва живота си в XIX в. — този век на гиганти и велики събития в историята на нашия народ. Неговият граждански и писателски път е дълъг и богат, невероятно богат, като си помислим през какви драматични изпитания е минал. Петко Славейков не оплаква съдбата си, отчаянието рядко го спохожда, предпочита да говори за себе си с хумор и ирония. Спомнете си неговия духовит разказ за детството и юношеството му, за първото му затваряне в кокошарника на търновската митрополия, за ранното му учителстване — едно безкрайно скитане от село на село поради преследването на търновските гръцки духовници и т. н. — целият този удивителен разказ е пропит с хумор и ние като че забравяме зад хумора страданията. Но у Славейков има и горчиви спомени: „Родил съм се, или поправо родили са ме баща ми и майка ми в първите десетилетия на сегашния век, когато във Франца, в Англия и в другите места на Европа науките цъфтели и ревността към просвещението била вече в пърга си [силата си] и разпаляла сърцата на честитите жители на поменатите страни и когато по всичката повърхнина на нашата упрокопсала на последне бащина не се виждало ни едно какво да е училище. Най-славният в търновското училище учен мъж, когото аз можах да запозная, беше куцият даскал (бог да го прости). Неговата гимназия и академия бяха между яхъра и курника в къщата му. В тез прословути тогаз учебни заведения съм получил аз първото и последното си образование“ („Кратък месецослов за годината 1879“).

Ще си послужа с още един цитат — от писмо на Славейков от 1853 г. до Палаузов, който не е успял да му намери в Одеса съчиненията на Пушкин и Гогол: „Вярвате ли, брате, моето учение се състои в една суха граматичка. Пък аз не мога да стоя празен. Въобразете си колко се огорчавам и как обливам перото си със сълзи, кога пиша нещо, че угаж-

дам недостатките на знанията си, че нямам и книги, от които да се ползувам, що-годе да се поведа или подражание да направя. У мене само преводи и сочинения Карамзина и един сръбски Телемах с Христоматия Галахова. Ето всято ми библиотека; че как да не жажда за книги, как да не ожидам, но что же: не ми е някой повинен, като съм сиромашески син, нито ми е пък някой длъжен."

Но нека от тези два цитата не се вади заключение за характера на Славейков — те имат значение само за биографията му. Защото Петко Славейков е един от най-жизнените, найдейните, най-неуморните, най-упоритите, най-последователните борци, които познава българското национално възраждане. Роден в бедна казанджийска къщурка в една от търновските махали, в първобитна обстановка, той ще изпълни с жизнерадостните си песни цяла България. Любовта му към народа и жаждата му за просвета ще му помогнат да преодолее всички трудности и пречки на образованието си, на средата, на времето, да израсне като голям поет и голям общественик, да застане в центъра на българския обществен и литературен живот за няколко десетилетия. Славейков ще обикне народните пословици и народните песни, ще опознае езика и живота на народа така, както малцина са го познавали. Никакви изпитания и горчивини няма да унищожат усмивката му и Славейков ще даде на хората много радост и много смях — в стиховете си, в сатиричните и хумористичните си вестници, във веселите си календари. Славейков крие в душата си непресъхващ извор на поезия, от който ще избликнат прости и непосредни, вълнуващи песни. Съвременниците ще ги четат с възхищение и ще ги пеят с наслада. Тези песни ще преминат границата на своето време, за да зазвучат в бъдещето. Те звучат и днес и ни връщат към най-хубавото от миналото на нашия народ и нашата поезия.

В 1895 г., в годината на смъртта на Славейков, Д. Благоев го нарече „най-оригиналния" от старите български дейци. А Благоев познаваше добре Славейков, защото е бил негов ученик в Цариград, Одрин и Стара Загора. И той можеше още тогава с право да каже: „Заслугите на дяда Славейкова към България са толкова големи, деятелността му е тъй тясно свързана с историята на духовното и политическо освобождение на България, че ний смятаме за неуместно да говорим за тях в едно съобщение за неговата смърт. Каква крупна фигура представлява дядо Славейков в българската най-нова история, може да си представи човек само от една обстоятелна биография за него."

Безспорно в личността и делото на Петко Славейков има много общи неща с другите големи дейци на Възраждането — с патриотичното въодушевление на Паисий и Софроний, с просвещенските идеали на Берон и Неофит Рилски, с всеотдайността в борбата на Неофит Бозвели и Раковски, с широките хоризонти на Каравелов и Ботев. Но заедно с това в личността и делото на Славейков — както и у всички тези гиганти на нашето възраждане — има нещо неповторимо. Не случайно Д. Благоев отбелязва тъкмо оригиналността на Славейков. Нека не търсим тази оригиналност в отделни биографични подробности, в някои епизоди от личния живот, в някои прояви на темперамента, които са привличали любопитството на съвременниците. По мое мнение оригиналността на личността на Славейков се крие преди всичко в неговата дълбока свързаност с народа. Той изцяло израства върху хранителната народна почва. Никой така дълбоко не е черпил от народната среда, както Славейков. Навсякъде, много или малко, възприетото от културата е изиграло решително влияние във формирането на личността — дори и при Паисий и Софроний; да не говорим за Неофит Бозвели и Неофит Рилски, Раковски и Априлов, Берон и д-р Ив. Селимински, Н. Геров и Братя Миладинови, които учат в гръцките училища и европейските университети, за Любен Каравелов и Христо Ботев, които поглъщат жадно в Москва и Одеса богатата руска култура.

За да се избягнат недоразумения, трябва веднага да отбележа: не искам да откъсвам нито Паисий и Софроний, нито Раковски, Каравелов и Ботев от родната им почва, нито да пренебрегвам факта, че все пак Славейков е посещавал български училища и че е продължил своето учение по пътя на самообразованието. Искам да подчертая само основното у Славейков: богатството, което извлича от народната култура — и като знание, и като художествен опит, и като език, и като демократична мирогледна позиция. Дори първите му писателски тласъци идат от народа. Всички помним срещата му с пиперковския кръчмар дядо Драган. Когато чува неговите живи, увлекателни разкази, Славейков решава да стане писател. Неговият естетически идеал тогава е — народното разказно умение. Разбира се, Славейков надраства този идеал, особено когато се запознава с руската литература.

Но през цялото си развитие Славейков продължава да се учи от умението на народните разказвачи, от техния свеж език, от техния сочен хумор; това добре личи в художествената му проза: мемоари, фейлетони, хумористични творби. Не-

що повече, дори първите уроци по превод Славейков получава от народа. Събирайки народни пословици, той забелязва, че „в дюгените и кафенетата мъжете говореха повече по турски и употребяваха доста таквиз стари думи на тоя език". Започва да записва и турски пословици. Но в тях имало доста неприлични думи; „на български никак не идеше да се изкаже или ако и да се изказваше, вместо да се харесва, докарваше отвращение". Обаче Славейков забелязва как умело в разговора тези думи се превеждат на български, като се предава преди всичко смисъла им: „Особено жените, които тоже знаеха турски, но си говореха български, често привождаха такива думи, преведени на български, но преведени тъй, както не би ги превел сега даже и най-вещият от нашите книжовници. Работата стоеше в това, че онези думи, които на турски се вземаха из турския живот и от турските нрави и обичаи, оставаха без смисъл, ако да се преведяха буквално на български; затова те ги осмисляха, като превождаха не думите, а смисъла и действието с онова, което е свойствено на българина."

Ето върху тази народна култура Славейков наслоява всичко, което по-късно придобива чрез четене и самообразование. Оттук дълбокият демократизъм на всичко, което създава, и неизбежният печат на самородното българско, дълбоко народното дори и в сложните дискусии около устава на Българската екзархия, където Славейков заема най-демократичната позиция, и в ожесточените спорове за характера на първата българска конституция след Освобождението, където към правните аргументи добавя несъкрушимата логика на народния разум и народното мислене. Може би само Левски му съперничи в това отношение.

Искам да отбележа още една черта в личността на Славейков, която също определя нейната оригиналност. Това е нейният ренесансов характер. Тук оставям настрана въпроса за отношението на българското национално възраждане към европейския ренесанс в неговия „класически" вид, но едва ли в България има по-неуморен и ярък борец за разкрепостяване на човешката личност, за освобождаване от предразсъдъците на средновековното мислене, за утвърждаване на достойнството, ценността и свободата на човека. Да вземем само един проблем: отношението към жената, безправна робиня във феодалното общество. Славейков е един от най-горещите защитници на българската жена: пише статии, издава брошури, основава първото българско женско списание „Ружица" (1871).

Славейков създава българската любовна лирика (отначало преводна и побългарена). Любовната тема у него не е само младежко увлечение, тя намира своето място и в зрялата му лирика. В ранната любовна поезия на Славейков ще срещнем и сантиментализма, и еротиката — в това отношение той действително стига до ренесансова волност и разпуснатост. Нашата градска младеж е чела и пяла тази поезия с увлечение, защото ѝ е била нужна в един период, когато са се разчупвали основите на патриархалното общество и са се създавали нови обществени отношения. Нека не съдим Славейков с късна дата за анакреонтичните му песни, а да почувствуваме цялото хуманно очарование на разбунтуваната му личност.

На Славейков не е чужд ренесансовият енциклопедизъм. В това отношение той е сроден на Раковски, Каравелов и Ботев — с техните огромни умствени интереси. Но у тях над тези интереси се издига една ръководна воля — революционната борба, която се превръща в духовно средоточие. Колкото и странно да изглежда на пръв поглед, Славейков се приближава до д-р П. Берон, най-типичния енциклопедист на нашето възраждане, поставил си за задача да усвои цялата наука на епохата — от физиката, астрономията, геологията, химията до философията — и да създаде една единна система на човешкото знание. Славейков няма неговата университетска подготовка и универсалността на неговите знания, по образование той е антипод на Берон, но му е близък по всестранността на интересите си: история, езикознание, фолклор, етнография, география, педагогика, литературна критика и литературна история. Към това трябва да се прибави неговото художествено творчество: поезия, басни, поеми, детски стихотворения, разкази и мемоари, диалози и драми, фейлетони, сатира и хумор. П. Славейков е първият всеобхващащ талант в българската литература — той твори във всички жанрове, създава нов тип писател и проправя в това отношение пътя на Каравелов, Ботев и особено на Вазов. Но с това не завършва неговата дейност, защото той е плодовит преводач, журналист, редактор, издател. Неговата всестранност стига до куриози: Славейков съставя дори готварска книга, която претърпява две издания („Готварска книга или наставление за всякакви гозби“, 1870, 1874). При това става дума не за кабинетен поет, книжовник и учен, но за дейна, борческа личност, която кипи в обществените и политически борби — от юношеските си години до края на живота си.

Писателят и поетът Петко Славейков е близък на всяко българско сърце, той е влязъл в нашето съзнание още от на-

шите детски и ученически години с такива незабравими песни като „Хубава си, татковино, име сладко, земя рай“, с пълните с мъдрост стихотворения „Мудно ходи нашто време“ и „Опитай се пак“, с мъчителните размисли на „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“, с лиричното очарование на „Не растат саминки в поле цветовете“, с трагизма на „Народен“ и „Към братята сиромаси“, с басните и сатирите, с незабравимите образи в поемите „Изворът на белоногата“, „Бойка войвода“ и „Кракра Пернишки“. Безспорно в поетическото творчество се крие обаянието на личността на Славейков, с него е свързана преди всичко огромната популярност на поета. Но поетическото дело не бива да затуля обществено-политическата дейност на Славейков, защото то е свързано непрекъснато и изцяло с обществените нужди на времето, с дейността на общественика. Първата творба на Славейков е сатира срещу гръцките владици. Дори когато пише сантиментални любовни песни, той заявява, че задачата му е била: „да отърва младежите от турските песни, които по онова време бяха на мода да се пеят“. Славейков утвърждава една от най-важните традиции на българската национална литература: дълбоката ѝ връзка с обществото, с живота на народа.

Когато Петко Славейков се появява в българската литература — през 40-те години на миналия век, нашата поезия почти не съществува. Няколко опита на първите стихотворци, разхвърляни по отделни книги (български списания и вестници още не излизат), една поема — „Стоян и Рада“ от Н. Геров. Наистина в Одеса пише един даровит поет — Д. Чинтулов, но неговите стихотворения се появяват в печата едва в 1849 г. Не е изграден още новобългарският поетически език. Младият Славейков първоначално се лута, попада на остарели черковни образци, докато намери верния път. Домашната поетическа традиция е извънредно бедна, но Славейков открива — не изведнъж — руската поезия, която му разкрива богат поетически свят, особено поезията на Пушкин. Той чете неговите стихотворения с увлечение, грижливо ги преписва, превежда ги на български, някои от тях претворява. Пушкин така го покорява, че Славейков пише:

Не бе ми брат,
по муза беше ми познат,
но мил ми беше от брат по-много.

Руската поезия помага на Славейков да се освободи побързо от навеите на сантиментализма и еротизма, да се насочи към народния живот; той се учи от нейния граждански

патос, от демократичните й идеали, от високото художествено майсторство на руските поети.

През същия период Славейков се докосва до още един извор на поезия, от който изобилно черпи — народната песен. Той открива красотата й, събира народни песни, вниква в образната система, поетиката и езика на народното творчество. Лъхът на поетическата свежест на народната песен се чувствува в цялото творчество на Славейков. Към съзнателното школуване се прибавя и дълбокото вътрешно сродство с народния певец, наследено от непосредното общуване с народните поетически традиции. Иначе не бихме могли да си обясним създаването — напълно в духа на народната песен — на една такава неповторима творба като „Изворът на белоногата", която и до днес се чете с непресъхваща естетическа наслада. В това отношение Славейков има само един съперник — Хр. Ботев.

Поезията на Славейков е широка по теми и богата по чувства и настроения. За пръв път в българската литература се появява такава многобагрена поетическа палитра. Славейков се откликва на цялото разнообразие на заобикалящата го действителност. Неговата поетическа чувствителност е разностранна; тя произтича от една голяма и несъмнена творческа дарба. Оттук и богатството на поетическия му свят. Днес ние не можем да го обхванем пълно, защото го познаваме по сравнително малко произведения — най-добрите, по ония, които са стигнали до нас с непохабена от времето художествена свежест. В същност за някогашния читател това творчество е много по-богато — и той го е възприемал като увличащ поетически свят. Такава е била преди всичко любовната лирика на Славейков, която възпява любовта и опиянението от живота. В повечето случаи сантиментална, но същевременно и витална, тя е давала на някогашния читател поетически емоции и го е приобщавала към света на художественото творчество. Към тези стихотворения трябва да се прибавят и творби, които са свързани с ежедневните човешки вълнения и настроения, с човешки болки и страдания, с романтичен копнеж по далечното, с мимолетни разочарования и мисли за самотата и смъртта. Тези стихотворения са допадали на младите чувствителни хора и понякога са се превръщали в песни, които са пеели цели поколения. Нашите баби и майки все още пееха:

По море се скитамази,
от пристанище далеко,

между бурните талази
да ме влачат в тъмнина.

Още в ранните стихотворения на Славейков се явяват исторически реминисценции („Първа здравица“, „Спомен“) и особено природата, която поетът рисува с искрено и непосредно чувство. Образът на родната земя запленява с меките си и нежни тонове. Достатъчен е един пример — „Нощ“:

Гор от млечно небо
нежната луна
тихо озарила
нощна тъмнина.

Виж, звездите греят
с ясна светлина —
долу по земята
редом тишина.
Птиците заспали,
всичкото мълчи,
незамирний чучур
излека ручи.

По цветя росата
бисерна лъщи,
ветрец по гората
тихичко шумти.

Върховце привеждат
крехките елхи,
месеца здрависват
нежните треви.

Тиха нощ прекрасна
с хладна ведрина,
колко си приятна
с бледна светлина.

Ти повръхност земна
либаво сребриш,
сърца подгорчени
сладостно тешиш.

Пейзажът е нарисуван с акварелна чистота. Славейков неведнъж дава израз на възхищението си от красотата на род-

ната земя; той чувствува жизнерадостното и бодро идване на пролетта:

Ти пак се завръщаш, о пролет и младост,
с цветлива нога!
И пак се завръща и драгост и радост
и цвят и злака!

Природата вълнува и радва поета, но същевременно го изпълва с тъга, когато си спомня, че неговата собствена младост е вече отшумяла. Чрез природата поетът разкрива и личната си съдба — както страданията си, така и пламенния си копнеж за щастие.

Всичко това като тема и чувство днес може да изглежда сантиментално и изживяно. Но до средата на миналия век то не съществуваше в българската поезия и Славейков щедро трябваше да ѝ го даде, за да постави началото на нейното пълнокръвно развитие.

В поезията на Славейков се налага на вниманието преди всичко нейният граждански патос, съзнанието за обществената роля на поетическото творчество. Това съзнание иде безспорно от уроците на руската поезия, но то е съзвучно с основния патос на Чинтуловите стихотворения, които се появяват в навечерието на Кримската война. Славейков се възхищава от Чинтулов, търси неговото литературно приятелство, дори по време на Кримската война пише патриотично-революционни стихотворения. Но не революционната борба е основната сфера на Славейковата поезия. Нейната сфера е друга — мислите, борбите и страданията на общественика-демократ, който дълбоко обича родината си и искрено страда за съдбата на народа. Съзнанието за отговорността на писателя пред народа пронизва цялото поетическо творчество на Славейков. Поетът хвърля открито ръкавица на „благоразумните", на онези, които го съветват да не се взира в обществените недъзи:

Момче, ума си събери,
млъкни и се смири!
Добро със присмех се не лучи,
народ се с сатира не учи.

В стихотворението „Не слави мойта муза" Славейков разкрива писателското си верую: високата нравствена личност се проявява не във външни белези — чин, пари, знатен произход, — но в готовността за жертва за родината и обществото. Изхождайки от такива разбирания, Славейков насочва вни-

манието си към обществената действителност. Две са сферите, в които се движи: изобличение на обществените паразити, на носителите на консерватизма и невежеството — и дълбоко съчувствие към болките и нещастията на народа, на „сиромасите-братя“. Поетът рисува смелостта, патриотизма, вярата на общественика-демократ, но също така и неговите колебания, лутания, безизходност и крушения. Достатъчно е да си спомним такива силни стихотворения като „Не пей ми се“ и „Жестокостта ми се сломи“, където заключителният стих изразява цялото отчаяние на поета: „О, спи ли бог? О, бог не види ли?“

Но дълбоката свързаност на Славейков с народа му помага да преодолее личното разочарование. Той рисува образа на силния обществен борец, който не трепва в гонения, нужди и неволи, не се побоява от клевети, защото „правият в правда право добива“ („Силният“). Неговата решителност да работи честно и твърдо за народа си, да не свежда глава пред насилници, да не си служи никога „с лъст, с клевета и с низко раболепство“ проличава открито в стихотворението „Ответ“. Затвореният борец за правда приема съдбата си без отчаяние, с пълно съзнание за правотата на своето дело („Моето положение“). Историческият оптимизъм на поета, вярата му в непрестанното движение напред, упованието му в младите поколения, които ще поемат прогресивните завети на миналото, на отиващите си борци, са изразени в стихотворението „Мудно ходи нашто време“. Опирайки се върху силата и бодростта на младите, поетът гледа спокойно към бъдещето на родината.

В тази обществена и патриотична атмосфера се раждат и поемите на Славейков. В най-хубавата между тях — „Изворът на белоногата“ — в центъра стои незабравимият образ на селската девойка Гергана. Малко женски образи в нашата поезия са очертани с такава симпатия и с такова художествено умение. В образа на Гергана е въплътен идеалът на народа за нравствена красота; поетът е успял да го възсъздаде с прекрасен език, с чудесен народен стих, с цялата стилна и образна атмосфера на народната песен.

Но гражданската поезия на Славейков има и други измерения — сатирата, баснята, епиграмата. Поетът използува всички оръжия, за да бичува лични и обществени недъзи, за да изобличи фалша, гнилостта и лицемерието на един свят, изграден върху паразитизма, хищничеството и парата или върху малодушието и липсата на човешко достойнство. В сати-

рата Славейков използува често иронията и хумора („Песен на паричката ми“, „Контето“, „Пиянска молитва“, „Опък станал този свят“), но не му е чужд понякога и сарказмът. Нима няма ботевски черти в следната сатира:

За гроба ми, стара майко,
недей пита накъде й;
не жали, недей се вайка,
що чедо ти не живей.

. . . . . .

Не труди се свещ да палиш,
ни тамян да ми кадиш,
деветини да ми правиш,
коливо да ми вариш.
Не заслужва, мамо, спомен,
който е в света живял
безотечествен, бездомен
и мърцина е умрял.

Гато чуеш за смъртта ми,
ти ще сториш най-добре
да потъжиш, както тъжиш
за говедо, га умре.

Но ще кажеш, майко мила,
във човешки образ бях
кат човек си ме родила,
кат говедо поживях.

Разпознавах мъх от косъм,
но не знаех кой съм род,
ни отде съм, ни какво съм,
ни защо ми й тоз живот.

Работех, но сал за хлеба,
само дет съм ял и пил,
а за мене и за тебе
като че не съм ни бил.

Днес ти, мамо, нямаш чедо,
господарят няма роб,
няма на света говедо —
говедото няма гроб.

Написано в 1875 г., в навечерието на Априлското въстание, и обнародвано в Дановия алманах „Летоструй“ за 1876 г., това стихотворение с горчивина говори за една язва в тогавашното българско общество — апатията, егоизма, житейското безличие, които разобличава и Ботев в „Странник“.

Дълбоката обич на Славейков към своя народ го прави мъчително да страда за неговите недъзи и да ги разобличава открито. Защото никой български писател не е писал така безпощадно за своя народ, както Славейков в известното стихотворение „Не сме народ“. Ние знаем при какви конкретни обстоятелства е написано това стихотворение (в същата 1875 г.) и все пак вече сто години то тегне като тежка присъда над нашите национални недостатъци.

Гражданската поезия на Славейков се ражда в разгара на неговата обществена дейност — като учител по села и градове, като деец на черковната борба, журналист и редактор в Цариград — и по-късно като общественик в освободена България. Тя намира място в „песнопойките“ и бележитите календари на Славейков и в неговите вестници „Гайда“, „Македония“, „Звънчатий глумчо“, „Шутош“, „Остен“ и др. Тя е съзвучна с неговата блестяща публицистика (уви, все още не я познаваме в пълно издание), с духовитите му фейлетони (Славейков е създател на българския фейлетон), с хумора му, с глумите и закачките му, с епиграмите му и т. н. Жанровото разнообразие на публицистиката, фейлетоните и сатирично-хумористичната проза на Славейков е необикновено богато. И ние в никакъв случай не бива да откъсваме поезията му от хумора и прозата. Съвременниците са ги възприемали като единно цяло — поради тяхната едновременна поява и териториално съседство във вестници и списания. Това важи и за Раковски, Каравелов и Ботев — писателите, които разполагат с едно велико оръжие — свои вестници, и за разлика от предходниците си могат да действуват бързо, с разнообразни средства върху времето и съвременниците. Славейков се е разкривал изцяло в „Гайда“ и „Македония“. Календарите му и „Гайда“ са разсмивали цяла България, а „Македония“ е разтърсвал общественото мнение в Цариград, а понякога и османската империя.

Не случайно Славейковите вестници са спирани непрекъснато, редакторът им е бивал многократно арестуван. Славейков е имал за свои врагове не само османските бюрократи (понякога самите везири), но и български чорбаджии, консервативни духовници, туркофили и предатели; достатъчно е

да отбележа, че най-върлият му противник през последните години на робството е бил Иванчо х. Попович, убиецът на В. Левски. Враждата се е дължела на демократичните позиции на Славейков в черковната борба, на симпатиите му към делото на нашите революционери отвъд Дунава (сътрудничеството му с Л. Каравелов е доказано) и на силата на неговата публицистика и сатира. Разбира се, Славейковите политически позиции не винаги съвпадат с позициите на българската революционна партия (тези различия не бива да се заличават); като легален деец в турската столица Славейков е трябвало да прибягва не в един случай до компромиси, но революционерите го разбират и го щадят. Каравелов го защищава, пишейки във в. „Свобода": в. „Македония" е „едничкият народен орган за срещните българи" (1870); „Няма вече на света „Македония" и нашите идиоти могат без никакво препятствие да се разхождат по българските мозъци" (1872); „Македония" е започнала да излазя изново. Надеяме се, че нашите български патриоти щат да посрещнат тоя единствен български вестник с радостно сърце" (1872).

В. „Македония" е спрян окончателно и редакторът му е арестуван, когато излиза бележитата статия „Двете касти и власти" (писана от Св. Миларов и одобрена от Славейков). Достатъчен е един цитат от нея, за да се види политическата смелост на Славейков. Авторът се обръща към духовниците от Българската екзархия:

„Внимавайте и не гледайте само във ведрото досега небе, защото ето — задава се облакът на крайния ъгъл на хоризонта; той е, който, ако не внимавате, ще обърне всичката ваша радост в дълбока тъга, всичката ви слава — в неописван храм и всичкото ваше действуване — в невъзкресна смърт.

С изпъждането на гръцките калугери не се е свършила българската революция, нито пък ще се спре тя с това ваше поведение. Недейте се обверява в моменталния този мир, който владее в нашето отечество. Той скоро ще се свърши и времето на новата борба ще настане.

Тази борба ще има политически и социален характер. Тогаз от вас ще се изискват дела, не думи, но дела високи и благотворни — дела, които да отговарят на великото вдъхновение на българския народ. Уви на онез, които не са подготвени за това.

Не съглеждате ли вий онези светли точки, които се вестяват тук-таме из нашето отечество и между нашата публика и които предвестяват нови времена, нови образувания, които

има да се въздигат върху развалините на вехтите? Не усещате ли, че тези искри не са освен предтечите на големия огън, който има да загори в гърдите на всичкия народ, понеже самият характер на народа и самото му положение го прави способен за таквоз едно движение?"

Тези думи избухват като бомба в центъра на османската империя. И пророчеството на статията се сбъдва — след четири години избухва Априлското въстание.

Със спирането на в. „Македония" не спира обществената дейност на Петко Славейков. В 1877 г. той посреща с радост руската освободителна армия в Стара Загора, става първият председател на градския съвет в новоосвободения град, а когато руските войски трябва да напуснат Стара Загора, той е свидетел на нейното опожаряване и поема тежкия път на бежанците към Балкана. Свързва се с руската армия, за да й даде извънредно ценни географски и топографски сведения. Тогава написва своето популярно стихотворение:

Руский цар е на земята
най-велик, над всички пръв;
русите са наши братя.
наша плът и наша кръв.

След Освобождението най-дейно участвува в обществения и държавния живот, бори се за демократична конституция, защищава я от посегателствата на Александър Батемберг, неведнъж понася гонения и страдания, но винаги запазва своето мъжество. Последният му жизнен подвиг е — горещата защита на Русия като освободителка и закрилница на българския народ по време на русофобската политика на Стамболовия режим. За този подвиг свидетелствуват една необикновено интересна брошура „Размишления върху положението ни" (1886) и статиите, които помества в своя вестник „Истина". На всички гонения срещу него и синовете му той отговаря смело. Ето какво пише през тези години на дъщеря си:

„Аз съм вече много преминал и това ще прекарам. Който е бил големи тъпани, не ще да знае от такива спукани дааре-та, които му бият, а пък братята ти са млади хора и те трябва да се учат, че не е тъй лесно да служи някой на рода си и на отечеството си..." И добавя: „Блазе на тия, които могат да покажат раните си за отечеството си."

Старият, грохнал вече физически Славейков наистина може да покаже раните си за отечеството...

На края искам да припомня само два момента. Извест-

ният руски военен кореспондент В. И. Немирович-Данченко ни рисува Славейков след победата на шипченските позиции: „Аз помня този момент на победата. Когато отрядът на Скобелев се строи пред редутите, отрупани с трупове, когато открай докрай на бойното поле гръмна такова ура, за което не могат да ви дадат понятие никакви паради, при мен, сияещ, със сълзи, с щастливи сълзи на очи дойде Славейков. „Шипка е свободна, Шипка е свободна“ — повтаряше той, а после в неудържим порив протегна ръце към небето и едва не ридаейки, произнесе: „Нине, господи, отпущаеши раба твоего с миром, яко видеста очи мои спасение твое!“

Въпреки своята патетичност тази картина е внушителна: Славейков поздравява изгряващата свобода на България.

През 1895 г., в годината на Славейковата смърт, когато се чествува тържествено 25-годишният му юбилей, Вазов, издигайки се над личните вражди, дава една от най-хубавите характеристики на делото на Петко Славейков: „Родолюбец горещ, ум богат, всестранен, той даде най-силния подтик на народното свестяване. Писател, поет, даровит, той пръв със своя майсторски чук издяла из грубата скала на българския език статуи с изящни линии и форми, пръв изкара от тоя първобитен, необработен инструмент ония сладки звукове, ония драги песни, които са омайвали нашите юношески души и са поронили в тях първите семена на любов към хубавото, към поезията. Душа упорито желязна, Славейков пренесе като твърд гранит всичките бури на една мъчна епоха и служи за тръбач на въздишките и ламтенията на цял един народ, внимателно вслушан в неговото сладко и громко слово.“

Едва ли е нужно да се прибави нещо към тази характеристика освен думите на Д. Благоев: „Днешното поколение, както и бъдещите винаги ще го спомнят с признателно чувство, защото без предшествуващата деятелност на такива дейци като дядо Славейков не бихме имали възможност да вървим напред.“

Благоев е имал пред вид и нашето поколение, когато победата на социалистическите идеи ще извърши дълбока революция в живота на българския народ. Можем с пълно основание да кажем, че чистият патриотизъм на Славейков, искреният и дълбок демократизъм, огромната любов към народа, смелата борба срещу всичко закостеняло и консервативно, дълбоко народната му поезия се оглеждат в нашето време.

1978

ПОЕЗИЯ НА НАДЕЖДАТА

През април 1867 г. един млад човек, който се е подписал с името Х. Петков, обнародва в Славейковия вестник „Гайда“ стихотворението „Майце си“. Вероятно само редакторът на вестника е знаел, че това е синът на известния калоферски учител Ботьо Петков, сътрудник на „Цариградски вестник“ със статии срещу униатското движение на Драган Цанков и по правописно-езикови въпроси, преводач на Венелиновите съчинения. Биографията на бащата още нищо не говори за личността на сина. Но стихотворението „Майце си“ достатъчно разкрива тази личност. Преди всичко младият човек притежава забележителна литературна култура и укрепнала поетическа дарба. Няма да правя анализ на поетическото майсторство, проявено в „Майце си“, но то е безспорно — и в композицията на творбата, която в идейно-емоционално отношение е напълно завършена хармонична цялост, и в точния изразителен език, и в ритмиката и звуковата организация на стиха.

Онова, което поразява, е преди всичко съдържанието на стихотворението. На пръв поглед бихме казали: романтично противоречие между идеал и действителност, старият конфликт на личността с обществото. Това е вярно и същевременно не е точно. Не един млад поет е започвал със скръбни вопли, с романтични жалби — това е най-честият шаблон на поезията. Несправедливо ще бъде „Майце си“ да се подведе под тази характеристика. Защото Ботев не е абстрактен миров страдалец, нито зареян в поетическите си блянове романтик. Той е писал стихотворението си вероятно в Одеса, в тежка атмосфера на лични неуспехи и нещастия, в една социална действителност, която не е давала никаква опора на мечтите му. Син на поробен народ, този млад човек е вкусил не само от това, което се нарича робство и тирания, нищета и социална несправедливост, но вече е познавал хуманизма на голямата руска литература и идеите и поривите на руските революционни демократи.

Съвсем не бих искал да търся биографично покритие на „Майце си“; безспорно, то е преди всичко едно поетическо обобщение. Само искам да покажа, че стихотворението се е родило в реална жизнена среда, като отражение на всичко онова, което е вълнувало младия Ботев. Това е една творба на разочарованието, което стига до отчаяние: сърцето догаря, поетът мисли за смъртта („Пък тогаз нека измръзнат жили, пък тогаз нека изгния в гроба“).

Второто публикувано Ботево стихотворение „Към брата си“ сякаш продължава същите настроения. Още началото разкрива атмосфера на дълбока вътрешна болка:

Тежко, брате, се живее
между глупци неразбрани.
Душата ми в огън тлее,
сърцето ми в люти рани.

Съзнанието на поета се разпъва от мрачни мечти и бурни мисли; той иска да се откликне на плача на народа, сам скришом плаче над народен гроб печален.

„Майце си“ и „Към брата си“ са две послания към най-близките — и същевременно послания към българския читател. Те ни въвеждат в една поезия, която най-малко можем да определим като поезия на унинието и отчаянието. Дори силата на болката говори за мъжествения глас на поета. Тази сила личи както в прекия изказ, така и в подтекста: в любовта към отечеството, във висотата на неговия завет, в омразата към неразбраните глупци, в жалбата за печалната народна съдба, в безумната игра на сърцето „в отзив на плач из народа“.

Но все пак това е поезия трагична. Това не са вопли на временни младежки разочарования, а жестоката истина за съдбата на един народ. Това добре са чувствували съвременните читатели; чувствуваме го и ние, макар че ни отдалечава един век от поетическия дебют на Ботев.

Не за първи път в българската поезия се чуват скръбни тонове, породени от задушната и мрачна атмосфера на епохата — намираме ги у Раковски, Чинтулов, П. Р. Славейков. Но у Ботев краските са сгъстени, реакциите са остри, епохата заговорва с такъв могъщ глас, какъвто никога не е прозвучавал в българското слово.

Твърде много сме свикнали с Ботевите стихотворения; те галят нашия слух от ранните детски години; съпътствуват ни през целия живот; в съзнанието ни звучат като музика, в коя-

то сме престанали да различаваме отделните части, да се вглеждаме в отделните образи, да се вслушваме в отделните мелодии. В тази голяма музика, която изпълва душата ни, сякаш думите за загубили конкретното си значение. Трябва да възстановим отново това значение, за да ни връхлети бурята, която е опустошила радостите и надеждите на младия поет. Защото тъкмо той е написал тези неповторени никога от друг българин стихове, силни с протеста си, но силни и със скръбта си:

В тъги, в неволи младост минува,
кръвта се ядно в жили вълнува;
погледът мрачен, умът не види
добро ли, зло ли насреща иде...
На душа лежат спомени тежки,
злобна ги памет често повтаря.
В гърди ни любов, ни капка вяра,
нито надежда от сън мъртвешки
да можеш свестен човек събуди!

Ботев се обръща към народа си в „Елегия“ с най-искрените си думи („Кажи ми, кажи, бедни народе, кой те в таз робска люлка люлее?“), за да нарисува изключително силна картина на народните страдания и да посочи дълбоката вина на своите съвременници, безучастни зрители на тези страдания:

А бедният народ търпи, и ние
без срам, без укор броиме време,
откак е в хомот нашата шия,
откак окови влачи народа,
броим и с вяра в туй скотско племе
чакаме и ний ред за свобода!

Благородно възмущение избухва в сърцето на поета, когато наблюдава позорното държане на онези, които само с чаши в ръка пеят буйни песни и се зъбят на тирана; когато разобличава продажните лъжепатриоти и глупеца, който се връща отдалече в бащиния дом — „да прекара добър живот, и никога не се пита човек ли е той или скот“; когато в своето заслепление народът ликува като стадо след бога и царя... Гневът на поета избухва и когато разговаря с любимата. Това е разговор-самобичуване, със сърце зло в злоба обвито. Защото миналото за поета е не страна на очарованието, а тежък и лош спомен. Ботев открива трагичното дори в героизма на освободителната борба — в противоречията, които

водят до братоубийствената вражда в „Зададе се облак тъмен“; в страданията на падналия борец за свободата в „Хаджи Димитър“, в дълбоката скръб на народа в „Обесването на Васил Левски“. Забележителен е краят на последната творба:

Зимата пее свойта зла песен,
вихрове гонят тръни в полето.
И студ, и мраз, и плач без надежда
навяват на теб скръб на сърцето.

Какъв разтърсващ образ на скръбта и отчаянието! Българската поезия познава малко такива образи. И все пак може ли да се говори за песимизъм в поетическото творчество на Ботев? Подчертаването на трагичното не означава песимизъм; трагизъм и песимизъм не са равнозначни. Ботевата поезия е дълбоко оптимистична. Нейната сила е тъкмо в това, че оптимизмът ѝ се ражда при пълно съзнание за трагизма на епохата. Ботев не е поет на фаталистичната безпомощност, той е напълно чужд на чувството за безизходност и трагична обреченост у романтиците. Изображението на скръбта и болката у него са израз на възмущение и протест дори когато този протест не е изказан направо.

Достатъчно е да си припомним само три стихотворения — „Елегия“, „В механата“, „Обесването на Васил Левски“. Тук няма борчески и революционни призиви като в „Борба“. Тъкмо обратното — потиснати сме от картината на народните страдания („Елегия“), от падението на фалшивите патриоти и страхливците („В механата“), от народната скръб, която стига до отчаяние („Обесването на Васил Левски“). Но възприемането на тези творби няма нищо общо с унинието. Присъствието на трагичното засилва атмосферата на разобличението, дава тласък на бунта и борбата. Оттук и революционният патос на трите стихотворения. Всичко, до което поетът се докосва, се превръща в борческа стихия.

Бих искал да нарека поезията на Ботев поезия на надеждата. Надеждата е неговата опора в трагичните моменти и негов импулс в борбата. Надеждата присъствува дори в такива стихотворения като „Майце си“, „Към брата си“ и „Елегия“. Тук тя се крие в силата на разобличението, в остротата на протеста. Надеждата е сродна с вярата в победата на народа над злото и тиранията. Надеждата изпълва „На прощаване“ — въпреки алтернативата смърт и живот. Защото смъртта засяга само отделната личност, а не колектива. Това е

смърт в деня на победата. В атмосферата на надеждата се раждат и живеят стихотворенията „Борба“, „Хайдути“, „Пристанала“, „Хаджи Димитър“, „Обесването на Васил Левски“. Надеждата окриля поета в „Моята молитва“ и „До моето първо либе“.

Без надеждата не могат да бъдат изречени такива силни и безсмъртни думи: „Отечеството мило любя, неговия завет пазя“; „Да изпълним дума заветна — на смърт, братко, на смърт да вървим!“; „И смъртта й там мила усмивка, а хладен гроб — сладка почивка“; „Пътят е страшен, но славен и аз може млад да загина“; „Вдъхни всекиму, о боже, любов жива за свобода“; „Ще викнем ние: Хляб или свинец!“; „Този, който падне в бой за свобода, той не умира...“ Това са поетически формули, които завършват бурния изблик на чувствата и мислите, духовната устременост на личността. Това не са словесни декларации, а израз на самата същност на вътрешните вълнения и търсения, въплъщение на съдбата на поета и на историческата буря на епохата.

Надеждата съпътствува Ботев в целия му жизнен път — с нея израства, вслушвайки се в героичните народни песни; с нея се озовава в Русия; с нея тръгва към Врачанския балкан. Тя не го напуска никога. Писмата му, които са неоценими документи за личността и биографията му, дават великолепни примери за бързите преходи на Ботев от болката и скръбта към вярата и надеждата. Такъв е случаят с бележитото писмо до Киро Тулешков за срещата на Ботев с Левски във вятърната мелница край Букурещ. Достатъчно е да се съпоставят две фрази от писмото: в началото — „Достигнах до такова жалостно положение, което не можа ти описа. Живея съвършено бедно; дрипите, които имах, се съдраха и мен ме е срам да изляза дене по улиците“ — и в края: „Колкото и да се намираш в отчаяност, той [Левски] ще те развесели и ще те накара да забравиш всичките тъги и страдания. Приятно е човек да живее с подобни личности!!“ През юни 1875 г. Ботев пише на Драсов: „Тая неделя гладувах два деня, а печатница вече имам; но не казвай никому. Днес съм добре. Такъв живот ми убива способностите, но дано не се продължи дълго време. Дано се даде храна на сърцето ми и на душата ми, т. е. дано влезе в друга фаза нашият политически въпрос. Сега трепнеш, а крилата ти подрязани. Всичко принуждено, без въодушевление: иде ти и да плачеш, и да псуваш... Но аз се не отчайвам: скоро ще да запея по-весело! Дей гиди хайдутлук, че пак хайдутлук! Де го Раковски, че

да станем другари и да преобърнеме всичкото хорско злато на олово и на желязо..."

Надеждата в живота и поезията на Ботев е отражение на великите надежди на епохата, в която поетът живее. Надеждата превъзмогва трагизма на действителността и определя пътя на българския народ в неспокойното и устремено напред XIX столетие. Надеждата е искрата, която не загасва и в най-тежките исторически моменти, тя осветлява пътя на борците за свобода. Без надеждата борбата е немислима — никой не би тръгнал по нейния трънлив и опасен път. Надеждата — това е пиянството на народа, по израза на Вазов в „Под игото". С надеждата започва Априлското въстание, с надеждата Ботев и неговите четници минават Дунава. Надеждата е оптимизъм и вяра, надеждата е действие и революция. На парахода „Радецки" поетът си спомня тъкмо стиховете, които изразяват най-съкровената му надежда:

Подкрепи и мен ръката,
та кога въстане робът,
в редовете на борбата
да си найда и аз гробът.

Може би определението „поезия на надеждата" не е най-силното определение на поетическото творчество на Ботев. Бихме могли да го наречем „поезия на борбата", „поезия на свободата", „поезия на революцията". Може би думата „надежда" не е най-точният израз на високото драматично напрежение, в което живее Ботевото поетическо слово. И все пак предпочитам тази дума, защото тя отразява нещо повече от борбата както в живота на народа, така и в живота на поета. Надеждата е вътрешната, духовната атмосфера, в която народът превъзмогва робските векове. Надеждата е самото битие на обществото и на отделния човек. Надеждата е вярата в победата над мрака. Надеждата е не миг, а продължителност и трайност, надеждата е историята на човечеството.

Трудният и сложен жизнен път на Ботев е намерил отражение още в първите му стихотворения. Това са стихотворения на вътрешни търсения и тревоги, на остри въпроси, които младият поет отправя към своето време. Постепенно неговият поглед се разширява, за да обхване трагичната и героична съдба на народа. Така се раждат безсмъртните му творби за робството и свободата, за гнева и борбата, за красотата и величието на човешкия подвиг, за вярата в неотвратимия път на човечеството напред. Удивителна е широката

обхватност на Ботевата поезия, която се състои само от двадесет стихотворения. Тайната на тази всеобхватност се крие в кондензирания характер на образите, в дълбочината на чувствата, в силата на идеите. Защото Ботев се насочва към основното, към същността на нещата и явленията. Той навлиза в сферата на емоциите и мислите — битовите детайли не го интересуват, описанието не е негов творчески похват. Ботевият мисловен, емоционален и образен свят обхваща трагичните страдания на народа и неговите велики устреми, големите надежди на човечеството. Ботев е поет, който разговаря открито, смело и безпощадно със своя народ и със своето време. Този разговор познава голямата сила на любовта и омразата, нежната привързаност към майката, преклонението пред подвига на борците за свобода, могъщия глас на изобличението и гнева, тревогата на националните и общочовешките проблеми. Оттук и философската дълбочина на Ботевата поезия, историческата ѝ мащабност, поразяващата ѝ искреност, огромното ѝ въздействие.

Днес не бихме могли да установим доколко младият Ботев е имал съзнание за мисията, която трябва да извърши в българската поезия и в живота на своя народ. Вероятно тази мисия се е изграждала постепенно и спонтанно. Но високият поетически полет започва още с първите му стихотворения и все повече се извишава с нарастването на неговата обществена активност. Изпълнен с безгранична обич към народа си, вникнал в корените на неговия живот, придобил забележителна философска и литературна култура, Ботев съвършено естествено достига високия пиедестал, от който може да води диалога си със своите съвременници. Искреността на този диалог и безкомпромисните си етични принципи той заплаща с най-голямата цена — саможертвата, готовността да загине за свободата на народа. Затова ние вярваме на неговата поезия. Защото от поезия на великите надежди тя отдавна се е превърнала в поезия на великата истина за живота, човека и смъртта.

1977

ПЕСНИ И СТИХОТВОРЕНИЯ ОТ БОТЬОВА И СТАМБОЛОВА

Така е озаглавена малката книжка, която излиза някъде между юли и септември през 1875 г. в Букурещ.[1] Това е единствената отделна книга с Ботеви стихотворения, появила се приживе на великия поет. За подобно издание Ботев е мечтаел отдавна: още през април 1868 г. той обявява във в. „Дунавска зора", че ще издаде книга „Първи поетически опити — проза и стихотворения". Както съобщава на Н. Геров в писмото си от 21 ноември 1868 г., книжката е трябвало да съдържа „15—20 печатни листа" (коли), но поради липса на средства проектът му остава неосъществен. Ботев е разчитал на тази книга твърде много, защото се е намирал в бедствено материално положение: „Аз, по причина на боледуването си в Браила — пише на Геров — паднал съм в такава бедност, щото освен че съм останал гол и бос, но се нуждая даже и за насъщния си хляб." Ботев не успял и през следващите години да изпълни желанието си — други, по-важни задачи и грижи са поглъщали вниманието му. Осъществява мечтата си едва през пълната с напрежение 1875 г. — годината, в която се подготвя революцията в България и той участвува дейно в тази подготовка.

Струва ми се правилно схващането, че издаването на книжката „Песни и стихотворения" е органично свързано с подготовката на предстоящото голямо въстание. Може да са съществували и други мотиви в съзнанието на Ботев, но този е основният. Това се вижда преди всичко от разпространението на книгата. Тя задоволява не само интересите на емиграция-

[1] За датата и обстоятелствата, при които книжката излиза, а също и за нейната съдба вж. подробности у *К. Възвъзова-Каратеодорова.* За уточняване времето на отпечатването, за разпространението и ролята на три Ботеви издания от 1875 г. Известия на Нар. библиотека, т. I (VII), 1961, и *Ив. Унджиев* и *Цв. Унджиева*, Христо Ботев — живот и дело. Издателство „Наука и изкуство", София 1975, с. 649—655.

та в Румъния, но бързо прониква във вътрешността — заедно с оръжието и барута, които се изпращат на готвещите се въстаници. Запазените писма на революционните дейци говорят, че книгата „Песни и стихотворения“ се пренася в Русе, а оттам тръгва за Търново, Горна Оряховица и други градове. Н. Обретенов пише през януари 1876 г. на баба Тонка от Гюргево: „Тези три кутии куршуми ще ги дадете на Стамболовов брат, за което ще приемете 16 фр. и ще ни ги проводите. И „Песнопойката“ пак нему ще я дадете.“ В няколко писма се съобщава, че „Песни и стихотворения“ са потребни, че се търсят много и т. н.

За прякото пропагандно и революционно предназначение на книгата говори и Стамболовото присъствие в нея. След Ботевите стихотворения са поместени пет стихотворения на Стефан Стамболов: „Пиеница“, „Чорбаджийско поучение“, „Бащин съвет“, „Караисинските херои“ и „Знаете ли кои сме“ (сатира, насочена срещу Любен Каравелов). Решението на Ботев да излезе в обща книга със Стамболов е занимавало твърде много българската наука — главно поради неравностойността на двамата автори: при високите поетически постижения на Ботевите стихотворения още по-силно личат слабостите на Стамболовите стихотворни опити. Ботев не е могъл да няма съзнание за художествената посредственост на тези опити. Той е привлякъл Стамболов като съавтор на книгата нито само поради близкото си приятелство с него, нито от желание да увеличи обема на изданието, защото Стамболов участвува само с пет стихотворения, а още по-малко поради принизен художествен критерий. Последното предположение е съвършено неприемливо, защото — както ще видим — Ботев проявява към собствените си поместени работи голяма взискателност. Обяснението на сътрудничеството със Ст. Стамболов трябва да се търси преди всичко в предназначението на книгата — да засили революционния пламък на съвременниците, да се влее в общата подготовка на въстанието, да задоволи нуждата от революционни маршове и песни. Не случайно е поставено и заглавието на книгата: то показва, че тя съдържа не само стихотворения, но и песни — песни, които вече се пеят. А че някои Ботеви творби вече са се превърнали в песни, показват редица факти. Ще приведем само един: в песенния репертоар на Васил Левски са влизали и Ботеви стихотворения.

Макар и слаби в художествено отношение, поетическите опити на Стамболов се раждат в атмосферата на Ботевата и Каравеловата поезия, засягат сходни теми, идеи, образи; по-

ради достъпността си се възприемат бързо от революционно настроената, но не особено взискателна в художествено отношение читателска маса. Някои от стихотворенията на Стамболов получават изключителна популярност и се пеят като революционни химни през Априлското въстание; дори Ботевите четници пеят при слизането на козлодуйския бряг: „Не щем ни богатство, не щеме ни пари...“ На Ботев са допадали революционната призивност на Стамболовите стихотворения, техният остър разобличителен тон; тези стихотворения са отговаряли на неговите възгледи за обществените задачи на поезията.

Възникват още редица въпроси при разглеждането на „Песни и стихотворения“. Трябва да се отбележи, че на заглавния лист е написано: „Книжка първа“. Очевидно двамата автори — или само Ботев — са имали намерение да издадат и втора книга. Те са разчитали на успех — в България е съществувала твърде голяма традиция за издаване на „песнопойки“, приемани добре от читателите. Безспорно книжката на Ботев и Стамболов се отличава основно от многобройните песнопойки, изпълнени със сантиментални или дидактични песни и стихотворения, но авторите-издатели добре са познавали настъпилите промени в съзнанието на народните маси — новото време на революционен кипеж и на високо политическо настроение е изисквало и нови песни. Оттук и яркият революционно-патриотичен характер на съдържанието на книгата; поради мъжествения си стил в това отношение не се приема като изключение дори и поместеното Ботево стихотворение „Ней“.

Втората книга не излиза поради настъпилите събития през пролетта на 1876 г. и поради смъртта на Хр. Ботев.

Заслужава специално внимание подборът на Ботевите стихотворения. Ботев е поместил 16 свои творби, от които 15 са били публикувани преди това, а „Ней“ се обнародва за първи път. Изоставени са стихотворенията „Хайдути“, „Защо не съм“ и „Послание“. Не е трудно да се открият причините за тяхното невключване: Ботев вероятно е сметнал „Послание“ за по-слабо стихотворение; „Защо не съм“ е имало характер на стихотворен фейлетон, актуален за времето, когато е бил обнародван (в „Будилник“ от 1873 г.); поемата „Хайдути“ е била незавършена. Ботев е срещнал още една трудност — със стихотворението „Борба“. За първи път то е обнародвано в „Дума“ от 1871 г. — без последните десет стиха, поради което под текста е отбелязано „Следва“. Обаче „Дума“ спира и Ботев не написва продължението. Когато през 1875 г. събира творбите си, за да ги помести в „Песни и стихотворения“, той

се връща към незавършената „Борба“ и написва продължението — от „Тъй върви светът. Земя и робство на тая пуста земя царува“ нататък. Завършекът е наистина силен, но е очевидно, че първоначалният Ботев замисъл е изисквал по-обширно разгръщане на втората половина. Променен е основният поетически тон на стихотворението, до известна степен и неговата художествена цялост, но идейната му монолитност — въпреки лаконичния израз — не е нарушена.

В „Песни и стихотворения“ не е поместено стихотворението „Обесването на Васил Левски“, защото е написано по-късно. Изоставени са и посвещенията при по-раншните обнародвания („Делба“ на Л. Каравелов, „Пристанала“ на Мария или Минка Ив. Горанова, „Борба“ на Богдан Ив. Горанов).

Интересна е и подредбата на стихотворенията. Ботев не е спазил нито хронологическия, нито тематичния принцип. Книжката се открива с „На прощаване“; следват „До моето първо либе“, „Делба“, „Елегия“, „Майце си“ и т. н.; на последно място е „Ней“. Трудно е да се намери ключът на тази подредба. Струва ми се, че Ботев е пожелал да постави в началото две силни стихотворения, които имат характер на ярък идейно-поетически манифест („На прощаване“, „До моето първо либе“); по обясними причини „Ней“ попада в края. Що се отнася до подредбата на останалите стихотворения, вероятно Ботев се е старал да избегне тематичното монотонние, поради което е предпочел редуването на творби с различен тематичен и образен строеж („Хаджи Димитър“ се намира между „В механата“ и „Моята молитва“, „Пристанала“ — между „Странник“ и „Борба“, „Патриот“ съседствува с „Ней“ и т. н.). В същност тук „разнообразието“ е само външно, защото всички Ботеви творби са дълбоко свързани помежду си и представят удивително художествено единство.

Заслужава да се подчертае друга особеност на книжката „Песни и стихотворения“ — посочената вече взискателност, проявена от поета. Тя се вижда не само при подбора на стихотворенията, но и в извънредно грижливата подготовка на текста. Ботев е прегледал внимателно всички поместени стихотворения. Четири от тях са били печатани по два пъти преди това („Майце си“ — 1867 и 1870 г.; „Към брата си“ — 1868 и 1870 г.; „Елегия“ — 1870 и 1871 г.; „Делба“ — 1870 и 1871 г.), а останалите по един път (с изключение на „Ней“, което се обнародва за първи път). Всяка нова публикация представя и нова редакция. Включвайки ги в „Песни и стихотворения“, Ботев е подложил на сериозна обработка твор-

бите си и им дава окончателен вид. Тук няма да анализирам поправките, които е направил, защото нашата наука се е занимавала многократно с този въпрос. Ще изтъкна само, че тези поправки показват по убедителен начин творческата зрелост на поета. Достатъчни са няколко примера от първите две стихотворения в книжката, за да се види колко умело Ботев е усъвършенствувал текста. В първата редакция на „На прощаване" стои: „на моите братя немили", във втората е намерил по-конкретен, по-точен и по-силен в смислово и емоционално отношение израз: „на моите братя невръстни". Подобни са и следващите примери: „дето нас млади пропъди" (I ред.) — „дето нас млади прокуди" (II ред.); „ти излез, майко, та слушай" (I ред.) — „ти излез, майко, послушай" (II ред.); „и к'кви съм думи издумал" (I ред.) — „и какви думи издумал" (II ред.) и др. Също така сполучливи са поправките в „До моето първо либе": „и сърце веч в злоба обвито" (I ред.) — „и сърце зло в злоба обвито" (II ред.); „кой глас ще ги викне, запее" (I ред.) — „кой глас ще ми викне, запее" (II ред.); „що любя и за що милея" (I ред.) — „що мразя и защо милея" (II ред.) и др. Дори тези няколко примера показват поетическото умение на Ботев да потърси по-свеж езиков израз, да намери по-точно емоционално състояние, да открие по-дълбок идеен смисъл, да засили художественото въздействие. Особено интересна е в това отношение работата върху текста на „Майце си", където Ботев изоставя много от измененията, направени във втората редакция (вероятно от ръката на Л. Каравелов при публикуването на стихотворението във в. „Свобода"), и създаде нова редакция, което е безспорно и високо поетическо постижение.

Вижда се, че книжката „Песни и стихотворения" не е механично събиране на стари, вече публикувани творби, но представя нов етап в литературната работа и творческото развитие на Хр. Ботев. Отново се проявява изключителният талант на поета, отново блясва на хоризонта на българската поезия неговата голяма звезда. Защото малката книжка „Песни и стихотворения", която в съзнанието на поколенията справедливо се свързва преди всичко с името на Ботев, въплъщава в себе си най-високото постижение на българската възрожденска поезия, представя поетически връх, който говори за художествения гений на българския народ. Тя отразява не само богатия творчески свят на един велик поет; в нея бие пулсът на едно решително революционно време, превръща се във велик символ на поезията и на надеждата, на творческия гений и на неотвратимия път към свободата.

БУКУРЕЩ И БЪЛГАРСКАТА ВЪЗРОЖДЕНСКА ЛИТЕРАТУРА

Букурещ и българската възрожденска литература — това означава почти цялата история на българската литература през XIX в. до Освобождението на България. Следователно съвсем е ясно, че в един кратък доклад не е възможно да се обхване богатият материал, който ни дава тази тема, нито може да се изчерпят всички въпроси, които възникват във връзка с мястото на Букурещ в историята на българската литература. Това не може да стане и по друга причина — голям брой конкретни явления не са проучени и осветлени. Тук ще поставя само някои общи и методологични въпроси.

1. Касае се преди всичко за една литература, която се развива в *емиграция*. Такава е съдбата на българската литература от края на XIV в. нататък, след рухването на Втората българска държава. През XV и XVI в. множество български книжовници емигрират в Сърбия, Румъния и Русия и там продължават традициите на Търновската книжовна школа. През XVII и XVIII в., особено след Чипровското въстание, българските писатели-католици живеят и работят главно в Италия, Хърватско, някогашната австрийска империя. В края на XVIII и през XIX в., когато се разгръща нашето национално възраждане, българската литература има своите средища в Света гора и Виена, Будапеща и Атина, Нови Сад и Белград, Одеса и Москва, Букурещ, Браила, Галац и Брашов.

Литературата, създавана в емиграция, не е рядко явление в световната култура. Това явление е характерно преди всичко за периода на робство и политически гнет. То е познато и на Балканите (Гърция, Албания и др.). Много ярък пример е развитието на полската литература през XIX в. — времето на голямата емиграция, когато от поробена Полша литературните центрове се пренасят във Франция, Швейцария и Италия; в емиграция разцъфтява геният на Мицкевич, Словацки, Красински и Норвид.

Развитието на литературата в емиграция изисква едно условие — съществуването на емиграция, на емигрирало население, на съответни национални колонии. Тъкмо такъв е случаят и с българската литература. Литературен процес се създава там, където съществува българска среда. В Румъния тази среда се представя от многохилядни стари и нови преселници, които обикновено населяват цели села или отделни квартали (махали) в градовете. Ето къде трябва да се търси опората на духовния живот и атмосферата, в която се развива литературата.

За да се види ролята на Букурещ като български литературен център през XIX в., достатъчно е да се припомнят имената на писателите и културните дейци, които са преминали през този град през XIX в. Сякаш цяла литературна България е живяла, учила се, работила и шетала из Букурещ — от Софроний Врачански до Иван Вазов. Тук са били Дим. Попски и Георги Пешаков, Никола Пиколо и Ат. Богориди, П. Берон и В. Априлов, В. Ненович и П. Сапунов, Д. Чинтулов и К. Огнянович, Н. Рилски и Ив. Богоров, Ан. Кипиловски и Ив. Селимински, Сичан Николов и Мих. Кифалов, Н. Геров и Братя Мустакови, Г. С. Раковски и Д. Войников, Ив. Касабов и П. Кисимов, Иван Добровски и К. Цанков, Ив. Мънзов и „съзвездието" Блъскови, Бачо Киро Петров и Ст. Стамболов, Т. Пеев и С. С. Бобчев, Л. Каравелов и Хр. Ботев. По улиците на Букурещ се е движил великият Васил Левски.

Няма друг град през епохата на Българското възраждане, който да е събрал цвета на българската литература, журналистика, наука и политика. Букурещ може би има само един съперник — Цариград.

С какво е привличал Букурещ българската интелигенция през XIX в.?

Разбира се, има значение бързото развитие и напредъкът на града, европеизирането му в строителство и сгради, което го издига над османските градове, познати на българина (не случайно наричали Букурещ Кючук-Париж). Макар и бавно да смъквал ориенталската си одежда (това отбелязва Н. Геров през 1846 г.), Букурещ с външния си вид — сгради, оживени улици, театър, търговия и т. н. — правел силно впечатление на българина. Ориенталското се чувствува дори през 70-те години. С. С. Бобчев пише през 1876 г.:

„Подир пладня, в три часа, ний бяхме в Букурещ. Слава богу! Тук не ни търсеха пашпорти. Когато влязохме в града, аз съгледвам, че Букурещ е опазил нещо ориенталско, което смесил с европейското. При хубавите и богатите здания, при градините, при театра, пасажите и магазините и пр. стояха

продавачи и продавачки на разни вещи, които ви напомнюват цариградските Ески Джумая, Першембе пазар и Безистена."

Но Букурещ преди всичко изненадва българите със своето европейско устройство. Бачо Киро Петров, който предприема през 1872 г. поредното си пътуване — този път за Букурещ, пише в наивните си стихове:

Букурещ е чудесна направа,
в него чиляк зачуден остава.
Светят кубета по черковите —
всичките са все с куршум покрити,
улиците му прави, не са разкривени,
с дребни камъни са добре наредени
по всичките разходи и мегдани
има вода и чудни шадравани...
И макина има, що газ разпроважда,
и друга има, що вода изважда
от реката там, от Думбавица —
вода има във всяка улица.

Вазов, в чието ранно поетическо развитие Румъния е изиграла много важна роля, започва своето стихотворение „Българинът в Букурещ" (1871) със следните строфи:

I

Букуреще чудни,
о, боерски град,
шумен, многолюдни,
хубав и богат.

Тебе тука лея
ситни стихове,
тебе, граде, пея
в тия часове.

Всичко в теб се пери
сред шум, трясък, бой
и въздух трепери
в Поду Могошой.

II

Ето че се спира
странник удивлен,
гледа и се взира
смаян, заглушен.

Гледа непознати
вещи, чудесии,
среща все брадати
хора с паралии.

В лавката кристални
скъпотии лъщат,
в улици безкални
каляски трещат...

Малко по-късно Вазов още по-силно подчертава европейския блясък на Букурещ в шеговития си разказ „Увеселителен влак": „Гърмежът на улиците, високите здания на румънската столица, богатите магазини, разкошните накити на жените, върволякът, движението, картината на непознатото и необикновеното зашеметиха госпожа Туркулова."

Разбира се, Вазов познава и другата страна на медала, защото в спомените си неведнъж говори за тъмна, студена стаичка на ул. „Intrarea Rosetti" която обитава през 1876—1877 г., или за неприветливата квартира на Л. Каравелов на ул. „Мошилор".

За българите обаче Букурещ през XIX в. е преди всичко културен, икономически и политически център, който неотразимо ги привлича. Тук се намират добре уредени училища, на първо място — Елинската школа (т. нар. Бейска академия), която дава на гръцки език широка съвременна просвета. Тук Софроний праща да се учат своите внуци (по-късните Богоридиевци, които играят голяма роля в Османската империя). В Елинската школа, която в началото на XIX в. под директорството на модерния енциклопедист Конст. Вардала бележи истински разцвет, придобиват образованието си големите български учени д-р Н. Пиколо и д-р П. Берон. От Букурещкото медицинско училище, към което по едно време се насочва и младият Ботев, излизат мнозина от първите български лекари. От Букурещкия театър взимат уроци актьорите от трупата на Войников и самият Войников.

Примерите могат да се увеличат, но аз искам отново да цитирам С. С. Бобчев, защото през 1876 г. той посочва най-важното, с което Букурещ привлича българите: „Букурещ е град, дето във всяко време се е развивала идеята за националното и политическото въздигане на наший народ. Първите агитатори на Балканский полуостров имали са своето седалище в Букурещ. Кому не са известни първите подвижници на елинската свобода и независимост, братята Ипсиланти, които са се впуснали в дело из Букурещ?..."

Една историческа справка би потвърдила думите на Бобчев и би разширила нашите знания за големите политически движения и революционни актове, които се развиват в Букурещ през XIX в. Наистина тук българите намират условия за свободно политическо развитие, за развитие на българската политическа мисъл и националноосвободителното движение. Още в началото на века Софроний и неговите съмишленици оттук правят опити за освобождението на България, използвайки руско-турските войни; тук през Кримската война се събират български доброволци, а през 60-те години се настанява Раковски и разработва своите големи политически планове. В Букурещ се основават тайните български освободителни организации, тук се издават революционните вестници, тук се основава Българският революционен централен комитет, ръководен от такива титани на политическата борба като Левски, Каравелов и Ботев. В Букурещ Ботев организира своята чета и от Букурещ тръгва, за да осъществи революционния си лозунг „Свобода или смърт!“ През 70-те години Букурещ е център на социалистическата мисъл, тук са намерили убежище емигранти от Русия, Полша и други страни, емигранти, свързани със западните социалистически центрове. Българските революционери (особено Ботев) са техни съмишленици и братя. Тук, в Букурещ, се срещат през 70-те години и представителите на поробените славянски народи (чехи, поляци, българи, сърби, черногорци и др.); тук се образува Славянската дружина, в която нашият Ботев дейно участвува. Не случайно в 1870 г. Ив. Добровски възстановява своето „славянофилско“ списание „Мирозрение“ именно в Букурещ.

Заслужава специално внимание въпросът за икономическото положение на българските преселници в румънските княжества и особено в Букурещ, за тяхното участие в стопанския живот на помешчическо-капиталистическа Румъния. Не се наемам да разглеждам този въпрос; само искам да изтъкна, че в Букурещ българите имат твърде голямо относително тегло във финансовия капитал, в търговията и занаятчийството. Не е безинтересно тяхното обитаване в някои от централните търговско-занаятчийски улици в града.

И най-сетне още един въпрос: за българите през Възраждането Букурещ е неосъществената проекция на развитието на българската материална култура, ако османският удар в края на XIV в. не бе турил край на българската държава и не бе издигнал варварски прегради срещу контактите с европейската цивилизация. Тук не говоря за духовната култура,

понеже нейната основа и нейната структура е винаги по-сложна, по-специфична, по-„индивидуална“ (в народностен смисъл), макар че паралелът в края на краищата важи и за нея. Румънската архитектура на XVII и XVIII в., имаща общ извор с българската средновековна култура, продължаваща някои от нейните традиции, е будела особен трепет у нашите възрожденски българи. В чудесните старинни църкви на Букурещ, в дворците в неговите околности и т. н. те са съзерцавали онова, което българският народ по законите на историческото развитие неизбежно е трябвало да има, но безвъзвратно е загубил.

2. **Важна предпоставка за създаване на български литературен живот в Букурещ** са печатниците и българските периодични издания (списания и вестници). През интересуващия ни период български книги се печатат в 23 печатници; не са известни печатниците, в които са отпечатани 7 книги.

Печатниците по своите собственици са български и румънски. В Букурещ има 10 български печатници; между тях са и печатниците на Л. Каравелов и Хр. Ботев. От румънските печатници най-дейни са печатниците на Йосиф Копайниг, Захария Каркалеки, Ст. Расидеску, К. Радулеску, Д. Иванеску. Първите български книги са печатани в Букурещ още през 20-те години. От 1825 до 1877 г. са отпечатани към 220 книги и периодични издания. Ще отбележим някои от тези книги:

Буквар за поучение на юношеството (1825);

П. Сапунов: „Новий завет“ (1828); „Историята на славенобългарския народ из историята на г. Раича“ (1844); „Началное учение человеком“ (1845) и др.

М. Кифалов: „Превод на царския хатишериф“ (1839); „Заради возрождение новой българской словестности (1842).

Хр. Сичан Николов: „Месецослов или Календар вечний“ (1840, II изд. 142); „Болгарска аритметика“ (1845).

Ив. Андреев Богоров: „Първичка българска граматика“ (1844).

П. Берон: „Рибен буквар“ (II изд. 1841, III изд. 1846).

Н. Рилски: „Таблици взаимноучителни“ (II изд. 1848); „Краснописание“ (1837); „Новий завет“ (III, IV, V изд. — 1853, 1857, 1859).

П. Р. Славейков: „Басненик“ (1852); „Песнопейка“ (1852); „Смесна китка“ (1852).

Г. С. Раковски: „Български вероизповеден въпрос с фанариотите“ (1864): „Българските хайдути“ (1867); в. „Бъдущност“ (1864); „Българска старина“ (1865) и др.

Л. Каравелов: голям брой оригинални и преводни произведения и библиотеки; в. „Свобода“; в. „Независимост“; сп. „Знание“.

Хр. Ботев: в. „Будилник“ (1873); „Знаме“ (1874—75); „Нова България“ (1876); „Песни и стихотворения“ (1875); преводни книги и календари.

Ив. Вазов: „Пряпорец и гусла“ (1876); „Тъгите на България“ (1877); „Избавление“ (1878).

Тук не се споменават книгите на Хр. Павлович, Найден Иованович, Р. Попович и др.

Би било интересно да знаем броя на разпространените български книги в Букурещ. Косвено можем да съдим по поместваните в самите книги списъци на спомоществователите. Така в Букурещ от 1825 до 1875 г. са се записали спомоществователи за 6937 екземпляра книги; средно в града са се купували 140 български книги годишно. (Данните са взети от *М. Стоянов,* Възрожденска книжнина, т. I, София, 1957).

Внушителен е броят на периодичните издания. През интересуващия ни период в Букурещ излизат 27 български списания и вестници. Редактори на тези издания са най-добрите български журналисти през Възраждането: П. Р. Славейков, Г. С. Раковски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, К. Цанков, Ив. Богоров, Ив. Касабов, Ив. Мънзов, Ив. Добровски, Д. В. Хранов, С. С. Бобчев, Р. Ил. Блъсков и др. Ето списъка на тези издания:

„Смесна китка“ (1852), „Бъдущност“ (1864), „Бранител“ (1864), „Българска старина“ (1865); „Народност“ (1867—1869), „Тъпан“ (1869, 1870, 1875), „Отечество“ (1869—1871), „Свобода“, „Независимост“ (1869—1874), „Училище“ (1870, 1874), „Мирозрение“ (1870), „ Libertatea “ (1871), „Просвещение“ (1872), „Таралеж“ (1872), „Будилник“ (1873), „Възток“ (1874), „Ступан“ (1874—1875), „Знаме“ (1874—1875), „Градинка“ (1874—1875), „Знание“ (1875—1876), „Balkanul‘ (1875), „Балкан“ (1875), „Нова България“ (1876), „Стара планина“ (1876—1877), „ L’étoile d’Orient “ (1876), „Секидневний новинар“ (1877), „Българин“ (1877), „Славянско братство“ (1877—1878).

Анализът на този списък е твърде интересен. По броя на периодичните издания на Букурещ съперничи само Цариград. Първо място заемат вестниците с ясно изразен политически характер: „Бъдущност“, „Бранител“, „Народност“, „Отечество“, „Свобода“, „Независимост“, „Знаме“, „Нова България“, „Стара планина“ и др. Прави впечатление разнообразието на изданията: литературни („Смесна китка“, „Знание“); педагогически („Училище“, „Градинка“); стопански („Ступан“); ху-

мористично-сатирични („Тъпан“, „Таралеж“, „Будилник“); исторически и филологически („Българска старина“); на чужди езици („Libertatea“, „Balkanul“, „L'étoile d'Orient “). В Букурещ излиза първият български всекидневник („Секидневний новинар“, 1877), редактор И. П. Адженов.

Трябва да се изтъкнат още няколко обстоятелства. В Букурещ излизат най-важните български революционни вестници — вестниците на Раковски, Каравелов и Ботев. Те упражняват огромно влияние върху българската общественост — за нейното мобилизиране за политическа дейност. Тези вестници проникват по нелегален път вътре в България и се четат с увлечение. В тях е отразена най-високата обществено-патриотическа и философска мисъл у нас през онзи период.

Важно е да се отбележи и друго обстоятелство: широкото място, което заемат в периодическите издания художествената литература и литературната критика. Голям брой от списанията и вестниците се редактират от писатели (Славейков, Раковски, Каравелов, Ботев, Богоров, Ил. Р. Блъсков, Стамболов). Периодичните издания от този тип предоставят на литературата големи възможности — като място за литературни материали, литературни дискусии, художествена изява на писатели — и дават силен тласък на развитието на литературата.

3. Пристъпваме към разглеждане на самата литература, генетически свързана с Букурещ. Веднага трябва да направя две предупреждения: първо, тази литература не може да се разглежда сама за себе си, откъснато от българския литературен живот в други румънски градове (Браила, Галац, Брашов), и, второ, тя живее не като литература на изолиран етничен остров (каквато е до голяма степен литературата на банатските българи), а в контекста на целокупната българска литература, тя е най-тясно свързана с общия литературен процес. По език и основно съдържание тя е литература обособена национално, литература на българската емиграция и не се включва в развойно-историческите рамки на страната, в която се развива, т. е. в историята на румънската литература. Този факт има важно методологично значение: литературата на българската емиграция в Румъния нито изхожда от румънската литература, нито се влива в нейното развитие. Това, разбира се, не значи, че не съществуват връзки между двете литературни формации, връзки генетически, контактни и типологически, които заслужават да бъдат проучени. Тези връзки могат да бъдат видени в още една сфера — в общобалканска и югоизточноевропейска сфера.

Особено интересен е въпросът за отношението на частта (микрорайона) към цялото (макрорайона). В микрорайона (в случая — в българската литература, свързана с Букурещ) се появяват специфични черти, които обаче хвърлят светлина върху цялото. Това оправдава изучаването на литературните микрорайони.

Трябва да бъде решен и въпросът за периодизацията. Литературата, свързана с Букурещ, има два периода: а) просвещенски — през първата половина на XIX в., и б) революционен — след Кримската война до Освобождението на България. Това разпределение ни помага по-лесно да включим литературата на емиграция в общата периодизация на историята на българската възрожденска литература. (Общата периодизация е известна, за да не става нужда тук да я повтарям.) Названията не са окончателни, защото не определят точно двата периода. Те са образувани по предимството на литературния материал и съвсем не изключват просветителските моменти в периода след Кримската война. Най-общо действително двата периода отразяват основното съдържание на българската възрожденска литература — устрем към просвета и борба за свобода. Но развитието на литературата не може да се определя само по грубия, външния критерий на съдържанието; то има и своите вътрешни, специфични художественостилови и други особености, които трябва да се проучат.

Струва ми се, че в края на своята автобиография Софроний Врачански много добре определя задачите на писателя и на литературата на емиграция. Изгубил надежда да изпълни своя граждански и патриотичен дълг в разореното си отечество, той е решил да изкупи своето „бягство“ чрез литературен труд: „Затова се трудя и аз сега денем и нощем да изпиша няколико книги по нашему българскому язику, та ако не би возможно мене да сказувам им сас уста моя да чуят от мене грешнаго някои полезное поучение, а поне да прочетут писание мое и да оуползуется.“

По същия начин идват в Румъния да изпълнят своя дълг към България с литературен труд Раковски и Т. Пеев, Войников и Друмев, Каравелов и Ботев, Вазов и Стамболов, но те, както и Софроний, прибавят още нещо съществено: политическата дейност, която често се превръща в героична и трагична лична съдба (Раковски, Каравелов, Ботев). Първият пример е дал Софроний: в Букурещ той се оформя като политически представител на поробения български народ, за което свидетелствуват неговата дейност по време на Руско-тур-

ската война през 1806—1812 г. и патриотичният позив към българския народ. По този начин се утвърждава обществената и гражданската функция на българската възрожденска литература, една от най-отличителните нейни черти.

Когато се оценява мястото на Букурещ в историята на българската литература през XIX в., не може да не се изтъкнат значителните творби, които са създадени или обнародвани в този град. Значителността на творбите ще определи конкретният анализ. Тук само ще набележа главните постижения.

Софроний Врачански завършва в Букурещ през 1809 г. пълния превод (в същност преработка на оригинала) на съчинението „Гражданское позорище“ и окончателно оформя текста на „Кириакодромион, сиреч Неделник“, отпечатан в Римник в 1806 г. Оттук той отправя поканата до „благороднейшите и честиейшите търговци“ и произнася известните думи: „Работа ест еднаш да буде начало“. В Букурещ Софроний написва една от най-забележителните творби на новата българска литература „Житие и страдания грешнаго Софрония“ — творба, която отдавна е очаровала българския читател, а през последните години получи голяма популярност в чужбина. С нея Софроний поставя началото на новата българска проза.

В Букурещ, в Бейската академия, П. Берон се запознава със съвременните педагогически идеи, което му позволява да напише бележития „Рибен буквар“. Тук Неофит Рилски, изпратен от Вас. Априлов, усвоява новата взаимноучителна метода и подготвя „Взаимноучителните таблици“, а самият Априлов се занимава с научна работа и издава в отделен том влахо-българските грамоти. В Букурещ излиза и „Първичката българска граматика“ на Ив. Богоров, която представя важен момент в развитието на науката за българския език.

Чрез три книги, издадени в 1852 г. в Букурещ, П. Р. Славейков за пръв път се манифестира като поет. „Песнопойка“, „Басненик“ и „Смесна китка“ показаха безспорното дарование на младия даскал, което през следващите години ще бъде в центъра на българската литература и култура.

В началото на 60-те години Раковски в Букурещ продължава блестящата си публицистика, разширява научните си занимания, подготвя плановете си за освобождение на България, написва трудовете си върху черковния въпрос и българското хайдутство.

Дейността на Л. Каравелов в Букурещ представя цяла епоха в нашата политическа и културна история. Тук той издава „Свобода“, „Независимост“ и „Знание“, пише стихотво-

ренията си, създава най-добрите си фейлетони, написва пътеписите си, оформя белетристичното си творчество. Прави преводи, урежда научно-популярна библиотека, пише драмата „Х. Димитър Асенов“, разгръща голяма издателска дейност. В букурещките му вестници и „Знание“ се появяват „Горчива съдба“, „Дончо“, „Хаджи Ничо“, „Войвода“, „Турски паша“, „На чужд гроб без сълзи плачат“, „Богатият сиромах“, „Записки за България и българите“, серията фейлетони „Знаеш ли ти кои сме?“, „Главчо“, „Слава“, „Маминото детенце“, „Извънреден родолюбец“ и др. Някои от тези творби са излизали и по-рано (на български и руски), но новото им публикуване ги свързва с „букурещкото“ творчество на Каравелов.

В Букурещ разцъфтява талантът на Хр. Ботев. Той прекарва тук последните години от живота си; тук се разкрива пълно както големият журналист, така и неповторимият поет. Няма да изброявам творбите, написани в Букурещ. Достатъчно е да се спомене, че тук излиза неговата книга „Песни и стихотворения“, която запечатва образа на поета в съзнанието на съвременниците и на поколенията. Темата „Ботев в Букурещ“ може да бъде предмет на специална монография и да доведе до нови осветления на личността и живота на поета, ако бъде проучена подробно атмосферата на града и като външен бит, и като духовна култура, и като тясно съпоставена румъно-българска действителност. Богат материал съществува например в тогавашния български печат, който не е използуван достатъчно в това направление.

Най-сетне, без да изчерпвам всички литературни факти, не мога да не посоча делото на Вазов. Изоставям въпроса за ролята, която играе румънската култура при поетическото му оформяне. Искам само да изтъкна, че в Букурещ той написва цяла редица стихотворения, особено през 1876—1877 г., които още тогава му определят безспорно място в българската поезия. Тук той изпитва и благотворното влияние на Ботевата поезия. Преживяванията му в Букурещ са свързани с две големи събития — Априлското въстание и Освободителната война. В предговора на „Пряпорец и гусла“ Вазов отбелязва: „Нашата българска муза в днешно време не може да бъде освен жаловита, а за дълго йоще тая жаловитост ще вее на нейните песни, защото задълго няма да заздравеят раните на България.“ А в писмото си до Сп. Вацов от 25. IV. 1877 г. пише: „Войната вече е обявена! Светите наши желания се изпълниха! Какъв възторг за нас, брате! Скоро ще бъда и аз

един от ония, които ще стъпят в свещената България!“ Това са и основните настроения в трите поетически книги, които Вазов издава в Букурещ през 1876—1878 г.

Казаното дотук не представя пълната картина на българския литературен живот в Букурещ, нито дава нейната жанрова характеристика, а отбелязва само върховите постижения.

Изниква обаче друг важен въпрос — за връзките между българската и румънската литература през XIX в., за ролята на румънската литература за възникването и развитието на българската литература на емиграция — от Софроний Врачански до Ив. Вазов.

Няма никакво съмнение, че българските писатели са познавали съвременната румънска литература. Това важи особено за онези, които са се родили в Румъния и тук са израснали (Д. Великсин), за комедиописците като Д. Войников и Т. Пеев, за стихотворствуващи местни дейци като д-р П. Протич и А. Франгя, но също така и за Раковски, Каравелов, Ботев и Вазов, които са прекарали достатъчно дълго време на румънска земя, за да овладеят румънския език. Мисля, че досегашните изследвания на румъно-българските литературни отношения през Възраждането са доказали това (като се почне от М. Димитров, Н. Трайков, П. Константинеску-Яш, П. Христофоров, В. Келяру и се стигне до новите изследвания на К. Велики, Л. Фотиаде, Ил. Конев, П. Бояджиев и др.). Богат материал за контактологични изследвания дават фактите на двуезично литературно творчество (Г. Пешаков, Д. Великсин и др.). Най-сетне българо-румънските литературни отношения имат и своя типологичен аспект — особено в областта на поезията, драмата, сатирата, литературните направления и художествения метод. Достатъчно е да се даде един пример: типологическата съпоставка между Ботев и Еминеску (Ил. Конев направи опит в това отношение). Сравнителните и типологическите проучвания на българо-румънските литературни отношения водят до решаване на големия въпрос за мястото на българската национална култура в балканския и европейския литературен процес.

Това е една научна проблематика, все още недостатъчно разработена, толкова недостатъчно като събран фактически материал и научен анализ и коментар, че ние — колкото и парадоксално да звучи — понякога изобщо почваме да се съмняваме в съществуването на по-преки литературни връзки и лични контакти особено между румънските и българските писатели в Букурещ през 70-те години. Какво по-точно са знае-

ли Каравелов, Ботев и Вазов за румънската литература, кои румънски автори са чели, имали ли са лични контакти с румънските литературни среди? Трябва да се припомни още нещо: твърде малко са преводите от румънската литература.

Едно е вярно: наличността на голяма българска емиграция в Румъния и Букурещ, близостта на родината с нейните палещи въпроси, големите национални събития — освободителното движение, организирането на революционна партия, Априлското въстание, Освободителната война, специфичните проблеми на българското политическо и социално всекидневие, огромните материални затруднения — всичко това ангажира изцяло вниманието на българските писатели и до голяма степен ги изолира от румънската културна атмосфера. То води до своеобразно национално културно самозадоволяване.

Това е една теза, на която повече няма да се спирам. Поставям я по-скоро като предизвикателство за нови научни изследвания и нови размисли.

Последният въпрос е образът на Букурещ в българската литература — от Н. Геров до Каравелов, Ботев и Вазов. Материалът, с който разполагаме, е много интересен; трябва да се издири и нов материал — във вестници и списания, в писма и документи, печатан и архивен. И този въпрос може да бъде тема на специално изследване. Какъв голям интерес представя, можем да се убедим, ако надникнем във фейлетоните на Ботев и Каравелов и в богатото белетристично творчество на Л. Каравелов, в мемоарните произведения на Ив. Вазов, Т. Пеев и др.

Направеният дотук преглед показва по безспорен начин, че Букурещ през епохата на българското национално възраждане представя един от най-оживените и най-важните центрове на българската литература, че тук живеят и творят най-значителните български възрожденски писатели, че с Букурещ са свързани и крупни писатели и дейци отвъд Дунава, като Неофит Рилски и П. Р. Славейков.

За да може всичко това да се извърши, има един важен факт, който българският народ никога не бива да забравя — гостоприемството на румънската литература, румънския народ, румънското общество, румънската държава. Това гостоприемство създава необходимите условия за обществена и творческа работа и за политическо и културно развитие. За това гостоприемство имаме само една дума — дълбоката признателност.

Искам да приведа само едно свидетелство — разказа на

Ив. Вазов „Улица „Братиано“ (в сборника „Пъстър свят“). Разказът засяга 60-те години на миналия век и предава спомените на Киряк Цанков, „стар заслужил деятел на нашето революционно дело в Румъния“. През септември 1900 г. К. Цанков разказва на Вазов за своята аудиенция у румънския пръв министър Йон Братиано:

„Изпращането чети в Турция беше донесло много главоболия на тогавашния кабинет. Братиано горещо съчувствуваше на българите и гледаше през пръсти на революционната ни деятелност в румънската земя. Заваляха остри ноти от Портата; опозицията, на чието чело беше Карп, сегашният румънски пръв министър, от своя страна люто нападна правителството, че е оставило да стане Румъния огнище на бунтовнишка агитация на българите и с това докарало опасни международни заплитания. Братиано се бранеше, както можеше, от тия удари; но положението му ставаше се по-тежко.

Един ден получих писмо от Ивана Касабов, редактор на „Народност“, из затвора. Обаждаше ми, че го запрели, и молеше да направя, каквото мога, за освобождението му. Веднага отивам у Братиана, с когото се познавах. В антишамбра му намирам много свят. Познавам там влиятелни боери, депутати, журналисти. Повечето от тях ме познават. Давам си картичката на разсилния, но малко надежда имам да бъда приет. Въпреки моето очакване, разсилният иде и ме кани да вляза в гостната стая. След една минута влиза и Братиано през вътрешните врата, поканва ме любезно да седна и ме пита за целта на посещението ми. Разправям му.

„Бъдете спокойни, каза той, затвореният ваш другар ще бъде пуснат утре или други ден. Това затваряне беше една мярка, наложена от обстоятелствата... Видите какви крясъци стават...“

Аз му поблагодарих и станах. Той сам ми отвори вратата и излезе след мене. И като ме изпращаше през тълпата присъствуващи власи, той ми завика:

„Вие, българите, сте безумни хора, вие сте размирници и опасни; вие злоупотребявате с нашето гостоприемство... Пак ви казвам: стойте мирно или ще ви изгоня из румънската земя!“ И лицето му беше така гневно! Аз бях поразен. Пред самите стълби той ми фана ръката за изпращане и пак ми каза разлютено:

„Помнете! Аз ще зема най-крайните мерки против вас, ако не бъдете умни!“ А ръката му така силно, така дружески, така знаменателно стисна моята!

Аз разбрах, че това стискане значеше: „Не вярвайте, каквото ви говоря: Братиано е все ваш приятел!“

На заранта Касабов беше пуснат.“

Мисля, че разказът на Вазов не се нуждае от коментар и аз нямам нищо какво повече да прибавя към него.

1978

II

ИЗ ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

ФОЛКЛОРЪТ И ЛИТЕРАТУРАТА В БЪЛГАРСКОТО ХУДОЖЕСТВЕНО РАЗВИТИЕ

I

Отношенията между фолклор и литература могат да бъдат разглеждани от различни страни.[1] Една от най-интересните е — мястото на фолклора в историята на литературата, или още по-общо — в националното художествено развитие. Тази страна на проблема фолклор — литература ме занимава отдавна; тя е намерила място в някои мои статии: „Фолклорът и историята на българската литература“[2]; „Периодизацията на българската литература в светлината на балканското литературно развитие“[3]; „Фолклор и литература“[4]; „Хайдушките народни песни в развитието на българската литература“[5]; „Между фолклора и литературата“[6] и др. Изхождайки от казаното в тях, ще се опитам да развия по-нататък своите схващания по този извънредно интересен въпрос.

Този въпрос безспорно е свързан и с периодизацията на историята на балканските литератури. Освен своята обща теоретическа страна той има една специфична особеност: в миналото фолклорът е играл извънредно важна роля в развитието на балканските литератури; народно-поетическите традиции на Балканите и днес са още много живи и продължават да участвуват в художествения живот на балканските народи. Не си поставям за задача да решавам въпроса за отношенията

[1] Тук под фолклор ще разбирам словесното народно поетическо творчество.

[2] Сп. „Литературна мисъл“, I, 1957, кн. 6; също в „Литературни въпроси“, 1963, с. 89—118.

[3] La division en périodes de la littérature bulgare, vu á la lumière du devéloppement des littératures balkaniques — Études Balkaniques IV, 1966, pp. 5—13; също в „Из историята на българската литература“, 1969, с. 344—356.

[4] Сборник „Фолклор и литература“, 1968, с. 2—26; също в „Из историята на българската литература“, 1969, с. 250—287.

[5] Из историята на българската литература, 1969, 309—332.

[6] „Български фолклор“, II, 1976, кн. 1, с. 3—12.

между фолклор и литература и литературно-историческата периодизация на общобалканска основа — такава постановка изисква сериозни предварителни изследвания в отделните страни. Ще разгледам проблема с оглед на българското художествено развитие, но съм убеден, че теоретическите и методологическите установки не могат да се различават основно, защото не съществуват такива основни различия и в изследвания материал; не само в общата интерпретация на явленията, но и в конкретните случаи могат да се открият много паралели и аналогии.

II

Извънредно труден е въпросът за отношенията между фолклор и литература по същество, като поетическо творчество. Близостта между тях е безспорна: те отразяват действителността в художествени образи, използувайки образно-художествената функция на езика; те дават художествено познание за света, подчинявайки се на общите принципи на словесното поетическо изкуство; взети съвкупно, представят словесното художествено творчество на човека, играят огромна роля в националното и естетическото възпитание на народите и представят съкровищница на националния език. Изхождайки от тази обща основа на фолклора и литературата, някои учени стигнаха до тяхното пълно отъждествяване и обявиха фолклористиката за част от литературознанието и литературната история. Съветската наука възрази против подобни схващания — Н. П. Андреев през 30-те години, М. К. Азадовски през 50-те години и др.[7] Те защитиха самостойния характер на фолклористиката, основавайки се на специфичните особености на народното поетическо творчество. Те реагираха и срещу друга неправилна тенденция — подчиняването на фолклористичните изследвания на етнографията поради недооценяване на същността на фолклора като изкуство (за съжаление у нас и досега се чуват подобни мнения, които са чисто недоразумение).

За диференциране на фолклора от литературата се посочват моментите, които засягат произхода на фолклорните творби; формите на тяхното разпространение, които водят до постоянни текстови и структурни изменения, до непрекъсната подвижност на текста, до вариантност, превръщаща същест-

[7] По-подробно вж. *П. Динеков,* Български фолклор, II изд. стр. 13—18; Из историята на българската литература, 1969, с. 253.

вуването на фолклорната творба в неспиращ процес; синкретичност на фолклора, неотделимост на словесния текст от музиката, танца, обреда; битова функция и т. н. К. С. Давлетов посочва още една разлика между фолклор и литература: литературата окончателно се е отделила „от другите форми на съзнанието като естетическо отражение на действителността", докато „фолклорът възниква и се развива върху основата на недиференцираното обществено съзнание, значи той не само се съединява много органично с другите идеологически форми, но в художествено отношение се получава разчленение и самостойност на естетическите форми"; оттук и различията в тяхното развитие.[8] Р. Якобсон и П. Богатирьов подчертават структурните различия между фолклор и литература, в „раждането" и „битието" на литературното и фолклорното произведение и т. н.[9] Напоследък бяха изтъкнати и различията между фолклор и литература по отношение на поетиката на художественото време и художественото пространство.[10]

Тук няма да разглеждам всички аргументи, които могат да се приведат в защита на тезата за самостойния характер на фолклора. Трябва да се признае, че действително се касае за два потока в словесното художествено творчество, които в своето развитие влизат в различни взаимоотношения. Заедно с това обаче трябва да се изтъкне, че съществуват множество преходни явления между фолклор и литература — и то през целия процес на историческото им развитие. Тези явления са от различно естество и от различни епохи — от средновековието до съвременността; носят различни названия: „народни книги", „фолклор на средата", „популярна литература", „лубочная литература" и т. н.[11] Преходните явления между литература и фолклор от някои историци и фолклористи се разглеждат като „трета литература" — покрай фолклора (някъде наричан „народна литература") и „високата, учената литература".[12]

[8] *К. С. Давлетов*, Фольклор как вид искусства, М., 1966, с. 347.

[9] *R. Jakobson*, Selected Writings. 4. Stavic Epic Studies. Th Hague—Paris, 1966, с. 16—17; *П. Богатырев*, Вопросы теории народного искусства, М., 1971, с. 369—383.

[10] *Д. С. Лихачев*, Поэтика древнерусской литературы. II изд. Л., 1971, с. 245—277, 385—389.

[11] Вж. *П. Динеков*, Между фолклора и литературата. „Български фолклор". II, 1976, кн. 1, с. 3—12.

[12] *Cz. Hernas*. Potrzeby i badania literatury brukowej. В: O współczesnej kulturze literackiej. I. Wrocław, 1973.

Внимателното разглеждане на тези преходни явления показва, че тяхното развитие е двупосочно: от фолклора към литературата и от литературата към фолклора. Без тази констатация да е съвсем точна, понеже не са направени достатъчно конкретни изследвания, в количествено отношение преобладават фактите на фолклоризация на литературни произведения (начин на разпространение, променливост, вариантност и т. н.).

Заслужават да бъдат отбелязани още две явления. Първото от тях засяга разпространението на фолклорните творби в ново време: от втората половина на XIX в. фолклорните творби имат двойствен живот — в народната среда, неотделимо от музиката, танца, мимиката, обреда, и чрез печатни публикации в сборници, вестници, списания и други издания. В първия случай те запазват своята вариантност, характера на своето „битие", а във втория случай се явяват във фиксиран писмен текст и имат съдбата на литературните произведения. Това положение не се променя от новите изпълнителски форми — радиото, телевизията, грамофонните плочи, концертите на народните ансамбли и самодейните колективи. При все че фолклорът е още живо явление в народната среда, естетическата и възпитателната му функция в процеса на непосредното народно изпълнение са многократно редуцирани. Интересен е фактът, че в ново време писателите влизат в досег с фолклора не толкова в семейството и народната среда, колкото чрез публикациите на народнопоетическите творби. Имаме многобройни свидетелства в това отношение — признанията на Вазов, Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров и др., които говорят за въздействието, което са им оказали сборниците на Братя Миладинови, Ст. Веркович и О. Дозон.

Ролята на фолклорните публикации ще се увеличава непрекъснато, защото ще намалява устното битуване на народното поетическо творчество. Фолклорните текстове все повече ще се фиксират и в това отношение ще се приближават до литературните текстове. Разбира се, това се отнася до традиционния, класическия фолклор, защото новите форми на „народно" творчество (градски фолклор, смесени фолклорно-литературни прояви, самодейност и т. н.) са пълни с неизвестност и никой не би могъл да определи какво ще наследят и дали изобщо те ще наследят класическия фолклор.

По мое мнение пътят от фолклор към литература е неизбежен и неотвратим. Това се вижда добре и от примерите на преминаване на народни творци в литературата — процес, ха-

рактерен за редица националности в Съветския съюз в първите десетилетия след Октомврийската революция. Това е процес от световен мащаб, познат в много литератури. Творби като „Илиада“, „Одисея“, „Песен за Нибелунгите“ безспорно са преминали в историята на литературата и са предмет на литературно-историческите изследвания. Наистина те запазват някои следи на фолклорния си произход (анонимност, съществуването на варианти, особености на поетиката), но тяхното фолклорно битие е прекъснало.

От тоя факт могат да се направят много интересни изводи за бъдещото развитие на фолклористиката и мястото на фолклора в историята на литературата. Това ще доведе до засилване на „литературното“ изучаване на фолклора, до разкриване на неговата художествена същност с методите на литературознанието.

III

Когато се говори за отношенията между фолклор и литература в националното художествено развитие, най-често се изтъкват моментите на взаимни въздействия и взаимни проникания. Що се отнася до историята на българската литература, на първо място се поставя огромната роля, която народното поетическо творчество е изиграло в епохата на националното възраждане при формирането на новата българска литература. Действително най-значителните български писатели на XIX в. до Освобождението са изпитали силното и благотворно влияние на фолклора — от Г. С. Раковски и П. Р. Славейков до Л. Каравелов и Хр. Ботев, при все че първоначално новата градска култура се създава в опозиция на фолклорната, патриархалната селска култура.

В творчеството на отделните възрожденски писатели фолклорът участвува като определена система от художествени принципи. И понеже се касае за най-видните представители на литературното движение през този период, очевидно е, че имаме работа с едно явление от широк мащаб, с една специфична особеност на литературния процес. От проблем за формирането на отделни писатели влиянието на народното творчество се превръща в проблем за формирането на самата литература. При новите обществено-исторически условия литературата руши старите средновековни естетически канони и търси нови идеи, образи и форми, за да изпълни обществената си функция. Вътрешните пружини на този процес се опита

да разкрие теоретически Г. Д. Гачев в интересната си книга „Ускоренное развитие литературы (на материале болгарской литературы первой половины XIX в.)“ (М., 1964). Той разгледа една част от проблема — пътя от фолклорно към разсъдъчно съзнание, който е път към формиране на същинска художествена литература. Другата част от проблема — новата поява на фолклора в литературния процес (в период, когато фолклорното съзнание е преодоляно) не е достатъчно проучена теоретически, дори и върху такъв пример като поезията на Хр. Ботев — въпреки огромната литература, която ѝ е посветена.

Вторият важен момент в отношенията между фолклор и литература представя големият експеримент на писателите от кръга „Мисъл“ в края на XIX и началото на XX в. да оплодят по пътя на фолклоризма съвременната литература и да ѝ предадат дълбоко национален характер. Но заедно с това се поставя още една задача: Пенчо Славейков, П. Ю. Тодоров и П. К. Яворов се стремят да превъзмогнат тясно битовото и върху елементите на фолклора да разрешат големите идейни и художествени проблеми на своето време. Най-видният представител на групата — Пенчо Славейков — сочи като образец примера на Гьоте, а теоретикът ѝ д-р Кр. Кръстев се опитва да представи делото на Славейков, Тодоров и Яворов като продължение на традициите на Ботев (в книгата си „Хр. Ботев, П. П. Славейков, П. Ю. Тодоров, П. К. Яворов“, 1917). Тук няма да оценявам този експеримент цялостно. Най-общо тази линия между двете световни войни следват Й. Йовков, Е. Багряна, А. Каралийчев, Р. Стоянов; с определена демократична насоченост фолклорни елементи навлизат и в революционната поезия през този период (Ламар, Н. Хрелков, Н. Вапцаров).

По-слабо са проучени отношенията между фолклор и литература в средновековието (М. Драгоманов, Й. Иванов, М. Арнаудов, Цв. Романска, Д. Петканова, Н. Драгова, Ст. Стойкова, Св. Николова). Изследванията засягат главно апокрифите, легендите, житията, пословиците; търсят се взаимните докосвания и проникванията с фолклора. Заслужава специално внимание монографията на Б. Ничев „Увод в южнославянския реализъм“ (1971), където обстойно и задълбочено се разглежда специфичната и решаваща роля на фолклора при прехода от средновековна към нова литература у южните славяни. Б. Ничев се спира на баладата и баладното течение като преходно звено между фолклор и литература и търси кристали-

зирането на новите литературни структури в недрата на фолклора. Той разглежда и друг, по-общ проблем — начини на съществуване на фолклорната и литературната творба.

Що се отнася до съвременната българска литература, фактите показват, че фолклорът присъствува с интересни прояви преди всичко в белетристиката. На пръв поглед това присъствие може да се види странно. В теорията на фолклористиката неведнъж е поставян въпросът за историческата и художествената ограниченост на народното поетическо творчество; не е възможно с неговите средства да се отрази сложната съвременна действителност и да се решат „непрекъснато усложняващите се задачи на художественото развитие на обществото“[13]. Анахронизъм е да се реставрират форми за използуване на фолклора, характерни за миналите епохи (напр. фолклоризмът на Н. Геров, П. П. Славейков, П. Ю. Тодоров и др.), нито може да се смята, че фолклорът ще развие втори поток, с ярка стилова окраска в съвременната българска литература. Тези две тенденции са малко възможни в нашия XX в. — век на сложно интелектуално и философско мислене, на видимата тенденция за създаване на ненационална, интернационална, световна художествена тоналност — не като белег на идеологическо единство на света, а като резултат на развитието на техниката, комуникациите, средствата за информация. В някои области тая обща, интернационална тоналност е поразителна, напр. в съвременната архитектура.

В тази обстановка взаимоотношенията между литература и фолклор преминават в по-сложна фаза, получават своеобразно място в творческата лаборатория на писателя. Касае се за потопяване на съвременната проза в естетическия и езиковия опит на народа, защото контактът с фолклора непрекъснато се прелива в контакт с непосредния народен разказ и живата народна реч. Но интересът на писателите преминава границите на поетиката и се насочва към народната митология, защото задачата е да се изследва историята на националната душевност. Резултатите от тези търсения са извънредно интересни в творчеството на Н. Хайтов и Й. Радичков. Отношение към фолклора имат и други съвременни български белетристи (А. Дончев, Г. Стоев, В. Мутафчиева и др.).

[13] *Л. И. Емельянов,* Изучение отношений литературы и фольклора. В: Вопросы методологии литературоведения. М.—Л., 1966, с. 275.

IV

Взаимните влияния и взаимните проникванията не изчерпват отношенията между фолклора и литературата. Трябва да се изтъкне преди всичко, че фолклорът и литературата съжителствуват през всички исторически периоди от живота на българския народ, те съществуват съвместно в една обща система — системата на националното художествено развитие. Съществуват като два потока, които понякога се сближават и докосват, а други път се допълват. Нашите знания за тези два потока не са пълни, поради което не можем ясно да очертаем тяхната история. Огромна част от литературните паметници на нашата страна са унищожени, бели петна съществуват във всички литературни периоди и особено в средновековието. И все пак историята на литературата може да бъде представена попълно в сравнение с историята на народното поетическо творчество; за неговото състояние можем да съдим едва от първата половина на XIX в., когато започва системното му проучване и записване. За предишните векове това мъчно може да стане — поради самата природа на фолклора (устно предаване, липса на фиксирани текстове, изменения, съществуване в многобройни варианти, поглъщане на цели жанрови групи и цикли от нови преживявания и образи, непрекъснато преливане на старо в ново и т. н.). Безспорно много остатъци от вярвания, митически образи, обредни действия и др. ни дават възможност да надникнем и в най-старите периоди от развитието на българския фолклор; повече са данните след XIV в., защото от този момент нататък са запазени исторически, юнашки, хайдушки песни и легенди, които дават възможност за най-общо датуване на известни теми, сюжети и образи. В това се състоят трудностите за следене на паралелното развитие на фолклор и литература с тяхното отношение към действителността, с техните принципи на изображение, с тяхната обществена функция.

Фолклорът и литературата изникват и се развиват върху различна социално-класова основа, имат различни обществени задачи, притежават различни художествени особености и възможности, естетически норми и жанрови форми. Докато литературата изразява мислите и чувствата на един сравнително ограничен кръг, свързан с обществените върхове, фолклорът е дълбоко свързан с народната среда, с живота на народа. Израснали върху различна мирогледна основа, развиващи се в различна социална среда, литературата и фолкло-

рът се срещат главно в низините — там, където живеят апокрифи, разкази, народни жития, легенди. Още по-важно е да се отбележат различията в тематиката и проблематиката. Литературата се насочва главно към големите проблеми на богословието и философията, науката и историята, просветата и езика. Предмет на народното поетическо творчество е многоцветният, обикновеният, всекидневният живот на човека, което не ще рече, че фолклорът е чужд на големите исторически събития, сътресения и образи. Различен е творческият подход, различни са стилът и езикът; дори може да се говори за две различни художествени системи.

Но фолклорът и литературата в своето вековно развитие не се характеризират само с принципа на противоположността; те се подчиняват и на друг принцип — за жанрово допълване, както добре посочи това Д. С. Лихачов по отношение на лириката.[14] Допълването, от една страна, засяга тематиката, а, от друга — редуването като „водеща" идейно-художествена култура през различните исторически периоди. Ще посоча само няколко най-общи момента[15]. Като се изхожда от онова, което е достигнало до нас като фолклорно и литературно наследство, може да се очертае известна закономерност: до края на XIV в. доминират литературните творби — не разполагаме с никакви конкретни произведения на народното творчество и за неговото състояние можем само да гадаем. Националната творческа мисъл се представя от забележителни писатели от произведенията на Кирил и Методий и техните ученици, от книжовния разцвет през Симеоновия век до Търновската школа на Патриарх Евтимий. Обратно, от XV в. нататък литературният живот се развива в обстановката на тежко политическо робство и трябва да преодолява огромни трудности. Той не замира никога, въпреки всичко създава интересни писатели и творби, чрез дамаскинските сборници през XVII и XVIII в. поема посока на демократизация, която проправя пътя на възрожденската ни литература. Но ако хвърлим поглед върху развитието на устното поетическо творчество през тази епоха, картината е съвършено друга: от този период са огромната част от стигналите до нас исторически,

[14] Д. С. Лихачов се спря твърде обстойно на тези въпроси в книгите си: „Поэтика древнерусской литературы", II изд., Л., 1971, и „Развитие русской литературы X—XVII веков", Л., 1973.

[15] Повече подробности вж. в цитираните мои статии: „Фолклорът и историята на българската литература", „Фолклор и литература", „Хайдушките народни песни в развитието на българската литература".

юнашки и хайдушки народни песни, които представят великолепно художествено богатство; те открито и смело дават израз на надеждите и вярата, мъките и страданията, патриотичните мечти и устреми на българския народ. Главно чрез тях се разкрива националната душа, те са основното огниво на националното и естетическото възпитание. Периодът на възраждането отново променя ролите: фолклорът завършва своята възходяща линия към средата на XIX в. и отстъпва мястото си на литературата, която става основният изразител на народните тежнения и естетическите търсения.

Очертавайки тази обща и твърде относителна картина, трябва да отбележим още един момент: с фолклора започва националното ни художествено развитие; в най-ранния, предписмения период от историята на нашия народ (в двете му основни етнически съставки — прабългари и славяни) той представя единственото художествено творчество.

Ясно е, че в многовековното историческо развитие на българския народ въпреки всички противоречия, които съществуват между тях, фолклорът и литературата са две страни на една и съща дейност; в своята съвкупност те представят духовния национален живот през 13 века. Погледнати в паралелното им развитие, те взаимно се допълват: фолклорът разкрива живо, увлекателно, непосредно, многобагрено всекидневния битов живот и историческата съдба на народа, а литературата се домогва да решава големите философски проблеми, дава израз на високите идейни търсения на средновековния човек — в рамките на официалната християнска идеология и в борба срещу нея. Фолклорът и литературата издигат два различни естетически идеала, но в усилията да бъдат осъществени тези идеали българският народ, взет като цяло (в абстрактния смисъл на думата), показва вековния си стремеж към възвишеното и прекрасното.

V

Какви изводи могат да се направят при изложената дотук постановка на отношенията между фолклора и литературата за историята на литературата и нейната периодизация — не само в български, но и в балкански мащаб?

1. Фолклорът и литературата, въпреки паралелното си съществуване, не могат да имат обща история, следователно и обща историческа периодизация. Фолклорът е широко развит в жанрово отношение, многообхватен по тематика, достига ви-

соко художествено равнище и напълно задоволява естетическите потребности на народа, при това в продължителен период от време. Фолклорът и литературата представят два самостоятелни блока в художественото развитие на българския народ. Това важи и за другите балкански народи. Може би далечното бъдеще ще даде друго решение на този въпрос — когато фолклорът загуби своето битие.

2. Това обаче не значи, че взаимните отношения между фолклор и литература нямат никакво отношение към периодизацията на историята на балканските литератури. Тъкмо обратното. Тези отношения са толкова специфични на Балканите, че тяхното място в литературната история е извънредно важно. Периодизацията на българската литературна история трябва да се съобрази с такива факти: доминиращата роля на фолклора от XIV—XV в. до националното ни възраждане; ролята на фолклора при формирането на новите балкански литератури (използуването на фолклора като художествен модел); фолклорът на прехода от стара към нова литература; изменението на художественото съзнание (Б. Ничев обръща внимание на баладното течение, анекдота и сказовото начало); отношенията между фолклор и литература през XX в. (в областта на поетиката, езика и т. н.).

3. В литературната периодизация трябва да бъде отделено място на началото на словесната художествена култура в балканските страни преди появата на писмеността. А тази култура е фолклорна. Тя представя базата, върху която изниква писмената култура, при все че не винаги могат да съществуват преки генетични връзки между тях. Фолклорът формира още в тази начална фаза художествения език. Този период в историята на балканските литератури може да бъде наречен предписмен и предхристиянски.

4. В литературната периодизация трябва да намери място така наречената от полския учен проф. Ч. Хернас „трета литература", т. е. междинните явления между фолклор и литература. Това има особено значение за изследване на социологията на литературата, за проникването на литературата в различните социални слоеве, за ролята на литературата в развитието на масовата и националната култура.

5. Отношенията между фолклор и литература допринасят значително за решаване на един сложен въпрос — до каква степен може да се говори за общност в историческото развитие на балканските литератури. Като предпоставки за това единство обикновено се посочват — върху базата на географ-

ската близост — сходната историческа съдба (дори през няколко века почти всички балкански народи прекарват — не по своя воля — под общ държавен покрив), общото културно наследство (антично, византийско и източно), общото източноправославно вероизповедание, към което принадлежат огромната част балкански народи. Тук заема своето място и фолклорът — като творчество на трудовите народни маси. Както показват сравнителните изследвания, във фолклора на балканските народи се откриват много общи моменти в областта на жанровете: баладата (достатъчен е един пример — студията на Ив. Д. Шишманов за песента за мъртвия брат), юнашкия епос, хайдушките песни, приказките, пословиците и т. н.

Тук не засягам въпроса за турския фолклор поради по-особеното положение на турската култура: тя се явява на Балканския полуостров значително по-късно, след като другите балкански народи са изминали дълъг етап на историческо и културно развитие. Макар и общо изолирана — поради религиозно-мирогледни и политически причини, тя има известни контакти с другите балкански култури.

Ясно е, че фолклорът в живота на балканските народи играе по-широка роля, отколкото може да се предполага, като се вземе пред вид неговата социална база — той прониква във всички социални среди.[16] Неговата обществена и естетическа функция продължава много векове — до най-ново време, и това е твърде специфична особеност в контекста на европейското художествено развитие.

Общността в литературното развитие на балканските народи е много важен факт, който не може да бъде пренебрегван при изграждането на националната история на литературата и евентуално на една обща история на балканските литератури; без съобразяване с този факт не може да бъдат решавани проблемите на периодизацията. А както вече бе изтъкнато, в тази общност фолклорът заема важно място.

Проблемът за взаимните отношения между фолклор и литература се превръща в сериозен критерий при решаване на сложните въпроси, свързани с периодизацията на балканските литератури. Неговото по-дълбоко разбиране неизбежно ще доведе до нови теоретични и исторически търсения и до по-тясно сътрудничество между литературоведи и фолклористи. Бих казал — без фолклористика не може да има литературознание, без литературознание не може да има фолклористика.

1977

[16] Д. С. Лихачов също обръща внимание на разпространението на фолклора във всички обществени слоеве на средновековна Русия; вж. Развитие русской литературы X—XVII веков, М., 1973, с. 44—49.

МИТ И ИСТОРИЯ ВЪВ ФОЛКЛОРА

I

Основната тема на V национален симпозиум по проблемите на фолклора в Ямбол „Фолклор и история“ не е избрана случайно: от една страна, тя е традиционна за българската фолклористика, а, от друга — теоретически е много актуална не само защото е част от големия въпрос за отношението между фолклор и действителност, но защото е свързана с нестихналите и до този момент спорове около историческата школа във фолклористиката.

Началото на българската фолклористика бе поставено през първата половина на XIX в., когато българският народ е все още поробен. Интересът към историята е един от главните белези на събуждането и укрепването на народностното съзнание — от Паисий Хилендарски до Раковски. Историческото самопознание се осъществява не само чрез издирване на хроники, летописи, грамоти и други исторически извори, чрез написване на исторически трудове, а и чрез историческите образи, които идат от народното поетическо творчество: юнашките, историческите, хайдушките и революционните песни, историческите легенди и предания. П. Р. Славейков още в първите си поетически опити използува фолклора и съчинява песни на исторически теми: „този способ помага, чтото и онези, които не уловят никаква книга на ръка, да знаят наизуст много от историята“[1]. От фолклора образът на хайдутите минава в творчеството на Раковски, П. Р. Славейков, Гр. Пърличев, Н. Козлев, Л. Каравелов, Хр. Ботев.

Не бих казал, че тук се касае непременно за използуване на фолклора като градиво за националната история (у Раковски, П. Р. Славейков и др.), но преди всичко за схващането, че фолклорът е отражение на историческия живот на народа. За българските възрожденски дейци историзмът на фолклора е аксиома.

[1] *П. Р. Славейков,* Писма, СбНУ, XX, 1909, с. 46.

БАН
Институт за литература
БИБЛИОТЕКА

Но това, което е аксиома за българските възрожденци през XIX в., в XX в. се оказа предмет на големи научни дискусии. Разбира се, става въпрос не за отричане на историзма изобщо, а за неговия характер. Няма да проследявам историята на тези дискусии, тя е добре позната. Те започнаха в Съветския съюз преди 60 години. От време на време добиваме впечатление, че въпросите са решени, но пламъкът на спора отново избухва под затихналия огън.

Последните години ни донесоха цяла редица сериозни изследвания, в които проблемите на историзма бяха осветлени много широко. Ще припомня само няколко заглавия: „Фолклор и действительность" на В. Я. Проп от 1976 (особено статиите „Фольклор и действительность", „Об историзме фольклора и методы его изучения", „Структурное и историческое изучение волшебной сказки"); „Поэтика мифа" от Е. М. Мелетински (1976); „Проблема символа и реалистическое искусство" от А. Ф. Лосев (1976); „Миф и литература древности" от О. М. Фрейденберг (1978); „Методология сравнительно-исторического изучения фольклора" от Б. Н. Путилов (1976) и др. Тук не се спирам на всички автори (не само съветски), които публикуваха изследвания върху историзма на фолклора. Онези, които се интересуват, ще намерят разгледани обективно и критически възгледите на всички по-значителни автори в посочените трудове на Мелетински и Путилов. Обръщам особено внимание на великолепната последна глава от труда на Б. Н. Путилов — „Типология фольклорного историзма" (с. 224—240). В нея въпросите, които по всяка вероятност ще възникнат на нашия симпозиум, са посветени и решени с пределна яснота — просто няма какво да се прибави към решенията и изводите, до които достига авторът.

Че дискусията в Съветския съюз продължава, показва един труд, който излезе неотдавна — „Методологические вопросы фольклористики" от Л. И. Емелянов (1978); касае се за защита на историческата школа.

II

От многобройните въпроси, свързани с историзма на фолклора, ще се спра само на няколко.

Първият от тях е за същността и границите на историзма. Най-елементарното разбиране на историзма е илюстративният подход — да превърнем фолклора в извор на историята, да търсим в него онези елементи, които могат да играят ро-

лята на исторически извор. Такива елементи безспорно съществуват, така както съществуват и елементи, които представят извор за историята на езика, философията, митологията, историческата география и т. н. Подобни исторически данни (реалии) можем да открием във всички фолклорни жанрове.

За историзъм обаче трябва да говорим тогава, когато се касае за цялостно възпроизвеждане на историческата действителност в определен момент (може да бъде обществено събитие, живота на историческа личност и т. н.), когато имаме историческо отношение към действителността.

Този възглед може да има двояко тълкуване — може да се говори за два вида историческа действителност. В първия случай история е всичко — битът и животът на народа във всички негови най-разнообразни прояви; според това схващане цялата народна душевност, народните възгледи, вярвания, обреди, философия, митология и т. н. са съставка на историята; никаква проява на човека не може да бъде изключена от историята. За такова широко разбиране на историзма се изказва Проп: „Движеща сила на историята се явява самият народ; лицата са производно от историята, а не движещо я начало. От тази гледна точка всичко, което става с народа във всички епохи на неговия живот, така или иначе се отнася към областта на историята. При изучаване на фолклора основно внимание трябва да се обръща на онова, което ние наричаме базис.“ И Проп изрежда: формите на труда, история на социалните форми и социалните отношения до най-малките детайли от битов порядък, история на брачните форми и семейните отношения. „Накратко при широкото разбиране на историята под историческа основа се разбира цялата съвкупност от реалния живот на народа в процеса на неговото развитие във всички епохи на съществуването му.“[2] Следователно всичко е предмет на историята и всичко е извор на историята. В такъв случай няма „исторически“ и „неисторически“ жанрове. Ако доведем до крайния предел един такъв възглед, понятието „историзъм“ престава да съществува, защото няма „неисторичен“ фолклор.

Много по-точен е Б. Н. Путилов: „Една от първичните трудности се състои в това — да се определят границите на понятието история като предмет на фолклора. Би било невярно да се свежда неговото съдържание само към аспектите на политическия живот. Наистина винаги има опасност от отъжде-

[2] *В. Я. Пропп,* Фольклор и действительность, М., 1976, с. 116, 117.

ствяване на това понятие с безбрежното понятие „действителност". Народният бит, народното съзнание са толкова исторични, колкото и социалното битие. И все пак историята в същинския смисъл на думата включва онези страни на действителността и преди всичко народната дейност, които са непосредствено свързани със социално-общественото развитие. Историческият фолклор в същинския смисъл на думата е фолклор, обърнат към социално-обществената проблематика, която със своето съдържание отразява различни аспекти на социалния живот на колектива."[3]

Все пак аз съм повече склонен да приема другия възглед, че историзмът има по-точни и по-определени граници. Тоест — за историзъм можем да говорим там, където се възпяват, изобразяват, възпроизвеждат исторически събития, ситуации, обстановки и лица.[4] Тук няма да навлизам в изясняване на понятието „исторически събития, ситуации, обстановки и лица"; нека засега останем при общоприетата употреба на тези определения. Няма да отричам, че на места ще е трудно да бъде установена тази специфична историчност. Но въпросът е за принципа, а принципът е ясен.

Изхождайки от този принцип, трябва да приемем, че историзмът в българския фолклор се изявява в определени жанрове: юнашкия епос, хайдушките песни, историческите, революционните и партизанските песни, легендите, преданията, някои мемарати; могат да бъдат прибавени историческите балади, отделни видове социално-битови песни (с оглед на някои моменти от дефиницията на Б. Н. Путилов).

Тук могат да се явят две възражения:

а. Че фолклорът се разбира преди всичко като отглас на старината — едно схващане, което датира от времето на романтизма и митологическата школа на XIX в.

б. Че ограничаването на жанровете може да ни изиграе лоша шега: материалът може да ни предложи фолклорни произведения с историческа характеристика и извън схемата на посочените жанрове.

И в двата случая отговорът не е труден: първо, във фолклора могат да намерят отражение исторически събития, стоящи твърде близко до нашето време (партизанският фолклор); второ, при наличността на съответен материал жанровата схема може да бъде разширена.

[3] *Б. Н. Путилов,* Методология сравнительно-исторического изучения фольклора, Л., 1976, с. 224.

[4] *В. Я. Пропп,* Цит. съч., с. 120, 121.

III

Следващият въпрос засяга характера на изображението. Тук започват големите спорове между привържениците на историческата школа и нейните противници. Безспорно историческата школа бе успяла да компрометира в много отношения своя метод: чрез механично сравнение между историческите хроники и летописи и героичния епос; в непознаване и пренебрегване на художествената природа и поетиката на фолклора, което водеше до груб социологизъм и неверни заключения относно произхода и демократическата основа на фолклорните творби. Заради тези грешки се отхвърляха редица достижения на историческата школа при анализа на народнопоетическите творби, за установяване на реални отражения на реалната действителност.

Без да отричаме тези достижения, не можем да не признаем, че противниците на историческата школа — поне в наше време — по-вярно налучкаха проблемите и стигнаха до по-правилни решения. Преди всичко те изхождаха от сложната природа на фолклора, който в продължителния си живот търпи много изменения и наслоявания; отношението между фолклор и действителност се изгражда върху основата на жанровата система, изображението се обуславя от особеностите на поетиката. „Всеки жанр се характеризира с особено отношение към действителността и начин на нейното художествено изображение. Различните жанрове се формират в различни епохи, имат различна историческа съдба, преследват различни цели и отразяват различни страни от политическата, социалната и битовата история на народа“ (Проп).[5] Този важен теоретичен проблем е разработен обстойно в цитирания труд на Б. Н. Путилов, в главата „Проблемы исторической типологии жанров“ (с. 128—176). В края на краищата историзмът като отношение към действителността се определя от характера на историческото съзнание, различно в различните епохи, и от законите на поетическото виждане, различни при различните жанрове. Оттук и съществуването на степени на историзъм, на историческа достоверност. От това гледище А. П. Скафтимов, В. Я. Проп критикуваха историческата школа и показаха, че са напразни усилията да се намери покритие между историческите хроники и фолклора, между историческия факт и неговото възпроизвеждане във фолклорната творба. И при

[5] *В. Я. Пропп*, Цит. съч., т. 117.

най-обикновения анализ това е повече от очевидно (у нас — песните за Крали Марко, за последните Шишмановци и др., дори за Хаджи Димитър и Ст. Караджа и други революционни дейци).

Говорейки за руския героичен епос, Проп пише: „Историческото изучаване на епоса ще се състои в това — да се разкрие връзката на развитието на епоса с хода на развитието на руската история и да се установи характерът на тази връзка."[6] Несъответствието с историческия факт се дължи не толкова на невъзможността за познаване на този факт, колкото на отношението към него. Защото „народът е не просто участвуваща, а *водеща* сила на историята и в своята поезия той не възпроизвежда историята като безстрастен регистратор, а изразява в нея своята историческа воля, своите вековни стремежи и идеали."[7] С други думи, историческото изображение в народното поетическо творчество има оценъчен характер, изразява народната философия на историята. Без да давам характеристика на тази философия, защото тя не може да бъде единна, ще цитирам следните думи на Б. Н. Путилов, които хвърлят интересна светлина в тази насока: „Епическата история в известен смисъл противостои на реалната история; тя сякаш изправя несъвършенството на тази последната, освобождава я от трагичните грешки и несправедливости, внася в нея разумното и човешкото начало, противопоставя на безизходността — оптимизма, на угнетението — свободата, на гибелта и разрушението — спасението и победата, на безправието на народа — неговата воля и неговата решаваща сила."[8]

Смятам, че това схващане е съвършено правилно. Можем да си послужим с един пример: българските песни за последните Шишмановци: „Откога се е, мила моя майно ле, зора зазорила" (Миладиновци, с. 78); „Погинване на цар Шишман" (СбНУ, I); „Цар Ясен отървава жена си и сестра си (СбНУ, III), съдържат много неточности от гледище на историческата фактология, но дават историческа оценка на делото на Шишмановци, рисувайки ги като защитници на българската държава в онова трагично време. Този техен образ, който съдържа историческа оценка, е съхранен в народната памет.[9]

Обаче Л. И. Емелянов е прав, че това схващане, доведено

[6] *В. Я. Пропп*, Русский героический эпос, Л., 1955, с. 18.
[7] *В. Я. Пропп*, Пак там, с. 26.
[8] *Б. Н. Путилов*, Методология сравнительно-исторического изучения фольклора, с. 273.
[9] *П. Динеков*, Български фолклор, II изд., С., 1972, с. 527—532.

до крайност, се превръща в абстракция, че фолклорната творба „се оказва „освободена“ изобщо от всякакви конкретни връзки с националната история“[10].

IV

Извънредно интересен е въпросът за развитието на историческото съзнание и за ролята на художественото съзнание.

Изоставям теоретическата постановка на проблемите, за да се спра на един конкретен случай от българския исторически фолклор, който ще ни позволи да надникнем в механизма на жанровите трансформации и на отношенията между мит и история, митично и исторично в тесния смисъл на думата (т. е. исторически достоверно).

Най-общо казано, върху исторически материал от XIV и XV в. възниква, от една страна, българският юнашки епос, а, от друга, ранните исторически песни — във формите и текстовете, в които ги познаваме. Историческата основа е османското нашествие на Балканите през XIV в. и борбата на българския народ за запазване на своята държавна независимост. При историческите песни това е съвсем ясно, а при юнашкия епос то се разкрива главно чрез отъждествяване на историческите личности с епически герои: Момчил, Крали Марко, Баязидовия син Муса (Муса Кеседжия), Балша II (Беле от Костур), Хрельо (Рельо Шестокрилец), Ян Хуниади (Сабинянин Янко), Филип, херцог Баварски, Филип от Аргирокастро или жупан Филип (Филип Маджарин) и др.

Ще взема два примера.

Първият — юнашката песен „Крали Марко загубва силата си“, обнародвана за първи път в Библиотека Св. Климент, II, 1888—1889, с. 165—172; нови записи от Македония, Софийско, Станкедимитровско, Оряховско, Ихтиманско, Кюстендилско, Самоковско, а съществува като легенда и в Миладиновия сборник, вж. Български юнашки епос (СбНУ, 53, 1971), с. 363—366, 871 (№ 861). В най-ранно обнародвания вариант, който е и най-хубавият, се съдържат следните основни моменти:

а. Шетбата на Крали Марко прилепчанин и неговият външен образ, предаден с епическа пластичност чрез хиперболизацията.

б. Възгордяването на Крали Марко, който не знае какво да прави със силата си. Обръщането му към звезда вечерни-

[10] *Л. И. Емельянов,* Методологические вопросы фольклористики, Л., 1978, с. 125.

ца — и предизвикателство към бога: „Да ми слезе господ от небето, и со него на мегдан излявам".

„Шетбата" на възгорделия се юнак разтърсва цялата земя, включително Черно, Бяло и Синьо море.

в. Бог слиза на земята като старец с торба, тежка, колкото цялата майка — черна земя. Срещата с Крали Марко, който се опитва да вдигне торбата — счупва си бойното копие; пресяга с десницата — прекършва костите на коня, който потъва до колене в земята; Марко слиза от коня, рита торбата с крак, хваща я с две ръце, успява да я вдигне две педи, но нещо се скъсва в сърцето му и той изпуска торбата — вижда се потънал до колене в камъните. Тогава старецът му разкрива истината — Марко се е опитал да повдигне земята, но е загубил силата си. Занапред ще надвива не със сила, а повече с хитрина и измама.

г. В последния епизод се дава новият образ на Крали Марко, омаломощен, осъзнал своята дързост — да се бори с вишния бог от небесата.

В какво се състои историзмът на тази юнашка песен? Външно има само два най-общи исторически белега: Марко е от Прилеп и три морета — Черно, Бяло и Синьо, като географска локализация на действието. Няма никакви конкретни указания за епохата освен един белег: християнското вярване, християнщината. Няма и никаква черта, която да насочва към определена народностна атмосфера (освен името на Крали Марко). Със своята образност (хиперболизацията на героя), с чудото, което стои в основата на сюжета, с митологичната представа за човека, природата и света песента ни отвежда към далечната старина, в предисторическа епоха, макар че действието се развива в малка битова обстановка, конкретно описана.

Доказателство за това е и един друг факт: подобен сюжет се открива във фолклора на други народи. Най-близко до българската песен стои руската билина за Святогор. И в двете творби се явява основният белег на сюжета: малката торба с пръст и изпитанието на героя. Тази прилика е разкрита отдавна и разглеждана от учени, като М. Дринов, Н. П. Кондаков, А. Мазон, Халански, В. Йорданов, Хр. П. Стоилов, Ваян, Проп и др.[11] Святогор е един от най-старите герои на руския билинен епос; с него са свързани най-малко 7 сюжета, от които най-популярни са два — те говорят за гибелта на героя; при тях се явява торбата с пръст. Проп нарича Святогор об-

[11] *П. Динеков,* Цит. съч., с. 494—496.

речен герой.[12] Трудно е да се предположи, че в случая имаме заемка или влияние. Касае се за един архаичен сюжет, срещан у много народи, напр. в мита за Прометей, у старите гърци, у кавказките народи, в сказанията за нартите.[13]

Митологическото съзнание, отразено в песента, лишава ли я от историзъм? Не. Историзмът тук е по-своеобразен, не е външно конкретен. Той се изразява преди всичко във вътрешния свят — от една страна, в хиперболизирането на един образ от съвременността, което за българина от XIV, XV и следващите векове има огромно значение, и, от друга — в разкриването на същността на този образ в една нравствена проблематика, която е присъща на християнската философия толкова, колкото и на древното митологическо мислене.

С историческата обстановка в XIV в., когато живее Крали Марко — героят на разглежданата творба, е свързана и песента „Погинване на цар Иван Шишман" — вторият пример, на който искам да се спра. Тази песен, записана в Горна баня от П. Р. Славейков (СбНУ, кн. I, 51), принадлежи към цикъла песни, посветени на падането на българската държава и съдбата на последните български владетели — Шишмановците.

Основните моменти в сюжета са следните:

а. Софийската кралица сънува сън — „насред се е небо препукало, ситни звезди по земя паднале, ясен месец кървав е изгреял, а под него звездица деница, и она е кървава изгрела". Тя съобщава съня си на съпруга си Шишманин Яне. Той го изтълкува така: пропуканото небе — старото българско царство се е пропукало и ще пропадне; попадалите звезди — българската войска, която ще загине, начело с брата цар Иван Шишман и Михаил Василич; кървавият месец и звездицата деница — това са сам Ян Шишман и кралица Еница, които също ще загинат.

б. Пристигат последователно три писма: първото от Костенец града, че турците са обградили цар Шишман; Яне трябва да отиде с войска в Костенец; второто от Ихтиманско поле — турците гонят царя, ще хванат Михаил Василич. Еница кралица не пусна Ян Шишман. При третото писмо, с което се съобщава, че Михаил Василич е затворен и че турците ще погубят царя Иван Шишман, Яне не послушва жена си и тръгва с войска.

[12] *В. Я. Пропп,* Русский героический эпос, с. 73.

[13] *О. М. Фрейденберг,* Миф и литература древности, М., 1978, с. 351 и сл.

в. Той тръгва за Ихтиманско поле, минава през река Искър, която тече кървава и поройна и носи юнашки калпаци, цели трупове, ръце от юнаци. Една премлада девойка гази Искъра та лови калпаци. Девойката разказва на Яне Шишман, че тримата нейни братя са се случили в Костенец и са паднали в боя; сега тя търси калпаците им, защото може би в тях ще намери „книга“ (писмо). Яне слиза от коня, хваща една ръка и на нея намира пръстен, на който пише „Иван Шишман“. Яне се мята на коня — цар Иван Шишман е погубен; заповядва на войниците си да тръгнат наляво, та да търсят Василич, поне него да намерят и спасят.

г. Войниците пристигат в Ихтиманското поле, пред Ступен град, избиват турците и освобождават пленения Василич. Но той отказва да отиде в стара София — вече е късно, Яне Шишман не се е явил навреме, сега „турска войска вред е напълнила“.

д. Ян Шишман се връща да бие и погуби турската войска. Тук се явява предателството на дъртата баба, която научава турците да хвърлят острите си саби в Искъра, та когато Яне мине с неподкования кон, сабите да убодат коня му. Конят паднал, паднал и Яне на острите саби, наранил се на няколко места; турците го настигнали и му отсекли русата глава.

Картината във втората песен е съвсем различна, исторически определена и конкретизирана: време — последните дни от османското нашествие в България; място — София, река Искър, Костенец, Ихтиманско поле, град Ступен (изчезнал сега между Вакарел и Ихтиман); лица — Иван Шишман, неговите братя Яне Шишман и Михаил Василич, кралица Ница (жена на Яне); действия — сън, разговорът в семейството на Яне, срещи, сражения в реална обстановка.

Безспорно тук не може да става дума за фактологическа точност, а само за историческа правдивост — възстановяване на трагичната епоха на сурова борба с нейните основни събития, с чувството за обреченост, с морално-историческата оценка на борещите се сили (турци и българи) и на деянията на отделните участници в изобразените събития.

Тази обща историческа правдивост се подкрепя от някои извори. Известни са например преданията за Самоков и р. Искър, където протичат последните сражения на цар Иван Шишман срещу поробителите; тези предания са намерили място в „История славеноболгарская“ на Паисий Хилендарски и са цитирани в сборника „Български народни песни“ на Братя Миладинови.

Можем да продължим характеристиката на разгледаните две творби по-нататък, като се спрем на проблемите на мита, на особеностите на митологическото мислене, на колективното съзнание, на отношението на първобитния човек към окръжаващия го природен свят и т. н. Още Маркс бе изтъкнал поетическата ценност на старите митове и възможността да се създаде героична поезия на ниска степен на развитие. Тези въпроси са широко разглеждани в науката (особено в книгите на Мелетински „Герои волшебной сказки", 1959, и „Поэтика мифа", 1978). Чрез анализа на митологическото мислене имаме възможност да си изясним поетиката на архаичния епос, т. е. да разберем художествената система, в която се включва песента за Крали Марко, който загубва силата си.

Изхождайки от особеностите на архаичната юнашка песен, по-лесно можем да разкрием и художествената система на историческата песен (в случая песните за Шишмановци), защото историческата песен е немислима без предходното развитие на епическата; историческата песен наследява много елементи от юнашката традиция. Тук ще ни помогне и анализът на политическото и социалното развитие, което поражда историческата песен. По-обстойната характеристика на историческите песни изобщо ще ни даде възможност да разберем всички особености и на разгледаната тук песен „Погинване на цар Иван Шишман".

V

Стигаме до един от най-сложните въпроси: как се получават две различни изображения и две различни идейни постановки, свързани с една и съща епоха, оформили се в този вид, в който ги познаваме, вероятно през XIV—XV век? Отговорът може да бъде един.

В първия случай („Крали Марко загубва силата си") имаме архаичен сюжет, съществуващ отдавна, стигнал до XIV в., но обновен с нови, съвременни исторически черти (за целия кралимарковски епос — Крали Марко, други исторически лица, турци и т. н.). Разбира се, историческите лица са преобразени, защото в основата се е запазил архаичният образ. Трансформацията, която се извършва, е обусловена от съответното политическо и социално развитие.

При втория случай („Погинване на цар Иван Шишман") сюжетът е съвременен, свързан непосредно с големите исто-

рически събития в края на XIV в. — падането на България под робство. Изображението е наследило известни черти на поетическата традиция (три писма, брачни отношения, отсечена ръка с пръстен), но историческото и художественото съзнание е друго. Творецът на песента е съвременник, свидетел на изобразените събития.

Наблюдаваме два пътя на развитие на фолклора — обновяване и повторение (наследяване). Но това не са пътища на откъснато от действителността развитие. Тук не може да се приеме нито принципът за автоматизъм на развитието, за саморазвитие, резултат на вътрешни, структурни и други фактори, нито схващането за вечен кръговрат в поетическото фолклорно изкуство, за непрекъснато възвръщане към постоянни повтарящи се образи, структури, творчески похвати. В художественото развитие на човечеството не може да се говори за постоянно повтарящи се сезони, както в природата (пролет, лято, есен, зима). Развитието се обуславя преди всичко от действителността, от докосването с действителността, от отношението към постоянно изменящата се историческа действителност. Без този факт няма фолклорно изкуство. Но от този факт нататък действуват законите на художествената система.

С тези разсъждения ще завърша моя — по необходимост твърде общ — преглед на проблемите за отношението между фолклор и история. Основният извод е: историзмът на фолклора е безспорен. По каквито и свои вътрешни закони да се развива (един от най-важните е жанровата трансформация), фолклорът не престава да бъде отражение на историческата действителност, отражение на народната съдба и народната душевност, на народните стремежи и идеали през вековете — и заедно с това не престава да бъде блестящо свидетелство за непрекъснатата творческа дейност на народа.

1979

ПРОБЛЕМИ НА ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ФОЛКЛОРИСТИКА

Историята на българската фолклористика все още не е написана. Необходимостта от изследвания върху историята на отделните науки е съвършено ясна, поради което е излишно да се спираме подробно на този въпрос. Историята на науката ни запознава с големите личности, които са посвещавали живота си на решаване на научни въпроси, работили са с всеотдайност в една или друга научна област, подготвяли са свои ученици и са създавали школи, преодолявали са огромни пречки по своя път и са се борели в защита на своите идеи. В този смисъл животът на учения може да бъде много поучителен за младите поколения. Интересен е дори пътят, който той изминава, за да се подготви за самостоятелна научна дейност. Този път ни запознава не само с качествата на личността, но преди всичко с обществената среда, в която ученият израства, със средните и висшите училища, които посещава, с научните центрове, в които се формира. Тук е съвсем ясно познавателното значение на историята на науката.

Ще бъде обаче погрешно да се смята, че историята на науката е преди всичко история на личностите. Личностите в нея неизбежно присъствуват, но основната задача са не личностите, взети сами за себе си, а историята на идеите и проблемите, на направленията и школите, свързани с общото развитие на културата и с историята на другите по-близки или по-далечни науки. Няма никакъв по-пряк и по-удобен път за навлизане в една наука от запознаването с нейната история.

При все че още през Възраждането се пишат статии за български фолклористи (например за Братя Миладинови[1]), пръв обръ-

[1] Става дума за статията на Р. Жинзифов „Дмитрий и Константин Миладиновы", отпечатана най-напред във в. „День" през 1862 г., а след това в сборника „Родное племя", кн. 2, М., 1878, с. 263—288; повече подробности у *М. Арнаудов,* Братя Миладинови. Живот и дейност (1810, 1830—1862), С., 1969, с. 351.

ща внимание на необходимостта от подобен род изследвания Ив. Д. Шишманов. Той отбелязва още през 1889 г. в статията „Значението и задачата на нашата етнография“[2], че историята на всяка наука представя оценка на направеното, разкрива перспективите на бъдещото развитие и очертава проблемите, които занапред трябва да бъдат решавани.

Историята на фолклористиката надхвърля специфичното, тясното значение, което има всяка наука сама за себе си. Фолклористиката е наука с голямо национално значение; нейната проблематика влиза в кръга на големите национални въпроси. Това важи особено за българската фолклористика, която се създава в епохата на нашето възраждане, свързана е с борбите за национално освобождение, има за предмет народното поетическо творчество, което отразява народното самосъзнание. И самата фолклористика още с възникването си играе важна роля за издигане и затвърждаване на това съзнание. Ив. Д. Шишманов говори за „патриотически период“ в нейното развитие.

Правилно италианският учен Дж. Кокяра свързва предисторията на фолклористиката с хуманизма, с изучаването на живота на народите, което представя „нов хуманизъм“[3]. Е. Мелетински го нарича „фолклорен хуманизъм“[4]. Занимавайки се с народното поетическо творчество, фолклористиката разкрива и издига демократичното начало в развитието на човешката култура. Това е една от изходните позиции за историка на фолклористичната мисъл.

Характеризирайки положителните страни на труда на Дж. Кокяра „История на фолклористиката в Европа“ (защото трудът има и слабости), Е. Мелетински в същност изтъква много от най-важните изисквания, на които трябва да отговаря една история на фолклористиката. Той пише: „Възникването на науката за фолклора е показано на широк културно-исторически фон във връзка с водещите течения в обществената мисъл. Историята на фолклористиката се представя не като механична смяна на школи и концепции, а като напрегната идейна борба. Дж. Кокяра добре долавя диалектиката на научния прогрес, умее да покаже как истинното и лъжливото се преплитат по чудноват начин в различни научни теории, как борещите се помежду си направления понякога само са абсолютизирали различни страни на едно явление.“ И по-нататък:

[2] СбНУ, кн. I, С., 1889, с. 1.

[3] *Дж. Коккьяра*, История фольклористики в Европе, М., 1960, с. 29 и сл.

[4] Пак там, с. 9 (в предговора „О книге Дж. Коккьяры „История фольклористики в Европе“).

„Дж. Кокяра е чувствителен към проявите на реакционните, особено антидемократичните и националистическите тенденции. Той критикува тези тенденции от прогресивни позиции. Авторът е убеден в истинската и дълбока народност на фолклорните творби, той издига настойчиво принципа на историзма като много важна основа на фолклористичната методология."[5] Тук могат да се добавят и думите на Ф. М. Березин за принципа на историзма, казани за историята на езикознанието: „Оценките на концепциите на една или друга лингвистична школа предполагат тяхното съотнасяне към съвременните представи, защото без това е трудно да се установи тяхното място в постъпателното движение на историята на езиковата наука."[6] И още един важен момент: „Принципът на историзма предполага приемственост, свързване на миналото с настоящето, защото новото в науката никога не е отрицание на миналото, а само негово съществено изменение, задълбочаване и обобщаване в съответствие със съвременното състояние на науката. В. И. Ленин неведнъж се е изказвал против пълното отрицание на миналото. Всеки следващ етап в развитието на лингвистичната мисъл е възниквал като форма на преодоляване на противоречията, характерни за предхождащия период от развитието на науката за езика; новите достижения са се явявали като непосредно продължение на вече откритите закономерности и теории, но на ново, по-високо равнище от развитието на науката."[7]

От подобно схващане изхожда и М. К. Азадовски в своята „История на руската фолклористика": „Във връзка с развитието на съветската фолклористика и задълбочаването на нейните теоретически проблеми особена важност придобиват задачите на историческото изучаване на руската наука за фолклора. Съветската наука е длъжна от нови позиции да огледа преминатия път и да осмисли цялото движение на науката за фолклора през цялото време на нейното съществуване; във връзка с това е необходимо да се направи пълен преглед на фолклористичното наследство. Подобен преглед в никакъв случай не означава отказ от цялото наследство на миналото; не отказът, но подборът трябва да бъде задача на съветската наука: използуването на най-ценните елементи на предреволюционната наука и включването им в творческа работа." Авторът продължава: „Особено внимателно трябва да се изучават елементите на прогресивната мисъл; интересът и внима-

[5] Пак там, с. 8—9.
[6] *Ф. М. Березин,* История лингвистических учений, М., 1975, с. 3.
[7] Пак там.

нието към всичко прогресивно и революционно в нашата наука е една от отличителните черти на съветската фолклористика и от този зрителен ъгъл е нужно да бъде прегледана и построена отново и върху нови принципи историята на руската фолклористика."[8]

Безспорно българската наука трябва да използува опита на появилите се вече в чужбина цялостни, обобщаващи трудове върху историята на фолклористиката.

При все че такъв труд у нас още не е написан, не може да се каже, че досега не е проявен интерес към историята на българската фолклористика. Напротив, натрупани са твърде голям брой отделни изследвания в тази област. Те представят главно монографии върху някои видни фолклористи, общи прегледи на развитието на фолклористиката, студии и статии за фолклористи и фолклорни сборници, публикации на писма и други материали. Тук могат да бъдат включени и рецензиите върху фолклористични трудове.

Моята задача не е да изреждам всичко писано в тази област, а още по-малко да давам пълна библиография. Ще се спра само на основните моменти в развитието на изследванията по история на българската фолклористика.[9]

Наченки се откриват още в епохата на Възраждането, но първите сериозни проучвания се правят след Освобождението. И тук инициатор е Ив. Д. Шишманов — този учен с изключителен ум, с широк поглед, с огромна научна култура, комуто българската фолклористика дължи извънредно много за своето бързо развитие. Появата на Шишманов още в първото десетилетие след Освобождението е един от най-щастливите шансове на българската наука. В статията си „Значението и задачата на нашата етнография" (1889) Шишманов прави първия общ преглед на изданията и проучванията на български фолклор, придружавайки го с подробна библиография. Тази форма на прегледи се затвърждава в нашата наука и в нея главно се проявяват обобщените изследвания на историята на българската фолклористика. Такива прегледи откриваме у Пенчо Славейков („Българската народна песен", 1904); А. П. Стоилов („Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни", I, 1916; II, 1918); М. Арнаудов („Очерки по българския фолклор", I изд. 1934; II изд. 1968); Цв. Минков (в сборника „Българско народно творчество", 1950); Ст. Петров („Очерци по история на българската музикална

[8] *М. К. Азадовский,* История русской фольклористики, М., 1958, с. 29.

[9] Твърде подробна библиография е посочена в моята книга „Български фолклор", II изд., С., 1972, с. 79—167 („Поглед върху историята на българската фолклористика").

култура", 1959); Цв. Романска („Българската народна песен", 1965); Хр. Вакарелски („Етнография на България", 1974) и др. Подобни прегледи се съдържат и в моите книги „Българската народна поезия" (1949) и „Български фолклор" (I изд. 1959, II изд. 1972). На Първия национален симпозиум по проблемите на българския фолклор в София през 1970 г. бяха изнесени няколко доклада, посветени на развитието на фолклорните изследвания в различни области (вж. „Проблеми на българския фолклор", 1972). Трябва да се отбележи обстойният преглед на публикациите и изследванията на българските юнашки песни, направен от Р. Ангелова, Цв. Романска и Ст. Стойкова („Български юнашки епос", 1971).

Прегледи на развитието на българската фолклористика са правени и от чужденци (Н. С. Державин в 1914 г., Н. И. Гаген-Торн в 1958 г., Б. Крадер в 1969 г., Х. Чайка и др.). Голям брой изследвания са посветени на връзките между български и чужди фолклористи и на приноса на чужди фолклористи за изучаване на българския фолклор (К. Хоралек, Н. Шумада, О. О. Мордвинцев, В. Е. Гусев, М. Я. Мелц, Ю. Смирнов, Н. Малярчук, Дж. Игнятович, Г. Добрашинович и др.).

Специален интерес към историята на българската фолклористика прояви Хр. Вакарелски, който посвети в сп. „Родна реч" през 1937—1943 г. отделни статии за 27 изследвачи на фолклора. Трябва да се съжалява, че той не обобщи тези статии в отделен научен труд.

Не би могло да се изброят появилите се след Освобождението изследвания на отделни проблеми и дейци от историята на българската фолклористика. Първият по-значителен труд представя книгата на К. А. Шапкарев „Материали за животоописанието на братя Х. Миладинови, Димитрия и Константина" (1884). Ив. Д. Шишманов предприе обширни исторически изследвания и написа студии за Братя Миладинови, Ю. И. Венелин, В. И. Григорович, В. Априлов, Ст. Верковић („Веда Словена") и др. Неговият ученик М. Арнаудов продължи тези изследвания, проучвайки общото развитие на българската фолклористика, делото на възрожденските фолклористи и на своите учители Ив. Д. Шишманов, М. Драгоманов и Д. Матов. Той написа и две обширни монографии — „Братя Миладинови. Живот и дейност" (I изд. 1943, II изд. 1969) и „Верковић и „Веда Словена" (1968).

Към развитието на фолклористиката през Възраждането насочват вниманието си голям брой учени: М. Д. Балабанов, Хр. П. Стоилов, Ив. Хаджов, Т. Атанасов, Н. Табаков, Б. Ст.

Ангелов, Кр. Генов, Д. Леков, П. Льондев и др. Многочислени са изследванията за чужди фолклористи, свързани с нашата наука. В тази област са дали своя принос Ст. Каракостов, Цв. Романска, Ст. Стойкова, Ил. Конев, Л. Минкова и др. Периода след Освобождението са изследвали Р. Кацарова, Г. Димов, Н. Кауфман, Цв. Абаджиева, Ан. Примовски и др.

Заслужават специално да бъдат отбелязани изданията на писма и документи, преди всичко преписката на Братя Миладинови, издирена и издадена от Н. Трайков (1964), и архивите на Л. Каравелов (от Д. Леков, Л. Минкова и Цв. Унджиева, 1964) и Ст. Веркович (от Д. Велева и Тр. Вълов, 1969). През последните години бяха преиздадени сборниците на Братя Миладинови, Ст. Веркович, К. А. Шапкарев.

Без да бъде пълен и изчерпателен, направеният преглед дава само насоките, в които се е развивала историята на българската фолклористика от сто години насам. Очевидно е, че това е една област, която е привличала вниманието на мнозина, оттук и големият брой изследвания. Проучени са много въпроси, написани са няколко сериозни и ценни монографии, обнародвани са важни архивни материали. Появата на тези изследвания трябва да се обясни не само с интереса към специфичните проблеми на фолклористиката, но и с важната роля на фолклора в културната и политическата история на нашия народ. През Възраждането не съществуват „чисти" фолклористи — фолклористите са обществени дейци, учители, писатели, журналисти, революционери. Осветляването на цялостното им дело се докосва неизбежно и до фолклористичната им дейност. Фолклористичните им интереси са неделима част от патриотичното им дело. Това важи до голяма степен и за първите десетилетия след Освобождението.

И все пак въпреки многобройните проучвания историята на българската фолклористика си остава недостатъчно осветлена, основните ѝ проблеми не са решени. Проучванията не са били координирани от една обща задача и от един общ център. Безспорно добитите резултати трябва да се използуват, но главната работа трябва да бъде започната отначало и да се ръководи от един научен център. Този център може да бъде Институтът за фолклор при Българската академия на науките. Тук няма да се спирам на въпроса, как трябва да бъде организирана подобна изследователска работа. Искам да посоча само някои от основните проблеми, които е необходимо да бъдат решени.

Първият въпрос е — предметът на историята на българската фолклористика. Отговор на този въпрос може да се да-

де, когато се определи понятието „фолклористика“, границите и основната проблематика на тази наука, нейните отношения с другите близки научни дисциплини. Известно е, че по тези въпроси няма съгласие в науката. Това зависи най-вече от разширяването или стесняването на границите на термина „фолклор“, от определението на неговото съдържание. Следователно първата задача на историка на фолклористиката е да изясни цяла редица теоретични въпроси. В зависимост от тяхното изясняване ще се реши и въпросът за началото на българската фолклористика.

Два основни момента трябва да бъдат изтъкнати веднага. Първият от тях засяга въпроса за самостойността на фолклористиката като научна дисциплина. В това отношение споровете траяха твърде дълго; проследяването на тяхната история — в същност добре позната на специалистите — би заело твърде много място. Фолклористиката бе подчинявана ту на етнографията, ту на литературознанието главно с оглед на съдържанието, което се включваше в термина фолклор, и на задачите, които се поставяха при изследването на фолклорните произведения.

Вторият момент се отнася до близките отношения на фолклористиката с другите обществени науки. Комплексният характер на фолклора, историческото му развитие, социалната му функция могат да бъдат осветлени пълно само ако бъдат обгледани и проучени всестранно, от гледището на различни науки, т. е. ако бъдат предмет на комплексно изследване. Това се обосновава не само с теоретически причини, но се налага неизбежно от самата практика. Много добро доказателство в конкретния случай са комплексните експедиции, уреждани в годините след Втората световна война от Българската академия на науките в различни райони на страната. Разбира се, всяка наука има своя гледна точка и насочва вниманието си към такива страни на фолклора, които отговарят на нейните задачи и решават нейните проблеми. С това не се намалява нито обсегът, нито значението на фолклористичните изследвания, но постигнатите от другите науки резултати могат само да бъдат полезни на фолклористиката.

Историята на фолклористиката трябва да държи сметка за това състояние на нещата и да включи в своя обсег проявите на сътрудничество с близките обществени науки.

Предметът на историята на българската фолклористика може да бъде означен лаконично: събиране, издаване и изследване на фолклора в определен исторически период. Това

определение може да се допълни все така лаконично: ролята на фолклора в развитието на обществото и културата. Обаче зад тези кратки определения се крие много сложна проблематика. Историкът трябва да проследи и проучи развитието на общотеоретическите схващания, общата методология и специалната методика, борбата на идеи и концепции, теоретическите дискусии, създаването и оформянето на теоретическите категории, мястото на фолклористиката в развитието на обществената мисъл. При това необходимо е да се разкрива постоянното взаимодействие между националната и чуждата научна и обществена мисъл. В това отношение историята на българската фолклористика представя голям интерес. В известен смисъл това е история на българската интелигенция. Посочените проблеми разкриват т. нар. вътрешна история на науката.

Но движението на идеите се съпътствува винаги от жива практическа дейност, която е също предмет на историята. Тук влизат научните средища и учреждения, формите на научна работа, областните изследвания — една от най-интересните прояви на фолклористиката, обучението в университетите, подготовката на кадри, отношенията с обществените организации, фолклоризмът на писателите и т. н. Наистина носителите на идеи са хора, учени, привърженици на една или друга научна и философска школа, но човешките личности имат особености, притежават свои качества, които могат да изиграят важна роля в развитието на науката. Тук стигаме до биографиите, които трябва да намерят своето място в историята. В края на краищата идеите се носят от хората и се въплъщават от личностите.

Изключителен интерес представя въпросът за композицията на една история на фолклористиката, съпоставянето на развитието на идеите с практическата дейност, очертаването на личностите, историческата и съвременната оценка, формата на изложението, начинът на документирането, мястото на библиографията и т. н. Да се спираме на тези въпроси значи да навлезем в една фаза, която принадлежи на бъдещето — непосредното написване на историята. По-важен е друг въпрос, за решаването на който се изисква основно познаване на материала и верен исторически поглед за социално-политическите процеси и развитието на обществената мисъл. Става дума за периодизацията на историята на българската фолклористика. Тази периодизация се определя от общото историческо развитие и от вътрешните, специфичните закономерности в движението на науката.

Въпреки че липсват големи обобщителни трудове по история на българската фолклористика, все пак са направени няколко опита за нейното периодизиране. А. П. Стоилов разделя развитието на фолклористиката до Освобождението на два периода: първият период от началото на XIX в. до 1860 г., вторият — от 1861 до 1878 г.[10] М. Арнаудов дава по-разгърната периодизация, която достига до 1940 г. Обособени са четири епохи: първата — 1829—1855; втората — 1855—1885; третата — 1885—1910; четвъртата — 1910—1940. Обаче Арнаудов включва тези четири епохи в два големи периода, за граница на които служи Освобождението. „Преди тази дата и след нея имаме две коренно различни насоки на духовни интереси и на научни методи, така че интересът към фолклора следва общата линия на националното развитие, служейки за показалец на етапите, през които минава целият книжовен живот на българите в ново време. Всеки от двата периода се разпада почти естествено на две епохи — те обхващат дейността на две последователни поколения събирачи и изследвачи на фолклора." И по-нататък: „Логичното разграничение, основано на по-крупни характерни белези, във връзка с най-значителните промени в живота на нацията и с духовните нужди на съответните поколения, е единственото, което ни дава възможност да схванем ритъма на движението в кръга на нашата по-тясна научна област."[11] Аз набелязах три основни периода: I. От началото на XIX в. до Освобождението; II. От Освобождението до 9. IX. 1944 г.; III. Създаването на българската марксическа фолклористика след 9. IX. 1944 г.[12] Не смятам, че е нужно да привеждам мотивите на горните опити за периодизация, нито ще навлизам в подробности относно съдържанието на отделните периоди. Това трябва да бъде направено в специална статия, посветена на проблемите на периодизацията. Моята задача тук е само да подчертая важността на въпроса и необходимостта от неговото решаване. Този въпрос има и своята трудна теоретическа страна, засягаща критериите на периодизирането. Дж. Кокяра в своя труд „История на фолклористиката в Европа" отдава огромно значение на предисторията на фолклористичната наука. И това е в зависимост от неговата концепция за изворите на новия хуманизъм — изучаването на народите от XVI в. насам; в това явление италианският учен търси зародиша на фолклористиката.

Макар и да съществуват общи принципи за периодизация-

[10] *А. П. Стоилов,* Показалец на печатаните през XIX в. български народни песни, I., С., 1916.

[11] *М. Арнаудов,* Очерци по българския фолклор, т. I., С., 1968, с. 136—137.

[12] *П. Динеков,* Български фолклор, I ч., II изд. С., 1972, с. 82—83.

та на историческото развитие, винаги трябва да се държи сметка за националните особености. Това личи добре от излязлата през 1970 г. „История на полската фолклористика. 1800—1868“, където хронологичният принцип е съчетан с териториалния — историческият процес се проследява последователно в девет области. Обосновавайки този принцип, проф. Ю. Кшижановски отбелязва: „Приехме тази подредба, защото трябваше да се съобразяваме с политическите и социалните отношения в тогавашна Полша, коренно различни в руската, пруската и австрийската част.“[13]

Написването на една история на българската фолклористика трябва да се предхожда от сериозна подготовка. На първо място е нужно да се обсъдят теоретичните и методологическите въпроси. Тук те бяха засегнати най-общо; някои от тези въпроси са извънредно сложни, докосват определението на фолклора и границите на фолклористиката и изискват задълбочено разглеждане и основно решение. В предварителната подготовка влизат изработването на пълна библиография по историята на българската фолклористика и създаването на богата документация. Необходимо е да се издирят всички материали в архивите, да се прегледа целият печат, да се направят лични анкети, да се съберат фотоснимки, микрофилми, ксерокопия и т. н., да се подготви необходимият илюстративен материал. Много важно значение имат предварителните научни изследвания. Преди всичко налага се да бъде проучен и проверен фактическият материал, да бъдат написани монографии за най-видните представители на българската фолклористика, да се уреди специален симпозиум по въпросите на историята на фолклористиката и докладите да бъдат издадени в отделен сборник. Може да се каже, че у нас широко е изследвано единствено делото на Братя Миладинови.[14] Сериозно внимание е отделено и на дейността на Ст. Веркович, но предимно с оглед на споровете около двата тома „Веда Словена“. Цялостни изследвания трябва да се направят за всички моменти от развитието на българската фолклористична наука.

Голямо научно значение има преиздаването на най-забележителните фолклорни сборници от Възраждането и първите десетилетия след Освобождението. Касае се за научни издания, снабдени със статии върху историята на сборниците и с

[13] Dzieje folklorystyki polskiej., 1800—1 63, Epoka przedkolbergowska, Wrocław — Warszawa — Kraków, 1970, str. 10.

[14] Вж. преглед на библиографията у *М. Арнаудов*, Братя Миладинови, С., 1969, с. 351—358.

характеристики на фолклористите. В Съветския съюз съществува специална поредица „Памятники русского фольклора". Последната книга е посветена на богатата сбирка от народни песни на П. В. Киреевски („Записи Языковых в Симбирской и Оренбургской губерниях", т. I, 1977). Заслужава специално да се отбележи пълното издание на фолклорните сбирки на известния полски фолклорист Оскар Колберг (1814—1890) — досега са излезли над 60 тома. Изданието се прави от специален комитет (с председател проф. Ю. Кшижановски), под закрилата на Полската академия на науките, от фонда на Комитета за честуване на хилядогодишнината на полската държава. У нас се преиздадоха няколко сборника (на Братя Миладинови, Веркович и Шапкарев). Работата трябва да продължи, като се използува съветският и полският опит.

Освен изданията на фолклорни сборници трябва да се помисли и за издания на научното наследство. Първият опит е направен с трудовете на проф. Ив. Д. Шишманов — фолклористичните му изследвания са представени във втория том на неговите „Избрани съчинения" (под редакцията на Г. Димов, 1966). Бяха издадени и избрани произведения на Ст. Н. Шишков (1965). В плановете на Института за фолклор влизат два тома с изследвания на български фолклористи от Възраждането до края на Първата световна война.

Успоредно с История на българската фолклористика би могъл да бъде подготвен и Речник на българския фолклор. Като образец на нашия речник може да послужи Речникът на полския фолклор, издаден във Варшава през 1965 г. под редакцията на проф. Ю. Кшижановски.[15]

Написването на една История на българската фолклористика е сложно дело. Едва ли е необходимо да се изтъква, че едно лице мъчно би се справило с такава задача; тук ще бъдат нужни усилията на мнозина. Обаче един подобен труд ще има голямо, общонационално значение, ще представи един важен клон от развитието на българската култура и затова заслужава усилията да бъдат направени. Всички организационно-практически и научно-методически въпроси около изпълнението на тази задача се налага да бъдат обсъдени отделно.

1978

[15] Słownik folkloru polskiego. Pod redacja Juliana Krzyzanowskiego. Warszawa, 1965.

ЕДИН ОТ ГОЛЕМИТЕ МАЙСТОРИ – МАРКО К. ЦЕПЕНКОВ

Историята на българската фолклористика е твърде интересна област — тя е история не само на една наука, но до голяма степен и на възраждането на българския народ. Българската фолклористика се появява през XIX в. Ако в повечето европейски страни тя е свързана преди всичко с голямото идейно и литературно течение на романтизма, за славянските народи, по-голямата част от които се намират в робство, интересът към фолклора се ражда в борбата за национално самоутвърждаване и политическа независимост. Основните подбуди на първите български фолклористи са патриотични. От такива подбуди се ръководи в голямото си дело и Марко К. Цепенков.

Две дати ни припомниха за този изключителен български фолклорист — 150-годишнината от рождението му и 60-годишнината от смъртта му. При все че материалите, които е събрал и обнародвал приживе главно в „Сборник за народни умотворения“ (в първите 17 тома, 1889—1900), се използуват непрекъснато в българската наука, името на Марко К. Цепенков не е широко познато сред нашата интелигенция. Основната причина за това е, че в България липсват нови издания на неговата огромна фолклорна сбирка. Направено е предложение пред издателство „Български писател“ за издаване на цялото фолклорно наследство на Марко К. Цепенков.

През 1896 г. по настояване на проф. Ив. Д. Шишманов Цепенков написва своята автобиография, която е основен извор за неговия живот.[1] В нея се разкрива трудният жизнен път на един буден българин от XIX в., свързан с идеалите

[1] Ръкописът се пази в архива на Ив. Д. Шишманов в Българската академия на науките; обнародван е от Ил. Тодоров и Н. Фермандиев в „Литературна история“, кн. V, 1979, с. 3—35.

и борбите на българското национално възраждане, безкрайно влюбен в творческия гений на народа, не само фолклорист-събирател, но и сам даровит разказвач, един от най-големите майстори на народния разказ, каквито познава нашата фолклористика.

И при делото на Цепенков още веднъж се срещаме с две големи фигури, свързани със събирането и изследването на българското народно поетическо творчество — Димитър Миладинов и проф. Ив. Д. Шишманов. Миладинов дава първия тласък на Цепенков за събиране на народни умотворения, а Шишманов го насърчава, отваря му щедро страниците на „Сборник за народни умотворения", насочва го към широка събирателска работа. Отново се проявява страстта на Шишманов „да открива таланти" — таланти не само сред научната интелигенция, но и таланти от народната среда. Цепенков е едно от най-големите му открития.

Марко Костов Цепенков е роден през 1829 г. в Прилеп; семейството му произхожда от с. Ореовец, Прилепско. Когато изследваме развитието на фолклорист, по традиция търсим добри певци и разказвачи между неговите близки родственици. Има ги и в рода на Цепенков: неговият дядо самарджия в Прилеп, гласовит песнопоец, който можел три дни да пее по сватби, а хората излизали на улицата да го слушат, когато минавал и пеел; лелята на Цепенков Дафа, от която Наум Тихов научил 160 песни; неговият баща Коста Цепенков, който знаел много призказки. Между информаторите си в областта на приказката Марко Цепенков е посочил няколко Цепенковци (Коста Цепенков, Мария Цепенкова, София М. Цепенкова, Спас М. Цепенков, Дафа Цепенкова).

Марко Цепенков в началото на автобиографията си говори обширно за своя баща. Безспорно човек буден, дори даровит, той остава през целия си живот несретник и сиромах. Сменя занаяти едно след друго — дървар, фурнаджия, бакалин, хекимин (народен лечител) и др.; работи в различни градове на Македония — Прилеп, Струга, Кичево, Битоля, пътува във Влашко и Сърбия (по едно време дори е пандурин при княз Милош), но винаги се връща в родния Прилеп сиромах, без пари. Марко се възхищава от баща си: „Навистина, чуден беше татко ми: во що да го бараш, сè знаеше, от сичките занаати разбираше; за бога милуаше, за пулитика още поеке. А пак приказни и песни колку знаеше — есап немаше, ни баре череко яз не сум и пишал. Коа ке седнеше во некой сайбет со луге, се той ке прикажуаше, чунки що не

можеше нещо, секой ке се чудеше и ке го молеа уще нещо да прикажит."

Съвсем ясно е, че от баща си Цепенков е получил голямото си увлечение по народното творчество. Той още не е осъзнавал стойността на народните песни, приказки, пословици и т. н., но е почнал да живее в техния свят и те се превръщат за него в дълбока необходимост. Тъкмо с баща му започват и най-големите му конфликти: бащата отказва да даде образование на сина си, а когато заниманията на Цепенков с фолклор поглъщат цялото му време, той вижда в това семейно нещастие. Бащата непрекъснато изтъква, че ученето е за поповете, обикновените хора трябва да научат само буквите и да усвоят няколко елементарни неща от смятането. Най-сигурното положение в тогавашния свят дава занаятът. Но човек трябва да изучи солиден занаят — и то един занаят, защото бащата има лош опит с многото занаяти, през които е минал през живота си.

Цепенков забелязва: „Голема севда яз имав да учам, ами пуста сиромашия те остаа да учиш, коа немаш пет пари за книги да си купиш..." Той учи цяла година в Прилеп при учителя хаджи Костадин Дингов, след което баща му го дава на занаят — терзилък. Подир няколко години, когато бащата отива в Струга и взима със себе си сина си, Цепенков учи гръцки при учителя Наум Хаджов. Скоро трябва да прекъсне, защото баща му заминава за Кичево. И с това свършва цялото образование на Цепенков. Остава му терзийският занаят; учи терзийство при най-добрия прилепски терзия и след четири години получава майсторско свидетелство.

Но терзийството съвсем не задоволява Цепенков; той почва да участвува в обществения живот, в борбата срещу гръцкото духовенство, за независима българска черква и за български език в училищата. Прочита поемата „Горски пътник", която го развълнува дълбоко; както сам отбелязва, от Раковски се научил да не се срамува, че е българин. Цепенков е вече възрожденски деец, главните си усилия насочва срещу гърцизма. Възниква нов конфликт с бащата, който имал приятели гъркомани: увещавал сина да не се меси в обществените работи.

Срещата с Димитър Миладинов изиграва решителна роля в живота на младия Цепенков. През 1856—1857 г. Д. Миладинови е учител в Прилеп. Той често ходи у Цепенкови, за да записва песни от бащата. В разговорите, които се водят при тези посещения, Д. Миладинов обяснява голямото значе-

ние на народните песни и приказки за запазване на националното съзнание, за отстраняване на опасността от гърцизма. Марко Цепенков слуша с напрегнато внимание тези разговори и решава да последва примера на Миладинов. От този момент той започва да събира фолклорни материали. Записването се превръща в негова страст; джобовете му са пълни с книги и тефтерчета. Приятелите сами му предлагат — да запише и техните приказки. Цепенков се снабдява с Миладиновия сборник, който се превръща за него „във второ евангелие". Запознава се и с Кузман Шапкарев, на когото показва записите си. Постепенно натрупва богат фолклорен материал.

Цепенков е самоук, при записването и подреждането на материалите среща неимоверни трудности. При това идват конфликтите със семейството, което не оценява събирателската му работа. Цепенков живее с мисълта за издаване на материалите, но за това се искат средства, каквито няма. Когато Шапкарев издава първия си сборник с народни приказки, у Цепенков още по-силно се проявява желанието за обнародване на събраните фолклорни материали. Идва още един силен подтик: в 1888 г. узнава от съгражданина си Йоан Дейков, че Министерството на просветата в София готви издаването на „Сборник за народни умотворения" и че се търсят народни песни, приказки, пословици и т. н. Цепенков решава да замине за София. Тук той се свързва с проф. Шишманов, комуто представя материалите си. Шишманов ги предава на Ефрем Каранов за рецензия, която след четири месеца се получава — напълно положителна. Това е един от най-щастливите дни в живота на Цепенков. Той е готов да забрави всички мъки по пътуването, страха от турските и сръбските митничари, паричните трудности по време на престоя в София. Шишманов е възхитен от богатата сбирка на Цепенков и почва да помества материали от нея в „Сборник за народни умотворения". Благожелателен към всеки способен човек, готов да подпомогне всяко полезно национално дело, Шишманов оценява и любовта на Цепенков към фолклора, и събирателското му умение. Той го съветва обаче да се върне в Македония и да разшири сбирката си с нови материали: описания на обичаи, на занаяти, тайни говори, предания за места, хора, манастири и др. Следвайки съвета на Шишманов, Цепенков се връща в Прилеп и започва усилено да проучва занаятите, да описва занаятчийските инструменти, да записва тайните езици на зидари, проседи и т. н.

След известно време Цепенков е отново в София. В био-

графията му са предадени много от битовите му трудности. Цепенков посреща с радост отпечатаните в „Сборник за народни умотворения“, но тази радост се помрачава постоянно от липсата на средства за живеене. В началото на века той пише и публикува собствени стихотворения, една драма и др. Постигат го семейни нещастия (заболява тежко синът му), бутва го колоездач и го осакатява, загубва зрението си. Живее при тежки условия; умира през 1920 г.

Фолклорното наследство на Марко Цепенков поразява преди всичко с огромното си богатство. В „Сборник за народни умотворения“ биват обнародвани до 1900 г. 269 приказки и предания, 85 песни, 389 вярвания и прокобявания, над 200 сънища с тълкуванията им, 46 баяния, 12 басни, 8 обичая и обреда, 3727 пословици и поговорки, 100 гатанки, 20 скоропоговорки и 67 детски игри.[2] Но с това не се изчерпват събраните и записани материали на Цепенков. Проф. Ив. Д. Шишманов е запазил в своя личен архив (сега в Българската академия на науките) всички материали, които Цепенков му е предал за обнародване. Общо публикуваните в „Сборник за народни умотворения“ и другаде Цепенкови записи представят в количествено отношение нещо, което рядко се среща в историята на нашата фолклористика: 172 народни песни, 681 приказки, 84 баяния, 95 описания на детски игри и играчки, 5032 пословици и поговорки, 100 гатанки, 39 клетви, 22 благословии, 544 народни вярвания, прокоби и обичаи. Към това трябва да се прибавят етнографски и езикови материали (описания на занаяти и занаятчийски инструменти, думи и изрази от Прилепско, тайни езици)[3].

Трябва да се отбележи една съществена особеност на материалите на Цепенков: те са събрани в огромната си част от Прилеп и Прилепско и са записани на прилепски диалект; има само отделни записи от Битолско, Щипско, Велешко, София. Цепенков е използувал сравнително рядко други записвачи. Някои смятат, че сбирката на Цепенков е изгубила по отношение на богатство поради това, че фолклористът е насочил вниманието си само към един град. Този укор не може да се приеме; от друга страна, сбирката е спечелила, защото

[2] Вж. *Н. Фермаджиев,* Марко К. Цепенков. 150 години от рождението му. — Пламък, XXIII, 1979, кн. 4, с. 166.

[3] Материалите на Шапкарев са обнародвани в 10 книги през 1972 г. в Скопие под главната редакция на К. Пенушлиски като „Македонски народни творби“. Направен е опит да се отрече българското национално съзнание на Цепенков и неговите записи да се откъснат от общото българско фолклорно наследство.

отразява изчерпателно, всестранно състоянието на фолклора в едно населено място. Пълните изследвания на отделни селища във фолклорно отношение са необикновено важни и дори са модерни. Още повече, че Цепенков познава отлично своето родно място, владее основно прилепския диалект, което води до точност на записите. Материалите на Цепенков се използуват широко от езиковедите при характеристиката на прилепския говор. При оформянето им за печат в „Сборник за народни умотворения" Цепенков е бил подпомогнат от Ат. Т. Илиев и Д. Матов.

Цепенков е записал 172 народни песни. Две неща заслужават да се отбележат: записите на тъжачки (оплаквателни песни при смърт) и бележките, с които придружава някои песни. Тъжачките, записани от Цепенков, на брой 15, са едни от най-интересните и най-ценните в българското народно поетическо творчество. Може да се каже, че Цепенков ги въвежда в българската фолклористика. Тъжачките се записват извънредно трудно, трябва да бъдат уловени при самото им изпълнение, защото рядко се възпроизвеждат по-късно. Живеещ в самата народна среда, с нейните грижи и болки, нашият фолклорист ги е преживявал дълбоко, още повече, че понякога те са засягали съдбата на близки лица, например сестра му Зица. Цепенков пише за нея: „Сестра ми Зица чудна е во таженьето; цял ден да я остаиш, се ке тажи и ке реди, како некой славей да дури да зарипни. Много сум я карал за тоа нещо да не тажи толку, оти йе греота, арно ама не сум могол да я заптисам."[4] Цепенков дава много интересна характеристика на тъженето и тъжачките, обръща внимание на дарбата, която проявяват жените при оплакване, описва самото оплакване, изреждането на оплаквачките, основното съдържание на оплаквателните песни. Той изтъква не само емоционалното въздействие на тъжачките, но и естетическото: оплаквателна песен може да затрогне и каменно сърце, но тя увлича и вълнува като художествена творба: „При таквие майсторцки тажачки, кои ще се тажат, лесно не стануат жените, що дошле на гайрет, чунки ке се залисаат во жалната история, що му я редат со плач како някоя най-убаа песна, що се пеи от некой песнария и гласоит чоек."[5]

Записаните тъжачки от Цепенков са богати по съдържание,

[4] СбНУ, XVI—XVII, 1900, с. 104.
[5] СбНУ, XVI—XVII, с. 103—104; вж. също *П. Динеков,* Български фолклор, II изд., С., 1972, с. 357.

силни като поетически израз, едни от най-добрите образци на жанра. Някои от тях представят цели цикли: „Сестра Струма плачи брат“, „Цона черка йе фати да плачи“, „Сестра Струма повторуа“, „Селанка плачи керка си умрела“, „Майка плачи керка си отруена“, „Стоян, отепан со пушка, го тажит Стояница“, „Стояновата майка заваня да тажи“.[6] Съпругата Стояница в края на своята тъжба „предава“ оплакването на Стояновата майка, която е сляпа и не може да види раните на сина си. Майката подхваща оплакването, в което има силни лирични моменти:

Леле, чедо измачено!
Како Ристос изводено,
како светец измачено,
що ми било, да речено
на старите мои годинье,
на моята слепотия
сърцето да ми изгорит
за моето мило чедо,
за рака що ме водеше
и многу добро ми праеше.
Ами сега яз сирота
си останав запустена,
изапустена, изгорена,
како глямня опалена...[7]

Обнародвайки няколко песни за войводи и комити („Спиро Търне и Кючук Сулейман“, „Даме Чахре, прилепски войводи“, „Комита Тоде Бачварче“, „Коне войвода Павлески и дружината му“, „Войвода Гьорги Лажо“, „Камен Димко и любовницата“), Цепенков дава подробни сведения за възпетите лица и случки. Неговите бележки имат стойност не само като исторически извор, но и като материал за разкриване на творческата история на песните. Редакцията отбелязва под линия: „Бележките на г. Цепенкова, колкото и да са непълни и на места наивни, заслужават подражание от страна на всички, които записват исторически песни от по-ново време, особено от хайдушкия период.“[8]

Главно място в сбирката на Цепенков заемат приказките. Те представят необикновено богатство както по брой (681),

[6] СбНУ, III, 1890, с. 68—73.
[7] Пак там, с. 72.
[8] СбНУ, XII, 1895, с. 81.

така и по видове и сюжети. Цепенков първоначално записва по-кратки приказни текстове, които е слушал от майка си и особено от баща си, сладкодумен разказвач. Постепенно разширява кръга на разказвачите — близки, роднини, съседи, събеседници и дюкяни, кафенета и пътища (има 79 информатора); почва да търси приказки с разнообразно съдържание — от приказките за животни до легендите и преданията, които също възприема като приказки. Така възниква този огромен художествен свят, разкрит непосредно, в жив разказ, на прилепски диалект, защото приказките са предимно от Прилеп и Прилепско. Тези записи са дело на огромно трудолюбие и на дълбока любов към народните умотворения. Безспорно предимство на Цепенков е обстоятелството, че той е познавал отлично средата, от която записва, с всички особености на бит, обичаи, манталитет, език, природа, лична и историческа съдба. Цепенков не е фолклорист, който отива на терена, за да търси фолклорни материали; той живее на самия терен, приказките са негов вътрешен свят, негово лично достояние, част от неговия всекидневен живот и от неговата душевност.

Оттук произхожда автентизмът на неговите приказки, верността на предаването на текста — от всички битови подробности до езика. Нещо повече: записвайки приказките (а всяко разказване е ново тяхно създаване, най-малкото — ново художествено оформяне), Цепенков е запазвал тяхната поетическа атмосфера, движел се е свободно в тяхната поетическа структура. И тук идва едно обстоятелство с изключителна важност: при Цепенков най-често имаме не запис, а преразказ на приказките. Записвачът и информаторът, фолклористът и творецът у него се преплитат и сливат.

Как да изтълкуваме този факт? Съвременната фолклористика отхвърля всяка намеса на записвача или издателя в текста; точността на предаването е важен критерий за стойността на записаните и издадените фолклорни творби. Но тук имаме особен случай: записвачът принадлежи на народната среда и знае голям брой приказки, които умее да разказва и преразказва. Следователно той може да бъде и творец във фолклора. При това Цепенков притежава огромна памет. Той съобщава, че някои приказки, които записва и обнародва, е чул преди 35—36 години; те са живели като трайно достояние в съзнанието му повече от три десетилетия.[9] През това време фолклорните произведения не се намират в застинало

[9] СбНУ, XII, 1895, с. 210.

състояние, те имат свой творчески живот. Това се вижда от интересния факт, че Цепенков може да разкаже една приказка в няколко варианта. Сравнителното проучване може да покаже какво е вмъкнал в текста; някои обществени оценки в него вероятно принадлежат на Цепенков.

Онова, което прави силно впечатление в Цепенковите приказки, това е разказваческото умение. Изкуството на народния разказвач, а в много случаи това е изкуството на самия Цепенков, заслужава специално да бъде изследвано. Ето защо наричаме Цепенков не само забележителен фолклорист, но и голям майстор на народния разказ. Ето как естествено и просто той пристъпва към разказа: „Си бил еден скромен чоек. Си имал две керки втасани за маженье. Арно туку пуста пара си немал да ги омажит. Думал, сметал, како да праит..." („Свети Спиридон и сиромаиот").[10]

Разказваческото умение на Цепенков личи и в другите групи фолклорни произведения, които записва. Проф. Шишманов го кара да разшири своите издирвания и да обхване повече прояви на народното поетическо творчество и народния бит. И наистина Цепенков записва голям брой пословици, народни вярвания и обичаи, тълкувания на природни явления, прокоби, описания на занаяти и занаятчийски инструменти, описания на народни и детски игри и на детски играчки, езикови материали (диалектоложки материали, така наречените тайни езици). В описанията и във встъпителните или обяснителните бележки отново се проявява добрият, сладкодумният разказвач; в много от тях има лични наблюдения, спомени и характеристики, които привличат вниманието на читателите. Ето как личното прониква в описанията, бележките и разсъжденията: „Курта аз го завтасав и го знам многу арно"; „Си сидел татко една вечер под еден трем от една воденица кай пет и пол саатот и си пиел тутун. Времето било в май месец и месечината била зайдена тогай пре пет декики..."; „Не само вампири и вещици имало некоаш, ами други страшни видуачки. Еве какви неща видел татко ми, бог да ми го прости..."; „Кога биеха чумата, беше го удрила и татка ми. Како що лежал болен на постеля без свес, туку беше чул един глас — тропотници на звонци, клопотарци от карван..."; „В 1862 година Ристе Джинджия от селото Варош, Прилепско, беше овчар..."; „В 1852—1853 г. имавме во Битола со татка ми, той имаше спицерия, а пък аз тутун продаав..."; „Да

[10] СбНУ, III, 1890, с. 182.

видат европейците, оти во простите бугари има вилосовия голема“ и др. Този личен момент се появява в описанията на погребалните оплаквания, на еснафите, в обяснителните бележки към пословиците и т. н. Предадени на родния му прилепски диалект, материалите на Цепенков се четат с голям интерес, защото те разкриват не само народния живот, но и извънредно привлекателната личност на фолклориста. Касае се за една необикновена наблюдателност, за един жив ум, изпитан в обществените борби, за дълбоко влюбен в народния живот изследовател, за голям български патриот.

Личността на Цепенков се разкрива и в собственото му творчество: стихотворения и песни, драмата „Църне воевода“ и особено автобиографията от 1896 г., написана по внушение на проф. Ив. Д. Шишманов. Когато я е писал, Цепенков е бил вече на 67 години, имал е зад себе си сложна житейска съдба, носил е спомена за много пориви и стремежи, мъки и страдания. Той е разказал живота си на фона на общата народна участ, свързвайки го с историята на собственото си семейство. В автобиографията му твърде голямо място заема образът на бащата, нарисуван с възхищение, когато се касае за неговите способности и за любовта му към народните песни и приказки, и с известна горчивина, когато се изтъква неговото неразбиране на влечението на любознателния син към училище и просвета.

Автобиографията на Цепенков има преди всичко важно значение като извор за живота на автора си, за историята на българската фолклористика и за осветляване на възрожденската епоха. В нея българското национално съзнание на Марко Цепенков е разкрито съвсем ясно. Като литературна творба автобиографията следва една традиция, създадена в българската литература с автобиографиите и спомените на Софроний Врачански, Г. С. Раковски, Рашко Блъсков, Ил. Р. Блъсков, Гр. Пърличев и др. В духа на тази традиция тя е изградена върху патриотична основа; личното е подчинено на голямата обществена задача, то се слива с общонародното.

Една от най-характерните особености на тези автобиографии, които открито носят възрожденския патос, е умението на авторите с прости средства, с удивителна искреност да обрисуват собствените си личности. Тези личности са живи, израстват като забележителни литературни образи, притежават ярки нравствени качества, бързо спечелват симпатиите на читателите.

Към прозаичния разказ в края на автобиографията Марко

Цепенков прибавя и стихотворната изповед. Няма защо да търсим тук висока поезия, но словото е казано така искрено, че действува непосредно. Стихотворната изповед е посветена на голямата мечта на Цепенков да напечата събраните фолклорни материали. Това е колкото мечта, толкова и грижа, защото зрението на фолклориста отслабва и той се бои, че няма да изпълни основната задача на своя живот:

Смили се ти, о господи,
виделото поврати ми
на мойте две мили очи.
дай ми здравье, изцели ме,
за да гледам како напре,
да допишам приказните,
приказните и песните
и многуто друзи сбирки,
що сум сбирал от годинье,
како що берат пчелите
мед и восок по горите
и го носат в кошарите.
Сите да и напечатам,
вечен спомен да остаам
на мой мил народ бугарски
да и пеи и ми вели:
„Бог да прости деда Марка,
що и пишал тие неща
от нашите предедои —
и за сега да се знаи".

Наистина историята на българската поезия няма да включи това стихотворение между своите шедьоври, но то е трогателен зов на един голям патриот, макар и наивен, но все пак вълнуващ израз на една жизнена съдба, свидетелство за безгранична любов към българското народно творчество, уникален документ в историята на българската фолклористика.

1980

ДЕЛОТО НА ВАСИЛ СТОИН

Навършват се сто години от рождението на Васил Стоин, един от най-забележителните представители на българската фолклористика през XX в. За съжаление тази годишнина ни сварва неподготвени — голямото дело на Васил Стоин е все още недостатъчно проучено въпреки популярността на името му и почитта, която постоянно му се засвидетелствува. Нужно е на Васил Стоин да се посвети специално монографично изследване.[1]

Не познавах Стоин лично, не съм се срещал с него, но неговото дело така дълбоко е сраснало с развитието на съвременната българска фолклористика, че имам странното впечатление за лично общуване, за дълги беседи с този горещ почитател на творческия гений на народа, така както много пъти съм разговарял с Йордан Иванов и Михаил Арнаудов, Ал. Теодоров-Балан и Стоян Романски, Стефан Л. Костов и Христо Вакарелски. Може би това впечатление иде от срещите ми с дъщерята на Васил Стоин — Елена Стоин, отлична фолклористка, допринесла немалко за публикуване на огромното фолклористично наследство на своя баща.

[1] Ще отбележа по-важното от писаното за Стоин:
Хр. Вакарелски, Проф. Васил Стоин. 1880—1938 г. — Изв. на Нар. етногр. музей, XIII, 1939, с. XIV—XV; *П. Стефанов,* Спомени за В. Стоин. — Родна песен, IX, 1939, кн. 9; *Хр. Вакарелски,* Васил Стоин. — Родна реч, XV, 1941, с. 94—98; *Ст. Брашованов,* Васил Стоин. — Изв. на Инст. за музика, II—III, 1955, с. 351—356; *П. Динеков,* Български фолклор, С., 1959, с. 136—137 (II изд. 1972, III изд. 1980); *Д. Г. Божилов,* Васил Стоин и българската фолклористика. Дипломна работа, машинопис, 1965 (Катедра по бълг. литература, Соф. университет); Васил Стоин — Енциклопедия на бълг. музикална култура, С., 1967; *Хр. Вакарелски,* Иван Шишманов — Васил Стоин. Чертици из историята на нашата фолклористика. — Изв. на Инст. за музика, XIII, 1969, с. 41—53; ***Ел. Стоин,*** Народни песни от Самоков, записани от Васил Стоин. — Изв. на Инст. за музика, XIII, 1969, с. 365—393.

Вглеждам се в портрета на Васил Стоин — обикновено българско лице, спокойно, с хубав поглед, малко замечтано и благородно, лице на български интелигент от първите десетилетия на века, каквито бяха нашите някогашни учители. Райна Кацарова, която е познавала добре Стоин и е работила с него, така рисува неговите черти: „Този сух, мургав човек, с лице, напомнящо иконописните образи на самоковските майстори, имаше стоманена воля за работа." Близкият му сътрудник Павел Стефанов прибавя още една черта. По време на една обиколка през зимата на 1928 г. в Преславска и Поповска околия Стефанов се оплакал на Стоин от несгодите и патилата из селата. „Изслушвайки ме със своето олимпийско спокойствие, след една доста дълга пауза, чукайки чашката си с моята, отсече кратко: „Историята, драги, не се интересува от тия работи."

Действително историята не се интересува от тия работи, но в историята действуват личности, а личностите имат своя съдба и носят свои характери. И колкото по-добре познаваме личностите и характерите, толкова по-дълбоко ще вникнем в общественото развитие. Затова историците търсят документи из личния живот — писма, спомени — не само за да уточняват фактите, но за да разкриват личностите. Трябва да съжаляваме, че за Васил Стоин, този сравнително рано напуснал света учен, прекарал 26 години в учителското поприще, извън научните среди, и само през последните години от живота си активен участник в научния водовъртеж, са обнародвани толкова малко спомени и личността му остава скрита за тези, които не са го познавали. А може би чрез спомените, чрез по-близкото запознаване с личността по-лесно ще си обясним едно от чудесата на нашата нова фолклористика — възникването на едно огромно дело само в продължение на тринадесет години.

Васил Стоин е роден на 5. XII. 1880 г. в Самоков в занаятчийско семейство. Когато се пише биография на фолклорист, прието е в такива случаи да се каже, че той е отраснал в среда, където фолклорната традиция е силна. Тук не става дума само за семейната среда — през онази епоха не е трудно да се посочат певци и певици във всяко българско семейство и всеки род (посочват ги и при В. Стоин — баба му Стоя и леля му Катерина), но за цялата духовна култура, в която фолклорът играе още голяма роля. Има обаче нещо повече — голямото историческо и културно наследство, което Самоков носи от нашето възраждане. Както се говори за география на

българската литература, така трябва да се говори и за география на българската наука. Наследството обременява положително личността и немалко действува да внуши у народния учител мечтанията на учения.

През 1897 г. Стоин завършва Самоковската семинария, която подготвя едновременно свещеници и учители. Надарен е с несъмнени музикални способности (малкият Васил свири на цигулка още през детските си години); семинарията се оказва твърде полезна за музикалното му възпитание. Стоин има добър учител по пеене — Иван Клинков; запознава се с няколко музикални инструменти, изучава черковното псалтикийско пеене и съвременното нотно пеене, получава най-общи познания по теория на музиката и по композиция. Става основен учител през първите десет години (1897—1907) в софийските и самоковските села Долни Окол, Долни Лозен и Долна Баня. Увлича се от народническите идеи на епохата. През 1902 г. се сближава с Елин Пелин и го подпомага материално със спестените от учителството пари да издаде първата книжка на сп. „Селска разговорка", насочено към интересите на „народните учители, селяните и интелигенцията, произхождаща из селска среда". Но онова, което най-силно го занимава, е музиката; огромно значение за неговото развитие има народната музика, която е слушал всекидневно. През 1907—1910 г. прекарва в Белгия. Завършва консерваторията в Брюксел с първа специалност цигулка, но също изучава и теория на музиката. И тук един непроучен въпрос: какво привлича нашата младеж към Белгия още от края на XIX в.? В Белгия (Брюксел, Гент, Лиеж и други градове) получават образование мнозина от най-добрите представители на българската интелигенция. Между тях е и Стоин, за когото белгийската музикална школа е била от съществено значение за по-нататъшната му работа.

В България отново подхваща учителството, но вече по музика главно в гимназиите в София, Търново, Пловдив, Самоков, в Учителския институт в София. От 1925 г. започва да преподава и в Музикалната академия теория, солфеж и народна музика. Обаче през средата на двадесетте години стават събития, които променят основно дейността на Стоин и го насочват към научна работа. Хр. Вакарелски е разказал доста подробно за тези събития. Тласъкът идва от проф. Ив. Д. Шишманов, който още в своята бележита встъпителна студия към първия том на „Сборника за народни умотворения" от 1889 г. „Значението и задачата на нашата етнография",

поставя въпроса за създаването на етнографски (народоучни) дружества по примера на някои западноевропейски страни. Такова дружество бива основано в София през 1925 г.; негов председател е Шишманов, подпредседатели — М. Арнаудов и Ант. Попстоилов, секретар — Ст. Л. Костов. Министерството на народната просвета дава на разположение на дружеството значителна сума за системно събиране на музикалния фолклор. Все по същото време Добри Христов открива курс в Музикалната академия за подготовка на специалисти за записване на народна музика. В 1926 г. в Народния етнографски музей се създава отдел за народна музика. Академическият съвет на Музикалната академия посочва за ръководител на отдела В. Стоин и го командирова на работа в музея.

От този момент започва необикновената по размери и темпове събирателска фолклористична дейност на Стоин. Той разгръща всичките си сили, проявява невероятна енергия, за да осъществи една от най-големите научни задачи на епохата: да се събере цялото богатство от народни мелодии, да се обхване целият материал на българския музикален фолклор. Наистина българската фолклористика има своите големи завоевания още през XIX в., за което свидетелствуват сборниците на П. Безсонов, Ст. Веркович, Д. и К. Миладинови, Л. Каравелов, О. Дозон, В. Чолаков, К. А. Шапкарев, Ат. Илиев, министерският „Сборник за народни умотворения“ и т. н., но в тях е събран преди всичко словесният фолклор. Почти липсват записи на народни мелодии. По инициатива на проф. Ив. Д. Шишманов още в първите томове на „Сборник за народни умотворения“ започват да се обнародват и нотирани народни песни, записани от учители по музика и капелмайстори (Г. Лъжев, Ст. Кънев, Н. И. Николаев, Р. Ст. Коджаманов, П. Петев, А. Конев, Ив. Клинков, С. Бешков, Ем. Ив. Манолов и др.), но това е все още твърде малко, за да се разкрие богатството на народната музика. Първото по-голямо дело представя публикацията на Добри Христов „Български народни песни от Бесарабия (събрал Г. Янков, нотирал Добри Христов)“, 1913 (СбНУ, кн. 27).

В. Стоин привлича добре подготвени специалисти, сътрудници в Народния етнографски музей в София: Павел Стефанов, Иван Камбуров, Райна Кацарова, Константин Загоров, Йосиф Чешмеджиев и Христо Илиев, изработва подробна програма и предприема цялостно записване на музикалния фолклор в България, като организира постоянни обиколки. Групата разширява своята работа и върху емиграцията от

български краища, останали извън територията на страната (Македония, Тракия, Западните покрайнини и др.). Самият Стоин взема най-активно участие в обиколките и нему се пада най-големият дял от записаните мелодии и текстове. Записването започва от северозападните райони — Видинско, защото се е смятало, че поради чужди влияния там фолклорът най-рано е заплашен от обезличаване и изчезване. При събирането Стоин и неговите сътрудници прилагат добре обмислени методически правила: точност на записа, отбелязване на селището и датата, сведения за изпълнителя — име, възраст, произход, занятие, откъде е научена мелодията. По времето, когато групата започва своята работа, в нашата страна липсва механична апаратура, затова записването става по слух, с тетрадка и молив в ръка. Стоин и неговите сътрудници полагат усилия да предадат, с възможната най-голяма точност, всички музикални особености. Друг важен принцип е: песенните мелодии се събират не по жанров признак, а по функционален, с оглед на службата им в обикновения живот: календарни празници, семейни тържества и обичаи, жътва, копан, гроздобер, седянка, хоро и т. н. Начинът на събиране определя и класификацията на песните при тяхното издаване. Стоин преглежда всеки запис на своите сътрудници и едва тогава го включва в архива.

Архивът, който Стоин създава в Народния етнографски музей, представя неоценимо богатство. Според най-общи изчисления той съдържа 25 000 записани текстове с мелодии. В излезлите досега седем тома са обнародвани над 12 000 мелодии. Не е установено все още колко са записаните от Стоин; най-често се посочва бройката 12 000; по-лесно могат да се изчислят обнародваните записи на Стоин — 9000. В жанрово отношение материалът е много богат: митични, исторически, юнашки, хайдушки, битови, хумористични и други песни, припевки и т. н. Стоин не изключва от своето внимание градския фолклор. Елена Стоин, която изследва записаните от баща си песни в Самоков и Самоковско, отбелязва: „Сбирката от самоковски песни на В. Стоин се състои от два главни дяла: селски песни, донесени от преселниците от околните села, които образуват основното ядро на възникналия в началото на XVI в. град Самоков, и градски песни, създадени през възрожденската епоха и след Освобождението на местна почва, и общобългарски, характерни за всички градове и по-големи села през онази епоха. Техни разпространители са били преди всичко учителите и други представители на тогавашна-

та интелигенция, които са жадували да обогатят и разнообразят монотонния и оскъден културен живот на провинциалния град чрез вносна поезия и музика, проникваща или книжовно, или още по-често по пътя на устното предаване. Така са се фолклоризирали много авторски песни и въпреки наличието на автора — поет или музикант — ние ги приемаме като градски народни песни."[2] И тук приносът на Стоин е безспорен; събраният от него материал ще позволи да се изследват трансформациите на фолклора в ново време и да се проучат интересни явления, които се намират между фолклора и литературата.

В. Стоин има пълното съзнание за неразривната връзка между текст и музика, фолклор и народни обичаи и обреди. За неговия интерес в тази област свидетелствуват и някои публикации: за лазаруването в с. Слатина, Софийско;[3] за свирката двоянка.[4]

Стоин е не само организатор на събирането на музикалния фолклор, но поема и главната грижа за неговото издаване. Касае се за огромни сборници, които изискват сериозна редакционна работа. Стоин подготвя за издаване четири сборника; три излизат, докато е жив, а четвъртият на следната година след смъртта му: „Народни песни от Тимок до Вита", 1928, VIII+1134 с. (съдържа 4076 записа); „Български народни песни от Средна Северна България", 1931, 893 с. (2718 записа); „Родопски песни", 1934, СбНУ, кн. 39, 314 с. (700 записа); „Български народни песни от Източна и Западна Тракия", 1939, 623 с. (1684 записа). След смъртта на Стоин излизат още: „Народни песни от Западните покрайнини", 1959, 360 с. (656 записа); „Народни песни от Североизточна България", т. I, 1962, 724 с. (1288 записа), т. II, 1973, 838 с. (1485 записа); „Народни песни от Самоков и Самоковско", 1975, 624 с. (1115 записа). Последните четири тома са редактирани от Р. Кацарова, Ив. Качулев и Ел. Стоин. В пет от сборниците участвуват сътрудниците на В. Стоин, но винаги личното участие на редактора и ръководителя на групата е значително.

Не би могло да се каже, че при подредбата на материала Стоин е следвал една постоянна класификация. В първия сборник „Народни песни от Тимок до Вита" материалът е разделен на шест дяла: Песни в дни на църковни празници, Оби-

[2] *Е. Стоин,* Народни песни от Самоков, записани от Васил Стоин, с. 365—366.

[3] Изв. на Нар. етногр. музей, X—XI, 1932, с. 176—187.

[4] Пак там, XII, 1936, с. 86—88.

чайни песни, Песни на работа, Песни на тлаки и на седенки, Песни на трапеза, Хороводни. Докато тук е прокаран главно функционалният принцип, то във втория сборник „Народни песни от Средна Северна България“ преобладава жанровият: Митологични песни, Религиозни песни, Исторически песни, Юнашки и хайдушки песни, Обичайни песни, Песни за природата, Песни за всекидневни и стопански отношения, Песни за родителски и семейно-съпружески отношения, Любовни песни, Хумористични песни, Припевки, Разни, Хороводни мелодии от инструменти. Подредбата обаче не е пречка за научно използуване на материала, защото сборниците са снабдени с показалци, засягащи лица и селища, музикални особености, случаите, при които се изпълняват, теми, речник на по-непознати думи. Към това трябва да се прибавят данните, които придружават всяка песен. При някои от томовете материалът е прегледан от вещ езиковед (във втория том „Народни песни от Средна Северна България“ този езиковед е проф. Ст. Младенов).

Компетентността се увеличава и от теоретичните занимания на В. Стоин с проблемите на народната музика. Известни са няколко негови публикации: „Към българските народни напеви“ (1924), „Българската народна музика, метрика и ритмика“ (1927), „Хипотеза върху българския произход на диафонията“ (1925, на френски) и др. Тук няма да се спирам на тези трудове. Ще отбележа само, че в тях е намерила израз голямата любов на Стоин към българската народна музика. Стоин изтъква ролята на музиката в историческия живот на народа. От специалните въпроси преди всичко го интересуват т. нар. неправилни (неравноделни) тактове. Изследванията на Стоин се явяват в момент, когато все още слабо е разработена теорията на българската народна музика. Той изхожда от дълбоко, непосредно познаване на нашия музикален фолклор и горещо брани българската народна музика от онези, които подценяват нейната самобитност. Стоин има безспорни заслуги и като преподавател в Музикалната академия в София. Заедно с първите теоретици на българската народна музика К. Махан, Л. Куба, Ат. Бадев и Добри Христов той положи основите на една нова научна и учебна дисциплина, която по-късно бе развита от цяла редица по-млади специалисти начело с проф. Ст. Джуджев.

Васил Стоин почина на 1. XII. 1938 г. Това бе голяма загуба за българската музикална фолклористика. Той посвети последните 13—14 години от живота си на една изключително

важна дейност, натрупа огромен материал за научни изследвания; в обширните томове, които успя да издаде приживе, показа богатството на българския музикален фолклор. Това богатство смая нашата общественост. Събраният от Стоин материал стана достояние на българската наука — нито едно изследване по български фолклор вече не може да мине без записите и сборниците на Стоин. Нещо повече — сборниците на Стоин издигнаха престижа на българския музикален фолклор пред българските композитори. В пътя, по който българската музика се насочи към самобитните народни извори, към осъществяване на голямата цел — създаване на български национален музикален стил, наследството, което остави Стоин, изигра и продължава да играе голяма роля.

Васил Стоин работеше, воден от дълбоко обществено съзнание, от безкрайна обич към народния художествен гений. За труда, който вложи в своето дело, за умението, с което организираше фолклорните обиколки, и за способността му да влиза в непосредствен контакт с хората от народа говорят някои спомени. През 1955 г. проф. Ст. Брашованов пише: „В. Стоин работеше пълно и планомерно. Голям беше личният му труд, широка беше и организационната му работа — в министерство и музей, със сътрудници в градове и села. Но той обичаше да мълчи по онова, което вършеше. Мълчанието беше негова природна склонност. Това е изпитал всеки негов другар, особено в срещи насаме. Обаче още по-характерно беше, че в такива случаи В. Стоин от време на време прекъсваше мълчанието си със сподавено възклицание или със смислен жест, или само с изразителен поглед. И тогава у този човек се откриваше някаква особена, жива мечтателност, в която именно се коренеше и своеродното му народничество, и увлечението му по народната ни песен, и усърдието му за нейното издирване и издаване. В. Стоин се притесняваше и задушаваше, когато останеше по-дълго време в града, и обратно, той ставаше приветлив, жизнерадостен и дори разговорлив, когато му предстоеше пак да пътува. Всеки, който го познаваше отблизо, ще си спомни, че той, който иначе не говореше за себе си, в такъв случай с леко и сърдечно ръкомахане избързваше да се похвали, че пак ще пътува.“[5]

Хр. Вакарелски, който неведнъж е пътувал със Стоин из Софийско, Пазарджишко, Ихтиманско, Бургаско, между тракийските и малоазийските българи, си спомня: „Облечен скром-

[5] *Ст. Брашованов,* Васил Стоин, с. 356.

но, задоволяващ се и с най-оскъдните удобства, той работеше по цели дни и до късни вечери, когато информаторите му биваха в състояние да пеят. С готовност той следваше своите изпълнители по ниви, ливади, лозя и при всевъзможни други занимания и нотираше техните песни в естествената им обстановка. С този си подход той изтръгваше от тях всичко, каквото знаеха и можеха да изпеят...“ „Обикновено не много приказлив, но изискано духовит, той допадаше на селската среда, приемаха го като свой човек с всичкото уважение и доверие. Той скоро разполагаше хората към себе си, заинтригуваше ги със задачата си и те разтваряха сърцата си и пееха, изпяваха всичко, което знаеха.“ Вакарелски добавя: „За да запише народните песни именно в моменти на тяхната служба, Стоин не си доспиваше, не се дохранваше, биеше с десетки километри път пеша от село до село, от колиба до колиба, до далечни ниви и имоти, гдето намираше похвални певци и певици. И бе щастлив — бодър и нахранен, ако намереше добър материал.“[6]

Историята се повтаря — от Миладиновци и Шапкарев до Стоин и от Стоин до съвременните фолклористи, които продължават по начертания път да издирват и проучват художествените съкровища на народа. На пръв поглед делото е обикновено и скромно. Но в своята скромност то е велико, защото се докосва до най-съкровените тайни на народния дух и тръгва от тези тайни не толкова да опознае миналото, колкото да види трайното, с което нашият народ е преодолял изпитанията на историята и което трябва да бъде пренесено през дверите на настоящето в бъдещето. Животът и делото на Васил Стоин са отражение на плодотворния дух на народа и са една от най-светлите страници в историята на българската фолклористика.

1980

[6] *Хр. Вакарелски,* Иван Шишманов — Васил Стоин. Чертици из историята на нашата фолклористика, с. 50, 51.

ФОЛКЛОРЪТ В МНОГОВЕКОВНАТА ИСТОРИЯ НА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД

Голямата дата, която отбелязва нашият народ — 1300-годишнината от основаването на българската държава — е колкото възхвала на нашето героично минало, толкова и една равносметка. Тази равносметка търсим по всички линии на общественото си развитие — и като политическа съдба с периодите на големи подеми и тежки катастрофи, и като материална култура, и като духовни ценности в областта на науката, философията, изкуството. В първата редица на онези, които правят равносметката, са историците. В последните години техният фронт извънредно много нарасна — не само по брой, но и по специализирани области, към които те насочиха вниманието си. Научни приноси във всички области — от издирване на изворите до детайлни изследвания на най-разнообразни въпроси — ето пътя на нашата съвременна историческа наука.

Но равносметката на нашето 1300-годишно развитие привлича вниманието не само на историците, но и на цяла редица други специалисти: философите, литературните историци, етнографите, музиковедите, историците на изобразителните изкуства и архитектурата, икономистите и т. н. Всеки специалист издига историческото огледало пред себе си, за да види отражението на изтеклите тринадесет века в своята област. Вече казах, че това не е само външно или самоцелно „историческо“ любопитство, но и задоволяване на една по-дълбока вътрешна потребност от историческа равносметка. Връщането към миналото в наше време има и друга подкладка — не само конкретната историческа дата, но едно явление в нашата съвременност, което носи названието „търсене на корените“. То надхвърля националните граници и се превръща в явление от международен мащаб; особено силно се проявява в областта на литературата. Свързано е с известен морален кризис, който изживява човечеството във века на научно-тех-

ническата революция. Най-високото издигане на човешкия ум се оказа лишено от нравствена атмосфера: научно-техническият напредък заплаши самото съществуване на цивилизацията чрез унищожение на природната среда и чрез изобретяване на най-страшни военни оръжия.

Не бих искал да се впускам повече в разсъждения по общите въпроси за съдбата на човечеството, защото темата ми има една конкретна задача: мястото на фолклора в тринадесетвековното развитие на българския народ. Това ще означава преди всичко: фолклорът като огледало на живота и на историческата съдба на нашия народ.

Всеизвестна истина е, че фолклорът е съпътствувал непрекъснато историческото съществуване на българския народ. И в най-дълбоката древност, когато още не е имало държавна организация и писменост, той е бил част от народния живот. Всеки от нас може да засвидетелствува, че фолклорът и днес не е изчезнал от битието на българина. Ако търсим преки исторически данни за миналото, те не са много.[1] Но за старината на народното поетическо творчество се съди не само от преките свидетелства, а и от многопластовостта на неговите образи, мирогледни представи, език, поетика. Днес мъчно можем да кажем нещо по-положително за историята на жанровата система на българския фолклор, но трябва да се предполага с голямо основание, че още в най-далечни времена са съществували както песенните, така и прозаичните жанрове. Записите, направени през XIX в., свидетелствуват за широко развитие на жанровата система. Това може да се види не само от показалеца на А. Попстоилов за печатаните български народни песни през XIX в. (т. I, 1916; т. II, 1918), но и от сборника „Български народни песни" на Братя Миладинови; песните тук са разпределени в 12 групи. През XX в. се забелязват известни изменения в жанровата система, но тези изменения се изразяват не в отпадането на някои жанрове, а по-скоро в намалението на относителното им тегло и в тяхната по-слаба продуктивност. За сметка на това се появяват нови жанрови групи в резултат на общи социални промени и на вътрешното развитие на фолклора. Но това са явления, които още не са напълно регистрирани и не са добре проучени.

Широтата на жанровата картина може да бъде схваната като възможност за по-обемно отражение на историческия живот на народа през вековете. Тук обаче стигаме до един

[1] Изложил съм ги в своята книга „Български фолклор" (С., 1959, 1972, 1980).

от най-сложните въпроси във фолклористиката — отношението между фолклор и история. Нашите възрожденци решаваха този въпрос много просто: народното поетическо творчество бе за тях изключително важен исторически извор — така както хрониките, грамотите, летописните бележки и др. Те изхождаха от едно основно схващане: фолклорът е огледало на народния живот. Възрожденските писатели търсеха историческите образи в юнашките и хайдушките песни, използуваха легенди и предания, за да възсъздадат миналото на своя народ. В средата на XIX в. такава задача бе си поставил П. Р. Славейков. През 1852 г. той съобщава на Н. Х. Палаузов, че е започнал да пише „поема по народна поезия", герой на която ще бъде Крали Марко; Славейков обяснява, че ще използува широко народните епически песни. На следващата година отново говори за тази поема, но заедно с това известява, че пише и поема „Бойка българска войница", а също, че се занимава с българската история — „да я прави на народни песни". Фолклорът е основният исторически извор за образите на хайдути и народни закрилници, които се появяват в българската възрожденска литература — у Раковски, Н. Козлев, Гр. Пърличев, Л. Каравелов, Хр. Ботев. Историцизмът на фолклора за възрожденските писатели е аксиома.

Отричаме ли днес изцяло тази концепция? Не, но държим сметка за сложността на отношенията между фолклор и история, за характера на историзма. Онова, което бе аксиома за нашите възрожденци през XIX в., в XX в. стана предмет на големи научни дискусии, особено в съветската фолклористика.[2] Че в народното поетическо творчество намират място моменти от историята, това е безспорно; то се вижда добре в юнашките, хайдушките, революционните и партизанските песни, в историческите легенди и предания, в пословиците и т. н. За историзъм може да се говори и в по-широк смисъл: история е всичко — битът и животът на народа във всички техни най-разнообразни прояви. Според това схващане цялата народна душевност, народните възгледи, вярвания, обреди, философия, митология и т. н. са съставка на историята; никаква проява на човека не може да бъде изключена от историята. Някои учени (Б. Н. Путилов), от една страна, възразяват срещу стесняването на понятието „история" и свързването му изключително с политическия живот, но, от друга страна, се

[2] За най-обща ориентация ще посоча само два труда: *В. Я. Пропп*, Фольклор и действительность (1976); *Б. Н. Путилов*, Методология сравнительно-исторического изучения фольклора (1976).

боят от прекаленото му разширяване и търсят неговите граници: „Историята в същинския смисъл на думата включва онези страни на действителността и преди всичко народната дейност, които са непосредно свързани със социално-общественото развитие. Историческият фолклор в същинския смисъл на думата е фолклор, обърнат към социално-обществената проблематика, която със своето съдържание отразява различни аспекти на социално-обществения живот на колектива.“[3]

Дискусията върху границите на фолклорния историзъм може да бъде продължена, но по-важен е въпросът за характера на историческото изображение в народното поетическо творчество. Най-често се правят механични съпоставки между юнашките, хайдушките, революционните песни, легендите и преданията, от една страна, и историческите извори (летописи, документи и т. н.), от друга, за да се установят реални отражения на действителността. Какво се констатира обаче най-често в такива случаи? — Несъответствия между фолклорните текстове и точните исторически знания. Могат да се дадат два примера в песните за последните Шишмановци, които се борят и гинат в защита на българската земя по време на турския завоевателен поход през втората половина на XIV в.; в тях се откриват твърде много легендарни моменти. Ако вземем една интересна възрожденска песен (записана в Украйна и публикувана в Сборника за народни умотворения, кн. 42) за революционната съпротива на нашия народ, ще видим събрани на едно място Васил Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Историческите събития и лица са разположени съвсем свободно. Каравелов е изобразен като дядо с бяла брада, той седи на високо дърво и наблюдава хорото на младите; до него е Левски — „младо юначе“. Каравелов разказва на Левски, че е сънувал своите другари-„смъртници“ Стефан Караджа и Хаджи Димитър, които водят за ръка „юначе, твойо връстниче Христо Ботев от Калофер“. По-нататък пред нас се разгръща една романтична картина. Левски събира дружина „навръх на Стара планина, на хайдушкото сборище“, а до него е Каравелов, чиято бяла брада като къделя се белее до байрака.

Противоречието с реалните факти тук е съвсем очевидно. Тогава за какво отражение на историческата действителност във фолклора може да става дума? Трябва да се изхожда от сложната природа на фолклора, който в продължителния си

[3] *Б. Н. Путилов,* Пос. съч., с. 224.

живот търпи много изменения и наслоявания. Историзмът като отношение към действителността се определя от характера на историческото съзнание, различно в различните епохи, и от законите на поетическото виждане и художественото изображение, различни при различните жанрове. Оттук и съществуването на степени на историзъм, на историческа достоверност. Оттук и схващането на редица фолклористи, че са напразни усилията да се намери покритие между историческите извори и фолклора, между историческия факт и неговото възпроизвеждане във фолклорната творба. Това се дължи не толкова на „непознаваемостта" на историята, на невъзможността на народния творец да достигне до автентичните факти, колкото на отношението към тези факти. Съветският фолклорист В. Я. Проп отбелязва: „Народът е не просто участвуваща, а водеща сила на историята и в своята поезия той не възпроизвежда историята като безстрастен регистратор, а изразява в нея своята историческа воля, своите вековни стремежи и идеали."[4] Следователно историческото изображение в народното поетическо творчество има оценъчен характер, изразява народното историческо мислене, народната философия на историята. Ще цитирам още един съветски фолклорист — Б. Н. Путилов: „Епическата история в известен смисъл противостои на реалната история; тя сякаш изправя несъвършенството на тази последната, освобождава я от трагичните грешки и несправедливости, внася в нея разумното и човешкото начало, противопоставя на безизходността — оптимизма, на угнетението — свободата, на гибелта и разрушението — спасението и победата, на безправието на народа — неговата воля и неговата решаваща сила."[5]

Ето изходните позиции, от които трябва да оценяваме историзма на народното поетическо творчество. Във фолклора трябва да търсим не толкова автентичните исторически факти, а преди всичко народната оценка на историческите събития. Народните песни за последните Шишмановци „Откога се е, мила моя майко ле, зора зазорила", „Погинване на цар Шишман", „Цар Ясен отървава жена си и сестра си" съдържат много неточности от гледище на историческата фактология, но дават вярна историческа оценка на делото на Шишмановци, рисувайки ги като защитници на българската държава в онова трагично време. Този образ на Шишмановци, който съдържа историческа оценка, е съхранен в народната

[4] *В. Я. Пропп,* Русский героический эпос, Ленинград, 1955, с. 26.
[5] *Б. Н. Путилов,* Методология сравнительно-исторического изучения фольклора, с. 273.

памет (не само в песните, но и в легендите и преданията).

Цитираната народна песен за Каравелов, Левски, Хаджи Димитър, Стефан Караджа и Ботев също е изпълнена с фактически неточности, дори бих казал с поетически произвол, с фантастични измислици, но в дълбоката си същност тя е исторически вярна, защото рисува патриотизма и героизма на безсмъртните български революционери, възсъздава основните черти на техните образи. Народната оценка се състои във възторга от делото на българските патриоти — и в тази оценка се крие оптимизмът на народното историческо виждане, при все че действието на песента се развива при тежки и трагични обстоятелства. Ето как е изграден в началото на песента образът на Каравелов:

Пролетно слънце грееше,
зелена гора цъфтеше,
весело хоро играйше.
Момите песни пеяха,
ергени хоро кършаха,
кършаха, разлюляваха.
До хоро дърво високо,
под дърво седи бял дядо,
на бял си камък седеше,
стара си глава понавел,
бяла си брада разрешил,
тъжно хорото гледаше.

И ето крайната картина, когато Каравелов и Левски са тръгнали да се бият за свободата:

Зора се сепва, разсипва
и небето се запали,
весело слънце изгрява.
Васил ми Левски войвода
той си дружина сбираше
навръх на Стара планина
на хайдушкото сборище.
До него юнак стоеше,
юнак си байряк държеше,
висок се байряк ветрейше,
ветрейше и червенейше
до байряк като къделя
бяла се брада белейше.

Анализът на тази песен може да покаже много важни черти от народното мислене и народната психология. Тя разкрива криволичещите пътища, трудностите и колебанията на освободителната борба. Понякога идват моменти на скръб и отчаяние. В такова състояние се намира Каравелов, който е видял насън „смъртниците" Хаджи Димитър и Стефан Караджа — и те водят нов смъртник — „юначе" Христо Ботев от Калофер. Но младият Васил Левски вдъхва нова вяра на Каравелов. Връща го към хайдушките и революционните традиции, вижда в перспектива помощта на Русия (дядо Иван Русянов и неговите синове) и борбата отново поема героичния си ход. Необходимо ли е тук да търсим достоверност в подробностите, когато в дълбоката си същност, в основните си черти картината на освободителната борба е вярна?

Така вижда своето минало и своята историческа съдба народът в поетическото си творчество. За съжаление не са запазени български исторически (в широкия смисъл на думата) песни преди XIV в.; само в отделни черти на някои песни можем да отгатваме спомени за феодални войни и татарски нашествия. Но ако анализираме песните за Момчил, Крали Марко и многобройни други юнаци, техни поетически съвременници и съратници, ще навлезем в един богат свят от борби и стълкновения, от героични подвизи и тежки сражения, където понякога юнашката смелост съжителствува с хитростта, благородството с коварството, защото народният певец е безпощаден съдник на своята история и на историческите личности. От юнашкия епос ще преминем към хайдушките и революционните песни, за да стигнем до XX в. — песните за Илинденското и Преображенското въстание и партизанското движение. Огромно количество исторически песни ни връщат към османското робство: векове на жестокости и страдания, на невинна кръв и жестока смърт. Ето един исторически момент, който дълбоко се е запечатал в народната памет:

Какво е чудо станало
на Росенския камен мост:
двеста са моми изклали
и триста момка избили,
петстотин гроба станали.
Кога събота додеше,
петстотин свещи горяха,
петстотин майки плачеха,
плачеха и нареждаха...

До тези петстотин гроба се нареждат тъжните разкази за пленени и поробени момци и девойки; за майката, която е насилена да хвърли малкото си дете; за гората, която е посърнала, защото през нея са минали три синджира роби; за срещата между заробени брат и сестра; за брата, който брани сестра си от насилници-грабители; за девойката, която лежи девет години в затвора, но не се отказва от своята вяра, и т. н. Към тези песни трябва да се прибавят народните балади, в които митично и трагично непрекъснато се съчетават, а животът постоянно и неизбежно се среща със смъртта. Навлезем ли в света на митичния и обреден фолклор, във вълшебните приказки, в легендите, потъваме в богата образна и емоционална атмосфера, която ни връща към нашите корени, към представите и суеверията на нашите прадеди, въвежда ни в една одухотворена природа, където човекът и заобикалящият го свят образуват едно единство, сливат се с безкрайната вселена. От макрокосмоса на тази вселена попадаме в микрокосмоса на всекидневните човешки отношения, чувства, мисли, пориви, мечти и страдания, отразени така широко в битово-социалните песни, в любовната лирика, в приказките, в пословиците и гатанките. С това съвсем не се изчерпва богатият свят на народното поетическо творчество.

Но богатството не се състои само в разнообразието, но в дълбочината на мисленето, в мястото на фолклора в народното съзнание, в ролята, която фолклорът е изиграл в историческото развитие на народа, във въздействието, което е оказал върху неговата хилядолетна съдба. Народното поетическо творчество е казвало истината за живота на хората; издигайки положителното, оптимистичното начало, то не е затваряло очите си пред социалните недъзи, разобличавало е потисничеството и експлоатацията на народните маси, давало е моралната мярка за човешките дела, изграждало е една философия, в която етичните проблеми са заемали първостепенно място. Особен интерес представя изображението на човешката психика, със светлото и тъмното в нея, с малките радости и с големите трагедии, с нежните пориви и грубите закони на едно първобитно общество. Фолклорът е изключително интересен извор за изучаване на българската народна психология през вековете, като се държи обаче сметка за интернационалния характер на цяла редица фолклорни явления и за особеностите на поетическото изображение. И тук проблемът за достоверността на фолклора като свидетелство и извор е много сложен.

Искам да обърна внимание на въздействието, което фол-

клорът е оказвал върху формирането и развитието на народното самосъзнание. Това е изтъквано безброй пъти от многобройни автори, особено когато са разглеждани и оценявани хайдушките песни. Могат да бъдат дадени великолепни определения на писатели като Пенчо Славейков и на учени като Боян Пенев; не ги привеждам, защото са познати. Това въздействие е оценявано главно откъм обществения, национално-патриотичния му ефект. И това е правилно, защото в тази насока то е най-силно и най-значително. Но въздействието има и една друга страна — като въздействие, което преобразява човешката личност, издигайки я до най-високите етични пориви, до пределите на моралното съвършенство. Ще илюстрирам това въздействие само с една песен, записана в Добруджа:

Кукувичката кукува
на едно дърво буково,
като кукува, хортува:
— Стояне, млади войводо,
стани се от сън събуди,
че се гората развила,
че те дружина очаква
на хайдушкото сборило. —
Стоян се от сън събуди
и си на булче продума:
— Булче, снощно венчило,
стани се от сън събуди,
стани ми ръка целуни,
че ме дружина очаква
на Ирин-Пирин планина,
на хайдушкото сборило. —
Булче под було продума:
— Стояне, пръвно венчило,
как ще ти ръка целуна,
как ще се от тебе разделя?
И аз със тебе ще дойда —
млада войводка ще стана. —
Сама си булка свалила
червено було алено,
че го на байрак сторила,
сторила и го развяла.

Не бих искал тук да се спирам на поетическото изграждане на песента, на нейното естетическо очарование; всичко се отличава с художествена точност — в композиция, в създаване на образите, в словесен текст (не може да се извади нито една дума). Обръщам внимание преди всичко на психологическата ситуация, на моралната атмосфера, на възвишеността на характерите. Анализът на специалиста може да покаже, че в песента се повтарят мотиви, които срещаме и другаде, че „достоверността“ на съдържанието се изгражда не върху конкретна фактологична основа, че песента в своята цялост е резултат на типичен фолклорен творчески процес. Всичко това може да е вярно, но в случая то не е важно. Песента въздействува като единство от образи, чувства и мисъл, като художествена цялост със своя вътрешна идейно-емоционална устременост. И така е била приемана през цялото време на своя поетически живот, още повече, че нейният слушател е принадлежал към една категория потребители, които безусловно са вярвали на „фактическата“ достоверност на художествената творба.

Народното поетическо творчество е велик и безценен дял от българското културно наследство. Но то е нещо повече от наследство — то е жива вътрешна история на нашия народ, то е част от настоящето, част от съзнанието както на българина през вековете, така и на съвременния българин, то е наше самосъзнание и самопознание. Фолклорът е наше самосъзнание и самопознание не само защото сме го чували от нашите баби и майки, не само защото го слушаме и днес в села и градове, върху естрадите на фолклорните събори и в изпълнението на фолклорните ансамбли, звучи по радиото и телевизията, заключен е в многобройни сборници, но и защото неизбежно е прелял в нашето изкуство — в литературата, в музиката, в живописта, в театъра, в киното. Нещо повече — в съвременния период на „търсене на корените“ интересът към фолклора още повече нараства.

Но аз тук не мисля за съвременността, а мисля за историята — съвременността е също част от нея. Мисля за тринадесетвековната история на българския народ и чувам да звучи през времето безсмъртната песен за Иван Шишман: „Откак се, мила моя майко ле, зора зазорила, от тогаз е, мила моя майко ле, войска провървяла...“

1977

III
ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА ПРЕЗ XV–XVII ВЕК

Обща характеристика

I

Когато се говори за българската култура през XV—XVII в., трябва да се направят няколко предварителни бележки.

Става дума за един период, който настъпва непосредно след блестящия XIV в., след разцвета на забележителната Търновска школа. Този период започва към средата на XV в., защото в първите десетилетия на века продължават да творят учениците на Патриарх Евтимий — Григорий Цамблак, Константин Костенечки и др. Към този период включваме само отчасти XVIII в., с някои отделни негови прояви, защото това е вече векът на нашето национално възраждане.

Първите историци на българската литература след Освобождението наричаха XV—XVII в. „епоха на тъмно робство". Този термин отдавна е отхвърлен; научните изследвания показаха, че културната дейност на българите е продължавала през целия период на робството. Но фактите говорят също, че пред нашия народ са били издигнати тежки прегради, които са довели до трагично забавяне на развойните процеси.

Ще се опитам да очертая развитието на българската култура през XV—XVII в., търсейки основните явления и проблеми. Ще се опирам предимно на фактите на литературата.

За да се направи характеристика на българската култура, трябва да се изхожда от два критерия: културното равнище, до което достига българската феодална държава през XIV в., и културното развитие на другите балкански и европейски народи през този период.

II

В историята на българската култура XIV век е век на високи постижения във всички области — образование, философска мисъл, литература, живопис, архитектура, приложни

изкуства, художествени занаяти, литературен език. Българската култура догонва равнището на византийската култура; български и византийски писатели и религиозни мислители си сътрудничат тясно; византийските патриарси пишат биографиите на български културни дейци. България се превръща в духовен център, който привлича ученолюбиви младежи от всички балкански страни; идеите на забележителната Търновска книжовна школа, ръководена от Патриарх Евтимий, намират широко разпространение в Сърбия, Румъния и Русия.

В науката се водеха и продължават да се водят спорове за характера на българската култура през XIV в. Някои са склонни да ѝ приписват ренесансови черти, други — да виждат в нея кълнове на ренесансово мислене. Не може да се отрича присъствието на известни ренесансови елементи; не би трябвало да се пренебрегва такъв важен епизод, като борбата на Варлаам, грък от Калабрия, получил високо образование в Италия, свързан с големите италиански хуманисти от XIV в., срещу исихазма, противопоставяйки рационализма на мистицизма. Този епизод заслужава да се отбележи, като се имат пред вид близките отношения между византийските и българските исихасти, а също и обстоятелството, че центърът на исихазма се намира на границата между България и Византия. Обаче присъствието на отделни ренесансови елементи не ни дава основание да определяме българската култура през XIV в. като ренесансова. Според сполучливия израз на съвременния полски историк на изкуството Алфред Лигоцки Ренесансът освободи човека от трансцендентната настройка на религията и „го изправи самотен и въоръжен единствено с разум — срещу действителността". От Ренесанса нататък човекът се развива „в самозадоволяваща се самотност спрямо вселената" — той поема върху себе си цялата тежест на познанието и цялата отговорност за поведението си.[1]

В своята същност българската култура през XIV в. е култура от средновековен тип. Това личи във всички области и особено в литературата и живописта — и по съдържание и образност, и по жанрови признаци и стил, и по обществена функция. Онова, което заслужава да се подчертае, то е, че като тип средновековна култура българската култура през XIV в. достига високо равнище. Това важи особено за литературата, както показват големите достижения на Патриарх Евтимий и неговите ученици. Достатъчно е да се вземе като

[1] *A. Ligocki*, Renesans, Warszawa, 1973, c. 5.

пример развитието на житийния жанр, на похвалното слово, на литературния език и др. Тъкмо видяна като средновековен тип култура, българската култура през XIV в. разкрива големите си достижения, майсторството на своите творци, високото равнище на образоваността, новаторските открития в образност, стил и език — качества, които й осигуряват възможност за радиация и широко въздействие извън границите на страната. Ако бъде направен опит да бъде разгледана като култура от ренесансов тип, макар и в най-ранна ренесансова фаза, това не само ще противоречи на основния характер на българската култура през XIV в., но ще я постави в крайно неизгодно положение в сравнение със страните, където ренесансовата култура през този период е започнала бързото си развитие. А величината на нейните достижения е тъкмо в усъвършенстването на средновековните й черти.

Това не значи, че тези черти изчерпват нейните възможности за развитие. Тъкмо обратното, при нова обществена обстановка, в резултат на процесите, които биха се извършили неизбежно в българското феодално общество през следващите векове, българската култура щеше да претърпи качествени изменения и да измине в нормална историческа последователност пътя, по който са вървели свободните европейски народи. Тъкмо оттук започва трагедията на българската култура, чието естествено развитие се възпрепятствува в условията, създадени от османското завоевание.

Българската култура през XIV в. е блестящ завършек на един път, израз на пълното разгръщане на духовните и творческите сили на българското феодално общество — един път, който предвещава след настъпилата дълбока криза във феодалната система появата на нови социални сили и неизбежното обновление на Ренесанса. Тъкмо това не става в обстановката на суровия военен феодализъм, установен в българските земи от завоевателя. Цялото развитие на българската култура от началото на XV в. дори до средата на XVIII в. представя мъчителен процес на освобождаване от средновековната мисъл и средновековните художествени форми. Колкото и да търсим елементите на предвъзраждане или да посочваме отделни предвестници на възраждането, българската култура през този период си остава по същество средновековна. Това добре личи в съпоставката с развитието на руската или румънската култура, които през XIV и XV в. са така тясно свързани с българската култура и в много отношения получават импулси от нея и следват нейните традиции. Още по-

ярко това проличава в сравнението с културното развитие на западнославянските и западните европейски народи. В периода XV—XVII в. те преживяват големите литературни течения на Ренесанса, класицизма и барока; тогава се появяват имената на Ф. Рабле, Ронсар, Монтен, Молиер, П. Корней и Н. Расин във Франция, К. Марло, Б. Джонсън, Шекспир, Дж. Милтън и Д. Дефо в Англия. Сервантес, Лопе де Вега и П. Калдерон в Испания, Л. Ариосто и Т. Тасо в Италия, Еразъм Ротердамски в Холандия, У. фон Гутен и М. Лютер в Германия, М. Рей и Ян Кохановски в Полша, Ян Коменски в Чехия и др. На Балканския полуостров, на Адриатическото крайбрежие разцъфтява дубровнишката литература, представяна от забележителни писатели, като М. Държич, Ив. Гундулич и др.

Това съвсем не означава, че българската литература през същия период би създала подобни големи имена с европейско и световно значение, нито че би повторила същите развойни форми, ако България не бе попаднала под чуждо иго. Преди всичко в средновековието българската литература се развива в друга идейно-художествена сфера — в сферата на византийската цивилизация, и безспорно нейните изходни позиции щяха да бъдат различни. Но при свободни и близки контакти с европейското идейно и художествено развитие тя не можеше да не се докосне до големите движения на мисълта и изкуството, развили се след Ренесанса. Още повече, че с падането на Цариград в 1453 г. и окончателното унищожение на многонародностната византийска империя се разпадна и византийската цивилизация, която вече не можеше да играе решаваща роля в културното развитие на балканските народи. За съжаление, изолиран от културния свят, българският народ бе принуден още няколко века да изживява нейните традиции.

III

Като изтъкваме неблагоприятните исторически условия, в които се намира българската култура от XV в. нататък, веднага трябва да подчертаем, че тя нито прекъсва своя вървеж, нито се обезличава. Наистина изчезват официалните държавни институти, които поддържаха развитието на културата. Нещо повече, в настъпилата катастрофа загиват много културни паметници; това важи особено за столицата Търново. Поради голямата концентрация на турско население в източната

част на страната културните средища се преместват на запад. За това има известно значение и по-късното падане на Сърбия и изобщо на западните райони на Балканския полуостров под османска власт; чрез тях можеше да се поддържа и известен контакт с Централна Европа. След първата вълна на унищожение на манастири и църкви към средата на XV в. започва възстановяване на някои от тях; такава е например съдбата на Рилския манастир. Почти цялата културна дейност се пренася в манастирите и около някои църкви в градовете. В това отношение могат да бъдат дадени два примера: софийските църкви през XVI в. и етрополският манастир „Варовитец" през XVII в.

Трябва да се изтъкне още един важен факт: разпръсването и унищожението на българската интелигенция. Това става по няколко начина: пряко избиване (известно е описанието на Григорий Цамблак за клането в една от търновските църкви), заточаване на търновското гражданство, разместванията на населението. Мнозина от културните дейци са принудени да бягат в по-близки и по-далечни страни, където могат да намерят условия за работа (в Сърбия, Румъния, Русия, в Света гора и другаде).

Липсата на централна организация на просветната дейност (българската държава е унищожена, българската църква е подчинена на цариградската патриаршия) дава своето отражение върху характера на културата. Изчезва тъй типичното за XIII и XIV в. официално изкуство. В областта на архитектурата това означава монументалното строителство на църкви, дворци и крепости, в областта на литературата — тържествените похвали на царете, патриарсите и боляри, в областта на приложните изкуства — блестящите украси на ръкописи, предназначени за дворцовите и патриаршеските библиотеки. Това явление все още не е тъждествено с демократизацията на културата, но се набелязва постепенна тенденция в тази насока.

Завоевателите насочват своето внимание предимно към градовете; като административни центрове в тях се настанява турско чиновничество и се съсредоточава турско население. Главно селата запазват българския си характер и в най-общ смисъл бихме могли да определим нашата култура през разглеждания период като селска. Разбира се, с това не се изключват българските културни прояви и в градовете (типичен е случаят със София през XVI в.).

Огромното мнозинство от българския народ живее в села-

та; в много от тези села няма нито черква, нито свещеник, а още по-малко може да се говори за системна просвета. Образованието се добива в черковната или манастирската килия, то засяга минимална част от населението и по характера си е съвършено ограничено. Разбира се, тук, от една страна, трябва да се държи сметка за неравномерността на явлението, а, от друга — за постепенната просветна еволюция, която се изразява в увеличаването на килийните училища и на контактите с културните средища. Но през дълъг период селската култура има затворен характер, тя е преди всичко битова култура, основният неин белег е традицията. Не може да се отрече, че това е консервативен белег; традицията сковава развитието, спира цялата културна дейност върху езически и християнски мирогледни представи, типични за средновековието. Консерватизмът на културата бива преодолян едва през епохата на възраждането.

Но културният консерватизъм в условията на чуждо владичество, в период на верски и народностен фанатизъм, при постоянно съществуващата опасност от етнична и културна експанзия на чуждия владетел има и своята безспорна положителна страна. Укрепването на битовата традиционна култура означава превръщането на тази култура в опора на народностното съществуване; народната традиция в духовната и материалната култура увеличава съпротивителната сила. Това е една своеобразна реакция срещу робството и преди всичко изолиране на завоевателя, а това е равностойно на запазване и укрепване на народностното съзнание. Битовата традиция замества училището и черквата.

Традиционната битова култура се опира преди всичко на миналото, но тя не трябва да се схваща като нещо статично и неизменно, което дърпа нещата назад към мирогледа на суеверията и религиозните предразсъдъци. В съдържанието на духовната селска култура влиза светът на фолклора. А трябва да се изтъкне, че тъкмо в периода XV—XVIII в. в него се откриват важни промени и се зарегистрират нови явления. Това е появата на юнашките, историческите и хайдушките песни. Те не заличават традиционните обредни и митически песни, които са създадени много векове по-рано, не унищожават традиционните обреди и обичаи, но въвеждат един нов свят в съзнанието на народните маси. Най-общо бих го нарекъл света на съвременността, на актуалните политически и исторически събития, на общите и индивидуалните преживявания в трагичната епоха на робството. Че юнашкият епос е осъвре-

менен, т. е. че новите събития и новите исторически образи са изместили една по-стара поетическа действителност, показват не само такива очевидни примери, каквито са песните за Момчил (поетическата легенда свързва родословието на Крали Марко с Момчил), но преди всичко анализът на различните пластове, залегнали в образност и поетика. Важното обаче в случая е не онова, което е заличено, а онова, което присъствува, което е влязло в поетическия свят на юнашките песни в резултат на големите исторически сътресения, настъпили с османското нашествие на Балканския полуостров. Цялото внимание се насочва към тези нови събития; в старите митични образи се внасят нови черти, юнашките подвизи се превръщат в прояви на съпротивата срещу нашественика. Това съвсем определено личи в историческите и хайдушките песни, където се дава широка картина на народните бедствия и страдания и на героичната борба срещу социалното и политическото насилие.

Веднага става ясно, че селската битова култура, органично свързана с фолклора, съвсем не представя идейно-мирогледна застоялост, неизбежна и непреодолима обвързаност с миналото, но е свързана с динамични явления, отразява движението на епохата, отеква на най-актуалните стремежи и тенденции. От затворена постепенно традиционната битова култура се превръща в отворена за настоящето и бъдещето.

Това важи и за материалната култура, която по своя характер е по-консервативна. Достатъчно е да се изтъкнат няколко неща: широкото развитие на художествените занаяти, предизвикано от нуждите на всекидневния живот; проникването на нови елементи в женското облекло, резултат на контакти с културата на някои европейски страни; появата на нови моменти в архитектурата — часовниковите кули, което показва общуване с нови придобивки на цивилизацията, и т. н. Тук не говоря за еволюцията и напредъка на естетическата култура — един въпрос слабо проучен в нашата наука.

В традиционната битова култура през XV—XVII в. се извършват процеси с потенциална вътрешна сила, която се изявява напълно през епохата на националното възраждане. Няма защо да се учудваме, че при новите социално-икономически и политически условия от XVIII в. нататък тъкмо балканските села, където народните традиции са били най-пълно запазени и развити, се превръщат в огнища на националното съзнание, просветния напредък и освободителната борба.

IV

Заслужава специално внимание през XV—XVII в. развитието на българската литература, защото в нея най-силно се забелязва тенденцията за създаване на демократична култура. Преди всичко интерес представя въпросът за отношенията между литература и народно поетическо творчество. Тук не се касае за взаимните влияния, които съществуват между тях, нито за огромното въздействие, което фолклорът оказва върху литературата — явление, което е характерно за малко по-късен период, за епохата на националното възраждане, за формирането на новата българска литература през XIX в. Става дума за нещо по-важно — за мястото, което заемат в съзнанието, живота и съдбата на народа тези две художественотворчески дейности. Най-общо бихме казали, че литературата до началото на XV в. играе ръководна роля, тя най-добре изразява историческото движение, най-силно въплъщава в своите произведения историческата съдба на българския народ — още от появата на славянобългарската писменост и големия подем на българската култура през IX—X в. Фолклорът в своята съвкупност стои по-близо до народните маси, по-вярно и по-широко отразява техния всекидневен живот — бит, вярвания, обичаи, обреди, емоционален свят и т. н., но в него не намират място големите проблеми на историческото развитие. Действително ние не познаваме пълно фолклорния репертоар на нашето средновековие. Може би то е притежавало юнашки и исторически епос, който е изчезнал от народната памет. В науката са изказани неведнъж предположения за съществуване на песни за юнаци още от времето на Симеон и Самуил или на исторически песни за войни и татарски нашествия през XIII и XIV в. Но дори и при тези предположения не може да не се изтъкне, че писмените произведения на нашия народ, нашата средновековна литература притежават богато философско, познавателно и историческо съдържание, свързано конкретно с най-важните моменти от историческата съдба на българския народ, почти незасегнати в достигналите до нас фолклорни творби.

С гибелта на българската феодална държава ролите се разменят. Литературата губи своето първенствуващо положение, понеже се изменят коренно условията за нейното съществуване и развитие. Наистина тя не изневерява на историческите си задачи, но може да ги осъществява в твърде ограничени рамки. Намалява значително и нейното непосредно

въздействие поради упадъка на грамотността. Тъкмо през този период народната творческа енергия избликва във фолклора; широко се развиват юнашките, историческите песни, които поемат високата функция — да отразяват народната историческа съдба. При това отразяването се извършва във форми и поетически средства, абсолютно достъпни за възприемане от народните маси, защото принадлежат на народното виждане, на народната естетическа култура, изразени със средствата на народния език. Фолклорът става водещото словесно поетическо изкуство. Това е един от най-ярките признаци на демократизацията на българската култура през XV—XVIII в. Интересното е, че през този период и средновековната литература „слиза" до народа. Но „слиза" една част от нея — богомилската апокрифна книжнина, която приема формата на народната устна легенда и до голяма степен трансформира своите образи, приближавайки ги до народното поетическо виждане и до фолклорната образна система (Йорд. Иванов публикува голяма част от тези легенди в своето съчинение „Богомилски книги и легенди", 1925). Това явление е също извънредно интересен белег за своеобразно „демократизиране" на българската средновековна литература.

Но демократизацията на литературата през XV—XVIII в. се извършва и съвсем пряко. Тази демократизация започва още при учениците на патриарх Евтимий. Трагичните исторически събития докосват непосредно и писателите; те са принудени да свалят погледа си от големите „всевечни" абстрактно-философски проблеми и да го насочат към съвременността. Дори Евтимий завършва своите жития с молитва за помощ на българския народ в размирните времена, които изживява. Той се обръща към Иван Рилски: „... Моли се на всемилостивия си владика да спаси сънародниците ти, единородния ти български народ! Помогни на нашия държавен цар Иван Шишман и подчини под нозете му всички врагове! Запази вярата непорочна, затвърди нашите градове, усмири целия свят, избави ни от глад и пагуба и ни запази от нападението на иноплеменниците!"

Тази молитва е един завет за писателите — и те я разширяват, за да я превърнат в разказ за съвременната действителност. От този момент нататък литературата се актуализира по своеобразен начин и в нея навлиза пълното с изпитания време — в съчиненията на Григорий Цамблак, Константин Костенечки, Йоасаф Бдински и др. От XV в. нататък гласът на времето започва да звучи още по-силно в литература-

та — чуваме го в безименната българска хроника, в разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, в житията, които поп Пейо и Матей Граматик пишат за софийските мъченици, в скръбния разказ на поп Методий Драгинов за помохамеданчването на чепинските българи, в летописните бележки и т. н. Зачестилите насилия над народностното съзнание намират своята реакция в литературата. Това особено добре личи в описанията на софийските книжовници през XVI в. — в техните произведения борбата за християнската вяра се превръща в борба за запазване на българската народност; житията все повече наподобяват летопис на епохата, а техните герои са хора от народа, обикновени занаятчии. Мотивът за приемането на мъченичеството като подвиг в защита на народността прониква и в писаната поезия. В едно стихотворение, в словото за 40-те мъченици, майката на най-малкия мъченик говори:

Мило чедо мое,
красни мои сину,
чъстное мое рождение!
Ако ме любиш, сину мой,
я тоже аз тебе люблю,
послушай мене, матер свою,
да не убоиши се,
сину мой, от мучения!
Еще мало претърпи
да приимещи венец нетленни.
Не убой се от мучение, сину мой![2]

До това стихотворение, поместено в сборник от XVIII в., се намира един пасаж срещу помохамеданчванията; асоциацията, която може да се направи, е очевидна.

Демократизацията се проявява не само в идейно-тематично отношение, но и в развитието на жанровата система и поетиката. Заслужава да се отбележи още един важен факт: навлизането на живия, говоримия език в литературата. Изобщо литературният език през този период се движи към освобождаване от архаичните форми и сближаване с народната реч. Този път е обаче труден и продължава дори до средата на XIX в., когато и теоретически, и практически говоримият език се налага в литературата, публицистиката, учебниците и т. н. Но в

[2] Стихотворението е публикувано от Б. Ст. Ангелов: Съвременници на Паисий, II, 1964, с. 112.

една книжовна област се извършва същинска революция още през XVII в. — дамаскинските сборници, писани на диалекта на съставителя и преводача („дамаскинаря"). Това е изключително важен факт в историята на българската литература и култура.

Няма да бъде правилно да се каже, че българската литература през XV—XVII в. просто продължава средновековната традиция, при това в много стеснени възможности поради трудните обществено-политически условия. Наистина нейните рамки за развитие са ограничени — и все пак се създават редица ярки произведения, свързани с тежненията на епохата. Достатъчно е да спомена само разказа на Владислав Граматик за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир, житията на софийските книжовници, някои летописни творби и др. По-важно е да се отбележи, че тези произведения възникват не само в процеса на традицията, но и като резултат на нейното развитие, на развитието на жанровата система. Това се вижда най-добре в измененията, които настъпват в житийния жанр. Това са белези, които говорят за непрекъснато осъществяващ се напредък, без обаче този напредък да успее да достигне възможностите, които се разкриват при нормални условия на развитие.

V

Изключително важен е въпросът за запазване на самобитността на българската култура през XV—XVIII в. Този въпрос се поставя преди всичко във връзка с положението, в което се озовава българският народ през епохата на робството: намира се в границите на една динамична завоевателна държава; в неговите селища, особено в градовете, се настанява многобройна османска администрация; цели райони в страната се колонизират с турско население. Българският народ е принуден да съжителствува тясно със своя завоевател. Този завоевател е фанатичен и експанзивен: унищожава църкви и манастири (да си припомним само свидетелството на поп Методий Драгинов); християнски храмове превръща в мохамедански културни сгради; прави сериозни опити за помохамеданчване на части от българското население. При такава обстановка опасността от разколебаване на самобитния характер на българската култура е очевидна. Обаче в дадения исторически момент българската култура се оказва мъчно проницаема за османски влияния. Народната битова култура запаз-

ва напълно своята самобитност: обичаи, обреди, език, фолклор, семейство; материалната култура също е твърде устойчива; битът се превръща в броня на народностното съзнание, съпротивява се срещу всички опити да се накърни народната културна общност. През целия период на робството българската култура се разграничава от културата на завоевателя. За това помагат безспорно дълбоките етнически различия, основните различия между религиите, които никога не се сближават, а винаги се отблъскват и противопоставят. Това не е само в зависимост от обстоятелството, че едната религия е религия на господаря, а другата — на роба; различията се състоят в самата идеологическа същност и в традицията на двете религиозни системи. Устойчивостта на народната култура е толкова голяма, че дори когато са били принудени да приемат мохамеданството насила и новото религиозно съзнание разклаща народностното съзнание, българите-мохамедани запазват езика, обичаите, фолклора си.

Съжителствуването със завоевателя дава отражение само в някои области на материалната култура, в архитектурата (в общественото и култовото строителство), в някои занаяти, донякъде в народната приказка, анекдотите и пословиците. Това са обаче отделни елементи, които съвсем не могат да променят цялостния самобитен характер на битовата култура. Още повече, че що се касае до архитектурата, приложните изкуства и художествените занаяти, самодейният, творчески гений на българския народ се проявява извънредно ярко.

Интересни са през този период междубалканските културни отношения. Висшето гръцко духовенство, което ръководи българските епархии, почти не прониква до народната среда. Опасността от гръцката култура ще се почувствува малко покъсно, от XVII в. нататък, когато гръцката буржоазия започва да използува църквата и духовенството за своите икономически и политически цели. Дори и тогава обаче не бива да се отрича положителната роля на гръцката просвета; в гръцки училища получават образованието си видни български възрожденци в края на XVIII и началото на XIX в. През XVI, XVII и XVIII в. гръцката литература оказва благотворно влияние чрез произведенията на двама писатели — Дамаскин Студит и Агапий Критски, които широко се превеждат на български. Трябва да се отбележи, че през този период гръцката литература почва да прониква в България чрез печатната книга.

Интересни моменти представят българо-сръбските и бъл-

гаро-румънските културни отношения. Голяма част от по-будната българска интелигенция след османското завоевание се установява в Сърбия и Румъния. Достатъчно е да се спомене дейността на Константин Костенечки в двора на Стефан Лазаревич. Идеите на Търновската книжовна школа оплодяват както сръбската, така и румънската литература. Особено интересно е отражението на тези идеи в развитието на сръбския литературен език (румънските книжовници използуват среднобългарския). Би могло да се говори за общи литературни традиции в България, Сърбия и Румъния. Важно значение за развитието на просветата и литературата имат и откритите няколко славянски печатници в Румъния, в които се печатат и български книги.

VI

Изобщо в развитието на българската книжнина и култура през XV—XVII в. трябва особено да се подчертае този нов факт — разпространението на славянската печатна книга. Великото откритие на Гутенберг дава своето отражение в България — косвено, а не пряко, защото на българската етнична територия печатници не се създават през разглеждания период; това става едва през XIX в. Обаче български печатари работят както във Венеция, така и в румънските славянски печатници. Печатната славянска книга идва също от печатниците в Хърватско и Италия и особено от руските печатници в Москва, Киев и Лвов. Печатната книга означава преди всичко разширяване на ролята на книжнината, популяризиране на идеите и знанията, издигане на равнището на грамотността, поевтиняване и демократизиране на книжовното производство. Печатните богослужебни книги скоро заменят ръкописите и проникват широко в българските черкви и манастири. Руските печатни книги в историята на българския литературен език изиграват една особена роля — налагат до голяма степен така наречения „черковнославянски език", който в същност представя руска редакция на старобългарския. Разбира се, тук не се касае само за промени в литературния език, но и за писмо, правопис, графични особености, оформяне на книгата и т. н. Руската печатна книга служи за извор в историческо и литературно отношение. Нищо чудно, че главните източници на Паисий представят съчинения, с които се запознава в руски превод и в руски печатни издания (Цезар Бароний и Мавро Орбини). Оригиналната българска печатна книга все още е

крайно слабо развита, но става дума за принципа — проявява се един нов принцип в разпространението и живота на книгата; макар все още да не оказва забележимо въздействие върху литературния процес, крие в себе си динамични и потенциални сили, които ще се изявят в приближаващата се епоха на националното възраждане.

VII

Трябва да бъдат отбелязани културните ни отношения с Централна и Западна Европа — там, където през XV—XVII в. се появяват големи идейно-философски течения и се създава висока художествена култура. Интензивността на тези отношения е слаба поради изолацията, в която чуждото иго поставя българските земи. Оттук и тежките последици за развитието на българската национална култура.

Прозорецът към Средна и Западна Европа се отваря чрез българските католици. Те живеят в определени области (Пловдивско, Никополско, Чипровци). Католицизмът прониква в райони, населени от бивши богомили (павликяни). Следи от богомилските схващания се съчетават с католическия светоглед.

Католицизмът е една жива реалност и се проявява — чрез религията — в образование, мироглед, писмо, литература.

Тук няма да се занимавам с историята на католишката пропаганда в България. Ще посоча само културната дейност на българските католици, първоначално свързани с католишката черква в Босна, а след това образуваща отделни единици — Custodia Bulgaria, с три епархии — софийска, марцианополска и никополска. Католиците построяват черкви, организират училища (забележително е училището в Чипровци). Способни български младежи биват изпратени да се учат в Климентинския колегиум в Рим и славянския колегиум в Лорето (Collegio illyrico); българи се учат в Неапол, Перуджа, Болоня, Флоренция, Германия, Полша. За първи път български младежи се озовават в големите центрове на тогавашната европейска култура — не като търговци, роби или наемни работници, а като хора, които са отишли да учат. Създава се нов път за проникване на културата в нашата страна. Интересна е мирогледната ориентация на тези младежи, защото те учат в католишките центрове по време на контрареформацията. Ще бъде обаче погрешно да ги определяме само като пропагандисти на римската католическа централа. Най-често

те са носители на една по-висока култура; и не може да се твърди, че са пожертвували народностното си самосъзнание за целите на католишката универсална доктрина. Българските католици участвуват в борбите срещу поробителя, организират Чипровското въстание в края на XVII в., а техни представители (напр. П. Парчевич) се проявяват като горещи патриоти и полагат немалко усилия пред европейските дворове, за да облекчат тежката участ на своя народ. Създава се католишка интелигенция; от нея излизат цяла редица високо образовани писатели, които си служат както с латиница, така и с кирилица. За разлика от ръкописната традиция, която преобладава през този период у нас, католиците печатат своите книги в Италия и Австрия. Пишат на три езика — латински, италиански и славянски (наричан илирийски, т. е. хърватски, в който с времето нахлуват много българизми).

Българската католишка литература през XVII в. има специфичен характер; в нея почти не се включват художествени съчинения (поезия, проза, драми се появяват по-късно, през XVIII в.). През XVII в. се създава богословско-философска, популярно-дидактична и историческа литература. Към нея трябва да се прибави и богатата документално-епистолярна литература. Между най-изтъкнатите католишки писатели трябва да бъдат отбелязани: епископ Филип Станиславов, архиепископ Петър Богдан Бакшич, големият политик и дипломат Петър Парчевич, Кръстю Пейкич, Яков Пеячевич, Франциск Ксавер Пеячевич.

Католишката литература представя интерес от две страни: първо — като литература сама за себе си, със свое собствено развитие, и, второ — в нейните отношения с целокупната българска национална литература. Досегашните изследвания са засягали главно първия въпрос и твърде малко са се докосвали до втория. Тук оказваше влияние господствуващото схващане, че католишката литература е изолирано явление, ограничена е в своето развитие, създадена е в малки отделни райони на страната като дело на малочислено население.

Необходимо е това схващане да се коригира и да се потърси по-точно мястото на католишката литература в системата на българската литература. Католишката литература е внесла нова насока в нашата литература, разкривала е големи възможности за приобщаване към главните направления на литературна Европа през XVII в. През последните години католишката литература бе характеризирана като литература на барока (в студиите на В. Бехиньова и Ем. Георгиев). Смятам, че в основни линии тази характеристика е правилна. Тя

ни дава основание да говорим за барок в историята на българската литература.

Католишката литература наистина не прекрачва границите на католишката обществена среда, но това не означава, че трябва да бъде подценявана. Тя е един специфичен момент в историята на българската литература, пробив към европейския свят през XVII в. в една епоха на изолация на българската култура. Чрез литературните трудове на българските католици Европа се запознава с нашия народ, с неговите проблеми. Католишката литература не е чужда на патриотизма; нейните създатели са български патриоти, загрижени дълбоко за съдбата на своя народ. Този патриотичен момент е много важен, защото може да послужи за ориентир в търсенето на дълбоката вътрешна връзка на литературната дейност на българските католици с общото литературно развитие.

VIII

Българската култура през XV—XVII в. има още една характерна черта — неравномерност на развитието. Това се забелязва във всички области. Например през XVI в. няма забележителни паметници на живописта; обаче такива паметници се появяват през XVII в. Обратното явление се наблюдава в литературата. Докато през XVI в. се очертават значителни и оригинални писатели (поп Пейо и Матей Граматик в Софийската книжовна школа), през следващия век, въпреки съществуването на твърде оживени книжовни средища (напр. етрополския манастир „Варовитец"), не се откриват големи творчески личности. През XVII в. се забелязва значителен подем в развитието на архитектурата, преди всичко в строителството на къщи, което е в зависимост от изграждането на градовете и развитието на търговията. От друга страна, слабо се развива черковната архитектура — през целия период господствува най-обикновеният тип еднокорабна черква, полускрита в земята — поради забраната на османската власт да се строят високи, представителни, ярко украсени християнски храмове. Но и тук могат да се открият изключения, особено що се отнася до вътрешната украса. В отделни случаи се явяват местни меценати — заможни ктитори, които дават средства за изографисването на черкви и манастири и чиито образи намираме също изписани (черквата в Кремиковския манастир, в Драгалевския манастир и другаде). Тези заможни меценати са имали връзки с официалните власти, за

да могат да получат необходимото разрешение. Подобни явления се откриват и при украсата на ръкописи; това изкуство, великолепно развито през средновековието, ту запада, ту отново се проявява със забележителни образци (все пак малобройни). Изчезват и големите традиции на търновската миниатюрна школа от XIV в. През разглеждания период миниатюрата не се развива.

Съвсем е очевидно, че пътят на българската култура през XV–XVI в. е неравен и неравномерен. Не е трудно да се открият причините в историческите условия, при които е принуден да живее нашият народ. Той не може да разгърне своите творчески сили в един период, когато повечето европейски народи се освобождават от средновековните традиции и започват да изграждат нов тип култура — културата на ренесанса. Развива се предимно онова, което мъчно може да бъде контролирано от чуждата официална власт — народното поетическо творчество, което достига върхове (в юнашките, историческите и хайдушките песни). За сметка на рафинираното изкуство процъфтява изкуството на народните майстори (особено в областта на художествените занаяти). Изобщо за цялото изкуство може да се каже, че то се отклонява от непоклатимите официални традиции и търси по-свободни и демократични форми. Безспорно това са положителни белези, но те съвсем не могат да компенсират изпуснатия шанс за нормално и пълноценно развитие на българската култура през XV–XVII в., още повече, че тя имаше за изходна позиция едно високо равнище на нашата култура през XIV в.

IX

Културното развитие на българския народ през XV–XVII в. не бива да се оценява само от двете изтъкнати в началото гледни точки — равнището на българската култура в навечерието на османското завоевание и напредъка на европейската култура от Ренесанса нататък. Към тези два критерия трябва да бъде издигнат трети критерий; възможностите, които дава историческата обстановка на Балканския полуостров и по-специално на българските земи, намиращи се най-близо до големите центрове на Османската империя и най-силно чувствуващи ограниченията и насилията на османската икономическа и политическа система. При тези изключително тежки условия българският народ показа удивителна устойчивост, издръжливост, жизненост в областта на културната дейност.

Главното постижение е запазването на народното съзнание и народностната самобитност върху основата на съхранената традиционна култура. И още нещо — биват доразвити завещаните културни традиции, особено традициите на Търновската школа, по пътя на демократизацията. Нещо повече — бяха потърсени пътища за сближаване с европейския културен свят, бяха положени основите на явления, които излизат извън рамките на дотогавашната традиция — става дума за католишката литература и барока. Нищо чудно, че в недрата на осъществената културна дейност се криеха редица кълнове на ново виждане и нови форми, които улесняват развитието на културата през епохата на Възраждането.

Безспорно, преценявайки миналото на българската култура, трябва да бъдем исторически реалисти, трябва да боравим с уважение и справедливост към създаденото от нашия народ като негово велико и драматично усилие в условията, които историята му е предоставила. И все пак, струва ми се, връщайки се с мислещия си поглед назад, ние не можем да бъдем спокойни — никога не ни напуска трагичното видение на изгубеното историческо време.[3]

1979

[3] Тази статия е написана за том IV на „История на България", където ще излезе с твърде големи съкращения. За характеристиката на бита, материалната култура, изобразителните изкуства и архитектурата са използувани статиите на М. Велева и Л. Прашков в същия том на „История на България".

ПРЕВОДИТЕ В ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Толкова сме свикнали с преводите в нашето всекидневие, че рядко се замисляме за огромната роля, която са играли и продължават да играят в живота на народите. Бихме могли да ги наречем откритие със съдбоносно значение, ако изобщо те са били някакво откритие — възникнали са съвсем естествено от необходимостта за общуване между хората и народите. Не е нужно да си поставяме абсурдни въпроси: как би изглеждало човечеството, ако не съществуваха преводите. Достатъчно е да хвърлим поглед върху историята на българската литература. Ние можем да говорим само за началото на писмените преводи; за литературната история не е трудно да се регистрира това начало. Но писмената култура се явява сравнително късно. Преди нея съществува устна култура, народно поетическо творчество, устно обичайно право, митология. Наивно е да се смята, че тя е дълбоко самобитна, самородна, неповлияна от чужди образци, защото не е имало писмен контакт между народите. Оказва се, че още в предписмената епоха са съществували взаимни културни проникванията, в народното творчество са били „превеждани" поетически сюжети, исторически разкази-легенди, митове. Примерите са многобройни и те са добре проучени. Ще си послужа само с един. В народната песен „Крали Марко изгубва силата си" се разказва за срещата на възгорделия се юнак със старец с мъничка торбичка пръст на гърба. Опитвайки се да повдигне торбичката, Крали Марко губи силата си — оказва се, че торбичката съдържа земната тежест. Този разказ се съдържа и в руския билинен (юнашки) епос, в песента за Святогор. Тук не ни занимава въпросът, къде по-напред се е появил този мотив; важен е фактът, че той е преминавал в далечно време от една страна в друга по устен път, т. е. чрез устен превод. Ето едно явление, което заслужава вниманието на историците на превода.

Съвършено ясна е картината в областта на писмения превод в нашата страна. В средата на IX в. солунските братя Кирил и Методий превеждат от византийски на старобългарски най-необходимите богослужебни християнски книги. Не е напълно изяснен въпросът, за кого е бил направен първоначално този превод — за българските славяни на Балканския полуостров или за моравците по искането на техния княз Ростислав, който се обръща за тази цел към византийското правителство. Пространните жития на Кирил и Методий твърде подробно разказват за искането на моравците и за мисията на двамата братя във Великоморавия. Но това не променя факта, че преводите са направени на старобългарски и че след разгрома на славянската писменост сред западните славяни учениците на Кирил и Методий пристигат в България и тук продължават делото на своите учители. Именно в България през IX в. съществуват условия за укрепване и широко разпространение на славянската книжнина.

Първите произведения на старата българска литература са преводни. Огромното количество ръкописи, които са стигнали до нас до края на XVIII в., също представят преводни произведения. Това даваше основания на някои литературни историци погрешно да смятат старата българска литература изобщо за преводна, да ѝ отричат всяка самобитност и оригиналност. Те изхождаха от количествения принцип. Но ако приемем количествения принцип, коя съвременна, дори най-развита литература няма да се окаже „преводна"? Навсякъде преводите далеч надвишават националната книжовна продукция. Това се явява не като резултат на неспособността да бъдат задоволени нуждите на едно общество от националното, оригиналното творчество, но преди всичко от необходимостта да се опознае чуждият мисловен и художествен опит, да се използува цялото духовно богатство на човечеството. Защото културата се създава не при затворени врати, не при спуснати щори на прозорците, но при постоянен обмен, при непрекъснати контакти.

Създателите на българската славянска култура твърде рано са разбрали този принцип и развиват още през IX и X в. огромна преводаческа дейност. Вярно е, че основната част от преведената книжнина е свързана с християнската църква, но това е било неизбежно за средновековната епоха, когато църквата дава облика на духовната култура. Българските книжовници са се обърнали към Византия — страна с висока образованост. Някои смятат, че това е станало поради непосред-

ното ни съседство и едва ли не е беда на българската култура. Те смесват политическите конфликти и завоевателните и елинизаторските стермежи от по-ранна или по-късна дата с културната необходимост. В случая обаче забравят, че не беда, а един голям исторически шанс в културно отношение е било съседството с Византия и византийската цивилизация, защото почти до XIII в. Византия заема първенствуващо място в културата на Европа. При това тя не е само наследница на античния гръкоримски свят, но е погълнала и много от духовните постижения на Изтока. Допирът до такава всеобхватна цивилизация се оказва много благоприятен за българския народ. Прегледът на преведените произведения още през IX—XII в. показва това. Този допир не прекъсва и по-късно. През XIII и XIV в. започва нов подем в преводаческата дейност, особено по време на Търновската книжовна школа, и в нея най-дейно участие взема самият патриарх — Евтимий Търновски. Тази дейност се развива не само в Търново, но и в Света гора, в редица български манастири и след османското завоевание — в емиграция. Превежда се у нас и през късните векове на робството — XVII и XVIII в., когато българските книжовници проявяват голям интерес към сборника с проповеди „Съкровище“ на гръцкия писател от XVI в. Дамаскин Студит.

Преводаческата дейност се оценява високо от нашите средновековни книжовници. Това се вижда от характеристиката, която съвременниците дават на Кирил и Методий, Климент Охридски, Константин Преславски, цар Симеон, Евтимий Търновски и др. Ще посоча няколко примера от XIV в., които са особено показателни. В началото на XIV в. е работил един интересен български книжовник — старецът Йоан, който е превел от гръцки много произведения. Ученикът му Методий Светогорец съобщава, че е „изписал от сладките изводи на стареца“ няколко книги. „Той съчини и много други и ги предаде на божествените и свети черкви на българската земя и ги украси като с някакви царски утвари. И още много монаси и мирни лица, всички, колкото бяха, бяха негови подражатели по трудолюбие.“ Касае се за книжовник — преводач и редактор, който създава цяла школа. В житието на Теодосий Търновски се съобщава за друг забележителен преводач от XIV в. — Дионисий: „Божественото писание знаеше наизуст и на двата езика — гръцки и славянски; от бога имаше дар да превежда умело и чудно от гръцки на славянски; той преведе много книги и украси черковното имение с тях.“ Вла-

дислав Граматик в 1469 г. дава висока оценка на преводаческото изкуство на Дионисий и го нарича „дивния кир Дионисий". В средновековието преводната литература има една важна особеност — много често тя се слива с оригиналната поради свободата, с която книжовниците превеждат; в ред случаи превеждането се превръща в приспособяване, в свободно побългаряване на текста, в своеобразна литературна компилация. Разбира се, това не се отнася за каноничните богослужебни книги. И още нещо: преводаческата дейност играе ролята на лаборатория за писателя, чрез нея се обуславя появата на оригиналната литература. Нищо чудно, че в много по-голяма степен, отколкото в ново време писателят-творец е едновременно и писател-преводач. Най-сетне трябва да се изтъкне историческата роля, която изиграва българската преводна литература като посредница между Византия и другите славянски народи, особено руси и сърби. В най-ранната епоха старобългарският език изпълнява функцията на общославянски литературен език; преведените на старобългарски произведения (наред с оригиналните) се преписват многократно на руски — дори до XVII в., а също така широко се разпространяват в сръбските и румънските земи.

Вторият важен исторически момент, когато преводната литература изиграва голяма роля за развитието на българската култура, е епохата на националното възраждане. Това е преломен период както в политическо, така и в културно отношение: създава се ново общество с ново съзнание и ново мислене, търсят се нови идейни и нравствени устои. Литературата участвува активно в тяхното формиране и укрепване. И понеже не се създава веднага оригинална литература от нов тип, преводите се явяват като първа необходимост. Те засягат всички области: училище, просвета, наука, публицистика, художествена литература. Задачата е толкова голяма, че дейността на българските възрожденски писатели е свързана с работата на преводача — от Софроний Врачански до Христо Ботев. Тази дейност засяга всички книжовни прояви — от школските учебници до поезията, драмата и белетристиката. Превежда се от всички балкански и от всички основни европейски езици. Понеже малко езици се познават, първоначално се използуват главно гръцки и руски. Понякога се стига до куриози: „Изгубеное дете или Приключение весма приятно и полезно на немецкий язик изперво сложено, на французкий язик после преведено, от французкаго же на греческий, а сега от греческаго на болгарский" (1844). И през Възражда-

нето свободното превеждане е честа практика, като в много случаи приспособяването на чуждия текст към българските условия се превръща в побългаряване — с промяна на мястодействието, имената на героите, стила. Такова отношение към преводаческата работа е исторически обусловено от нуждите на епохата и се практикува дори от писатели, които теоретически го отричат (Л. Каравелов).

Но не това е най-същественото в преводаческата дейност през Възраждането. Проблемите са много по-сложни. Става дума за създаване на нов тип култура, която да отговаря на нуждите на общественото развитие и да подпомага основната задача на епохата — борбата за национално обособяване, за свобода и независимост. Оттук и отговорността на преводача. Най-изтъкнатите възрожденски писатели разглеждат въпроса за избора на превежданите творби, за основните насоки на преводаческата дейност. Преводите се обсъждат и оценяват, критиката се занимава с техните постижения и слабости. Ботев пише: „За французкия народ могат да бъдат „полезни и поучителни" романите даже и на Пол де Кока, а за нас не ще да има смисъл даже и Гетевият „Фауст". Романите, повестите, разказите и въобще чисто литературните произведения трябва да се приравняват или, по-право да кажем, да отговарят на стремленията и на характера на онзи народ, на езика на когото се пишат или превеждат тия. На основание на това на нас са потребни сега засега такива произведения, които отговарят на нашите потребности и стремления и които имат съвременен и общочовешки интерес. А в това отношение нам може да послужи литературата на ония народи, които са били и сега са в такова положение, в каквото сме и ние" (1875).

Становището на Ботев е съвсем ясно. С него съвпадат и възгледите на Л. Каравелов. Литературният критик Нешо Бончев в статията „Класичните европейски писатели на български език и ползата от изучаването на съчиненията им" (1873) развива обстойно идеята за необходимостта да се изучи опитът на напредналите култури, да се опознаят европейските литератури — от старите до съвременните. На български трябва да бъдат преведени най-значителните европейски писатели, в чиито произведения най-пълно се отразява националният живот. Бончев сам дава пример за това, като превежда „Тарас Булба" на Гогол, „Разбойници" на Шилер и откъс от „Илиадата". Програмата на Нешо Бончев е много широка и чертае пътищата за развитието на нашата национална литература и култура.

Тази програма се изпълнява едва след Освобождението. Да се проследи развитието на преводната литература в България през този период е невъзможно в една кратка статия. Могат да се отбележат само няколко важни момента. Преди всичко разширява се базата за превеждане: създават се голям брой издателства; разширява се периодичният печат; увеличават се нуждите на просветата и образованието, на техниката и практическия живот; значителен брой лица получават образованието си в чужбина, където се запознават с езика, културата и литературата на европейските страни; с издигането на общото просветно равнище растат и нуждите от културен контакт с другите народи. Историята показва веднага след Освобождението необикновеното разширяване на преводната литература, което се изразява в издаването на антологии („Българска христоматия“ на К. Величков и Ив. Вазов), създаване на специални библиотеки („Библиотека Св. Климент“, ръководена от Ек. Каравелова), насочване към попълно представяне на класическите и съвременните писатели (Пушкин, Гогол, Толстой, Достоевски, Горки, Чехов, Шекспир, Шилер, Юго, Ибсен и т. н.). Не бих казал, че преводите са винаги качествени. Превеждат писатели, като К. Величков, Ив. Вазов, Ал. Константинов, Пенчо Славейков, К. Христов, П. К. Яворов и др., но заедно с тях и случайни преводачи. Професионалисти-преводачи се изработват сравнително късно. Заслужава да се изтъкне разширяването на кръга на превежданите писатели и литератури, на научните дисциплини и философските и културните области. В това отношение не може да не се отбележи нарастването на интереса към социалистическата и марксическата литература. Интересен факт представя изникването на издателства, които се занимават предимно с преводи (издателствата на Г. Бакалов, Ст. Атанасов, Г. Шопов, Ал. Паскалев, Ив. Г. Игнатов и др.); повечето от тях поддържат специални библиотеки („Библиотека за самообразование“, „Всемирна литература“ и пр.). Още преди Първата световна война се появява библиотеката „Мозайка от знаменити съвременни романи“. По неин образец между двете войни се народиха редица конкурентни библиотеки от типа на „Златни зърна“. Заедно с тях изникнаха и библиотеки с философски и научни книги (например поредиците на издателство „Акация“). Между двете войни ново явление бе предлагането на пълни събрани съчинения на бележити световни писатели от издателство Ив. Г. Игнатов (Достоевски, Мопасан, Хамсун, Пушкин и др.). През същия период обаче се

създадоха огромни пречки за превеждане на прогресивна философска и художествена литература. Струва ми се, че след Освобождението постепенно се повишаваше и професионалното равнище на преводаческата работа. Разбира се, може да се говори за много слабости, но качественото издигане в някои области е безспорно. Поставям на първо място поезията. Още първите преводачи на поезия след Освобождението проявиха голям дар и взискателност — Величков, Вазов, Пенчо Славейков. През XX в. тяхното дело бе продължено от такива забележителни майстори на поетическия превод като Д. Подвързачов, Н. Лилиев, Г. Михайлов, Г. Милев, Л. Стоянов, Хр. Радевски, Дора Габе. Създадена бе прекрасна традиция — най-добрите български поети да участвуват в превеждането на чужда поезия; за щастие тази традиция продължава и в периода след Девети септември. При големите поети се нареждат — особено в по-ново време — преводачи, които своя поезия не творят, но превеждат с умението на надарени поети. В миналото най-добрият пример в това отношение е делото на Г. Михайлов.

В годините след социалистическата революция преводаческата дейност в нашата страна се разгърна широко и се намира в подем във всички области. Като съвременници можем да съдим непосредно за този подем. Преди всичко разтвориха се широко вратите за прогресивната книга — художествена, философска, научна, обществено-популярна — на първо място за съветската литература и за литературите на братските социалистически страни. Разшири се издателската база; почти всички български издателства имат в плановете си преводна литература. Редакторският институт помогна за издигането на професионалното равнище на преводите. Най-важният резултат от грижите в тази област е основаването на Съюза на преводачите в България, който тепърва ще има да играе голяма роля в развитието на българската култура.

Отново се намираме в период на дълбоки обществени промени. Септемврийската социалистическа революция ни напомни подобни велики периоди в нашата история: създаването на славянобългарската писменост и култура през IX и X в. и националното възраждане през XVIII и XIX в. Тук не става дума за идейната същност на явленията, нито за мащаби, а за исторически и типологически аналогии. И отново трябваше да добиваме с преводи всичко онова, което ни липсва, за да създадем социалистическа култура. При това науката в нашия век изживява невероятен напредък, прави велики открития,

осъществява най-изумителните стремежи на човешкия ум (за съжаление не и надеждите за етичност и хуманизъм). Българският народ не може да изостава в това развитие, а за да не изостава, трябва да бъде в контакт с научната мисъл в света. В този контакт преводната литература е от грамадно значение. Ако не беше така, нямаше в целия свят да се търсят нови, усъвършенствувани методи и форми на превод. Нашата страна също прави успешни опити в това отношение.

В нашата епоха да превеждаш значи да живееш, да твориш, да вървиш напред. Това важи за цялата културна дейност. Важи и за художествената литература. Безспорно всяка национална литература се развива по собствени пътища, има свои традиции, използува творческия потенциал на нацията. Но също така няма никакво съмнение, че преводната литература активно участвува в литературния процес. Големите художествени идеи проникват в националните литератури много по-малко чрез непосреден езиков контакт с чуждите литератури, а преди всичко по пътя на преводната литература; това важи и за писатели, и за читатели. Националните литературни истории трябва да се съобразяват с този факт и на ролята на преводната литература да се отделя съответно място. Това е проблем методологичен, който заслужава специална научна разработка.

Тук не е възможно да се даде дори най-обща преценка за състоянието на преводната литература в България след Девети септември. Нужни са подробен анализ на фактите, сравнения с миналото, съпоставка с други страни и народи, подробно проучване на въздействието на преводите върху творци, читатели, учители, наука, информация и т. н., за да се разбере ролята на преводите в съвременното ни културно развитие. Това значи не само да се разкрие механизмът на това развитие, но да се установят изворите на съвременната българска култура. Защото, както при всяка култура, тези извори са не само национални, но и интернационални.

1980

ИСТОРИЯ НА ПРЕВОДНАТА ЛИТЕРАТУРА В БЪЛГАРИЯ

Може ли да се напише история на преводната литература в България? Ето един въпрос, който напоследък усилено ме занимава. Преводната литература е огромен факт в нашето културно развитие. Преди хиляда и сто години българската литература е започнала с преводи; и днес огромното количество от изданията в нашата страна (а може би и във всяка страна) са преводни книги. Това е съвсем нормално явление — съвременната култура се развива на широк фронт, който обхваща всички народи и езици в света. Колкото и да е разнообразно нейното лице, с колкото и различни средства да си служи, човешката култура и в наше време продължава да се разпространява преди всичко чрез писаното слово, чрез книгата. Главно чрез преводната книга тя преминава от страна в страна, от народ в народ. Преводната книга играе огромна роля, защото културата по самата своя същност е международна, развива се и напредва чрез общуване между езиците и народите. Преводната литература е важна съставка на културно-историческия процес и нейната история е част от общата история на националната култура.

Историята на българската преводна литература още не е написана. Досега са правени отделни опити да се проследи проникването на една или друга творба, на един или друг писател, на една или друга литература чрез преводи в България. Изследванията засягат както средновековието и Възраждането, така и периода след Освобождението; в тях са разгледани и професионалните проблеми на преводаческото изкуство. Безспорно тези изследвания са много ценни и необходими като предварителна подготовка за написване история на преводната литература, но задачите им са ограничени и не са поставени — с малки изключения — на един широк исторически фон.

Несъмнено повдигнатият въпрос ни изправя пред много

трудности. Най-напред трябва да се установят същността и обхватът на преводната литература. Две неща трябва да бъдат отбелязани в самото начало. Първо, става дума не за историческа библиография на преводната книга, а за история на преводната литература — като цялостна система, със сложни вътрешни връзки и външни взаимоотношения. На второ място — преводната литература не бива да бъде отъждествявана с художествената литература, а нейната история — с историята на българската литература. Наистина напоследък все по-често се поставя въпросът за мястото на преводната литература в историята на българската национална литература. Но явлението, което ни интересува, далеч надхвърля рамките на литературата и е част от историята на културата. Преводаческата дейност следва всички онези пътища, по които е вървяло развитието на българската култура. При това тя не е само посредник на знания и идеи, но и лаборатория за създаване на национална, самобитна култура.

Следователно историята на преводната литература се приближава не само до историята на художествената литература, но и до историята на науката и история на философията. Изследването и написването ѝ представя комплексен научен проблем. Предмет на историята на преводната литература са всички основни области, в които културата се осъществява чрез преводната книга: художествена литература, изкуства, философия, наука, просвета, обществена мисъл. Трудно е да се обхванат тези области под един общ зрителен ъгъл; трябва да се върви по едрите явления, по прояви от национален мащаб, трябва да се следват основните посоки на националното културно развитие. Интересуват ни големите проблеми на преводната дейност като културен факт, като културна традиция, като изява на творческия гений на българския народ.

Тук не мога да навлизам в сложните методологически въпроси, които неизбежно изникват, още повече, че специалните проблеми са слабо разработени. Изисква се също така и сериозна работа за установяване на фактите и издирване на материала; очевидна е необходимостта от библиографски проучвания. Трябва да се определи профилът на изследването, да се намери основната проблематика. Тук ще влязат историческата периодизация на преводната литература, формите на проникване и разпространение на чуждата книга в България, ролята и значението на преводаческата дейност в отделните исторически периоди, националните особености на българската преводна литература, социалните аспекти на нейното присъствие

в живота на българското общество, същност и характер на преводаческото изкуство от началния исторически период до нашата съвременност, превод и език и др.

Трудностите за написване на една история на преводната литература са очевидни (тук не засягам въпросите, свързани с композицията на подобен труд, с установяване на изворите, с представянето на чужди езици и култури по национален признак и т. н.). Но такава история ще ни даде извънредно интересна представа за пътищата на нашата национална култура, за отношенията ни с чуждите култури, за нашето място в европейската и световната културна общност. Защото самото възприемане на световната култура е вече създаване на собствена, национална култура. Колко е интересно да се следи как са навлизали у нас произведенията на един Лев Толстой или идеите на един Кант, как исторически са се формирали научните, философските и естетическите концепции в нашата страна, в какви обществени слоеве в различните исторически периоди са проникивали и са се приемали художествените творби и философските идеи, дошли от чужбина, какви социални функции са изпълнявали преводните книги — откъде идат изворите на българската култура, по какви начини сме се сродявали с близки и далечни народи и как в процеса на асимилацията на чуждото се е раждало самородното, националното, как се е развивал и калявал българският език. Читателят ще се запознае с делото на преводачите, чиято обществена роля често пъти не е била по-малка от ролята на оригиналните творци. До големите писатели, учени, художници, мислители ще застанат по достойнство и интересните фигури на големи и забележителни преводачи, които са също творци в една важна и трудна област. Една история на преводната литература, видяна като културна история, ще обогати историческата картина на българската национална култура.

1979

ЕДИН ОТ ПЪРВИТЕ – НИКОЛА КАРАСТОЯНОВ

През април 1805 г. епископ Софроний Врачански, изгнаник в Букурещ, отправя към група български търговци в Румъния призив да го подкрепят материално за отпечатването на приготвената от него книга от проповеди „Кириакодромион, сиреч Неделник, написана на българский простий язик [каквото хоратим ний], да се прочита на всех неделях по црквите, като да разумяват и прости и неучени человеци, и жени и деца закон божий". Софроний завършва призива си със забележителните думи: „Такива книги по простий язик имат гръците и сербите, и власите, и русите и другии вери, токмо нашите бедний болгари ни имат таковий дар. Затова ся потемнени сос незнание. Но да се потрудим да извадим тая сега на свето, веднаш да стане начало; после след нас надея са много таковии простии книги да изпишат — но работа ест веднаш да буде начало."

И наистина на следващата 1806 г. „Неделникът" излиза, отпечатан в румънския град Римник. Началото е поставено, сбъдва се една отдавнашна мечта на просветените българи — да се печатат български книги. Че тази мечта е много стара, се вижда от множество факти. Откакто в средата на XV в. Гутенберг създава книгопечатането в Европа, мисълта да се използува това велико изобретение за разпространение на българската книга вълнува българските книжовници. В условията на робството вътре в страната това не е било възможно да стане, затова погледът се отправя към славянски печатници в други страни. Там не само се отпечатват български книги, но и работят български печатари — в Мунтения, Брашов, Венеция през XVI в. Български печатни книги се явяват още в началото на XVI в. — „Служебник" в 1508 г., „Четвероевангелие" в 1512 г. и др. В Рим Филип Станиславов отпечатва в 1651 г. интересната книга „Абагар". Един век по-късно Хр. Жефарович издава във Виена през 1741 г. своята прочута „Стематография" — сборник от изображения на български и сръбски царе и светци и

славянски и неславянски гербове. В края на XVIII в. поп Пунчо от с. Мокреш (Ломско) готви своя ръкописен сборник за печат.

Дори Паисий Хилендарски не е далече от идеята за печатането, при все че си представя разпространението на своята история чрез преписване: „Преписуйте историйцу сию и платите нека вам препишат, кои умеют". За да изтъкне важната роля, която играе печатната книга, той се връща назад към миналото, към царуването на Иван Шишман с едно невероятно, сензационно съобщение — за съществуването на печатница в Търново през XIV в.: „Тоя цар Йоан Шишман царувал седем години в Търново. Тогава българите почнали да печатат български книги в Търново и няколко книги били излезли от печат по онова време. И досега се намират евангелия, щампени на кожа. Тогава хората не били вещи в тази работа и просто извадили речите и словата. Така и русите изпърво просто и немного изкусно печатали книги, но сега разбрали и поукрасили и издали речите според граматиката и хубаво наредили и украсили буквите".

Тук няма да се спирам на достоверността на Паисиевото съобщение. Искам само да посоча, че в продължение на четири века се правят опити българската книга от ръкописна да се превърне в печатна, което ще даде огромен тласък на нейното разпространение и на развитието на българската национална култура. Това обаче става едва през XIX в. и с началото, поставено от Софроний Врачански, който пророчески заявява: „После след нас надея се много таковии прости книги да изпишат." Той вижда в бъдещето своите последователи, онези, които ще развият печатното дело в България. Един от първите, които осъществяват надеждата на Софроний, е самоковецът Никола Карастоянов.

Спрях се на предисторията на българската печатна книга, за да покажа, че делото на Никола Карастоянов не е случайно. То не е случайно като общобългарско явление, не е случайно и като проява на културния живот в Самоков. Животът на Никола Карастоянов показва, че печатарството в България не се появява като обикновено подражание на по-напредналите и свободни страни, нито представя едно просто пренасяне на една печатарска машина от чужбина в Самоков. Касае се не за случайно хрумване на една личност, а за дълъг път, за осъществяване на една идея, носена четири века. И това осъществяване става по един много самобитен начин. Наистина Самоков е един от най-будните български градове през XVIII и XIX в., важен рударски център, с многообразно занаятчийство, с развита търговия. Икономическият напредък дава своето от-

ражение както върху развитието на училищното дело, така и върху архитектурния облик на града. Населението в Самоков през XVIII в. има високо национално самосъзнание, тук започва рано националното движение. За това може да се съди от дейността на редица самоковски възрожденци; между тях е К. Фотинов. Но искам да приведа друг факт: през 1771 г. в Самоков била преписана Паисиевата история. Това е вторият ранен препис — след Софрониевия. Преписвачът Алекси Велко Попович отбелязва: „И от многое желание, що имеях, потрудих ся и преписах ю да ю имеем, понеже многажди видех, како укоряют нас сербие и греци, защо не имеем своя история заедно совукуплена за цари и болгарски и святих, що били прежде царствували и святили ся от них. Того ради желанием возжелех по своего рода болгарского и преписах ю да се не изгубит."

Самоковецът Алекси Попович съвсем ясно изразява отношението си към основната задача, която си е поставил Паисий в „История славеноболгарская" — събуждане и укрепване на националното съзнание на българския народ. Нищо чудно, че след няколко десетилетия в Самоков ще възникне идеята за създаване на българска печатница.

Но за да се положат именно в Самоков основите на българското печатарство, има и една по-особена причина, която може би на пръв поглед ще се види странна: силното развитие на изобразителното изкуство в града и в близкия до Самоков голям български културен център Рилския манастир. Защото на наша почва наченките на печатарството трябва да се търсят в един клон на изобразителното изкуство — щампарството. И бих казал — не само в изобразителното изкуство, но и в някои народни обичаи и прояви на художествена дейност: „изрязаните просфорници, печати за църкви и манастири, погребални покрови и гравирани форми за отпечатване на забрадки за глава"[1]. Всички те са подчинени на основния принцип на щампарството, а от щампарството може лесно да се отиде до печатарството.

Н. Карастоянов още в детска възраст вижда щампи: в Самоков те идват от близкия Рилски манастир, от Света гора, от Йерусалим — тези три места привличат многобройни поклонници. Огромната част от поклонниците за Рилския манастир минават през Самоков. Самоков постепенно се превръща в център на щампарството — и като търговия, и като художествено про-

[1] *Е. Томов,* Български възрожденски щампи, С., 1975, с. 77.

изводство. Тъкмо в Самоков рилските поклонници на отиване или връщане купуват щампи — най-хубавия спомен, който могат да донесат от манастира и най-хубавия дар, с който могат да зарадват роднини и близки.

Роден през 1778 г. в семейството на един от видните самоковски абаджии, който скоро ще стане жертва на кърджалиите, Никола Карастоянов бил изпратен в Рилския манастир да се готви за учител в двете тогавашни манастирски училища. И наистина той получава необходимите знания, за да стане покъсно учител в Самоков, Дупница (Станке Димитров) и Сепарево. Не знам дали непременно неговото сурово отношение към учениците, както пишат някои от биографите му, е станало причина да напусне учителството, или у него постепенно се е оформила идеята за създаване на печатница, минала през увлечението му в щампарството.

Рилският манастир в края на XVIII в., когато там се е озовал юношата Никола, е продължавал да играе ролята на голям български духовен център. Разбира се, тогава не е имало сегашната великолепна сграда, дело на българския народен строителен гений през Възраждането след опожаряването на манастира в началото на XIX в. Но и старите манастирски сгради с Хрельовата кула, със старата черква, която при възстановяването на манастира е била разрушена, с богатата библиотека с ръкописи и печатни гръцки, черковнославянски и руски книги, със старинните фрески и иконите, шампарските ателиета са действували внушително, те са разкрили пред юношата един неимоверно богат духовен свят. Религиозното чувство — неизбежно в онази епоха — е загубвало отвлечения си характер и се превръщало в живо съзерцание на красотата на изкуството и природата, в конкретно докосване до книгата, до необхватното знание. Н. Карастоянов се доближава чисто практически до културата: книгата е за него не само четиво, но и предмет на технически и художествени занимания. Карастоянов изучава занаята на подвързията — и това не е кратко увлечение, но трайно занимание — не случайно той се подписва „книговезател". Както знаем, подвързването на книгите е едно от задълженията на старите книжовници. С подвързване на книги се занимава и поп Стойко Владиславов, бъдещият епископ Софроний. Подвързването на ръкописи и печатни книги не е само техническа дейност, но и художествено оформяне, а много често и реставрация. Към занаята на подвързията младият Карастоянов прибавя и интереса си към щампарството — в Рилския манастир, където изкуството на щампата е силно развито, Карастоянов

взима първите уроци в тази област. Завърнал се в Самоков, особено след като прекъсва учителстването си през двадесетте години, Н. Карастоянов увлича и своите синове в щампарството (особено най-големия — Анастас) и създава своя школа. Към подвързията и щампарството той прибавя още една страст — книгата; пътува из Сърбия и донася български, сръбски и руски книги, които продава, за да задоволи нарасналите просветни нужди; към думите „книговезател" и „книговезец" прибавя още една: „книгопродавец". Оттук само една крачка до книгоиздателя и печатаря. И Карастоянов я прави през 1828 г.: пренася тайно от Сърбия в Самоков една типографска преса. Отначало я използува за печатане на щампи, като реже калъпите от дърво. В 1835 г. той купува от Будапеща 150 оки метални букви — и това минава не без премеждие. Така се създава самоковската печатница — първата българска печатница на българска етнична територия.

Колко голяма е била нуждата от печатница, показва и фактът, че по същото време се правят няколко опита за създаване на български печатници. През 1840 г. Британското библейско дружество снабдява със славянски букви една от гръцките печатници в Смирна, за да се отпечата в нея българският превод на Новия завет. Тази печатница ще използува и К. Фотинов за сп. „Любословие". В началото на 40-те години Ставри Игнатов Византиев и К. Огнянович с големи трудности създават в Цариград „Славяноболгарска типография", наречена „Трудолюбива пчела", където бива отпечатан „Календар за лято 1843". Създаването на печатница К. Огнянов мотивира по следния начин: да „облекчим списателите сос издание полезних и нравоучителних книг, като да не ходят по чужди царства и страни, за да ги печатат с големи иждивения и загуба". Архимандрит Теодосий Синаитски от Дойран прави опит да създаде българска печатница в Солун, предшествувана според преданието от печатницата на даскал Камче в с. Ватоша (Тиквешко), работила само една година, тайно. Прекарал четири години в Синайския манастир, където бил ръкоположен за архимандрит, през 1831 г. Теодосий се връща и се установява в Солун като представител на Синайския манастир, обикалял македонските краища и могъл добре да се запознае с просветните нужди на българското население. Не е без значение и близостта на Зографския манастир в Св. гора, където се печатали български щампи. Привлякъл като свои сътрудници българските книжовници и учители К. Пейчинович и Й. Кърчовски, Теодосий успява да отпечата само няколко книги (днес са известни пет), за-

щото печатницата на два пъти горяла и в началото на четиридесетте години прекъснала своята работа.

Самоковската печатница, при все че е срещнала много големи трудности, е имала по-щастлива съдба — тя е просъществувала и работила значително по-дълго време.

Създаването на Самоковската печатница е важен факт в историята на българската възрожденска култура. Трудностите са били огромни, преди всичко липсата на официално разрешение, поради което се налага печатницата да работи нелегално. Дори когато чрез самоковския митрополит се получава такова разрешение от цариградската патриаршия (едва в 1847 г.), Н. Карастоянов има право да печата само малки черковни книги или да препечатва без изменения стари издания.

Енергичен и предприемчив, Карастоянов бързо разбира, че мъчно ще може да постигне своите просветно-издателски задачи само със самоковската печатница, затова комбинира — печата своите издания едновременно в Самоков, Крагуевац и Белград. По този начин той издава 25 книги за един период от 40 години — 1833—1872 (върху четири книги не е отбелязана годината на изданието). За епохата на Възраждането това е една значителна издателска дейност.

Първите издадени от Карастоянов книги са от 1833—1834 година: „Часослов... изново прилежно изправен и прещампосан иждивением г. Николая К. Стояновича, книговезателя и учителя самоковскаго“ (Белград); „Житие святаго священномученика Харалампия. Напечата се настоянием и иждивением Николая Карастояновича, книговезца и книгопродавца самоковскаго“ (Крагуевац).

Първата книга на самоковската печатница излиза в 1846 г. (преди официалното разрешение): „Краткое описание на святите двадесет монастири заради поклонниците, що идат на Света гора, и за ония, които желаят да знаят чудесата, що са на святогорските монастири.“ Карастоянов не съобщава мястото на изданието Самоков, но само отбелязва: „будинскими писмени“.

В самоковската печатница са отпечатани 15 книги; при седем не е съобщен градът на изданието; при една е отбелязано: В С. М. К. В. При другите издателските данни са налице: „И сега ново се препечата от Николая Карастояновича, книговезателя и книгопродавца. Самоков, 1851, в собственна его печатне“; В типографията Н. Карастояновича сина его Анастасиа. Самоков, 1856“; „В Самоков, в типографии Н. Карастояновича“ и др. В някои от книгите, където не е посочен градът, се отбелязва: „напечата ся от Никола Карастояновича. В собственной его типографии. 1854.“

Ето как е трябвало да се прикрива и да маневрира създателят на самоковската печатница. Неговото дело бързо получава известност; името на Карастоянов се среща в кореспонденцията на възрожденски дейци, между тях е и Неофит Рилски, който е готов да му сътрудничи. С Неофит Карастоянов обсъжда и проекта си да продаде черковните букви и да се снабди с граждански. Той продава своите книги заедно с книгите, които закупува в Сърбия. Голямата му заслуга е не само като печатар и издател, но и като книжар — рядка професия в онези времена. Жаждата за книги на българската интелигенция се е задоволявала от пътуващи книжари, като известния Х. Найден Йоанович от Пазарджик, чието пристигане в градове и села е било очаквано от учители и ученици. Съвременниците си спомнят: „Кога аз малък се учех в село при кривия даскал Тодора, Найден дохождаше с дисаги и с голяма тояга на рамо, раздаваше книги на по-възрастните ученици и ги съветваше да се учат; той придумваше и други, които знаят да четат, да си купят книжки" (Ив. Гагов); „В онова време беше много мъчно да се сдобие човек с книги на чужд език, особено в такова затънтено място като Копривщица. Жъден за книги, аз с особена радост посрещнах в Копривщица х. Найдена Иванович, т.-пазарджичанин, който разнасяше печатни свои дребни книжки и календарчета. У него намерих руска христоматия от Галахова и си я купих" (И. Груев).

Н. Карастоянов създава постоянна книжарница в Самоков — тази негова заслуга не бива да бъде забравена.

Тук няма да привеждам повече подробности от историята на печатницата и книжарницата на Н. Карастоянов. Те продължават да съществуват и след неговата смърт в 1874 г., ръководени от синовете му Анастас, Сотир и Владимир.

Какъв характер имат книгите, които се отпечатват в самоковската печатница? Преди всичко те не могат да се отделят от книгите, отпечатани от Н. Карастоянов в Сърбия. Действително това са предимно книги от черковен характер: Часослов, жития на Харалампи, Димитър и Георги Нови, Чудеса на Богородица, Псалтир, молебни пения и др., но между тях има и учебни помагала: Буквар или началное учение (три издания), взаимоучителни таблици. Н. Карастоянов се старае да задоволи интересите на най-широк кръг читатели, затова издава календари, просветно-поучителни четива, гадателни книжки и др. Тази популярна литература има свето обществено предназначение: да събуди интереса към четивото и книгата в народната среда. Безспорно храната, която предлага Н. Карастоянов,

е далеч от големите обществено-политически задачи, които стоят пред нашия народ в средата на миналия век и особено след Кримската война. Но той не е чужд на страданията и надеждите на своя народ дори когато издава черковни книги. Защото между тези книги е и повестта за трагичната съдба на един млад българин, загинал мъченически в 1515 г. на кладата пред черквата св. София — Георги Нови Софийски. Н. Карастоянов в 1855 г. издава неговото житие: „Служба с житием и страданием святаго великомученика Георгиа Новаго". Мъченическата смърт на младия българин, който отказва да се помохамеданчи, имайки пълното съзнание, че загубата на вярата в онази епоха е загуба на народността, развълнува цялото българско население в София. То съчувствува на мъченика, прави всички усилия да го освободи от несправедливия турски съд и да го спаси от смъртта. Това се оказва невъзможно. Един от софийските свещеници — поп Пейо, който ръководи и подкрепя младия Георги в тежката съдба, написва неговата биография (житие) и го възхвалява в химн (служба). По този начин софийският книжовник предава на бъдещите поколения спомена за подвига на Георги. Н. Карастоянов издава тези две творби в чудесна малка книга, която прониква в народната среда и оказва в онзи момент безспорно патриотично въздействие.

Н. Карастоянов използува и други случаи за патриотично въздействие. В щампата, където е изобразен Рилският манастир, той дава следното указание: „От Самоков до Рилски манастир през планината има разстояние 8 часа, а през Дъбница от Самоков има 16 часа. От Самоков като пойдеш въз река Искар половин час разстояние от градо, ще поминеш покрай Царевите кладенци, дето е убит българския цар Йоане Шишман; тамо му е и гроба близо до едно високо место." Споменавайки гибелта на Иван Шишман, Н. Карастоянов ни връща в атмосферата на Паисиевата история.

Като изтъквам тез факти, ще бъде погрешно, разбира се, да приписваме на Н. Карастоянов по-големи задачи от тези, които си е поставял, да измерваме делото му с мащабите на един Раковски или един П. Р. Славейков, които работят в същият исторически период. Н. Карастоянов е труженик от друг мащаб и от друга идейна закваса. Обаче това съвсем не намалява историческото му значение, защото той посвещава целия си живот на *книгата,* а това е една област изключително важна в период на възраждане, когато се поставят основите на нова национална култура. Книгата, книгопечатането, оформянето и илюстрирането на книгата, разпространението на книга-

ските издания имат преди всичко оригинален характер — гравюри, правени за всяка отделна книга, свързани с нейното съдържание, специално изработени за целта. Това забележително постижение на българската печатна книга се дължи именно на художествената атмосфера на Самоков, на художническото школуване на Н. Карастоянов в щампарските ателиета на Рилския манастир и на местната самоковска щампарска традиция. Не случайно в началото подчертах генетичната връзка между печатарство и щампарство в България.

Н. Карастоянов има великолепен помощник в това отношение — своя син Анастас. Роден в 1822 г., Анастас притежава определено художествени дарби. Започва с гравиране на печати върху камък за пръстени, минава през иконописанието (неговите икони се продават на Узунджовския панаир; дори преписва и преработва една „Ерминия“ — ръководство по иконописание), за да стигне до гравюрата. Анастас се учи при местни майстори, но той усъвършенствува изкуството си при двама немски майстори, които попаднали в Самоков. Четири месеца през 1852 г. — заедно с баща си — той изучава при тях гравьорското изкуство на мед, стомана и пиринч; от дървото Анастас минава към медната плоча. През 60-те години отива в Белград — да купи материали за обновяване на печатницата, но политическите събития го задържали в сръбската столица до Освобождението. Анастас усъвършенствува гравьорството, но скоро открива ново поприще — фотографията, една област, в която семейство Карастоянови има големи заслуги в годините след Освобождението.

Бихме отишли твърде далече, ако се впуснем да разглеждаме забележителните щампи на Анастас. Искам тук да изтъкна тясната връзка между рисунка и буквен текст, която откриваме в тези щампи. Цитирах надписа към щампата-пътеводител за Рилския манастир. Надписът в стилово отношение е великолепно съчетан с една рисунка: четири коли с поклонници, под тях поклонници на коне; пътят на колите и конете завършва пред портата на Рилския манастир, като е дадена и част от сградата. Получава се цялостно художествено изображение, което поразява със стиловата си хармония.

Голямото изкуство на Анастас Карастоянов проличава още по-силно в неговите илюстрации на книги. Ще се спра само на три издания на самоковската печатница. Първото е „Чудеса пресветия Богородици“ от 1851 г. На гърба на заглавната страница е отпечатана гравюрата „Богородица и детето“. Изображението има за рамка шипкови цветове. Тази гравюра е

забележително произведение на нашето възрожденско изкуство. Пред нас е зрелият художник, който владее резеца великолепно. Това не е единственото изображение на Богородица на Анастас; нейният образ го е занимавал дълго: Св. Богородица сладкоцелователна (гравюра на дърво); Матер божия с детето Исус (илюстрация към „Свиток богоматери"); Богородица (илюстрация към „Часослов"); Успение Богородично (гравюра на дърво); Матер божия (гравюра на дърво); Матер божия оцветена гравюра); Матер божия с младенеца (оцветена гравюра) и др. Няма да навлизам в специфичната техника, в професионалната страна на изображението на Богородица; ще изтъкна само общото впечатление от гравюрата, поместена в книгата от 1851 г. Образът на Богородица ни залива със светлина и доброта, има нещо слънчево и оптимистично в него, колкото чисто и духовно, толкова и земно. Влиянието на светогорската и рилската традиция в него е безспорно и все пак художникът е внесъл черти, наблюдавани в непосредната действителност — нещо, за което напомня и рамката от шипкови цветове.

Втората книга, която искам да отбележа, е „Страданията" на великомъченик Димитрий от 1852 г. Тук е направен опит за по-цялостно илюстриране: изображение на Димитър върху цяла страница (фронтиспис) и три отделни илюстрации: тъмница с колонада и разярен скорпион с вирната опашка (дяволът); отгоре арена и отдолу падналия върху 12 копия „страшен гигант"; княжески дворец, две девойки коленичили везат платно върху лика на светеца. В тези илюстрации могат да се открият някои технически слабости, но впечатлението от тях е внушително; то ще е било още по-силно върху читателите от средата на миналия век.

Безспорен успех на Анастас Карастоянов (той се е подписал: Писал Анастас Н. у С. М.) е гравюрата-фронтиспис на Георги Нови Софийски в „Служба с житием" от 1855 г. Софийският мъченик е нарисуван в цял ръст. В рисунката има много реалистични черти: пейзаж на София с църкви и минаре на джамия, дървета, път, по който се движат хора. Но в човешката фигура художникът е търсил не младия златар, който поразява турците както с красотата си, така и със златарското си изкуство, а светеца — така, както го вижда читателят след прочита на неговото житие, като въплъщение и символ на духовното. Затова той е облечен с църковно облекло, в едната ръка държи кръст, а в другата — кутия с мощи; отляво е кладата, на която Георги е бил изгорен. Очистен от следите на мъченията,

от суровостта на тъмницата, от страшната гибел в огъня, младият Георги е извисен и одухотворен; той не е мъченик вече, а победител — победил със силата на вярата си. Оттук и тази увереност, уравновесеност, вътрешно спокойствие и убеденост, които излъчва образът. Сякаш — изгорен жив, той е възкръснал след смъртта си като победител. Не бих искал да отида много далеч в сравнението, но като че ли нещо го свързва с образа на хайдутина, който иска да умре на бесилото чист, сресан, пременен в бяла риза. И в двата случая — колкото и да е странно — красотата се свързва със смъртта.

Свършвам. Исках да ви въведа във вътрешния свят на Карастояновци. Те са били не само организатори-практици и търговци, печатари и книжари, които обикаляли от Самоков до Будим, от Рилския манастир до Белград. Житейските грижи, интереси, проекти, предприятия, амбиции, човешки страсти и слабости не са им били чужди, но това не е изчерпвало съдържанието на техния живот. Те са били художници, творци, мечтатели. Практически организатори — да, но на печатница; търговци, но на книги; занаятчии, но създатели на щампи и подвързвачи на книги. Те не са се борили с оръжие в ръка, но в мрака на чуждото иго са понесли своето българско съзнание, разбивали са мрака с книги, ненавистта към игото и злото са разпалвали чрез образи на мъченици и борци от една арена, която е била близка на тогавашния човек — вярата. Издавали са малки книжки, може би шаблонни като теми, но тези книжки, популярни по съдържание, са били насочвани към най-слабограмотните слоеве на населението, за да събудят у тях любов към словото и четивото. При това какви книжки? Изпълнени с гравюри и илюстрации, чрез които Карастояновци са внасяли — като едни от първите — естетическа култура в нашата страна.

Не бих желал да си служа с големи думи и да наричам делото на Н. Карастоянов и неговите синове подвиг. То е обикновено човешко дело, изпълнение на един патриотичен дълг, реализиране на едно вътрешно влечение, свързано с изкуството и просветата. Такъв е бил животът на многобройни родолюбци от епохата на нашето Възраждане. И те са негови истински синове. Но тъкмо това искам да подчертая — делото на Карастояновци не е нито нещо необикновено, нито нещо случайно, индивидуално хрумване, лична прищявка. То е обусловено от цялата историческа обстановка, то е израз на онези дълбоки сили от икономическо, социално и политическо естество, които родиха и осъществиха националното движение в България

през XVIII и XIX век. Делото на Карастояновци е неделимо от нашето Възраждане, от нашата обща национална история. То е неделимо и от историята на издигнатия героичен град Самоков, родил трудолюбиви рудари и майстори занаятчии, мечтатели и смели бунтовници, толкова много художници и толкова много революционери.

Бих искал да добавя още нещо. България е малка страна, народът ни не е от най-многочислените. Но той е даровит и смел, силен в духовните пориви и в големите обществени борби. Затова трябва да го обичаме. И да обичаме всичко онова благородно и прекрасно, което е създал в миналото. Нямаме право да се отказваме от нищо. Защото настояще без минало не съществува, както не съществува и бъдеще без настояще. Не искам да сравнявам делото на Н. Карастоянов в областта на печатарството и книгоиздаването с огромния размах и високите постижения на съвременна социалистическа България в тази насока. Но то бе в началото. Мисля, че и нашето поколение, нашето социалистическо време също е в началото — пред огромните перспективи на бъдещето.

1978

ХРИСТО Г. ДАНОВ И БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

Делото на Христо Г. Данов е едно от най-характерните явления в историята на българската култура през XIX в. Съзнателно не споменавам тук думата „Възраждане", защото ще бъде погрешно това дело да бъде отнесено само към епохата на българското национално възраждане: неговият обсег е много по-широк — стига до първото десетилетие на нашия век. В случая не се касае само за хронологическа точност, а преди всичко за решаване на една методологическа задача: необходимостта от изучаване на явленията на прехода между възрожденската и следосвободителната епоха. Този въпрос е особено важен от гледище на историята на българската култура. Периодизацията на явленията в исторически епохи има първостепенно значение за научното изследване — и все пак историческите епохи не представят затворени в самите себе си, взаимно непроницаеми кръгове. Делото на Хр. Г. Данов е свидетелство за това — и само в такава перспектива трябва да се разглежда дори когато става дума за неговото място в историята на българската литература.

Дългият живот на Хр.Г. Данов е посветен на книгоиздателската дейност; Данов е преди всичко книгоиздател. В нашите общи разбирания книгоиздателят е търговец. В случая не влагам никакво отрицателно съдържание в понятието търговец, защото търговец е бил и В. Е. Аврилов, търговец е бил и основателят на прочутата Третяковска галерия в Москва. След Освобождението нашите издатели бяха търговци. И с това съвсем не се хвърля сянка върху дейността на такива заслужили книгоиздатели като Т. Ф. Чипев, Ал. Паскалев, Хр. Хаджиев и др.

Обаче мъчно бихме могли да се задоволим с подобно определение за книгоиздателската дейност на Хр. Г. Данов. Преди всичко неговата биография не отговаря на такова определение, неговата личност се бунтува срещу такова стеснено обяснение.

Данов е роден през епохата на Възраждането; тридесет години от съзнателния си живот до Освобождението посвещава на учителска, просветна и книгоиздателска дейност, а останалите 33 години — на нашата култура след Освобождението. Затова той носи идейната и нравствената закваска, патриотизма и идеализма, просветителския енциклопедизъм на възрожденските дейци. Нищо чудно тогава, че качествата на издателя се съчетават със стремежите на просветителя и педагога, публициста и писателя, редактора и ревнителя за чистота на родния език. Много от тези черти се пренасят и след Освобождението, когато в новата обстановка книгоиздателят излиза на първи план. Този тип издател, бих го нарекъл „възрожденски енциклопедист" — почти изчезва в следосвобожденската епоха, при новите буржоазно-капиталистически отношения. Той се запазва само в средите на прогресивната и социалистическата интелигенция, когато книгоиздаването е свързано със защита на големи прогресивни идеи. Най-яркият представител на такъв тип издател бе Г. Бакалов. След 9 септември ние се върнахме към традициите на нашето възрожденско и прогресивно книгоиздаване. В нашата страна издателствата са в ръцете на културните дейци, най-често писатели, и то не само като редактори, но като техни директори.

Направих този увод, за да покажа, че в живота на Хр. Г. Данов литературата не бе някакво хоби, а органична част от неговата книгоиздателска дейност, неотделима от неговите основни жизнени и обществени стремежи, елемент от същността на неговата възрожденска личност. Литературата не бе хоби и за предходника на Данов — скромния пътуващ книжар, издател и книжовник Хаджи Найден Йованович „татарпазарджичанин", „учителя и книгопродавеца на сичката Славеноболгария", издал в 1843 г. „Книга нарицаемая святче или календар вечний".

В какво отношение се намира делото на Хр. Г. Данов към проблемите на българската литература? Преди всичко ще ни интересува *непосредната писателска дейност* на Данов. Тя е включена в тома „За теб, мили роде" (излязъл в две издания — през 1968 и 1978 г., под редакцията на П. Величков) и се изразява в публицистика и мемоарна проза (29 статии, предговори, бележки и 3 спомена). Направен е сериозен опит писателската дейност на Данов да бъде разгледана и оценена още през 1905 г. в изследванията: „Книжовни трудове на Хр. Г. Данов" от Кл. Карагюлев (Юбилеен сборник „Христо Груев Данов", Пловдив, 1905, с. 186—262) и „Христо Г. Данов като пи-

сател и неговите народно-просветни идеи“ от Ил. С. Бобчев (там, с. 148—167).

С публицистиката си Данов принадлежи към възрожденската литература, а със спомените си — към следосвобожденската. Оттук изхожда и двойственият критерий, който трябва да се приложи към неговото писателско дело. Публицистиката се представя от няколко предговора: към кн. I на „Летоструй“ от 1869 г., към „Теоретическа и практическа числителница“ (1863) и към „Малък учебен атлас“ (1865); статиите, обнародвани в „Летоструй“ (1869—1875); кратките статии, бележки, анекдоти и съобщения в рубриката „Огледало“ на „Летоструй“. Безспорно най-интересното в Дановата публицистика са статиите, посветени на просветата, училището и възпитанието: „Що правят хората, а що правим ние“, „Нашите народни училища, науката и чуждите езици“, „Що трябва да правим за народното ни подобряване“, „Защо не напредваме ние нравствено и вещественo“, „Читалищата и празничните училища“, „Няколко думи против пиянството“ и др.

Тематиката на Данов е чисто просветителска; тя се развива в две направления: сравнение с напредналите културни народи и практически мерки за преодоляване на нашата изостаналост. Това са двете основни насоки на просветителската публицистика от времето на Софроний, Берон, Априлов, Неофит Бозвели, Неофит Рилски, д-р Ив. Селимински, Н. Геров и др. Хр. Данов познава добре напреднала Европа от многобройните си пътувания; дори във Виена има собствена печатница. Затова с пълно право може да заяви: „На сегашно време в Европа, где се върнеш и обърнеш, всъду гледаш чудеса, чудеса! Навсъде те плени красота, навсъде те удивлява мъдрост, навсъде те омайва изкуство на човешкия дух! Желаеш ли да видиш напредъка на Европа, погледай на нейните работи и ти щеш се въздивиш на тая мъдрост и изтънченост на човешкия дух.“[1] Напредъкът на Европа е резултат на науката и просвещението; „просвещените народи, водени от науката, всякой за себе така като мравки се трудят, работят и напредват“ (с. 17). Обръщайки се към живота на българския народ, Данов посочва неговата изостаналост открито, с поразителна искреност. Той пише своята статия в началото на 70-те години, когато никакви малки успехи не могат да го задоволят, когато общественото развитие изисква големи усилия. Следвайки традицията на нашата публицис-

[1] *Хр. Г. Данов*, За теб, мили роде!, Пловдив, 1978, с. 16. В по-нататъшните цитати страниците се поставят в скоби.

тика още от времето на Паисий, Данов не се бои да каже на народа си най-горчивите истини:

„Ние, захласнати в своите частни интереси и омаяни от междуособните ни кавги и крамоли, оставяме не часове, но и цели години да изветряват, без да поработим нещо за нашия напредък. У нас всичко добро пропада във вражди, наместо да се върши работа. Ето отгде ние нищо не знаем, нищо не можем и нищо нямаме. Заради това днес всичкий образован свят държи нашия български народ за най-последен в Европа! А това, за жалост наша, наистина си е тъй.

Аз зная, че на това мое неприятно изражение мнозина щат гракнат да рекат, че криво съдя за своето отечество. Ала ако не е това тъй, то като се борим от 6—7 милиона народ, где е нашият университет, който да ни произвежда стръчно учените хора? Где ни политехническото училище, което да ни дава изкусни вещаци за всяка работа? Где ни гимназиите, в които да се преграждат нашите синове за бъдещи зрели мъже и достойни граждани?“ И т. н. — Данов изрежда всички духовни области, за да стигне до материалната култура.

Убеден, че единственият изход е в организацията на просветата, в няколко статии той очертава конкретна образователна и възпитателна програма за българските училища. Не е възможно тук да се предаде съдържанието на тези статии. За историята на нашето образование те представят огромен интерес, а погледнати от литературно гледище, като публицистика, правят силно впечатление с дълбокото познаване на тогавашната българска действителност, с критичния анализ на националните ни недостатъци, с вярната характеристика на нашата интелигенция, с проникновения поглед към бъдещето, с конкретните наблюдения и примери от живота, с умелото изложение на отделните въпроси, с непосредния разговор, който авторът води със съвременниците, с яснотата на мисълта и чистотата на езика. Данов засяга и въпросите за общото образование на народа, ролята на неделните училища и читалищата, проблемите на материалното издигане, на образованието на жените, на черквата и манастирите (остро критикува калугерите), на печата и литературата и т. н.

Ще дам само един пример за конкретността на изложението в Дановите статии, където верността на рисунъка и живостта на чувството се съчетават:

„Вместо това ние едва чакаме да се понадвечери, та да затворим дюгенчетата си, да идем кой в кафенето, кой в кръчмата и там в ония тъмни дупки, в ония прахове и нечистотии

и в ония глъчки и крамоли изгубваме това най-драгоценно време и свободен час, който можехме да употребим на обща и наша полза, а предаваме се на пиене и нищо и никакво бръщолевене, забравяме на сегашното ни и бъдещо състояние — пропадаме и душевно, и телесно!

Какво може да научи човек в такива места, гдето се не чуе нищо нравствено, нищо разумно? По световете хората ходят в кафенета и кръчми, ала там има натрупани по 20—30 вестника, всякой ден нови и нови, та идат да си поотпочинат от своите работи и телесни трудове, да пият чаша кафе или друго нещо и същевременно да поработят пак душевно: да прочетат по някой вестник, за да научат нещо ново, нещо полезно.

А у нас, в нашите кръчми и кафенета, какво добро може да чуе и научи човек? Нашите кръчмари и кафеджии дават и наддават за различни кисели, лютиви и други такива раздразнителни мезета, които да подигат хората на пиене, та да пият и да се опиват, а те да си пълнят чекмеджетата с грошове, ала да дадат пари за по един-два вестника да се намират за прочитане на мющериите, за това им се свиди. Не било адет, кажат те, а ние им казваме, че кръчма или кафене, в които се не приема ни един народен вестник, те са отворени само за пропаст на народния ни напредък и развитие, а според това са народоубийствени заведения, та трябва там да се не влиза“ (с. 77).

Не намирайки в действителността достойния учител и наставник, Данов създава неговия идеален образ в статиите „На що е позван женският пол“ и „Поп Първан Живков“. В цялата си публицистика той се бори за една висока цел: всестранното културно издигане на своя народ. Той има един идеал: просветена и напреднала Европа. Тук няма да подлагаме на обсъждане този идеал (такова обсъждане може да има само една изходна точка — тогавашната българска действителност и само един критерий — историческия). Трябва да изтъкнем преди всичко дълбокия патриотизъм на Данов — и това е истинският патос на неговите статии. Макар и малко на брой, те имат своето определено място в историята на нашата възрожденска публицистика. Не на последно място тук трябва да се постави техният език. На езика се бе спрял подробно още Кл. Карагюлев през 1903 г. При все че той се увлича в сравненията, които прави с езика на П. Р. Славейков и Л. Каравелов, и в подчертаването на граматическата правилност, неговата висока оценка за езика на Данов си остава в общи черти вярна.

Втори важен момент в писателската дейност на Данов представят неговите спомени: „Спомени от ученичеството ми в Кли-

сура и описание на тамошното килийно училище от 1785 и 1856 г."; „Спомени от тригодишното ми учителстуване в Перущица (1850—1853); „Нещо из моето житие и битие". Първите два спомена са писани през 1905 г., а третият — през 1909. И трите спомена имат автобиографичен характер. Писани в началото на XX в., те се свързват със следосвобожденската литература. Този факт трябва да се има пред вид при тяхната оценка. Българската мемоарна литература е достигнала вече високо развитие — особено с творчеството на Ив. Вазов и Зах. Стоянов. Спомените на Хр. Данов са написани непосредно, в тях има редица моменти — главно наблюдения от народния живот, увлекателно предадени случки от собственото битие-житие (например срещата с дядо Хаджи Сава в Клисура, когато завършилият клисурското училище Данов не може да реши една задача с половин единици; спазаряването за учител в Перущица; „Силата и благотворното влияние на контракта"; „В Перущица след 18 години" и др.).

Обаче тези спомени имат значение не толкова като литературни творби, колкото като извори за историята на образованието и книгоиздаването преди Освобождението. С такава цел ги е писал Данов; оттук и предимно описателният им характер. Кл. Карагюлев надценява Дановите спомени в художествено отношение, поставяйки ги над Петко Славейковите както въз основа на езика, така и защото Данов „съумял доста вещо да заслони на много места своята личност, за да говори повече за външния свят, тогаз когато Славейков разправя повече за себе си. Затова и Дановите „Спомени" се четат с повече интерес, нежели Славейковите."[2] Ясно е, че изходната позиция в тази оценка е погрешна. Дановите спомени се включват в твърде обширната мемоарна литература, създадена в първите десетилетия след Освобождението и посветена на живота през Възраждането, извънредно ценна като исторически извор, но рядко домогваща се до по-високи художествени постижения. При историческата оценка на тази литература името на Хр. Г. Данов може достойно да фигурира.

Писателските способности на Данов се проявяват още в една област: съставянето на учебници. Обикновено тук се употребяват термините „наредил" и „написал" („Примери за краснописание. Написал Хр. Г. Данов", 1859; „Пространна числителница с прибавление приличните задачи на всяко действие. Наредил Хр. Г. Данов", 1859; „Пространно священо битописа-

[2] Юбилеен сборник „Христо Груев Данов", Пловдив, 1905, с. 244.

ние на църквата... Наредил Хр. Г. Данов", 1859, и т. н.). В термина „наредил" влиза както творческа, така и преводна и редакторска работа. Това е обаче дейност, която трябва да бъде оценявана по-скоро от историята на нашата педагогика.

На Данов дължим и един от най-ранните преводи из полската литература: „Ясен I. Приказка въз българската история", 1864; касае се за полския писател Зигмунт Милковски (Т. Т. Йеж); преводачът се е подписал с псевдонима Б. Димитров.

Данов е съставител на популярни книги, предназначени за широките читателски кръгове. Такава е и първата издадена от него книга: „Старопланински календар за 1856 високосна година, която има 366 дни. С прибавление правила за холера. Наредил Хр. Г. Данов".

Отношението на Хр. Г. Данов към историята на българската литература не се изчерпва само с личната му писателска дейност. То се изразява с още по-голямо значение в делото му на *издател на българската книга*. Историята на една литература не представя само анализ на най-забележителните художествени творби, на онези върхови произведения, които разкриват най-ярко националния художествен гений. Съвременното литературознание насочва вниманието си към един много по-сложен проблем: литературния живот. И това е твърде естествено в епохата на широкото развитие на социологията, включително и на социологията на литературата. Историкът на литературата се стреми да разкрие обществените механизми на литературния живот, да обрисува литературната среда, да проучи не само твореца и литературната творба, но и обществената функция на естетическия факт, консумацията и разпространението на литературата, да разкрие процесите на литературната комуникация и т. н. В този комплекс от проблеми и явления има своето място и книгоиздателството, книгата — те стават предмет на литературната история.

Издателството на Хр. Г. Данов, създадено в средата на миналия век, не е специализирано литературно-художествено издателство от типа на онези наши съвременни издателства, които издават главно художествена литература. Епохата определя характера на Дановото издателство. Обладан от дълбоко патриотично недоволство поради културната изостаналост на българския народ, Данов — както видяхме — издига един висок образец: просветена, цивилизована, напреднала Европа. Пътят към този образец той вижда в образованието, в културното издигане. Първоначално избира за себе си учителското поприще (учителствува в Стрелча, Перущица, и Пловдив), но скоро от-

крива друг път — книгата, книгоиздаването, книгоразпространението, без да се отказва от своя интерес към училището: пише статии за образованието, издава учебници и учебни помагала, следи отблизо развитието на българските училища и взима дейно участие в тяхното организиране в Северна България, Тракия и Македония, изпраща млади българи да се учат в Чешко и Хърватско.

Наблюденията над европейския живот довеждат Данов до дълбокото убеждение, че книгата е основният лост на човешкия напредък. От книгата идва светлината за народите, премъдрата книга е най-добрата тяхна учителка: „Попитайте редом всички народи, отгде произлиза тяхното общо добро, тяхното благосъстояние и тяхното величие; питайте мъдрите немци, питайте духовитите френци, питайте могъщите англези, питайте изкусните италианци — те всички едногласно щат да ви отговорят, че са длъжни на книгата, и то само на своята народна книга са длъжни за това, което са днес и могат всичко“ (с. 22—23).

Няма да се спирам на организирането и историята на Дановото издателство; ще посоча само, че за 50 години — от 1855 до 1905 г. — Данов издава 856 книги (тук не влизат учебните помагала). Към тези книги трябва да се прибави и в. „Марица“, издаван в продължение на седем години. Това е огромен влог в българската култура: издигане на общото културно равнище, създаване на читатели, формиране на интелигенция. Този факт има съществено значение за развитието на литературата. Литературата може да расте само върху почвата на по-висока умствена и писмена култура. При това Данов избира внимателно своите автори и сътрудници, защото подборът и качеството са основен принцип в неговата книгоиздателска дейност. Той не се бои да свърже издателството си с имената на изтъкнати революционери: Л. Каравелов и Хр. Ботев преди Освобождението, а след Освобождението — Д. Благоев са негови автори.

Учебниците са огромният блок от изданията на Данов. Но редица групи издания имат пряко отношение към литературата. Някои от тях се намират дори сред учебниците; напр. граматиките и свързаните с тях читанки, в които се поставят въпросите на българския език и на езиковото обучение, подпомага се развитието на литературния език. Едно от първите издания на Данов е „Основа за българска граматика“ от Й. Груев (1858).

Вниманието на Дановото издателство твърде рано се насочва и към специфичните проблеми на литературата и литературното образование. Данов издава „Ръководство за словесност“ от Д. Войников (1874), „Ръководство за словосъчинение“ от Т.

Икономов (1875), „Ръководство по словесност“ от Д. Мишев и Ст. Костов (1889), „Елементарни понятия за френското стихосложение, необходимо при изучаване на френските поети“ (1889) и др. Тук трябва да се поставят и „Увод в естетиката с оглед на поезията“ от А. Пошик, превод от чешки на Ал. Т.-Балан (1885) и „Естетика“ от Р. Прелс (1898).

Данов обръща голямо внимание на литературните христоматии. Особено трябва да се изтъкне тритомната христоматия на Д. Мишев и Ст. Костов (1888—1889), претърпяла няколко издания. Това е в същност не учебник, но обширна антология на българската и световната литература, приготвена много грижливо, със сътрудничеството на най-видните тогавашни български писатели; запазена е кореспонденцията между Костов и Вазов (който се намирал в Одеса) във връзка със съставянето на христоматията. На тази христоматия може да съперничи само „Българска христоматия“ на Величков и Вазов (1884). Чрез христоматията на Мишев и Костов няколко десетилетия българската интелигенция черпи знания за световната литература и чрез поместените преводи общува непосредно с нея. А в публикуваните творби на наши писатели се оглежда тогавашното състояние на българската литература.

Данов издава и сборници-христоматии с творби на френски и гръцки писатели и с преводи на старите класици (Омир, Вергилий, Овидий, Хораций). Енциклопедично съдържание има обемистият алманах „Летоструй“, който излиза в продължение на осем години (1869—1876), едно от най-добре редактираните възрожденски издания. Дори и строгият Ботев, който намира изданието на Войниковото „Ръководство за словесност“ „безполезно и даже вредително за народа“ („Знаме“, I, 1874, бр. 1), при „Летоструй“ е принуден да признае: „Календарът на г. Данова има добри статийки, сполучени преводи и доста поучителни картинки“, при все че прави и тук критически бележки („Знаме“, I, 1875, с. 7). В „Летоструй“ са поместени статии по най-различни въпроси — от стопанските до филологическите и историческите. Тук са публикувани литературни и фолклорни художествени произведения.

Пряко отношение към развитието на българската литература имат издадените от Данов истории на литературата: „История на българската литература“ от Д. Маринов (1887), „Българска литература“ от А. Теодоров-Балан (1896, 1901), „Гръцка литература“ от Р. К. Джебс (1889), „История на славянските литератури“ от Йор. Иванов (1896), „Всеобща история на литературата“ от Кл. Карагюлев, Йорд. Иванов и С. Барутчиски

(1900). Трябва да се отбележат особено две издания: трудът на Ал. Теодоров-Балан — първата научна история на българската литература, и „Всеобща история на литературата“ — истинска литературна енциклопедия за онези години, широко използувана поради богатото си съдържание — засяга старите и новите литератури (египетска, асировавилонска, еврейска, иранска, индийска, древногръцка, римска, християнска, италианска, френска, испанска, португалска, английска, немска); третото издание излиза през 1908 г. в три тома, общо 800 страници.

В своята дългогодишна дейност Дановото издателство не пренебрегва и художествената литература. Макар и по-скромно представена, Данови издания са две книги на Ив. Вазов („Майска китка“ и „Гусла“), „Блянове“ на Пенчо Славейков, „Князът“ на Макиавели, „Ясен I“ на З. Милковски, няколко драми („Децата на Ванюшин“ от С. Найденов, „Апостоли на свободата“ от П. Иванов и др.), редица мемоарни книги (между тях е „Миналото“ на Ст. Заимов), биографии на Гарибалди и Джордано Бруно, „Гуслица или нови песни“ на И. Груев, „Детска гусла“ на В. Попович и др. В Дановото издателство излизат Паисиевата история под редакцията на А. Теодоров-Балан (в започнатата поредица „Трем на българската словесност“, 1898) и известното описание на Татарпазарджишката кааза от Ст. Захариев (1870). По-широко са застъпени популярни издания: песнопойки, общодостъпни разкази и др. Тук не се спирам на ролята на в. „Марица“, издаван от Данов — като място, в което се публикуват материали и се водят спорове, имащи отношения към литературата.

Остава още един интересен проблем, който е свързан с движението на книгата, с нейния обществен отзвук, с нейното възприемане, с обратната връзка между читател и книга. От гледище на социологията на литературата и на нейната функция в културното развитие този проблем е извънредно важен. В него трябва да се отбележат два момента: а) разпространение на книгата, книжарници, тиражи и б) приемането на книгата от нейните потребители. Този проблем заслужава специално изследване; струва ми се, че известни материали могат да се намерят в организацията на Дановите книжарници, в каталозите, които издава, в обявленията, в кореспонденцията с авторите и т. н.

*

Посочените факти достатъчно очертават мястото, което Данов заема със своето издателство в развитието на българската литература през XIX век. Макар че изложението ми не е изчер-

пателно, съвършено ясно е, че издателската дейност на Хр. Г. Данов е тясно свързана с българския литературен живот в продължение на повече от половин век, с редица свои специфични прояви тя принадлежи на историята на българската литература — като един от най-интересните нейни социологични аспекти.

Искам да завърша с възхвала за този град — слънчевия Пловдив, че е подслонил под своето небе голямото културно дело на Хр. Г. Данов, че е създал необходимия духовен климат, за да се израсте личност с такава нравствена чистота.

В необикновената личност на Хр. Г. Данов ни плени още нещо — неговата непоколебима, дълбока, безкрайна вяра в книгата — книгата, която носи светлина на народите; книгата, която е символ на човешкия напредък; книгата, която въплъщава човешкия дух и безсмъртната човешка надежда.

1978

IV
ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА НАУКА

СТО ГОДИНИ БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

Българската академия на науките заема първостепенно място в културния живот на нашата страна. В нейния състав влизат най-изтъкнатите представители на българската наука, тя е организирала научни институти във всички области на съвременното знание, нейните членове и сътрудници участвуват не само в най-важните изследвания вътре в страната, но и в научния живот в чужбина, в многобройни международни конгреси, конференции, симпозиуми и т. н. Към това трябва да се прибави огромната издателска дейност, която академията осъществява; тази дейност започва още с нейните наченки — като Българско книжовно дружество в Браила, основано в 1869 г., но размерите, до които е достигнала днес, представят изключително явление в историята на българската наука и култура. Ние не винаги достатъчно оценяваме този факт.

Ако се върнем към годините, когато се полагат основите на бъдещата Българска академия на науките, не можем да не отбележим едно важно обстоятелство: тя е рожба на Българското национално възраждане. Нейното създаване не е резултат на декрет, издаден от една власт, а на дълъг процес, изразен в многобройни разсъждения и предложения, в разнообразни проекти и почини. Идеята за Българска академия на науките се ражда във великия устрем на нашия народ към просвета и културен напредък; още през епохата на Възраждането тя трябва да въплъти просветните идеали на народа и също така да даде силен тласък на неговото културно развитие. В това отношение нашата страна повтаря историята на академиите в Европа — те възникват през XV в., в епохата на Италианския ренесанс („Платоновата академия“ във Флоренция, „Академиа антиквариа“ в Рим и т. н.).

Днес вече познаваме добре историята на Българското кни-

жовно дружество в Браила.[1] Нейното изучаване е извънредно интересно, защото ни разкрива в голяма степен развитието на българската обществена и научна мисъл през XIX в. Идеята за обединяващ център на българската просвета и наука възниква твърде рано, още в първите десетилетия на века. През двадесетте години книжовникът В. Ненович, който живее в Букурещ, поставя въпроса за основаване на „Филологическо дружество", главно във връзка с необходимостта от създаване на общобългарски литературен език и правопис; неговата идея събужда живи разисквания. Д-р П. Берон, В. Априлов и К. Фотинов неведнъж говорят за централна организация на българската просвета и образование, като издигат идеята било за „едно дружество, което да се грижи не само за училищата на нашата бащина, но и за училищата на другите градове", било за „общонародно училище", „заведение за високи науки" (университет), било за общобългарско книгоиздателско дружество („Содружество на народни книгоиздания"). В 1844 г. Гаврил Кръстевич, завършил право в Париж, поставя открито въпроса за основаване на българска академия. В статията си „Кое е средството на просвещението" (сп. „Любословие") той говори за нуждата от установяване на българския книжовен език и определя по следния начин характера и задачите на една академия: „Академия е едно собрание от изучени мъже, знаящи добре славенският и други чужди язици не за да преподават уроци, науки (не е то способът на улучшението ни), но за да образят языкът (то е основанието), да сочинят сиреч граматиката му, да направят словарът му, да спишат нужните учителни книги, да преведат от мудрите язици методическите (художествените) книги, които са потребни за детоводството, да речем така, на народът, начинающе от букварът и грядуще впред постепенно даже до най-високите науки."

Програмата, която очертава Г. Кръстевич, не се осъществява бързо. Трябва да се мине през цяла редица опити, за да се стигне до основаването на Книжовното д-во в 1869 г. Между тези опити могат да бъдат отбелязани идеята на Д. Петкович и Н. Стоянович (по-късно митрополит Натанаил) от 1852 г. за „Българска матица"; създадената през 1856 г. в Цариград „Община за българската книжнина", която издава „Месецослов" и списанието „Блъгарски книжици" (1858—1862); студентската дружина около сп. „Братски труд" в Москва (1860—1862); проекта на

[1] Вж. *М. Арнаудов*, Българското книжовно дружество в Браила (1869—1876), София, 1966, и цитираната там литература.

Г. С. Раковски за „Българско учръдничество“ в Нови Сад, което постепенно да се превърне в „Дружество словесности“ (1857); дружество „Напредък“ във Виена (1864) и др. Всички тези почини са свързани с обсъждания и дискусии в писма и в периодичния печат; те разкриват дълбоките изменения, които настъпват в нашия обществен и културен живот през XIX в. Още първите просветни дейци, които полагат огромни усилия за реформирането на българските училища, живеят с перспективите за бързо културно развитие на българския народ, мислят за български университет и българска академия. Макар че широките народни маси се измъкват бавно от невежеството и просветната изостаналост, резултат на изключително тежко политическо робство, още през първата половина на века отделни личности се издигат високо в културно отношение, получават голямо образование, взимат участие в културния и научния живот на Европа. Да посочим само два примера — д-р П. Берон и д-р Н. Пиколо; първият навлиза в най-трудните проблеми на науката и показва огромни научно-философски интереси, а вторият работи в центъра на тогавашната европейска образованост — Париж, като вещ и тачен класически филолог и става близък приятел на Сент—Бьов. От четиридесетте години на XX в. българската интелигенция умножава своите редици главно благодарение на руските училища, към които предимно се насочва нашата младеж. Основателите на Книжовното дружество в Браила и сътрудниците на неговото „Периодическо списание“ са най-вече руски възпитаници — М. Дринов, В. Друмев, Н. Бончев, Р. Жинзифов, В. Попович, Р. Каролев и др.

Основаването на Българската академия на науките — първоначално като Книжовно дружество — е факт с изключително важно значение. Това добре съзнават още съвременниците. Оттук и големите борби, които се развиват около характера и задачите на дружеството. Към него проявяват интерес и на емиграция (в Румъния, Русия, Сърбия), и вътре в страната. Дейността на дружеството привлича вниманието на целия периодичен печат. Започват остри полемики между консервативно-просветителските среди, от една страна, и представителите на революционната партия, от друга. В. Левски се записва за член на дружеството, Л. Каравелов и Хр. Ботев взимат живо участие в дискусиите около неговата дейност — съдбата на дружеството заема важно място в тяхната публицистика. Те се борят за демократична насока на Книжовното дружество; неговата дей-

ност трябва да стане част от националноосвободителната борба на българския народ.

Първите стъпки на Книжовното дружество са трудни; преди всичко липсват материални средства, за да може да осъществи своите задачи. Материалната му база е толкова слаба, че то не може да поддържа предвидените от устава две издания — „Сборник", който трябва да излиза два или три пъти в годината, и месечния орган „Периодическо списание". От сборника не се появява нито една книга, а от списанието до Освобождението излизат всичко 12 книжки. Но независимо от тези слабости трябва да се изтъкне, че Книжовното дружество добре определя своите основни научни задачи, напълно разбира националния характер на проблемите, които е длъжно да проучва и осветлява. В неговия устав се определят следните цели: „обработване и усъвършенствуване на българския език, на българската история и на народната наша словесност въобще", „разпространение на всеобщото просвещение и напредъка между народа", „изучаването на народния бит на българите и въобще на всичките съседни народи", „събирането на различни сведения за изучаването на всичкото българско отечество", „сведения за явния и дружествения живот и дела на просветените народи".

Дейността на Книжовното дружество до Освобождението се оглежда главно в неговото „Периодическо списание". Нередовното излизане на списанието е една от основните причини за атаките срещу дружеството. Но когато днес преглеждаме дванадесетте книжки на „Периодическо списание", не можем да не признаем, че неговите редактори добре са схващали своите задачи и са успели да издигнат органа на Книжовното дружество на сериозна научна висота — тяхната заслуга признава дори Ботев в някои от своите отзиви. Списанието поставя преди всичко въпросите за състоянието на българския език и правопис със забележителните статии на М. Дринов, изиграли историческа роля: „За новобългарското азбуке" и „Азбукето на Българското книжовно дружество и г. Мушяк". На М. Дринов принадлежат и цяла редица важни и ценни статии върху българската история: „Нови паметници за историята на българския народ и на техните съседи", „Хуни ли сме?", „Началото на Самуиловата държава", „Три грамоти..." и др. В „Периодическо списание" Дринов публикува друго свое бележито изследване „Отец Паисий, неговото време, неговата история и учениците му". В списанието се появяват твърде голям брой статии върху българската литература: тук са публикувани автобиографията на Софроний и „Мати Болгария" на Неофит Бозвели,

тук излизат забележителните критични статии на Н. Бончев; в списанието разгръща своята критическа дейност и В. Друмев. В нашата задача не влиза подробният анализ на „Периодическо списание“ ; искаме само да посочим, че то се оформя като сериозен научен орган и изиграва важна роля за развитието на българската научна мисъл, преди всичко в областта на хуманитарните науки.

След Освобождението Книжовното дружество продължава своята дейност в София. Съвсем естествено е, че при новите условия то ще получи много по-широки възможности за развитие. Но и сега неговият път е труден; то трябва да премине през много изпитания, за да стигне до сегашното си състояние като Българска академия на науките. В неговата следосвобожденска история могат да се набележат три периода: 1. Развитието му като Книжовно дружество до 1911 г.; 2. От превръщането му в Академия на науките до 9. IX. 1944 г.; 3. Българската академия на науките след социалистическата революция. Още през първия период рамките на Книжовното дружество почват постепенно да се разширяват. При все че не разполагат с много издания (негов основен орган си остава „Периодическо списание“), то насочва вниманието си и към природните науки: геология, минералогия, ботаника, зоология, метеорология, химия, биология и т. н. Това се диктува и от новата структура на Книжовното дружество, което се разделя на три клона: историко-филологически, философско-обществен и природо-медицински. Но главното съдържание на изданията на дружеството (от 1903 г. то поема „Сборник за народни умотворения“, издава и няколко книги от „Българска библиотека“, „Сборник“ и „Летопис“) си остават въпросите на българския език, история и литература. В това отношение дружеството има сериозни заслуги, особено за защитата на нашите национални интереси. Като негови членове и сътрудници през този период се проявяват такива забележителни учени като К. Иречек, М. Дринов, А. Теодоров-Балан, В. Н. Златарски, Г. Н. Златарски, Л. Милетич, Б. Цонев, Ив. Д. Шишманов, В. Добруски, Д. Матов, Г. Баласчев, Г. Бончев, Г. Кацаров, А. Иширков и др.

Превръщането на Книжовното дружество в Българска академия на науките не променя съществено неговия характер и структура. Академията си остава затворена научна организация; нейната дейност засяга само членовете ѝ. Разширяват се до известна степен нейните издания, като освен „Списание на БАН“ започва да излиза и „Сборник на БАН“; създават се и няколко поредици, като „Български старини“, „Документи

за българската история"; увеличава се значително и издаването на отделни трудове. Но заедно с това трябва да се изтъкне, че академията разполага с крайно ограничени материални средства, което спъва нейната издателска дейност; буржоазната държава се оказва скъперник по отношение на науката и отпуска на академията съвършено незадоволителна субсидия.

Тук няма да преценяваме целокупната дейност на Българската академия на науките в периода до 9. IX. 1944 г. Бихме искали само да посочим онова, което бе направено в областта на литературната наука. Покрай по-старото поколение литературни историци като Ив. Д. Шишманов и Ал. Теодоров-Балан в академията биват привлечени талантливи и добре подготвени учени като Йорд. Иванов, М. Арнаудов, Юрд. Трифонов, Б. Пенев (тук не говорим за езиковедите и историците). Появяват се няколко ценни отделни издания в областта на литературната история и фолклора: „Български старини из Македония" (Йорд. Иванов), „История славеноболгарская" (Йорд. Иванов), „Богомилски книги и легенди" (Йорд. Иванов), „Свети Климент Охридски в книжовния помен и в научното дирене" (А. Т.-Балан), „Студии върху българските обреди и легенди" (М. Арнаудов), „Д. Чинтулов" (В. Пундев), „Северна Добруджа" (М. Арнаудов), научни издания на Бориловия синодик и Беседата против богомилите (М. Г. Попруженко), „Първа българска повест" (Б. Пенев), „Ив. Вазов — спомени и документи" (Ив. Д. Шишманов), „Селимински" (М. Арнаудов), „Непознатият Бозвели" (М. Арнаудов), Кирило-Методиева библиография (Илински, Попруженко, Романски) и др. Тук не отбелязваме многобройните студии на Ив. Д. Шишманов, публикувани в „Сборник на БАН" и „Сборник за народни умотворения".

Големият разцвет на Българската академия на науките започна с реформите, които бяха направени в нейния състав, структура и характер след 1944 г. Дълбокото социалистическо преустройство на нашата страна засегна и академията. Промените се изразиха главно в три направления. Преди всичко Българската академия на науките се превърна от затворено научно учреждение с твърде ограничена изследователска дейност в академия от нов тип, с широка мрежа от научни институти, лаборатории и библиотеки. Това означаваше приемането в академията на голям брой научни сътрудници извън академиците и членовете-кореспонденти. Това е факт без прецедент в историята на българската наука и култура — широко се разтвориха вратите за цяла армия млади научни работници. Очевидно те дойдоха от висшите учебни заведения, но академията полага

огромни грижи за повишаване на тяхната квалификация. Това става по пътя на аспирантурата (тя бе въведена у нас за първи път след 9. IX. 1944 г.), научните семинари, специализациите и командировките в чужбина. Днес академията представя огромен щаб на българската научна мисъл. В нейните институти са застъпени всички научни дисциплини — природни и обществени.

На второ място трябва да се изтъкнат основните мирогледни и методоложки преобразования, които станаха в областта на българската наука. Методологическото преустройство се извърши върху основата на марксистко-ленинския мироглед. В това отношение особено ни помогна опитът на съветската наука и на Академията на науките на Съветския съюз. Преустройството бе труден процес, защото трябваше да се преодолеят заблудите на миналото и влиянията на буржоазната идеология. То доведе и до ново разбиране за мястото и ролята на науката в обществото и за дълбоката ѝ връзка с народа и социалистическата държава.

На трето място може да се посочи обновяването на академията чрез привличане на изтъкнати прогресивни учени за членове. Вратите на старата академия бяха затворени за представителите на прогресивната и особено на марксическата научна мисъл. Напр. такъв крупен учен като Тодор Павлов бе вън от академията. Новото ръководство на Българската академия на науките положи усилия да обедини както в състава на отделенията, така и в институтите способни и добре подготвени специалисти от всички поколения, възпитани в духа на марксистко-ленинската идеология, предани на комунистическите идеи, готови да служат с всички сили на науката и на човешкия напредък.

Не може да не се подчертае още една коренна отлика на сегашната Българска академия на науките — това е разрастването на нейната издателска дейност. Не се касае само за издаването на отделни трудове (в това отношение осъществен е огромен напредък), но става дума преди всичко за периодичните издания. Ако в миналото академията имаше само две издания от тоя род — „Списание на БАН“ и „Сборник на БАН“, които последователно бяха посвещавани на един от нейните три клона, днес всеки институт разполага със свои периодични издания — било „Известия“, било специализирани списания. Към това трябва да се прибавят отделни поредици и библиотеки. Някои от списанията и поредиците на академията излизат на чужди езици, с което достиженията на българската наука се

популяризират непосредно сред чуждия научен свят. Издателската дейност на академията дава силен тласък на развитието на българската наука и представя неизмеримо ценна придобивка за нашата култура.

Най-сетне трябва да се отбележи отношението на Българската комунистическа партия и на българската социалистическа държава към академията — нейният напредък е дело и резултат на тяхната политика в областта на науката и културата. Академията получава непрекъснато идейна помощ и материална подкрепа, за да преодолява всички трудности по пътя на своето развитие.

В рамките на нашата нова, социалистическа Академия на науките намери своето достойно място и литературната наука. В Българската академия на науките и в миналото са работили редица видни представители на литературознанието, но както и при другите научни области тяхното участие се е изразявало главно в членуване в академията и в отделни публикации в нейните издания. Коренното преустройство на академията след 9. IX. 1944 г. промени и мястото на литературната наука в нейната дейност. Преди всичко основан бе специален Институт за литература, който има повече от тридесетгодишно съществуване. Институтът се състои от няколко секции, в които са застъпени всички периоди от историята на българската литература— стара, възрожденска, нова и съвременна, а също тъй теорията на литературата, нашите връзки с руската, съветската, славянските и западните литератури. В института са привлечени на работа значителен брой научни сътрудници, а чрез аспирантурата непрекъснато се подготвят нови специалисти. За научноизследователската дейност, извършена в института, свидетелстват преди всичко неговите издания. Освен „Известия“ вече тринадесета година излиза списание „Литературна мисъл“, което отдавна е спечелило безспорен авторитет у нас и в чужбина. Заслужава да се отбележи и ценната поредица „Литературен архив“. Издадените отделни трудове, вече доста много на брой, третират твърде разнообразни проблеми както от литературното наследство, така и от съвременната литература и от нашите отношения с чуждите литератури. Институтът издаде четирите тома от „История на българската литература“. Дейността на института се проявява и в цяла редица конференции, симпозиуми и честувания, които урежда самостоятелно или в сътрудничество с други академични институти, със Съюза на българските писатели, с институти на Академията на науките на Съветския съюз и т. н.

Никога българското литературознание не е разполагало с такива големи възможности за развитие, каквито сега намира в рамките на обновената Българска академия на науките. Това е още едно ярко свидетелство за огромния напредък на научната мисъл в социалистическа България. Честването на стогодишнината на Българската академия на науките представя празник и на българското марксическо литературознание. С вяра в своите сили и в напредъка на българската наука българските литературоведи встъпват във второто столетие от историята на Българската академия на науките.

1969

ДЕВЕТДЕСЕТ ГОДИНИ

Искам да споделя някои наблюдения и мисли във връзка с деветдесетгодишнината на Факултета за славянски филологии. Ще започна с три важни решения на Министерството на народното просвещение, излезли последователно през 1888 г. Тези решения засягат създаването на Висшето училище, т. е. Софийския университет, но нашият факултет е първият, с който започва висшето образование в България, следователно решенията се отнасят и за него. Тези решения показват известни колебания — нещо естествено, когато се започва ново дело.

Първото решение се нарича „Наредба за педагогическия курс при Софийската класическа гимназия“ (от 11. VI. 1888 г.). С него се създава едногодишен курс за подготовка на учители в тригласните училища и долните класове на гимназията.

Това решение се видоизменя основно с „Временни правила за уреждане на Висшия педагогически курс в София“ (от 29. IX. 1888 г.), където още в първия член се казва: „Висшият педагогически курс в София има за цел да дава висше образование и да подготвя учители за средните училища.“ Ясно е, че с тези „временни правила“ се създава университетско образование в България. Все още липсва привичната терминология: университет, факултети, ректор (той се нарича „председател на Съвета на преподавателите“), професори, доценти, асистенти, студенти (студентите са „ученици“), но това няма съществено значение — решителната крачка е направена.

През 1888 г. се прави още една важна стъпка: на 8 декември Народното събрание приема „Закон за отваряне на Висше училище в София“. Названието „Висш педагогически курс“ отпада и се заменя с „Висше училище“. Това не е чисто формален въпрос, а съществена промяна, защото наистина се полагат основите на университет. Това се вижда добре от задачите, които се поставят в чл. 1 на закона: „В София се отваря едно

висше училище, на което целта е да дава по-висше образование по разни клонове на науката". За пръв път се въвежда названието „ректор", при все че факултетите се наричат „отдели", професорите „редовни и извънредни преподаватели", а студентите продължават да бъдат „ученици" — редовни и слушатели (волнослушатели).

След 6 години (1894) в новия закон за Висшето училище се въвеждат названията: факултети, професори, доценти, асистенти и студенти. През 1904 г. проф. Ив. Д. Шишманов — като министър на народното просвещение — превръща Висшето училище в Софийски университет.

Така се осъществява мечтата на цяла редица възрожденски дейци — В. Априлов, Ив. Селимински, Ив. Богоров, Н. Бончев — за създаване на български университет. След Освобождението този въпрос се поставя настойчиво от К. Иречек; през 1885 г. при честването на хилядагодишнината от смъртта на Методий на тържественото събрание в София от най-високо място се прави предложение да се открие подписка за волни помощи за български университет, който да носи имената на Кирил и Методий. И, както виждаме, след три години, в 1888 г., университетът, наречен „Висше училище", се открива. Не е необходимо да споменавам имената на държавниците, с които това откриване официално се свързва, но безспорно е, че вътрешният механизъм е бил движен от 26-годишния Ив. Д. Шишманов, тогава началник на отделение в Министерството на просвещението.

На 3. X. (15. X.) 1888 г. започват пред първите студенти преподаванията в сградата на мъжката гимназия (срещу сегашния Музикален театър), в единствения открит факултет. За него във Временните правила се казва: „Засега се отваря само едно отделение — историко-филологическо, в първата годишнина на което ще се изучават следващите предмети: педагогика, психология, начало на културната история на източните народи, българска история (заселението на Балканския полуостров), гръцка история, общославянска етнография, принципите на езикознанието, гръцка и латинска граматика, фонетика, морфология и синтаксис на старобългарския език, история на българския език, немски и френски, социология (факултативно)."

В края на септември биват назначени първите преподаватели: редовни — Ст. Станимиров, директор на мъжката гимназия; Ал. Теодоров-Балан, Ив. Георгов и Люб. Милетич, първостепенни учители; извънредни — Никола Михайловски, Йосиф Ковачев и Ив. Данев. За ректор е избран Ал. Теодоров-Балан.

Ето и лекциите, които се четат през първото полугодие:

Ив. Георгов — педагогика (3 ч.), психология (2 ч.), немски език (3 ч.).

Ал. Теодоров — принципи на езикознанието (2 ч.), общославянска етнография и диалектология (3 ч.).

Л. Милетич — старобългарска фонетика (3 ч.), латински език (2 ч.).

Ст. Станимиров — история на източните народи (3 ч.).

И. Ковачев — социология (2 ч.).

Н. Михайловски — гръцки език (3 ч.).

Ив. Данев — френски език (2 ч.).

През второто полугодие се явява още един преподавател — Ив. Д. Шишманов, който чете история на културата (2 ч.).

Постепенно броят на преподавателите се увеличава. Ще спомена само няколко имена — на назначените през 90-те години, до края на века: М. Драгоманов (история), Б. Цонев (езикознание), Р. Горанов (гръцки и латински), Д. Матов (езикознание и етнография), В. Н. Златарски (история), Ан. Иширков (география), д-р К. Кръстев (философия), Г. Кацаров (история), Йорд. Иванов (френски) и др.

Така започва историята на нашия Факултет за славянски филологии, който тогава се нарича Историко-филологически.

Цяла пропаст ни дели от това начало — друга епоха, друг свят, друг облик на човешката цивилизация, друг образ на нашата страна. Изминали са 90 години — необходимо ли е да припомням какво е станало през тези девет десетилетия?

Аз искам да се върна към тези девет десетилетия по един парадоксален начин. Понякога ми се струва, че времето е спряло, и макар че са изтекли 90 години, ние се докосваме съвсем непосредно до това далечно начало; то е в нас, то минава през нас; тези изминали девет десетилетия са в нас и ние сме в тях. Когато се движа в коридорите на тази величествена университетска сграда, дори сега, когато се вглеждам в аудиторията, виждам моите колеги — преподаватели, днес вече завършващи кариерата си, четещи последните си хонорувани лекции, и се връщам към края на 20-те и началото на 30-те години, когато се записахме студенти в Софийския университет. Ние имахме едно неповторимо щастие, което ми напомня познатата фраза в хилендарския препис на Храбровото сказание, че по времето на Черноризец Храбър още са били живи онези, които са видели Кирил и Методий сѫтъ бо еще живи иже сѫтъ видѣли ихъ. В нашите студентски години не само бяха живи онези, които бяха основали Софийския университет и Историко-филологи-

ческия факултет, но те четяха и лекции: Ал. Теодоров-Балан, първият ректор на университета, Л. Милетич, Ив. Георгов; жив бе и Ст. Станимиров, пенсиониран учител (той бе за кратко време преподавател във Висшето училище). За съжаление малко преди това бяха починали. Б. Цонев и Ив. Шишманов. Живи бяха и четяха лекции също и професорите от 90-те години Р. Горанов, В. Златарски, Ан. Иширков, Г. Кацаров и Й. Иванов.

Историко-филологическият факултет бе напуснал сградата на Мъжката гимназия и се намираше на ул. „Московска", близо до ул. „Бенковски". Там за първи път видях старите професори, но те продължиха да четат лекции и в тази сграда, тогава нова, когато се преместихме в нея през 1931 г.

Помня тези ветерани, които на 3/15 октомври 1888 г. бяха прочели първите университетски лекции в България. Балан четеше в ранните часове — посещаваха го малцина, но той бе много популярен с полемиките си в печата по езикови въпроси, с общуването си със студентите, със славата си на турист, със зелената си сукнена наметка, с която обикаляше Рила, Витоша и Родопите. Милетич беше строг и извънредно взискателен. Влизаше в аудиторията бавно и още с първите си думи внушаваше на студентите уважение с огромните си знания, със своя необикновен ум, с дълбочината, с която анализираше старобългарския синтаксис, разкриваше историята на българския език и показваше богатството на неговите диалекти. Председател на Академията на науките, той имаше голям научен и обществен престиж, който ние, студентите, чувствувахме. Проф. Георгов четеше лекции на философите.

Не бих желал да навлизам в подробностите на тогавашния университетски живот — той си имаше и своята анекдотична страна. Много взискателен в облеклото си, Милетич веднъж се яви на лекции без връзка. По едно време пипна брадата си (старите професори носеха брада — днес това е привилегия на младите асистенти и студентите), разбра, че няма връзка, смути се, извини се и излезе от аудиторията. След 15—20 минути се върна — с връзка (живееше на ул. „Шипка" и бе пратил бай Иван да му донесе връзката). И още един малък епизод. Избраха нов доцент по география; той обичаше да ходи без шапка. Милетич го бе спрял на бул. „Руски" и бе му направил бележка: един доцент не може да ходи без шапка... Не знам как би погледнал той на един случай след 9 септември, когато един колега — новоизбран доцент, се яви на лекции по тролски гащета. Той беше разбрал твърде своеобразно революционната ситуация и на другия ден отново си обу панталоните.

Нашата връзка с началото на Софийския университет не бе само това, че имахме щастието да слушаме лекции от неговите създатели. Заедно с тях преподаваха и техните ученици: Ан. Иширков (завършил е първия випуск), Йорд. Иванов (от втория випуск), Ст. Младенов, М. Арнаудов, Ст. Романски, Сп. Казанджиев (Б. Пенев бе вече починал). Учениците бяха поели пламъка на науката, запален в 1888 г., и го носеха високо. Този пламък се предаваше още през две или три поколения учени, за да стигне до днес — виждам го все така силен и обаятелен в ръцете на най-младите преподаватели във Факултета за славянски филологии.

Спирам се на тази дълбока връзка, която съществува между първите преподаватели в нашия факултет и следващите поколения, не за да предизвикам емоции (макар че и емоциите не са излишни), но поради безрезервното си убеждение, че приемствеността и традицията играят огромна роля в живота на един университет, в живота на един факултет, в живота на всяко общество изобщо. Разбира се, става дума не за традициите, които спират развитието и напредъка, а за традициите, които въплъщават високите постижения на науката, големите идеи на културата, патоса на хуманизма, обновителните революционни идеали на човечеството.

Нашият факултет за славянски филологии си има своята интересна история. Той започна като Историко-филологически и 60 години живя в един облик, който съществено се различава от сегашния. Началото му бе скромно: преподавания по български език, литература и етнография, педагогика и философия, история и география, гръцки и латински, френски и немски. С новия закон от 1904 г. се предвиждаха във факултета вече 16 катедри: по философия — 2, по педагогика — 1, по история и археология — 3, по география и обща етнография — 1, по езикознание — 3, по литературна история — 2, по гръцка филология — 1, по латинска филология — 1, по романска филология — 1, по германска филология — 1. Със закона от 1921 г. катедрите нарастват на 23. Но тук не броят на катедрите е важен, колкото броят на специалностите. Девети септември свари Историко-филологическия факултет с девет специалности: славянска филология, класическа филология, романска филология, немска филология, английска филология, история, география, философия и педагогика. Допълнително бе създадена специалността журналистика. Постепенно всички тези специалности се отделиха и освен Факултета за славянски филологии се обособиха: Факултет за нови филологии, Исторически факултет, Фило-

логически факултет, Геолого-географски факултет, Журналистика. С право можем да наречем нашия стар, 60-годишен Историко-филологически факултет многодетна майка. Преди да заживеят самостоятелен факултетски живот, всички тези специалности се развиваха в общия Историко-филологически факултет — и се развиваха успешно. Те подготвиха многобройни и добри специалисти за нашата култура и трябва да кажем с пълна отговорност — постигнаха значителни научни успехи; те дадоха облика на хуманитарното образование и хуманитарната мисъл в нашата страна. Те имаха забележителни представители, чиито трудове бяха оценени високо и извън границите на нашата страна. Някои от тези представители бяха личности с огромна култура, с всестранни интереси, обществени просветители, истински хуманисти. Ще спомена само едно име — проф. Ив. Д. Шишманов. Трябва да се съжалява, че на този създател на Софийския университет, голям просветител, голям патриот и голям европеец все още не е издигнат паметник в нашата столица. Тук е мястото да отбележа още един факт, че за оформянето и развитието на Историко-филологическия факултет имат безспорна заслуга и редица руски учени, които през различни периоди до Втората световна война са преподавали в него: М. Драгоманов, Н. Кондаков, П. Милюков, Ор. Георгиев Говорухин, М. Попруженко, П. Бицили, В. А. Мякотин, Н. Трубецкой, К. Мочулски, Ив. Н. Созонович. За доцент е бил избран и писателят Ив. Бунин (по-късно Нобелев лауреат), но не е заел мястото. От другите чужденци заслужава отбелязване дългогодишният преподавател по френска литература Ж. Ато.

Несъмнено, обособяването на шест нови факултета от някогашния Историко-филологически факултет след 9 септември се наложи от научни и обществени нужди. Едва ли е възможно във века на тясната научна специализация, във века на огромния научен напредък да се държат толкова много науки под един покрив. Дори самото организиране и администриране е трудно при социалистическото развитие на нашето университетско образование, разраснало се не само по отношение на преподавани научни дисциплини и численост на преподавателите и студентите, но и по отношение на формите на обучение (редовно, задочно, вечерно, следдипломно и т. н.). Безспорен факт е, че в новите факултети се откриха нови катедри, разшириха се четенията и семинарите, навлезе се в много нови научни дисциплини, за които трябваше да се подготвят и се подготвиха нови специалисти.

Голяма част от тези специалисти отидоха в съответните научни институти на академията.

Това е така, и все пак понякога ме обхваща носталгия за старите историко-филологически факултети, където отделните науки общуваха и създаваха атмосфера на широки умствени интереси, една единна система, в която в съвременния сложен свят човек се чувствува със своя универсален дух по-защитим, по-цялостен и по-стабилен.

Не е необходимо тук да говоря подробно за състава и състоянието на нашия днешен Факултет за славянски филологии: той е хомогенен, правилно изграден, единен в своята структура. Обхваща онова, което наричаме славянска филология, в своето разчленение и развитие доведена до възможните си размери: българска филология, руска филология, полска филология, чешка филология, сърбохърватска филология. Не знам дали някой друг университет (освен Московския и Ленинградския, Киевския и Минския) имат такава разгърната схема на обучението по славянска филология. Тази структура е едно голямо постижение на нашето университетско образование и трябва да се укрепва. Нейното създаване изискваше големи усилия и известни рискове — както от страна на преподавателите, така и на студентите. Тази система е вече стабилна въпреки постоянните преобразования на висшето образование. Преобразованията са неизбежни, но техният ритъм е така ненормален, че често се отразява отрицателно и на науката, и на образованието. Уви, изход няма от страстта за реформи. Наричат я детска болест или болест на растежа; за съжаление в нея остаря едно цяло поколение, което веднага след 9 септември хвърли силите си за изграждане на сегашната структура на нашия факултет. Аз не мога да не спомена неговите първи строители: при българската филология — К. Мирчев, Л. Андрейчин, Ст. Стойков, К. Попов, Ст. Стоянов, Г. Цанев, Г. Веселинов; при руската филология — Н. Дилевски, В. Велчев и С. Русакиев; при трите славянски филологии — Ив. Леков, Цв. Тодоров, Ем. Георгиев, К. Куев и Цв. Романска; при общото езикознание — Вл. Георгиев; при теория на литературата — П. Зарев и Ал. Пешев. Мисля, че тези имена трябва да бъдат споменавани в нашия факултет с дълбока признателност. Осем души от тях са вече покойници, останалите напуснаха по пределна възраст. Същевременно трябва да се радваме, че в повечето случаи те имат добре подготвени заместници, които продължават делото им.

Наистина всеки факултет се състои от научни дисциплини и специалности, програми и научни планове, преподаватели и факултетски ръководители. Тук влизат и въпросите за сгради, кабинети, техника и т. н., на които аз нямам намерение да се спирам. Но има още един елемент, без който никакъв университет и никакви факултети не могат да съществуват — студентите. Историята на университетите включва и историята на студентството, защото студентството играе важна роля в обществения и културния живот на всяка страна.

Бройките на записалите се студенти в Историко-филологическия факултет в първите години от неговото съществуване не са малки: в 1888 г.—49, 1889 г.—96, в 1890 г.—132 и т. н. Очевидно е, че по онова време нуждите от специалисти с висше филологическо и историческо образование са големи. В първите 12 години студентите са само мъже. През 1895 г. няколко девойки подават заявление да бъдат приети за студентки. Почват спорове, които преминават в печата; най-сетне през 1901 г. Академическият съвет (с ректор Л. Милетич) разрешава да се запишат първите български студентки. В началото те са малко: през 1901 г. — 12 в Историко-филологическия факултет и 4 във Физико-математическия. Но техният брой постепенно нараства и от учебната 1909—1910 г. нататък в нашия факултет девойките вече редовно надминават числото на момчетата.

Първите завършили Историко-филологическия факултет през 1891 г. са 14 филолози и 21 историци; първите жени (6) завършват през 1906 г.

Няма повече да ви отегчавам с цифри, макар че цифрите могат да бъдат понякога много интересни. Тук бих искал да подчертая научно-културната и обществено-политическата активност на българската студентска младеж още от първите десетилетия на съществуването на Софийския университет и Историко-филологическия факултет. Възпитаниците на Историко-филологическия факултет — филолози, историци, географи, философи и педагози — навлизат бързо в нашия културен живот, в българските училища, в ръководните органи на българската просвета, в българската литература; от тяхната среда излизат и бъдещите преподаватели в Софийския университет. А що се касае до тяхната обществено-политическа дейност, в историята на нашето студентство до 1944 г. има забележителни героични страници: дейното участие на студентите в разпространението на социалистическите идеи в началото на 90-те години, протестните акции срещу

диктаторския режим на Стамболов, студентските демонстрации след убийството на Ал. Константинов. Студентите обявяват тридневен траур и вземат най-живо участие в погребението на любимия си писател. Възмущението им е било още по-голямо, защото Ал. Константинов е бил избран за доцент в Юридическия факултет, но повече от четири месеца е чакал утвърждението от Академическия съвет и такова утвърждение до убийството му не се е получило. Един тогавашен студент-филолог (Д. Димитров) пише в брошурата „Към историята на Висшето училище“ (1897): „Алеко Константинов беше скъпоценна рядкост в едно общество, съставено от безхарактерни и раболепни елементи... Като писател той ратуваше против политическия разврат, който разяжда живота на „малката България“, както той обичаше да нарича своето отечество, а като гражданин, със своята безукоризнена честност, със своите високи добродетели, със своя примерен живот, той сам показваше как трябва да се служи на това нещастно отечество. Студентите обичаха от сърце младия поет... Те чакаха да видят своя любимец на катедрата, да видят в своята среда един професор с идеали, професор, който да не забравя, че живее в една страна, която толкова много се нуждае от безкористни обществени дейци, един характер преди всичко... Като от гръм бяха поразени студентите, когато се разнесе грозната вест, че тоя, когото те толкова обичаха, е убит! Впечатлението беше ужасяещо... Ако имаше професори, които в тая минута можеха спокойно да четат своите лекции, нямаше студенти спокойно да слушат!“

Българските студенти дадоха открит израз на своето гражданско поведение многократно и след това: по време на първата руска революция през 1905 г.; смелата демонстрация срещу Фердинанд през 1907 г. при откриване на новата сграда на Народния театър; взеха най-дейно участие в борбата срещу фашизма през двадесетте и тридесетте години. Народните студенти създадоха своя борческа организация—БОНСС, устроиха огромни манифестации срещу един от най-отявлените и жестоките водачи на българския фашизъм — проф. Ал. Цанков, работеха в прогресивния печат, участвуваха в антифашистката съпротива през Втората световна война, гниеха като политзатворници и гинеха като партизани. Познавах мнозина от тези студенти в студентската аудитория като асистент в края на 30-те години. Никога няма да се заличи от паметта ми например образът на Ана (Анушка) Драгиева, студентка по славянска филология, светло същество, изпъл-

нена с красота и песни (пееше чудесно), отдадена изцяло на борбата за комунистическото бъдеще на нашата родина. Тя загина през март 1944 г., убита по най-жесток начин от органите на военното разузнаване и фашистката полиция. Анушка Драгиева не беше сама — името на нейните колеги — съмишленици, съратници, герои бе легион.

Ако се обърнем към периода след 9 септември, не мога да не изтъкна няколко важни неща: преди всичко студентството много нарасна. В първите една-две години нямаше аудитории в сградата на нашия факултет, които да поберат толкова студенти; лекциите се четяха в кината: „Модерния театър“ (сега „Ц. Церковски“), Студентския дом, „Влайкова“, „БИАД“ (ул. „Раковски“) и др.; залите бяха полумрачни (с осветление, което може да се нарече мистично), столовете скърцаха, нямаше как да се водят записки. Когато се прибрахме в университетските аудитории (южното и северното крило още не бяха построени), те се оказаха тесни: половината студенти стояха прави или сядаха на пода. И сега си спомням една слабичка, височка студентка, която си носеше подвижно, сгъваемо столче и сядаше винаги напред. Тя не изпускаше лекция. Когато случайно отсъствуваше (вероятно по болест), на столчето сядаше един млад, висок, строен мъж. Скоро разбрах, че е нейният съпруг, инженер, когото тя пращаше да й води записки. Тази девойка бе сегашният професор по българска литература другарката Р. Ликова.

Разбира се, някои неща от онова време се измениха, днес в нашите аудитории има доста често празни места, защото част от студентите се ръководят от „благородното“ желание да не пречат на онези свои колеги, които искат да слушат и да си водят записки...

Тридесет и няколко години изтекоха от 9 септември, нашият факултет получи новата си структура, през аудиториите минаха няколко хиляди българисти, русисти и слависти. Трябва съвсем искрено да кажа: имам от нашите студенти най-хубави впечатления. Разбира се, говоря за добрите студенти: умни и интелигентни, надарени с широки и разнообразни интереси, работливи и сериозни. Студентите трябва да се оценяват не само по изпитите и семинарните им работи, но преди всичко в научните кръжоци, по време на студентските екскурзии, по комсомолската им дейност, по дипломните работи, по студентските им публикации. Но трябва да ги оценяваме преди всичко по техните прояви след завършване на университета. Някога имаха почти само едно поприще пред себе си —

учителството. Днес ги виждаме на предно място в целия ни културен живот. Те са писатели и преводачи, редактори в списания и издателства; те са между най-добрите ни журналисти; работят не само във вестниците, но в радиото и телевизията, БТА, в културните институти и министерства. Те са театрални критици и преподаватели във Висшия институт за театрално изкуство. Занимават се с изобразителни изкуства и кино. Те са в чужбина — в посолствата и българските културни центрове. Заемат високи обществени постове: зам.-министри, министри, дори членове на ЦК и Политбюро. Те са учители в цялата страна, автори на учебници и методически ръководства и статии. Нашите възпитаници са преподаватели в Софийския университет и в съответните факултети във В. Търново, Шумен, Пловдив и Благоевград. Те са в научните институти на академията: в институтите по български език, литературоведение, фолклор, етнография, философия, социология. Те са в големите библиотеки — Народната, Университетската, библиотеките на академията. Никога не е била по-широка територията за научна, творческа и обществена проява на възпитаниците на Факултета за славянски филологии. И навсякъде най-често те са първите и най-добрите.

Безспорно нашата социалистическа държава създаде условия за широка проява на талантливите хора, но мисля, че в случая действува и една традиция — традицията на нашата интелигенция. Тази традиция я виждаме още при зараждането на университета — в лицето на първите негови възпитаници Иорд. Иванов, Ан. Иширков, Мих. Арнаудов, Ст. Младенов и др. Аз я виждах у моите състуденти и близки, незабравими приятели през 30-те години, вече покойници — Ал. Бурмов, Ст. Стойков и др. С радост я откривах като току-що постъпил асистент тук, в този университет в лицето на студенти като Ив. Дуриданов, Ст. Каролев, Ив. Гълъбов, Ст. Стоянов, Весела Василева и др., малко по-късно Блага Димитрова, която още като студентка бе се натоварила с една изключително тежка задача — превода на поемата „Пан Тадеуш".

Няма да продължавам да изброявам имена, при все че още много имена заслужават да бъдат споменати в днешния ден. В своята дългогодишна преподавателска практика при изпити подчертавах в своята тетрадка имената на студентите, които отговаряха повече за отличен — показваха необикновени знания, любов към науката, очевидна надареност. Голяма част от тези студенти с подчертани имена днес дейно уча-

ствуват в научния, литературния и обществения живот. Но някои имена изчезнаха. Вероятно скромно и безшумно техните носители изпълняват някъде своя дълг. Често си спомням и за тях и се питам: къде са? За мен те са незнайните воини на филологията. Прекланям се пред делото им. Мисля, че ако някога се поставят бюстове на най-бележитите професори в Софийския университет, между тях трябва да има и бюстове на даровити студенти и студенти-герои.

Вероятно ще бъда упрекнат в идеализация на миналото и настоящето. Това не е идеализация, това е откриване на положителното в 90-годишното развитие на нашия факултет, подчертаване на неговите добри традиции. А отрицателното съществува и то предизвиква нашето свещено право на недоволство. Не днес, а при друг случай, в друга обстановка трябва да се направят изводите в тази насока. Завършвайки, искам да изтъкна още нещо.

1. Сложна е досегашната история на Факултета за славянски филологии. Ние не знаем какъв ще е бъдещият му път, какви задачи ще бъдат поставени да изпълнява. Но аз бих желал при всички обстоятелства той да запази характера си на научно огнище. Задължава го традицията на такива бележити учени, които са работили в него: Л. Милетич и Ал. Теодоров-Балан, Ив. Д. Шишманов и М. Драгоманов, Б. Цонев и В. Н. Златарски, Йорд. Иванов и Г. Кацаров, Ст. Младенов и М. Г. Попруженко, М. Арнаудов и Б. Пенев, Ан. Иширков и Ст. Романски, Ив. Георгов и П. Нойков, Д. Михалчев и Сп. Казанджиев, Ал. Балабанов и Д. Дечев, П. Мутафчиев и П. Бицили, М. Димитров и Т. Павлов (макар и за кратко време), за да стигнем до нашите близки колеги, които починаха през последните години: Ал. Бурмов, Ст. Стойков, К. Мирчев, Л. Андрейчин, Ив. Леков. Факултетът за славянски филологии трябва да осигурява отлични лекции, но и да създава навици за научна работа. Мисля, че неговите научни планове и програми в това отношение съвсем не са съвършени, изискват сериозна преработка и в редица случаи основно преустройство на учебната работа.

2. От такава висока задача следват и основните задължения на преподавателите. Не ми приляга да давам препоръки и наставления. Искам да обърна внимание само на етичната страна в нашата работа. Факултетът за славянски филологии трябва да бъде нашия духовен дом, трябва да го тачим като храм и да го обичаме всеотдайно. Наистина университетът губи, когато се чуждеем от него, когато не му из-

плащаме целия си морален дълг, но ние губим повече, ние губим въздуха, в който живеем. Има факултети, в които по-големият процент преподаватели са обърнали погледите си навън. В нашия факултет картината — слава богу — не е такава. И все пак нужно е ние, преподавателите, да обичаме повече труда си във факултета, да обичаме работата си със студентите, да живеем с радост под неговия покрив, винаги изпълнени с чувството за дълг. Защото факултетът за нас е нашият университет, нашето общество, символ на нашата родина. Тежко и горко на ония, които с недоволни и сърдити физиономии продължават да смятат, че факултетът им е длъжник, вечен длъжник и да не виждат нищо друго освен себе си в увеличително стъкло.

3. Големите задачи на факултета и на науката се превръщат в големи задачи и задължения и за студентите. От тях не се иска нищо друго освен едно — съзнание, че да следваш в Софийския университет значи да изпълняваш един дълг към обществото. Спомням си как преди много години, когато бях студент, проф. М. Арнаудов се обръщаше към нас в аудиторията: „Способностите, които носите, не са ваши, те са получени и наследени, те принадлежат на нацията и обществото. Нямате право да ги пилеете, длъжни сте да им ги върнете в труд.“ Самият проф. Арнаудов в дълголетния си живот непрекъснато вършеше това.

4. И най-сетне последно пожелание — да обичаме филологията. Между науките йерархия не съществува, всяка наука е ценна сама за себе си; в случая апологията на филологията е съвсем излишна. Няма да агитирам за нея, като повторя известната мисъл, че филологията е хуманизъм, а нашият техницизиран свят, нашата изсушена от нравствени подтици цивилизация тъкмо от хуманизъм най-много има нужда — за да не се самоунищожи и загине.

Филологията не е мъртва наука, принадлежаща на миналото — тя е жива, развиваща се, воюваща и съюзяваща се с многобройни нови направления и проблеми, които я свързват с бурното развитие на теоретичната мисъл в наше време. Пренебрегването на филологията е опасна обществена позиция. Мамят се онези, които смятат, че без филологията, без здрава филологическа основа могат да се решават големите съвременни въпроси на езика, литературата и културата. Филологията носи радостта на научното дирене и научното откритие. Тя борави с неща, които са най-близко до човека —

езика и словесното творчество, и непрекъснато връща човешкия дух до неговите първоизвори.

Понякога се замислям над смисъла на университетското образование. В такива моменти си спомням думите на един немски философ: „Великият човек има не само своя собствен ум, но и ума, разума на всички свои приятели". Мисля, че това се отнася не само за великите хора, а за всеки човек. Университетът ни помага да прибавим по една строго определена програма към своя ум ума на приятелите си, а тук нашите приятели са многобройни: преподавателите, с които днес общуваме, и ония, които някога са преподавали. Наши приятели са всички големи учени в специалността, която сме си избрали, все едно кога са живели, включително и тези, които по-късно ще се явят на нашия път. Какво огромно научно семейство, какъв могъщ колектив от умове на наше разположение!

Струва ми се, че не е леко да бъдеш във Факултета за славянски филологии както преподавател, така и студент. Носим на гърба си голямо, 90-годишно наследство, което ни тежи с положителните си примери. Имаме гражданска и нравствена отговорност към нашето социалистическо време, което ни поставя изключително важни задачи. Чувствуваме дълга си към комунистическото бъдеще, което е продължение на нашето време и на което трябва да предадем чисти великите идеали, в чието име живеем. Но нека не се боим от тези големи задължения. Науката е труд, науката е и радост; тя е дълг, но в дълга има величие. Или както Пастьор беше казал: „Науката е била господствуваща страст в живота ми. Аз живеех само за нея и в трудните часове, свързани с продължителни усилия, мисълта за родината укрепваше моята смелост. Аз свързвам величието на родината с величието на науката." Към величието на родината бих прибавил: и величието на човечеството.

1978

АЛЕКСАНДЪР ТЕОДОРОВ-БАЛАН — ПЪРВИЯТ РЕКТОР НА СОФИЙСКИЯ УНИВЕРСИТЕТ

На 3 (15) октомври 1888 г. съвсем скромно, без всякаква тържественост започват учебните занятия в току-що създадения Висш педагогически курс в сградата на Софийската мъжка гимназия (срещу днешния Музикален театър), с 43-ма студенти, които тогава се наричат ученици (названието студенти се въвежда след шест години с първия закон от 1894 г.). Първите преподаватели са седем души: редовни — Ал. Теодоров-Балан (по езикознание, славянска етнография и диалектология), Ив. Георгов (по педагогика и немски език), Л. Милетич (по старобългарски език), Ст. Станимиров (по история); извънредни — Н. Михайловски (по гръцки), Й. Ковачев (по социология), Ив. Данев (по френски). Една седмица преди това (на 25 септември) „седмочислениците", както духовито ги наричали тогава, чрез тайно гласуване избрали първия председател на Съвета на преподавателите — Ал. Теодоров-Балан. Със закона от 8 декември с. г. Висшият педагогически курс бил превърнат във Висше училище, а председателят на Съвета на преподавателите преименуван в ректор.

Проф. Ал. Теодоров-Балан е бил три пъти ректор на Софийския университет: през 1888—1889 г., след което за три години поради несъгласия с министерството бил отстранен от Висшето училище и назначен за директор на Девическата гимназия в София; за втори път — през 1896 г. и трети път — през 1902—1903 г.

Не бих желал да очертавам подробно ректорската дейност на проф. Балан — тя е била трудна, развивала се е в сложна обществено-политическа обстановка.[1] През първото ректорстване на проф. Балан е трябвало да се започне от нищо; ректорът е решавал най-разнообразни въпроси: от учебната

[1] Повече сведения вж. у *М. Арнаудов,* История на Софийския университет „Св. Климент Охридски" през първото му полустолетие. 1888—1938. София, 1939.

програма до чиновете, масите, катедрата, долапите, черната дъска и закачалките за дрехи. Продължавали са и споровете около характера на Висшето училище: дали да бъде Paedagogium или едно българско École normale supérieure, т. е. университет. Запазена е кореспонденцията на ректора проф. Балан с Министерството на просветата, от която се вижда какви важни въпроси той е поставял и решавал. Особено интересен е обширният „годишен рапорт“ (50 големи страници), изчерпателен и откровен. Разделен на 8 глави и заключение, в него се говори обстойно за „училището изобщо“; за управлението и организацията на учебната работа; за преподавателите; за „учениците“, т. е. студентите, разделени на два отдела: филолози (15) и историци (28), за преподаванията по старите и новите езици; за практическите семинарни занятия; за изпитите; за издръжката на Висшето училище; за сградата и покъщнината. Макар че ректорът не скрива недостатъците в работата на училището през първата учебна година и говори откровено за тях, той все пак завършва оптимистично: „При каквито ще обстоятелства да е създадено Висшето училище, веднъж създадено, то трябва да се крепи, да се подобрява и усъвършенства“[2].

Рапортът на първия ректор на Висшето училище представя голям интерес за историците на българското висше образование.

През второто ректорстване на проф. Балан Висшето училище има вече три факултета: Историко-филологически, Физико-математически и Юридически, което значително усложнява неговото управление. Приет е и нов закон за висшето образование, който поставя нови задължения пред ръководството. Факултетите се разделят на специалности: в Историко-филологическия факултет четири специалности: история и география; славянска филология; литература; философия и педагогия; във Физико-математическия: природни науки; математически науки; в Юридическия: правни науки; политически науки. Но главните трудности идат от строгите ограничения на студентската дейност в „Подробния правилник“: в академическите дружества не се допускат „никакви политически препирни“, осъждат се всякакви „бунтарски наклонности“ за „преобразуване на обществото за нов живот“, преследва се всякакво „революционно движение“ и т. н. Очевидно е, че студентската младеж бързо се е политизирала в бурния период на борбата срещу Стамболовия режим и на разпространението на социалистическите идеи.

[2] Пак там, с. 82.

Ректорът проф. Балан се намира в трудно положение: той трябва да бди за спазването на строгия правилник и да пази университетската дисциплина. Неговото положение се усложнява, когато по повод на убийството на любимеца на студентската младеж писателя Алеко Константинов избухва големият конфликт между студентството и университетската управа. Студентите решават да обявят тридневен траур и напускат лекциите. Големи усилия на Академическия съвет и на ректора струва уреждането на този конфликт, придобил обществен и политически характер.

Твърде труден се оказва и третият ректорски мандат на проф. Балан през 1902—1903 г., както и деканстването му през 1899—1900 и 1904—1905 г. Студентските вълнения продължават. За един епизод от тези вълнения е разказал самият проф. Балан в спомените си за Боян Пенев, тогава студент:

„Бояна Пенев запомних от катедра, от която преподавах 'българска литература и отделни славянски литератури"... „Случи се през 1904 г. студентска бунта против правилника на университета. Прокрадваше се во всяка аудитория обструкция от студентите, да не допускат четене на лекции: щом влезеше професор, адски хлопот по чинове заглушаваше всяко слово. Докачаше ме дълбоко тоя начин да се изявява дирене на „академическа свобода", защото начинът беше същинско „академическо буйство". Чаках прав и мълчалив на катедрата си да се уморят побуялите и да си почна службата. Те спряха, ала за обяснения. Стана Боян Пенев и от името на всички ме замоли да не настоявам да чета лекции; „нямаме нищо лично против вас, нам ни тежи правилникът", рече той. Мисля и тоя час, че да бе друг някой студент сторил това, не ще бъдех и аз толкова благоразумен, да се подчиня на стихийната воля. Дали онова открито чело, ония дълбоки очи, оня благ и бледен облик, които всякога ми изтъкваха Пенева между другарите му по чинове; или мекият тон на речта му; или пък самолюбивото мое схващане на смисъла на „нямаме нищо лично против вас"; или негли всички тия моменти скупом образуваха балсама върху раната от моята обида; — всякак от тогава ликът на Пенева се вряза трайно в душата ми, та ми стана драг.

В последната година от своето студентство и вече пред прага на своите изпити Пенев ми бе разборит помощник за изтъкмяване на градивото на моя „Български книгопис за сто години."[3]

[3] *А. Теодоров-Балан,* Моят другар в университета. Сп. „Златорог", VIII, 1927, кн. 7—8, с. 296—297.

Ето само някои черти от дейността на проф. Ал. Теодоров-Балан като ректор на Софийския университет. Колкото и важна да е тази дейност, аз няма да навлизам в повече подробности, нито да задълбочавам характеристиката на проф. Балан като ръководител и организатор на Висшето училище, вложил много усилия за неговото успешно развитие, строг пазител на университетската дисциплина. Неговата ректорска дейност (той става за първи път ректор, преди да е навършил 29 години) безспорно подлежи на историческа оценка, която трябва да бъде дадена след обстоен анализ на епохата и обстановката. Но тази оценка няма да бъде пълна, ако отделим администратора от учения, ако не вникнем в качествата на учения, ако не посочим особеностите на личността в нейните всестранни и многолетни прояви.

Имах щастието да познавам лично първия ректор на Софийския университет и това улеснява моята задача. Неговото малко странно име — Ал. Теодоров-Балан — ми беше известно още от ученическите години, защото често нашите учители по български език и литература се позоваваха на негови трудове. Пък то беше станало популярно и от полемиките по вестниците и духовитите стихове на нашите хумористи. За първи път видях проф. Балан през есента на 1927 г. в киносалона на „Култура“ на една вечер, посветена на делото на починалия неотдавна проф. Б. Пенев. Бях тогава ученик в VII (сегашния XI) клас. Проф. Балан се изправи на сцената — видя ми се висок и едър — и разказа спомени за Б. Пенев. Тогава е бил на 68 години. След две години бях вече студент по славянска филология и имах възможност да го опозная отблизо. Първо — съвсем не изглеждаше толкова висок, а беше по-скоро смален под среден ръст (вероятно от годините) и, второ, някогашният строг пазител на университетската дисциплина беше станал приятел на студентите, благ и бащински доброжелателен. Слушах четири години неговите лекции, а и след това продължих да го виждам в течение на много години — до началото на 1959 г., когато го отнесе един внезапен грип. За последен път го посетих у дома му с акад. Д. С. Лихачов в края на ноември 1958 г. Намерихме го наведен над масата — коригираше четвъртата свезка на своята „Нова българска граматика за всякого“. Учуди ни свежестта на неговата памет, бистротата на неговата мисъл. А преполовяваше стотната година. Д. С. Лихачов направи последната снимка на проф. Балан.

Още нещо: не мога да отделя образа на проф. Балан от

неговите връстници и съратници, преподаватели в Софийския университет през първите години от неговото създаване: проф. Л. Милетич, проф. Ив. Георгов, проф. В. Златарски, Р. Горанов, Ан. Иширков, Г. Кацаров през 1929 г., когато се записах в университета, още четяха лекции. Жив бе и Ст. Станимиров, често срещах неговата висока фигура из софийските улици. Една година преди това беше починал Ив. Д. Шишманов, фактическият създател на Висшето училище и преподавател в него от второто полугодие на учебната 1888—1889 г. Но Шишманов бях слушал много пъти на публични сказки. Балан, Милетич, Георгов, Златарски, Горанов, Иширков преподаваха през цялото ми следване. Бяха уволнени от университета след превратa на 9 май 1934 г.; тогава проф. Балан бе 75-годишен.

Ние, тогавашните студенти, бяхме облагодетелствувани от съдбата — да слушаме професорите, които преди повече от четири десетилетия бяха прочели първите лекции при основаването на Софийския университет — в една епоха, когато се полагаха основите на българската наука и на нашата нова култура. Чрез тях няколко поколения се свързваха в едно.

Проф. Ал. Теодоров-Балан е представител на най-старото. Това поколение бе много даровито: съдено му бе да работи в тежки условия, в първите години след освобождението от дълготрайно и мъчително робство, да работи без опита на предишни поколения и без традицията на свободните народи, сред недъзи и лишения, и все пак да успее да постави здрави темели на българската наука и да постигне забележителни успехи, без които развитието и равнището на нашата съвременна научна култура е немислимо. Откъде иде това даровито, силно и здраво поколение, какво е неговото родословие? Какви научни задачи решава, предизвикани от обществените нужди?

Пътищата, които извървява проф. Ал. Теодоров-Балан заедно с първите преподаватели в Софийския университет, хвърлят интересна светлина върху корените и пътищата на българската следосвобожденска интелигенция изобщо в периода на нейното формиране.

Три са основните черти на първото поколение университетски преподаватели: произхождат от всички краища на българската етническа територия и са свързани най-тясно с народната среда; родени през епохата на Възраждането, носят нейните патриотични идеали и просветни стремежи; получили са своето висше образование в големите центрове на евро-

пейската култура. Иван Георгов е роден във Велес и е учил във Виена, Йена и Женева; Л. Милетич — в Щип, учил в Загреб и Прага; Н. Михайловски — от Елена, завършил Московския университет; Ст. Станимиров — от Габрово и Й. Ковачев — от Щип, завършили Киевската духовна академия; Ив. Данев е роден в Русе и получил висшето си образование във Франция; Ив. Д. Шишманов — от Свищов, учил в Йена, Женева и Лайпциг; В. Златарски — от Търново, завършил Петербургския университет. Колко разнообразни са етничните райони и културните потоци!

Ал. Теодоров-Балан пристига в София през 1878 г. на 19-годишна възраст от Бесарабия. Роден е на 27 октомври 1859 г. в с. Кубей в семейство на български преселници. Завършил е средното си образование в Болградската гимназия, където негов учител по български език е бил В. Д. Стоянов, възпитаник на Пражкия университет, един от основателите на Българското книжовно дружество в Браила. Докосваме се до една нова страница от историята на българската следосвобожденска интелигенция: участието на бесарабските българи в нашия културен и политически живот. Между тях са лекари, юристи, историци, филолози, инженери, военни, журналисти и др. като Балан и неговите братя, Д. Греков, Д. Агура, д-р В. Берон, Г. Баламезов, Ал. Малинов, Г. Згурев, Г. Дерманчев, П. Стаматов (баща на писателя Г. П. Стаматов), Вл. Дякович и др. Това е една извънредно интересна струя, със свои характерни черти, възникнала е в твърде специфична многоезична народностна среда, израснала е в близост с руската култура, носителка на високи интелектуални стремежи. За съжаление у нас слабо се изучава историята на българската интелигенция. Забележителната статия на Б. Пенев „Нашата интелигенция“ (от 1924 г.) е малко островче в това отношение. А бесарабският корен на първия ректор на Софийския университет има значително отражение върху формирането на неговата личност и цялото му дело. След едногодишно чиновничествуване в София младият Балан заминава през 1879 г. за Прага, където следва славянска филология и има за учители такива бележити езиковеди като М. Хатала и Я. Гебауер. Балан учи една година в Лайпцигския университет при А. Лескин и К. Бругман. Завършва висшето си образование в Прага през 1884 г. и защищава докторска дисертация. Публикувал няколко интересни статии, даровитият младеж обръща вниманието на такива дейци като проф. К. Иречек и още

като студент бива избран за редовен член на Българското книжовно дружество (1884).

Престоят на Ал. Теодоров-Балан в Прага има важно значение за цялата му по-нататъшна дейност. Тук той получава не само широка езиковедска култура, но и трайни навици за научна работа, дисциплина, системност и точност, които бяха присъщи на научните му изследвания и на всекидневните му занимания, добросъвестност и чувство за отговорност, превърнали се в негови нравствени добродетели. Младият Балан бе наблюдавал внимателно чешкия народ и чешката интелигенция и бе възприел техните най-хубави черти — деловитост, акуратност, вежливост и внимателност в отношенията с хората. Но има и още нещо, за което проф. Балан припомни в речта си по време на 95-годишния си юбилей в 1954 г.: „Славянската страна, дето започнах своето високо учение, тогава се бореше върло и люто за *защита* и право на своя народност, за *отбрана* и право на свой национален език." Балан има пред вид борбата на чешката интелигенция срещу немското влияние и германизацията на езика и културата. „Борбата по идея зарази и мене; заразиха ме и възгледи за устройство на национален книжовен език, и похвати в борба за *чистота* и *мощ* на тоя език."[4] Следователно в Прага у проф. Балан за първи път възниква мисълта да подеме борба за чистотата на българския език — въпрос, който през целия му живот стои в неговата научна, научно-популярна и публицистична дейност. Разбира се, тук има значение и българският опит на Ив. Богоров.

Завърнал се в България, която има нужда от високо образована интелигенция, Ал. Теодоров-Балан заема различни служби: учител в Софийската мъжка гимназия, поддиректор на Народната библиотека, началник на средното образование в Министерството на просветата, гимназиален директор в София и Пловдив, главен секретар на Българската екзархия в Цариград през 1907—1910 г. (по време на университетската криза). Най-дълго време прекарва като професор в Софийския университет. Но при всички житейски криволици той не престава да се занимава с научноизследователска работа. И това е главният смисъл на живота му.

Основните научни интереси на Ал. Теодоров-Балан са в областта на *езикознанието,* при все че стеченията на обстоятел-

[4] Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан по случай деветдесет и петата му годишнина, София, 1955, с. 50.

ствата (заемането на Катедрата по българска и славянски литератури) му налага да се занимава и с въпросите на литературата и библиографията, където също оставя големи трудове и изследвания. Още в студентските си години Балан насочва вниманието си към проблемите на българската граматика, на която посвещава многобройни студии, проучвания, статии, отделни трудове и ръководства: „Българска граматика“ (Прага, 1880, литографирани записки на чешки), „Българска граматика“ (ръководство за средните училища, 1898; II изд. в две части, 1899—1900); „Българска граматика“ (1930); „Нова българска граматика“ (1940); „Нова българска граматика за всякого“ (1954—1958, три свезки); „Разногласни становища за българска граматика“ (1935); „Състояние на българската граматика“ (1947). Граматичните трудове на проф. Балан са изработени извънредно грижливо, върху основата на богат материал и са голям принос в българското езикознание.

Балан и неговите съратници езиковеди хвърлят всичките си усилия, за да изследват всестранно българския език. В тази област през Възраждането е сравнително малко направено (главно от Неофит Рилски, Ив. Богоров, Ив. Момчилов, Н. Геров, М. Дринов). Но науката за българския език се развива и разцъфтява главно след Освобождението — не само като абстрактен научен интерес, но преди всичко поради огромното национално значение на езикознанието в една историческа обстановка, когато големи части от българския народ остават извън границите на новосъздадената държава. Проф. Балан работи още в редица области на езиковата наука: диалектология, история на езика, лексикография. Особени усилия полага и за установяване на демократичен правопис; упорито брани фонетичния правопис. Оттук и голямата радост, с която посрещна правописната реформа след 9 септември 1944 г.

Обаче най-голям дял в езиковедската дейност на Ал. Теодоров-Балан заема борбата за чистота, правилност и богатство на езика, за езикова просвета и култура. На тази борба са посветени не само академични научни изследвания, но и огромна част от публицистиката на проф. Балан. А той беше горещ публицист, използуваше трибуната на всекидневните вестници, непрекъснато полемизираше. В публицистиката проф. Балан вложи много воля, много упоритост — и трябва да се признае — много талант.

Дълги години бяхме свикнали да виждаме само крайностите в езиковите разбирания на проф. Балан, особено в езика му, в балановския език, с който си служеше. Зад крайностите

не виждахме правилността на основния принцип, който проф. Балан защищаваше: чистота на езика и негово постоянно обогатяване чрез продължение на националната традиция, чрез използуване на народния език, чрез езиково творчество. За крайностите си проф. Балан сам имаше съзнание и в речта си през 1954 г. направи следното интересно признание: „През време от десетина години аз прозрях своите крайности и полека се отрекох от тях; ала не се отрекох от своето становище, изработих въз него свой личен език и слог.“[5]

В първите години след Освобождението, при бурното обществено и културно развитие в българския език нахлуват огромно количество чужди думи и изрази, не винаги необходими, много пъти неправилно възприети и неотговарящи на традициите и законите на родната реч. Проф. Балан обаче не е безогледен пурист, за какъвто мнозина го представяха. Той се обявява срещу чуждици, дошли „от чуждопоклонство или от немощно незнание“. През 1937 г. пише: „Никой език на народ, който общува с други народи за култура, не е без чуждо покрай домашно. В кой език на нашия материк не боравят с чужди думи, дошли от близки и далечни краеве като символи на всякакви представи, на относби между представи, на мислене? Латинска у нас е дума *вино,* унгарски са *кочия* и *кочияш,* гръцки са *корем* и *хора,* турски са *дюкян* и *махала,* без да са наши и *магазин* и *квартал,* и пр. Да гониш из езика на народ думи, които са проникнали в речта му по сила на културно общуване, с които се е обработвало неговото мислене, строил се е духовен и веществен живот, ще рече да го охромиш, да го осакатиш.“[6] Но заедно с това проф. Балан се обявява срещу употребата на думи като *бранш, обискирам, курорт, третирам* и др., които смята излишни и срещу които стоят хубави български думи.

За проф. Балан грижата за езика не се изчерпва с борбата срещу излишните чуждици. Той води борба за правилност на граматическите форми и езиковите обрати, на граматическия строй на българския език, за правилното и пълно използуване на словното богатство, за външната красота и благозвучието на словото. Необходима е езикова просвета, трябва да се издигне езиковата култура на нашата интелигенция — това бе една от главните задачи, които проф. Балан си поста-

[5] Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан, с. 50.

[6] *А. Т.-Балан,* Свое и несвое в езика, сп. „Родна реч“, XI, кн. 2, с. 54. Вж. по-подробно *Ст. Стойков,* Академик Александър Теодоров-Балан и българският език — Сборник в чест на акад. А. Т.-Балан, с. 9—30.

вяше като езиковед и общественик и през целия си живот й остана верен.

Много пъти се е говорело за крайностите в пуризма на проф. Балан, за чудатостта на думите, които създава и употребява. В тези обвинения има и истина. Не се задържаха такива Баланови думи като *здравница* (санаториум), *скачня* (шанца), *танчище* (дансинг), *препиналец* (препинателен знак), *зеленар* (зарзаватчия), *птичак* (самолет) и др. Но той въведе цяла редица думи, които днес са общоприети в книжовния език: *усет, заплаха, възглед, предимство, поява, проява, летовище, украса, творба, гледище, становище, излет, излетник, кланица, преходен, хижа* (планинарска хижа), *общувам, изтъкна, съвпадеж, гласеж* и др. И още нещо: дори и когато сме най-критично настроени, не можем да не признаем, че в езика и стила на проф. Балан има нещо свежо, своеобразно, хубаво, живо и оригинално, близко до народната реч. Езикът му имаше свое, лично звучене — за разлика от сегашния наш твърде изравнен, безличен, бюрократизиран и шаблонизиран език. Каква нужда имаме днес от един нов Балан, който да ни шиба с укора на Паисий, комуто можем понякога да се присмиваме, но който като съвест, като страж на езика, като някакъв символ всекидневно ще ни напомня за нашата родна, красна (както би казал Вазов) и звучна реч.

Интересът на проф. Балан *към литературата* не се дължи само на задълженията му като ръководител на Катедрата по българска и славянски литератури. Този интерес има дълбока връзка със заниманията с въпросите на езика и особено със съвременния литературен език. Първата обнародвана работа на проф. Балан е литературна (преводът на разказа на Каролина Светла „Целувка“, в „Народний глас“, 1880). От публикуваните до 1954 г. 866 негови работи близо една четвърт са литературни — 203. Проф. Балан е оставил значителни следи в българската литературна наука. Дълги години е сътрудник с литературни изследвания, статии и рецензии на „Периодическо списание“, „Български преглед“, „Българска сбирка“, „Демократически преглед“, „Училищен преглед“, „Слънце“ и др. Обнародва статии върху българската литература в чешки списания, прави преводи — в проза и стихове — от редица славянски и немски писатели.

Между неговите най-значителни трудове в тази област трябва да бъдат споменати книгите му: „Българска литература“ (1896) — първата история на българската литература, поставена на научноизследователски основи, изиграла голяма роля

в нашето литературознание; „Софроний Врачански“ (1906); „Свети Климент Охридски в научното дирене и в книжовния помен“ (1919); „Кирил и Методий“ (в. 1, 1920, св. II, 1934). Към тях трябва да се прибавят обширното изследване „Книгописният труд у българите“ (1906) и огромният и изключително важен труд „Български книгопис за сто години“ (1806–1906, 1909, 1670 с.), с който се поставя основата на българската национална библиография. Проф. Балан е отличен познавач на старата българска литература. Той обнародва голям брой изследвания и статии върху възрожденските писатели — от Паисий, Софроний, Йоаким Кърчовски и Кирил Пейчинович до Каравелов и Ботев. Проф. Балан пише върху писателите след Освобождението — от Вазов и А. Константинов до Ракитин. Негово дело е първата обширна монография върху Вазов — „Преглед на поетическата творба на Вазова“ („Пер. списание“, 1900–1906, над 300 с.). Пише рецензии за художествени творби. Той е между малцината наши литературни критици, които проявяват интерес към литературата за деца. Забележителна е борбата, която проф. Балан води за защита на реалистичните традиции на българската национална литература — в годините, когато българските индивидуалисти и естети отричат творчеството на Вазов. Няма да навлизам в подробности; ще кажа само, че проф. Балан изтъква *човечното,* което „ще запази завинаги своя интерес, а то ще връща и любителя на българската поезия към изданията на Вазова“. Защото „животът е целта на човека и за живота е назначението на всяка човешка творба“[7].

Целият дълголетен живот на проф. А. Теодоров-Балан бе труд. Бих казал — преди всичко творчески труд. Но веднага ми идват наум думите, които проф. Балан каза на юбилейното тържество в 1954 г.: *„Учих се,* за да узная и да умея; учих се — и още ще се уча — за да уча и други, които още не знаят и не умеят. Учих се не да съм учен, а да бъда учител; и бидейки учител, пръсках светлина не отгоре надолу, а между слушатели и читатели, и водех към светлина отдолу нагоре“.[8]

Припомням тези думи, защото те са много характерни за пътя и делото на проф. А. Теодоров-Балан: той бе едновременно и винаги изследовател-творец и учител. След като бе учил 50 години и го пенсионираха в 1934 г., той пожела да

[7] *А. Теодоров-Балан,* Път за българската книжнина, осветлен върху основата на една поема. — „Учил. преглед“, XXI, 1922, с. 693.

[8] Сборник в чест на акад. А. Теодоров-Балан, с. 50.

учи на български език учениците в един клас на една софийска гимназия. Министерството на просветата задоволи молбата му и той учи — като учител — почти до края на войната. Като изследовател той може би споделяше известната мисъл на Кант: „За да достигне човек до истината, потребно е да бъде не смел, а предпазлив“[9]. Но това не значи, че бе лишен от смелост; напротив, не бе чужд на новаторството — и в науката, и в педагогическата практика. Мъчно може да се нарече традиционалист, при все че уважаваше традицията, човекът, който се бореше за ново в езика и беше обърнат с погледа си напред.

Преобразованията в нашата страна след 9 септември 1944 г. свариха проф. Балан в напреднала възраст. Но той се интересуваше от всичко, което ставаше наоколо, при все че побелялата му глава не бе пощадена от съдбата. Когато по нареждане на правителството академията му отпусна кола с шофьор, той започна да обикаля България, която се обновяваше, и се връщаше от големите строежи в Родопите, Батак и другаде с очи, пълни с изненада и радост. През есента на 1958 г., в навечерието на своята стогодишнина, проф. Балан замина за Москва — за Международния конгрес на славистите. Придружаваше го неговият син Станислав Балан. Помня го в президиума на конгреса; помня вниманието, което му оказаха съветските учени. Те му дадоха кола на разположение и цяла седмица той обикаляше Москва — заинтересуван и стъписан, пълен с желание да види, да узнае, да разбере — да разбере великата руска земя.

Може да се каже, че в продължение на тридесет години познавах проф. Балан отблизо. Познавах го от аудиторията — като негов студент. Познавах го от професорско-студентските излети из страната: Бачковския манастир и Пловдив, околните софийски манастири и старите български столици (винаги наш водач бе незабравимият проф. Йорд. Иванов). Познавах го от планината — от Витоша, Рила, Мусала, с неговия туристически костюм от зелено сукно, със зелената пелерина и зелената шапка с птиче перце, защото проф. Балан бе запален турист, един от създателите на туристическото движение в България. Познавах го от студентските ни посещения в неговия дом и от гостувания в старата му лятна къща в Боровец, където също канеше студенти. Помня го по-късно и от заседанията в академията. Помня го и от бул. „Руски“, с

[9] Вж. *Б. Пенев*, Изкуството е нашата памет, Варна, 1978, с 130.

неговата бавна и предпазлива походка, когато всеки ден изминаването на четири километра до определена точка извън града беше станало негова втора природа.

Но има един друг спомен, който няма да излезе никога от съзнанието ми — споменът, когато се изкачвахме по високите стълби до неговия полутаванси етаж на ул. „Св. Климент“ 4, зад Университетската библиотека. Той ни приемаше не като студенти, а като приятели и разговаряше с нас охотно и благосклонно. Когато влизахме, зървахме го зад рамката на дървения портал, напомнящ чардак, в народен стил, наведен над книги и ръкописи в неговата широка стая с прозорец към изток. Отляво и отдясно целите стени с книги; две големи писалищни маси, слепени една до друга; високо пощенско писалище на едната стена, където той често пишеше стоешком. Четиристранна въртележка-етажерка до самото писалище, на която стояха новите книги или книгите, с които в момента работеше. И ето той дигаше глава, взираше се с отслабналия си зрак в тъмното (ние се намирахме в неосветената част на стаята, пред дървената рамка на портала), познаваше ни и се усмихваше. Това беше покана да преминем портала и да седнем при него. Започваше незабравимото — разговорът с проф. Балан — жива история на нова България, с първия ректор на Софийския университет, който през целия си дълголетен живот като някакъв нов български Фауст беше чел, трупал знания и учил, но не за да ги затвори в себе си, а да учи — да учи своя народ.

1979

МИХАИЛ АРНАУДОВ

Големите учени не си приличат, както не си приличат големите творци в областта на изкуството — писатели, художници, композитори, артисти. Затова и Михаил Арнаудов, колкото и да е свързан с традициите на българската наука и с нашата културна общественост, е един самотен връх — самотен не в смисъл на отчуждаване, а с особеностите на една неповторима творческа индивидуалност. Отчуждението в модерния смисъл на думата бе напълно несъвместимо с общителната личност на проф. Арнаудов, с неговото открито внимание към съдбата на хората, с неговата обществена отзивчивост, с неговия постоянен стремеж научните му занимания да отговорят на насъщни обществени и национални нужди, дори с неговата всекидневна необходимост да общува с хората — до столетната му възраст, която не успя да го откъсне от приятелите му.

Но в делото на М. Арнаудов има черти, които ни изправят пред една загадка и ни карат да търсим обяснение. Без да изчерпвам тези черти, ще отбележа някои.

На първо място бих поставил огромността на това дело. Не мога да посоча колко книги е написал проф. М. Арнаудов, но той е едно уникално явление в нашата култура. Не пръв път аз ще кажа, че неговите книги представят една цяла библиотека в буквалния смисъл на думата. Количеството би било една отрицателна характеристика, ако не се касаеше за творби на високо научно равнище, обединени в една система от определени научни интереси.

Някои са склонни да търсят обяснението на колосалния характер на делото на проф. М. Арнаудов в дълголетието на неговия живот. Наистина дълголетието позволява едно жизнено творчество да бъде доведено до по-пълен завършек. В това отношение М. Арнаудов бе по-щастлив от своя учител Ив. Д. Шишманов, който преживя 66 години, и от своя коле-

га Боян Пенев, който прекъсна научната си работа на 45-годишна възраст. Обаче самият проф. Арнаудов отбелязва, че 70-годишната възраст е предел на умственото развитие и продуктивната работа: „При размисъл върху изминатия ми умствен път аз се убеждавам, че всичко плодоносно или относително оригинално у мен принадлежи на миналото и че настоящето в нищо не допринася вече в някоя сериозна точка за някаква нова насока на мисълта ми. Чувствувах вече бремето на годините си, когато бяха изминали седем десетилетия от живота ми. Задачата ми след тази дата е била да се задържа здраво на висотата на мисълта си, без да проявявам някаква опасна закъснялост в идеите си.“[1]

И наистина погледът върху научното дело показва, че най-значителните си трудове той е написал до 70-годишна възраст; от този период са най-големите му научни завоевания. Много интересно ще бъде да се проследи ритъмът на неговата научна продуктивност.

Следователно трябва да търсим в други насоки обяснението за огромността на научното дело, което проф. М. Арнаудов създаде. Едно от обясненията е трудолюбието. М. Арнаудов многократно е отбелязвал неговото важно значение в творческата му работа. Неговият живот наистина бе образец на трудолюбие, на многолетен, системен, отлично организиран труд. Дори в края на живота си той изповядва пред един от приятелите си: „Чудя се на тези хора, на мои колеги, които при среща с тях ми заявяват, че отиват на пълна почивка за няколко месеца на море или планина. Що за почивка е това? Най-добрата почивка за мене е, когато се отделя на спокойствие и се трудя върху създаването на някой нов научен труд. Тогава мозъкът се разтоварва от излишния баласт и научният работник създава истински труд, отпочива добре. Защото няма по-добра почивка от тази, в която човек твори...“[2]

Не се наемам да тълкувам това изказване на Арнаудов; противоречието в него е само външно. Но тук не бих искал да говоря за трудолюбието като най-обща категория, която може да се превърне в мания и да стигне в науката и литературата до графоманията. Необикновеното Арнаудово трудолюбие има съвсем друга основа — това е чувството за дълг и отговорност пред обществото. Помня два случая, които ме по-

[1] *И. Арнаудова,* Михаил Арнаудов. Човекът и ученият. Литературна анкета и характеристика, С., 1977, с. 113, 114.

[2] *Л. Маслинков,* Последната изповед на акад. М. Арнаудов. — „Български фолклор“, IV, 1978, кн. 3, с. 69.

разиха. Единият е от моите студентски години. Веднъж проф. Арнаудов се обърна към група лениви младежи в аудиторията: „Способностите, които носите, не са ваши — те принадлежат на нацията и обществото; нямате право да ги пилеете, длъжни сте да им ги върнете в труд.“ Вторият случай е от много по-късно време, след последната война, в един от най-трудните моменти в живота на проф. Арнаудов, когато — поради познати на всички причини — неговото име не се явяваше в печата. Той пристигаше всяка сутрин в библиотеката на академията, взимаше Каравеловите вестници и потъваше в техните страници до късен час. Аз го наблюдавах и си мислех: „За кога?“ Беше вече 70-годишен, какви перспективи можеше да има пред себе си? Той бе забелязал моето недоумение, бе подозрял моя въпрос и веднъж съвсем неочаквано ми каза: „Аз се водя от народната максима: Залудо работи, залудо не стой!“ Бях поразен и дълго мислих — както някога младият Славейков, когато бе чул пословицата „Да би мирно седяло, не би чудо видяло“. Отговорът на Арнаудов бе не само прям, но и дълбоко оптимистичен. И той излезе прав: всичко, което написа тогава, по-късно бе отпечатано.

Трудът за проф. Арнаудов бе граждански и нравствен проблем. За него, учения, трудът бе преди всичко дълг към науката. Затова той работеше с въодушевението на първите строители на българската култура, с апостолска всеотдайност. Проф. Арнаудов е изразил най-добре това, цитирайки в една анкета Балзак: „Шестнадесет часа дневно, отдадени на един литературен паметник, който ще бъде огромен, не ми оставят нищо друго на мое разположение. Това лишаване от удоволствията на сърцето е най-тежкият данък, който плащам на бъдещето. Колкото се отнася до удоволствията в обществото и живота ми, изобщо мога да кажа: изкуството уби всичко у мен, без да изпитвам за това съжаление.“ Арнаудов добавя и думите на Огюстен Пиер: „Аз мога да засвидетелствувам, без да бъда заподозрян в неискреност: има на света нещо, което струва повече от материалните блага и радости, повече от всяко друго щастие, повече от здравето дори — и то е предаността към науката.“ И още едно признание на Пастьор: „Науката е била господствуваща страст в живота ми. Аз живеех само за нея и в трудните часове, свързани с продължителни усилия, мисълта за родината укрепваше моята смелост. Аз свързвам величието на родината с величието на науката.“[3]

[3] *И. Арнаудова,* Михаил Арнаудов..., с. 110, 109, 110, 109.

Друга основна черта в творческата индивидуалност на проф. Арнаудов е многостранността на неговите научни интереси: литературна история и теория, литературна критика, психология на литературното творчество, фолклористика, етнография и митология; културна история; при това литературните му проучвания имат широк обсег — от българската възрожденска литература до новата, от европейските литератури (френска, немска, английска, руска, унгарска, полска) до староиндийската. Тази широта е малко странна за нашия век на тясна специализация. Някои са склонни да виждат в тази широка научна схема слабост и недостатък. Може би изхождат от примера на онези популяризатори, които пишат за всичко, дори пишат „интелигентно“, но повърхностно. При Арнаудов случаят е съвършено друг. Преди всичко във всички области той пише като специалист, като основно подготвен изследовател. Неговите широки научни интереси възникват постепенно и органично, в процеса на научните занимания и при дълбокото съзнание за интегралност на филологическите науки. Те следват една традиция в българската наука (да си припомним например широкия обсег на научната дейност на проф. Ив. Д. Шишманов) и отговарят на нуждите на епохата, когато Арнаудов започва научното си дело.

Но тук не се касае само за историческото състояние на българската наука, а за един принципен въпрос, който продължава да съществува и в съвременната епоха — въпроса за интегралността на науките, за интердисциплинарните научни отношения, за необходимостта от научни синтези, за комплексността на научните изследвания. Това важи особено за такива науки като езикознание, литературознание, история, философия, фолклористика, етнография и т. н. Тук не става дума за закъснял енциклопедизъм, а за дълбоко вътрешно единство на науките, което в наше време свързва математиката с филологическите дисциплини. Следователно Арнаудов следва не само една историческа повеля, изхождаща от тогавашното състояние на българската наука, но и едно съзнание за интегралност на науките.

При това трябва да се изтъкне, че при Арнаудов се касае за една строга система от науки, а не за произволно свързване на отделни науки. Проф. Арнаудов в това отношение е строго последователен до края на живота си, той не се отклонява от един избран път, от ясно определени области, в които се движат неговите интереси. Дори той не си позволява да прекрачи границата на литературната история и критика

и да премине към спомена, към мемоарния разказ — нещо, което прави неговият учител проф. Шишманов.

В същност, ако вникнем задълбочено в системата от науки, които Арнаудов разработва, ще открием в основата една двучленна схема: художествена литература и народно поетическо творчество, литературознание и фолклористика. Тази двучленна схема е изградена върху дълбоко същностно единство — единството на словесното изкуство. Никакви методологически търсения не могат да разбият това вътрешно единство дори когато приемаме, че се касае за две отделни научни дисциплини със специфични собствени методи на изследване. В научната си дейност в същност Арнаудов осъществява това единство.

Изпълнението на многостранната научна програма, която Арнаудов си поставя, изисква изключително сериозна подготовка, необикновени научни усилия, огромна научна култура, дисциплина на ума, преданост и апостолско трудолюбие. Тук се крие обяснението на явлението Мих. Арнаудов в историята на българската наука. Разбира се, при една неизбежна и основна предпоставка — богата умствена надареност и научен талант. Арнаудов ги притежава във висока степен.

Проф. М. Арнаудов принадлежи към второто поколение български филолози след Освобождението. Ако представителите на първото поколение бяха завършили висшето си образование в чужбина в началото на 80-те години и скоро след завръщането си в родината станаха преподаватели в новооснованото Висше училище в София (Ал. Теодоров-Балан, Л. Милетич, Ив. Д. Шишманов, Б. Цонев, Д. Матов), учените от второто поколение бяха техни възпитаници (Йорд. Иванов, М. Арнаудов, Ст. Младенов, Б. Пенев, Ст. Романски и др.). Почти невероятно е, че само за двадесет години в свободната страна израстват две поколения забележителни талантливи хора, големи умове, носители на широка научна култура, положили здравите основи на българското езикознание, литературознание и фолклористика. При това тук аз не говоря за историците и философите, юристите и математиците, геолозите и ботаниците.

Ще си позволя да се спра на научната школа, която минава младият Арнаудов. Въпросът за школата и учителите е основен за изграждането на един учен; добрата школа е първото условие за успешна научна работа. Арнаудов е щастлив в това отношение — той школува при великолепни учени както в родината си, така и в чужбина. Преди всичко той неведнъж говори с възторг за учителите си във Висшето училище —

Л. Милетич, Ив. Шишманов и рано починалия Д. Матов (за Ал. Теодоров-Балан се произнася винаги с резерви); към тях трябва да се прибави и един чужденец — украинецът М. Драгоманов. С огромните си познания Милетич му внушава респект към езикознанието и особено към старобългарския език и замалко не спечелва младия студент от Русе за своята специалност, та Шишманов бърза да го върне към литературната история и фолклористиката. И по-късно, в Лайпциг и Берлин, Арнаудов усърдно посещава лекции по езикознание. Арнаудов слуша лекциите и чете статиите на доцента Д. Матов по езикознание, фолклор и етнография; от тях научава много неща за схващанията на А. Потебня и А. Веселовски. Според него Матов си е поставил за задача „да разкрие основите, на които почива народният мироглед, и процесите, по които създава народният дух..." „Поколението, към което спада Матов, се опита да пусне първите сонди в тази етнопсихическа преживелица, да определи наслоенията ѝ, състава ѝ, значението ѝ."[4] Тъкмо тези проблеми ще заемат по-късно важно място в изследванията на Арнаудов.

Проф. М. Драгоманов е починал няколко месеца преди пристигането на Арнаудов в София (през юни 1895 г., по време на семинарни упражнения), но Арнаудов винаги го е смятал свой учител. Той е могъл да чуе много неща за него и от Шишманов, но се е запознал основно преди всичко с научното дело на големия украински учен; това личи добре от речта, която произнася през 1932 г. при освещаване паметника на Драгоманов в софийските гробища.[5] Обширните студии на Драгоманов, обнародвани в „Сборника за народни умотворения" през 1889—1894 г., са били цяла школа за ученолюбивия студент. Той е виждал на практика широките възможности, които дава миграционната теория, и се е удивявал на необикновената култура на Драгоманов, който проследява пътя на легендарните сюжети от Изток към Запад, от Индия, Персия, Монголия, Тибет и т. н. Като посочва, че Драгоманов познава главните научни школи във фолклористиката — митологичната, миграционната и антропологичната, — Арнаудов отбелязва: „Той не желае да стане роб на доктринерство и макар да прилага най-често и с най-големи резултати втората, Бенфайовата теория, все пак признава необходимостта в някои случаи от митологични и психологични обяснения, в духа на двете други теории."[6] Може би от Драгоманов нашият учен е възприел този момент в своята методология.

[4] *М. Арнаудов*, Очерки по българския фолклор, I изд., 1934, с. 187—188.
[5] Пак там, с. 195—219.
[6] Пак там, с. 213.

Но големият учител на Арнаудов във Висшето училище и Софийския университет си остава проф. Ив. Д. Шишманов. Не мога да не се вълнувам, колчем това име се спомене у нас (за съжаление то не се споменава твърде често). Достатъчно е да се разгледат дори само отношенията между Шишманов и Арнаудов, учителя и ученика, за да се убедим каква необикновена личност се е появила в историята на българската култура в последната четвърт на XIX в., и огромната роля, която е изиграла в продължение на четири десетилетия — до внезапната смърт в Осло през 1928 г. Въпреки всичко написано досега, ние сме длъжници на Шишманов и първият паметник, който трябва да се издигне на създателите и строителите на Софийския университет, трябва да бъде паметникът на проф. Ив. Д. Шишманов. Историята на българската култура в ново време не познава втора подобна личност.

В едно от писмата си до младия Хр. Вакарелски Шишманов казва за себе си: „Вие знаете, че аз обичам да ходя на лов за таланти. Други лов — по-приятен — аз не познавам“[7] (27. X. 1925 г.). Едно от първите научни открития на Шишманов е Мих. Арнаудов. Но трябва да отбележа, че не само учителят прави откритие; и ученикът открива учителя си — още в Русенската гимназия, където чете бележитата встъпителна статия на Шишманов към „Сборника за народни умотворения“ „Значението и задачата на нашата етнография“. На зрелостния си изпит през 1895 г. седемнадесетгодишният ученик написва писмена работа на тема за значението на народното творчество. Учителят му Н. Бобчев толкова я харесва, че я публикува в сп. „Извор“ (ноември 1895 г.), изпраща книжката на Шишманов, който от своя страна дава отзив за статията на неизвестния младеж в професорското списание „Български преглед“ (януари 1896 г.). Всичко това е останало неизвестно за Арнаудов. „Шишманов четеше лекции по история на литературата, като започваше с литературното наследство на древния Изток. Аз слушах с особено увлечение лекциите му. В края на една от тях той се обърна неочаквано към аудиторията си и запита: „Познава ли някой от вас Михаил Арнаудов от Русе?“ Аз, който седях на последния чин в аудиторията, останах силно изненадан и като станах от чина си, казах с развълнуван и смутен глас: „Може би аз съм Арнаудов, за когото питате“. „Да — каза Шишманов, — питам именно за вас и елате при мен.“ Отидох при него, той ми подаде ръ-

[7] *П. Динеков,* Писма на проф. Ив. Д. Шишманов до Хр. Вакарелски. — „Бълг. фолклор“, IV, 1978, кн. 1, с. 44.

ка и каза: „Искам да поговоря за вашата писмена работа, искам да се запозная с вас. Затова елате у мен утре. Аз живея на ул. „Неофит Рилски“[8]...“ Аз посетих дома на Шишманов на ул. „Неофит Рилски“ и от този момент Шишманов се превърна едва ли не в мой настойник в София. Бързо аз станах и домашен гост на професора, канен ту на обяд, ту на вечеря, и тук имах изключителното щастие да бъда приласкан като добър студент както от професора, така и от неговата съпруга Лидия Шишманова, известна на времето като авторка на статии по музикални въпроси. Наскоро Шишманов се премести от ул. „Неофит Рилски“ на ул „Шипка“ в свой собствен дом, който и сега стои добре запазен и покрай който често минавам със свито сърце, спомняйки си всичко приятно-поучително, преживяно тук. Не мога да говоря за дружбата ни с Шишманов, без и сега да възкръсват в паметта ми безброй подробности за нашите беседи, дълги беседи върху какви ли не въпроси на живота и на науката. Това беше за мене една втора школа, която допълваше крайно благоприятно първата при лекциите на Шишманов в университета. Шишманов ми предоставяше цялата си библиотека на разположение и аз можех да я използувам най-рационално за своята подготовка. Виждам се и сега мислено в библиотеката на горния полуетаж, където професорът стоеше до отрупаното с книги бюро и където се предавахме на беседи, в които аз проявявах своята невинна простота, а той — спечелилата си навсякъде признание и доверие житейска и научна мъдрост.“[9]

Тези отношения между учителя и ученика напомнят едни други отношения между учител и ученик — Драгоманов и Шишманов. Шишманов си спомня с благодарност за Драгоманов, който предоставя на младия български студент в Женева цялата си библиотека.

Шишманов особено е ценял едно качество на Драгоманов — да не налага своите мнения на учениците си. В своя очерк за Драгоманов Арнаудов цитира едно извънредно интересно писмо на Шишманов от 14. VIII. 1925 г.: „Драгоманов не ми четеше лекции, а се задоволяваше да ми дава в ръка (по-после ми изпращаше) книги, които да ме осветляват по един или друг въпрос. Така той ме оставяше да си съставя сам свободно мнение за една или друга теория, един или друг проблем. Не обичаше той да се налага Jurare in verba magistri

[8] *М. Арнаудов,* Две приятелски изповеди. Из историята на българската фолклористика. — „Бълг. фолклор“, I, 1975, кн. 8, с. 7—8.

[9] *И. Арнаудова,* Михаил Арнаудов, с. 23.

(„Кълна се в думите на учителя“) не беше негов навик и не го изискваше от мене. На нищо не се радваше тъй, както, когато виждаме, че самостойно разработвам някоя тема.“[10]

Може да се каже, че и Арнаудов е усвоил тази научна толерантност от своите учители. Шишманов продължава да се интересува отблизо от научната подготовка на Арнаудов, когато ученикът му се намира в чужбина на специализация: в Лайпциг (1898—1899, 1903), Берлин (1899—1900), Прага (1904—1905), Париж и Лондон (1910), Виена (1913). За това свидетелствува богатата им кореспонденция, която заслужава да се публикува. Неведнъж в последните години съм разговарял с проф. Арнаудов и съм го подканял да пристъпи към подготовката на тази публикация. Защото само той би могъл да направи необходимия пълен коментар към подобно издание. Държейки в ръце дебелата папка с писма, Арнаудов заявяваше: „Чака ред“. С неговата смърт тази задача не бива да се смята за отпаднала.

Изключително интересно е писмото, което Шишманов отправя на 6. III. 1899 г. до младия Арнаудов, заминал малко преди това на специализация в Лайпциг. Той му дава подробни съвети за научната му подготовка: да слуша редовно лекциите на А. Лескин (литовска граматика и славянска етнография), да се занимава със сравнителна литературна история, да изучава история на философията, психология, демопсихология, да посещава специалните курсове по отделни литератури и проблеми, да се запознае с немския и френския епос, да изучава многобройни езици (китайски, готски, старо- и среднонемски, англосаксонски, провансалски, старофренски и т. н.). Максимализмът на учителя е очевиден. Особено интересни са разсъжденията на Шишманов за качествата, които трябва да притежава литературният историк и фолклорист. Но верен на широтата на своя поглед, Шишманов дава съвети на Арнаудов да се запознае с театъра в Лайпциг, с работническото движение, университетските курсове за народа, природата и т. н.[11]

Тук няма да изследвам конкретното влияние на Шишманов върху научното развитие на Арнаудов. Безспорно младият учен е възприел от своя учител основните насоки на своите изследвания: сравнителната литературна история, историята на българската литература през Възраждането и след Осво-

[10] *М. Арнаудов*, Очерки по българския фолклор, 1924, с. 175.

[11] Писмото на Шишманов е публикувано в „Български фолклор“, I, 1975, кн. 2, с. 10—15.

бождението, фолклористиката, културната история, литературната критика. Смятайки, че в литературните преподавания в Софийския университет трябва да бъде обхванат целият цикъл от литературното развитие на човечеството, Шишманов насочва Арнаудов към старите източни литератури — асировавилонска, индийска, китайска. През първите години на своята научна работа Арнаудов хвърля много усилия в тази насока: в Лайпциг изучава санскритски и староиндийска литература и култура, средновековните европейски литератури, старите източни религии, митологията; в Прага защищава докторска дисертация върху българските народни приказки; в Париж попада на труда на Г. Шлегел „Китайска уранография", който му разкрива сродни явления с българското нестинарство.

Но не бива да се смята, че в научните си изследвания Арнаудов оставя изключително в програмата, която му начертава Шишманов. Той я видоизменя и в редица случаи надхвърля, като се насочва към нови области: психологията на литературното творчество, литературните анкети, много по-широко обхващане на литературата и културата на Възраждането, монографично проучване на новата литература, засилване на сравнителните фолклорни изследвания, особено в областта на обичаите, обредите и легендите, огромна издателска дейност на писатели и фолклор. И още нещо: за разлика от своя учител Шишманов, който използува преди всичко фолклорните сборници, Арнаудов отива при живия фолклорен извор — записва народнопоетически произведения от няколко района — Еленско, Източна Тракия, Добруджа, Софийско, Родопите, Тетовско; записаните материали представят огромно поетическо богатство. Към тях трябва да се прибавят и многобройните записи на народни обичаи и обреди. С каква радост говори Арнаудов за непосредното си общуване с народната поетическа среда: „Главното ми развлечение — ако щете: целта и страстта ми — е да събирам фолклор"[12] (писмо до Ив. Д. Шишманов от 1912 г.). Попаднал на лятна почивка в махалата Йовковци, Еленско, Арнаудов заявява: „Демонът на фолклора ме завладя отново с всичката си сила, особено когато през една лятна нощ чух песента на група жетварки, които отиваха на работа из нивите. В тишината и тъмата на нощта, и при моята просъница тази песен ми прозвуча със странна красота, като глас на самата природа или като откровение свише. Обаянието от чутото не ме напусна

[12] *М. Арнаудов*, Очерки по българския фолклор, 1934, с. 79.

и след като се събудих. Без да се мая много, турих в изпълнение плана си, начертан по-рано, да проуча състоянието на народното творчество в този край и главно в областта на народната песен и на годишните народни обичаи".[18]Така се ражда бележитият Арнаудов сборник и научен труд „Фолклор от Еленско".

Спрях се по-обстойно на пътя, който изминава младият Арнаудов. Обикновено тези моменти са по-малко известни на широката общественост. А те са интересни, защото фактически с тях започва биографията на учените. Същинската им биография е тяхната научна дейност. До 9 септември 1944 г. при Арнаудов се развива главно в Софийския университет, където той е преподавател от 1908 г., а в годините след войната — в институтите за литература и фолклор при академията.

Не е необходимо да установяваме йерархия в научните области, в които Арнаудов работи. Но струва ми се, че с оглед на историческото развитие на българската фолклористика неговите заслуги тук са най-големи. Той е втората голяма фигура в българската фолклористика след проф. Ив. Д. Шишманов и представя цяла епоха в нейната история. Делото му свидетелствува както за разширение на тематиката и проблематиката, за издигане на нейното методологическо равнище, така и за увеличаване на нейното значение в нашето национално развитие.

На първо място ще поставя трудовете на Арнаудов, посветени на общите проблеми на фолклора и на историята на европейската и българската фолклористика: „Фолклор. Из историята и теорията на народоучните изследвания"; „Наченки и разцвет на българската народоука!"; очерците за фолклористите Раковски, Шишманов, Матов, Драгоманов, Д. Маринов и др.; двете големи монографии „Братя Миладинови. Живот и дейност" и „Веркович и Веда Словена". Арнаудов осветлява редица важни теоретични въпроси: обем на понятието фолклор, фолклористиката като самостойна научна дисциплина, нейната методология, сравнителния метод на изследване, съставяне на фолклорен атлас, издаване на корпус на българската народна песен и др. Арнаудов е склонен да приеме едно по-широко тълкуване на понятието фолклор, което води и до разширяване на обсега на фолклористиката — като „наука за характер, творчество и бит на народа" („Очерки по българския фолклор, I изд., с. 41); „наука за мисъл, творчество и вяра на народа" (II изд., т. I, с. 83). Той включ-

[18] *И. Арнаудова,* Михаил Арнаудов, с. 79.

ва във фолклористиката цялата народна духовна култура.

Историята на българската фолклористика Арнаудов разглежда върху широк исторически фон. Той очертава величавите и трагични фигури на Братя Миладинови в една биография, която се отличава с изчерпателност и богата документация — характерна черта на големите му монографични трудове, посветени на дейците на Възраждането. Спирайки се на дейността на Ст. Веркович, Арнаудов осветлява всестранно известната мистификация с двата сборника на „Веда Словена". Трудът носи подзаглавие: „Принос към историята на българския фолклор и българското възраждане в Македония с неизвестни писма, доклади и други документи от 1855 до 1893 г." Голямото национално значение на този труд е очевидно.

Във втората група влизат изследванията на Арнаудов върху народните песенни жанрове: „Пролетната народна песен"; „Песента в Северна Добруджа", „Нашите хайдушки песни", „Крали Марко в народния епос", „Народната песен в Софийско", „Фолклор от Еленско", „Митически песни", „Поетика на българската народна песен", „Вярна и невярна Груйовица. Историята на една балада", „Жертва при градеж" (баладата за вградена невеста), „Баладни мотиви в народната поезия" и др. В един кратък преглед дори не могат да се набележат проблемите, които Арнаудов засяга. А някои от тези проблеми са извънредно важни: особености на баладата, характерни черти на юнашкия епос, отношения между народна песен и лична поезия, характеристика на народните певци, поетика и т. н.

М. Арнаудов е един от първите изследвачи на народната приказка. В 1905 г. той обнародва обширното изследване „Българските народни приказки. Опит за класификация". Тук трябва да се посочи и студията „Народните приказки и тяхното потекло". През дълъг период тези изследвания оставаха почти единствената българска научна разработка на проблемите на народната проза. Едва през последните години нашата фолклористика направи стъпка напред в тази област. В своите студии Арнаудов даде главните насоки на изследване на приказката у нас: теории и методи на проучване, жанрови особености, възникване, разказвачи, варианти, теми и мотиви, класификация. При това студиите му бяха снабдени с богата библиография.

Друг голям дял от научното му дело представят изследванията върху народните обреди и обичаи, събрани в два обемисти тома „Студии върху българските обреди и легенди" (последно издание: т. I, 1971; т., II 1972). Преди всичко по-

разява обхватът на изследвания материал и широкият обсег на проблемите. Арнаудов е проучил нестинарството, кукерите и русалките, обичаи за вграждане, летните обичаи (обичаи за дъжд, Герман-Скалоян, Еньовден, бродници-житомамници, напяване на пръстените), обичаи при раждане и др. Обредите и обичаите са описани предимно от лични наблюдения, но използувани са и всички съществуващи в литературата описания.

Но описанията са само основата на необикновено богатата картина на народния живот, която рисува изследвачът. Той си е поставил грандиозна задача: да проникне дълбоко в народните обреди, обичаи, вярвания, легенди, където християнско и езическо, собствено народно и чужди въздействия се смесват и преплитат. Разглеждайки нестинарството като мистерия, Арнаудов търси родство и аналогии в Източна и Западна Европа, Китай, Индия, Африка, Америка и Австралия. При кукерите и русалиите се налагат паралели с карнавала в Тракия, с култа на Дионисий у траки и гърци, с древна Италия, с румъни и маджари, с магьосниците на о. Борнео, с шаманството у киргизи, якути и т. н. По същия начин се разглежда обичаят на вграждането, като се проследява отражението му в поезията на балканските народи. Колко сложни теоретически въпроси трябва да се решават, показва например гл. IV от студията за нестинарството — „Теоретически предпоставки". Изисквали са се не само сериозни познания, но и научна интуиция, за да бъде изследвана сложната смесица от християнството и заварените местни култове, да се изясни разпадането на старата обредна система. Във всички тези обреди с магически характер Арнаудов се старае да разкрие произхода и еволюцията, отделя историческите пластове, изтъква особено значението на гръцко-римското влияние и тракийското наследство. Изучаването на народните обичаи и обреди се превръща в история на българската народна култура.[14]

И досега в нашата наука няма по-добър познавач и поерудиран изследвач на тези процеси. По широта на погледа и научна култура трудовете на Арнаудов могат да служат за школа. Трябва да се подчертае, че обяснението на обреди и легенди Арнаудов търси преди всичко в материалния живот. Той заявява: „Навред ние долавяме като основен мотив на религиозните церемонии не някакви отвлечени идеи за света и още по-малко някакви поетически символи на природата — както мечтаеха митолозите романтици, а нещо по-реално, имен-

[14] *М. Беновска*, М. Арнаудов като изследвач на българските обреди. — „Български фолклор", IV, 1978, кн. 8, с. 18—19.

но грижата, твърде човешката грижа да се осигурят чрез магически действия и думи здраве и приплод на храна или добитък, както и да се уведат необходимите за ръста на храните и за пашата на добитъка природни явления, главно дъжд и светлина."[15] Относно своя научен метод Арнаудов отбелязва: „Отхвърлил всякаква чиста спекулация, несъобразила се с фактическия материал и с реалните съотношения и зависимости, аз исках да стоя на здравата почва на строгата научна критика, приемайки за истина само онова, което не търпи никакви възражения. И понеже мисълта ми бе насочена винаги към наблюдения и обобщения, които свързват всичко частно, всичко изолирано наглед, всичко домашно или временно с големите проблеми на историческото и психологическото познание."[16]

Характеристиката на Арнаудов като фолклорист не би била пълна, ако не изтъкнем неговата огромна заслуга като популяризатор на народното поетическо творчество чрез многобройни издания от антологично естество. Ще посоча само един факт: тритомната антология „Вековно наследство. Българско народно творчество. Отбор и характеристика" (1976, 1977, 1978), подготвена през последните години от живота му, в навечерието на неговата стогодишнина. Тази антология представя един завет към съвременниците и бъдещите поколения.

На фолклора проф. М. Арнаудов посвети способностите си, силите си, любовта си. Взети в своята цялост, трудовете на проф. Арнаудов представят същинска енциклопедия на българската фолклористика. В своето време те отразяваха най-високото развитие на европейската научна мисъл. Макар че в методологическо отношение фолклористиката непрекъснато търси нови пътища, трудовете на М. Арнаудов ще запазят стойността си на богата съкровищница от факти, знания и научни принципи.

Навлизам в една област, която, струва ми се, е много по-добре позната — приносът на проф. М. Арнаудов като историк на българската литература. Наистина той бе великолепен познавач на фолклора и като фолклорист работеше с голяма всеотдайност. Но мисля, че основната му творческа стихия се проявяваше най-ярко при литературата — когато се връщаше към великите образи на Българското възраждане, когато се прекланяше пред голямото дело на Вазов, когато се вглъбя-

[15] *М. Арнаудов,* Студии върху българските обреди и легенди, ч. I—II, С., 1924, с. 13.

[16] *И. Арнаудова,* Михаил Арнаудов, с. 115—116.

ваше както в поезията, така и в трагичната съдба на Яворов, когато пишеше първите си статии за Йовков, когато търсеше път към противоречивата и дръзка, отровена от субективизъм и самовлюбеност личност на Кирил Христов, дори когато отричаше Пенчо Славейков.

Във всяка наука има и писателство. Познавам всичко, което е писал Арнаудов, и затова мога да кажа, че писателят Арнаудов, майсторът на езика, виртуозът на плавната и увличаща фраза най-силно се проявява в работите му в областта на литературата — от литературно-историческите му изследвания до портретите на писатели и общественици и анализите на творческите процеси. Не бих казал, че най-високите му успехи в това отношение бяха в литературната критика. Не. Като литературен критик той бе без нерв; упражняваше, общо взето, една утвърдителна критика, благородна в намеренията си, но без критически патос, без дискусия, без борческа енергия, без сарказъм и без отрицание. Не че тези качества му липсваха. Те се проявяваха в разговорите му и дори в университетските му лекции; макар и подчинен на една строга вътрешна дисциплина, проф. М. Арнаудов можеше да бъде и саркастичен, справедлив или несправедлив строг съдник. Но всичко това оставаше в устното слово, не и при перото. Дори когато трябваше да влезе в печатна полемика, той бе деликатен и дипломатичен — напълно противоположен на Б. Пенев, чужд бе на неговия изобличителен патос. Това пролича добре, когато двамата университетски колеги към края на Първата световна война са кръстосали критическите шпаги по повод на една рецензия за пиесата на Кирил Христов „Ръченица". Тогава Б. Пенев написа известната си статия „Салонна критика".

Патосът на М. Арнаудов има друг характер — преклонение пред бележитите създатели на българската култура и литература и най-силно се проявява в голямата поредица книги и изследвания, посветени на Българското възраждане. Арнаудов попада в друга атмосфера — настоящето се сменя с миналото, където се осъществяват най-високите граждански и нравствени пориви на българския човек. Възраждането е предмет на внимание на цяла редица български учени — М. Дринов, Ал. Теодоров-Балан, Ив. Д. Шишманов, Б. Пенев, Г. Бакалов, М. Димитров и т. н. В своето отношение към дейците на Възраждането М. Арнаудов следва своя учител Ив. Д. Шишманов — и все пак онова, което той написва в тая област, е поразително по своя обем и целенасоченост. Дори само изреждането на книгите му внушава дълбоко уважение:

„Раковски и „Горски пътник“, „Раковски — живот, произведения, идеи“, „Иларион Макариополски“, „Априлов“, „Селимински“, „Екзарх Йосиф“, „Творци на Българското възраждане“, „Непознатият Бозвели“, „Паисий Хилендарски“, „Братя Миладинови“, „Софроний Врачански“, „Български образи“, „Строители на българското духовно възраждане“, „Любен Каравелов“, „Поети и герои на Българското възраждане“, „Григор Пърличев“, „Дела и завети на бележити българи“... Към тези внушителни томове могат да се прибавят излезлите под редакцията на Арнаудов сборници за В. Друмев и Иларион Макариополски, съчиненията на Раковски и Априлов и многобройни отделни студии и статии.

Още в предговорите на възрожденските си монографии Арнаудов определя отношението си към тази велика епоха и нейните създатели. За него Априлов е „едно от най-привлекателните и възвишени въплъщения на българския дух, в стремежа му към народното самоизяснение и самоутвърждение“[17]; д-р Ив. Селимински е „крупна историческа личност от първия период на нашето възраждане; всестранно образован лекар, педагог, естественик, философ-материалист и обществен деятел“... „революционен демократ-просветител“[18]; Макариополски е от фалангата „борци, разтърсили издъно режима на деспотизъм, предвкусили новите дни и увлекли народа си“[19]; В. Друмев — Климент Търновски е литератор, политик и йерарх с борческа воля и висок морал...[20] Цитатите могат да бъдат продължени при характеристиките на Паисий, Раковски, Неофит Бозвели, Любен Каравелов, Григор Пърличев и т. н. Както посочих, тези характеристики са дадени още в уводните страници, те са изходни точки за биографа и литературния и културния историк; те веднага подчертават възторженото отношение на автора, те са светлината, която в процеса на изображението ще озари личностите. Оттук и патосът на научното изследване, вдъхновението, което ръководи перото на историка.

Като изтъквам тази основна черта на трудовете на Арнаудов върху възрожденските дейци, искам същевременно да предупредя, че патосът не оказва влияние върху характера и стила на изложението; касае се за научни трудове, а не за

[17] *М. Арнаудов,* Априлов. Живот, дейност. Съвременници, С., 1935.
[18] *М. Арнаудов,* Селимински. Живот, дело, идеи, С., 1935.
[19] *М. Арнаудов,* Иларион Макариополски и българският черковен въпрос, С., 1925.
[20] *М. Арнаудов,* Климент Търновски (Васил Друмев), С., 1927.

публицистика и есеистика, трудове богато аргументирани, построени върху изчерпателно използуване на историческите податки и факти. От този стремеж се определя и композицията на тези обширни биографии. И още нещо — Арнаудов се стреми към всестранно осветление на живота и дейността на своите герои, той иска да ги види в общата история на народа, да ги свърже с основните идейни, политически, културни движения на епохата. Това усложнява задачата, която вече надхвърля рамките на литературната история. При всички случаи Арнаудов се старае да види всички прояви на личността, да представи цялостните образи. Тук няма да се спирам на трудностите, които среща и преодолява авторът, а на предимствата, които получава читателят. Трудовете на Арнаудов изобилствуват със знания и факти, рисуват широко картината на обществото, дават пълна представа не само за човека, но и за средата, в която се ражда, развива, действува. В композицията на всички негови биографии присъствува задължително глава за мястото, където героят му се е родил и израснал; и в това описание влизат география, история, стопанско развитие, просвета и култура и т. н. Не е трудно тук да се видят следите от школата на Иполит Тен, която Арнаудов добре е познавал. Такъв е случаят с обширните глави за Габрово, Сливен, Копривщица, Котел и др. в биографиите на Априлов, Селимински, Каравелов, Раковски, Неофит Бозвели.

Понякога сме склонни да упрекваме Арнаудов за обема на неговите биографии, за обширността на композицията, за претовареността на изложението с факти, за широкото цитиране на изворите, за големите пасажи под линия (много почести у неговия учител Ив. Д. Шишманов). Съвременното литературознание обикновено страни от подобна обемност. Но аз съм длъжен да кажа, че методът на Арнаудов има обяснение в целите, които ученият си поставя: да разкрие нови светове в историческата карта на българската култура и литература. Основните негови трудове се отличават преди всичко с привеждане на богат нов материал и в много отношения те имат откривателски характер. Чрез Арнаудов българската интелигенция подробно проникна в живота и делото на Селимински, Раковски, Неофит Бозвели и Иларион Макариополски, Априлов и Екзарх Йосиф. А че, когато задачата е друга, Арнаудов умее да пише стегнато, синтетично, успява да портретира ярко, показва неговата книга „Български образи“ (1944) — едно от най-хубавите неща, които е написал и където във великолепни очерци е дал съществените, основните за големите дейци на Възраждането.

Възрожденските биографии на Арнаудов са една забележителна българска национална галерия — галерия на великите синове на нашия народ в драматична и необикновена епоха. Те имаха за задача да разкрият величието на тази епоха и да го покажат въз основа на нови факти и най-внимателно научно дирене. Бих нарекъл тази галерия от биографии една нова, научна „Епопея на забравените". Създаването ѝ безспорно е един неповторим писателски подвиг.

Към тази поредица от трудове на проф. Арнаудов искам да добавя още два: „История на Софийския университет" (1939) и „Българското книжовно дружество в Браила" (1966). Невероятно е, че тези два труда могат да бъдат дело на един човек, когато отдавна се готвят колективи да напишат историята на тези две най-високи културни учреждения. В тях Арнаудов отново се прояви като историк на българската култура. И двата труда са написани не само с богата аргументация, но и с искрено уважение към създателите на първите наши големи научни и културни средища — Книжовното дружество и Софийския университет.

Почитател на дейците на Възраждането, Арнаудов не бе откъснат от своето време и живееше непрекъснато с неговите духовни вълнения и преди всичко с неговата литература. Той бе не само личен приятел на най-видните български писатели през XX в., дългогодишен председател на Съюза на българските писатели, редактор на сп. „Българска мисъл", където сътрудничеха писатели от различни поколения, литературен критик, който твърде често пишеше отзиви за новоизлезли книги, но и историк на новата българска литература. Да се обхване развитието на съвременната литература, всички знаем, е изключително трудно и в много отношения рисковано. Арнаудов не бе се заемал с такава задача. И по-добре: защото си имаше своите страсти и пристрастия (спомнете си отношението към Пенчо Славейков и Н. Лилиев). Но Арнаудов бе избрал трима големи български писатели, на които посвети отделни книги и научни изследвания — Вазов, Яворов и Кирил Христов. Той бе дълбоко убеден във високата стойност на тяхното дело, беше винаги готов да ги защищава срещу ония, които ги подценяваха. За Вазов издаде три отделни книги — „Иван Вазов" (1939, 1944), „Из живота и поезията на Ив. Вазов. Литературно-исторически и текстологически изследвания" (1958) и „Какво е за нас Иван Вазов" (1970) и направи извънредно много за събиране и уточняване на литературното му наследство както в многобройни из-

следвания, така и в първото пълно издание на съчиненията му, което подготви през 40-те години. Нямам възможност да цитирам поне няколко реда от възторжените изказвания на Арнаудов за Вазов. Но не е и необходимо, защото отношението на Арнаудов не е в отделните изрази, а в цялостните му многогодишни занимания с делото на големия български писател. Утвърждавайки неотстъпно делото на Вазов, Арнаудов утвърждаваше най-хубавите национални традиции на българската литература и с това по специфичен начин оказваше влияние върху насоките на съвременното литературно развитие.

Тясно приятелство свързваше Арнаудов с Яворов. Той бе свидетел и на подемите, и на трагичните моменти в неговата жизнена съдба. Книгата му „Яворов. Личност, творчество, съдба“ (1961) разкрива изключително интересни страници от живота и творчеството на Яворов. В тази книга се включва и анкетата на Арнаудов „Към психографията на Яворов“ (1916) — първото подобно изследване в българската литература, послужило за образец на множество по-късни литературни анкети. Никой изследвач на Яворов не може да мине без анкетата на Арнаудов — и това е огромна заслуга на нашия учен.

Тясно лично приятелство свързваше Арнаудов и с винаги неспокойния Кирил Христов, най-костеливия орех за българската литературна критика и история. Арнаудов му посвети обширна монография — „Кирил Христов. Живот и творчество“ (1967), сериозен опит да се определи мястото на поета в развитието на новата българска литература. Към тези монографии на Арнаудов трябва да се прибавят и отделни очерци за К. Величков, П. П. Славейков, А. Константинов, Ст. Михайловски, Т. Г. Влайков и др.

Заемайки катедрата на Шишманов, проф. Арнаудов имаше да изпълнява още един дълг — сравнителното литературно изследване. Шишманов чертае широка програма за лекции по сравнителна литературна история и световна литература в Софийския университет. Въпреки че се бе готвил сериозно, Арнаудов се отказа от курса по старите източни литератури и насочи вниманието си към европейските литератури. Няколко публикации свидетелствуват за интересите му в тази насока: „Романът на XIX в. Черти от еволюцията му на Запад и в Русия“ (1932), „Личности и проблеми“ (1925), „Гьоте като човек, поет и мислител“ (1933), „Ларошфуко. Човекът и писателят“ (1966). Познаването на основните европейски езици дава възможност на Арнаудов да борави свободно

с проблемите на европейските литератури. За това свидетелствуват особено студиите в книгата „Личности и проблеми", съдържащи извънредно ценни наблюдения върху писатели и произведения. Някои от тях засягат връзките на писателите с България: „Ламартин в България", „Свинбърн за България".

Характеристиката на литературоведа Арнаудов няма да бъде пълна, ако не се спрем на още една област, в която той има изключителни заслуги: психология на литературното творчество. Арнаудов въвежда теорията на литературата в Катедрата по сравнителна история на литературата. Там той четеше редовен курс „Увод в литературната наука", преобразуван по-късно в „Основи на литературната наука" (1942). Още в 1913 г. публикува студията „Теорията на литературните родове". Постепенно минава към литературната психология. В 1916 г. той обнародва обширните студии „Към психографията на Яворов", „Развой на литературната психология" и др. В 1931 г. излезе капиталният му труд „Психология на литературното творчество" (II изд. в 1965 г.; III изд. в 1978 г.; съветско издание в 1970 г.).

Не бих искал да навлизам в подробности, но съм длъжен да подчертая, че въпреки многобройните частични изследвания на различни езици, Арнаудов за първи път в света формулира ясно задачите и границите на литературната психология и със своя труд „Психология на литературното творчество" създаде нова научна дисциплина. Това бе едно от най-големите постижения на младата българска литературоведска наука в първата половина на XX век. Специално трябва да изтъкна, че е щастие за нашата филологическа младеж и за цялата ни интелигенция, че можа да получи един такъв забележителен, добре обмислен, ясно построен и богато аргументиран труд, при това написан увлекателно. Нито един български литературовед не може да мине без този труд. Такъв труд не притежават много страни, дори в Съветския съюз интересът към психологията на литературното творчество нарасна едва в последните години. Не случайно руският превод на Арнаудовия труд задоволи в Съветския съюз една нужда; той и досега се използува и цитира от съветските литературоведи. Във встъпителната бележка на издателство „Прогрес" се посочват положителните страни на труда със следното заключение: „Труд академика Михаила Арнаудова, являющийся своеобразным обзором и многосторонним исследованием художественного опыта прошлого и творческого процесса в его многосторонних проявлениях будет с интересом встречен широкими кругами творческой интеллигенции, лите-

ратуроведами, искусствоведами, философами, психологами, которым он дает возможность заглянуть в творческую лабораторию корифеев мировой литературы"[21].

Това предположение се потвърди напълно. Арнаудов е разгледал обстойно най-важните проблеми на литературната психология: личност и закон, възприятие и наблюдение, ефекти и вживяване, форми на опита, от преживяното към творчеството, въображението, безсъзнателното, участие на разума, творчески процес, езикът на поезията. Всички изводи са направени върху основата на богат материал от цялата световна литература; широко място заема опитът на българските писатели. И още нещо: отхвърляйки мистиката, с която много често се обясняват творческите състояния, Арнаудов се опира на методите и постиженията на съвременната психологическа наука.

Завършвам своя преглед на научната дейност на проф. М. Арнаудов. Мисля, че не са нужни специални заключителни думи — делото говори за себе си. Все пак не мога да не подчертая, че се намираме пред едно рядко явление на българската наука и култура. Живот, изпълнен с невероятна, дори аскетична преданост на научното изследване; многостранност на научните интереси, без с това да се нарушава единството и целенасочеността на изследователската работа; трудолюбие, което ни внушава не само възторг, но и страх; великолепно съчетание на изследователската дейност с успешната преподавателска работа, която винаги е привличала и увличала младата аудитория; и най-сетне — съчетание на стремежите и интересите на учения с общите национални задачи на българската култура в първото столетие от Освобождението на страната. Какво повече бихме искали от учения, какво по-силно изпълнение на научния и патриотичния дълг може да съществува?

Бих искал да сравня делото на Арнаудов не само с онова, което извършиха неговите бележити предходници и връстници в Софийския университет и Българската академия на науките, като Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Ив. Д. Шишманов, Йорд. Иванов, Ст. Младенов, Б. Пенев, Ст. Романски и др., но и с делото на нашите най-големи писатели след Освобождението — Ив. Вазов и Ал. Константинов, А. Страшимиров и Д. Благоев, Пенчо Славейков и П. К. Яворов, Елин Пе-

[21] *М. Арнаудов.* Психология литературного творчества, Москва, 1970, с. 5.

лин и Йордан Йовков, които осъществиха една велика задача — да издигнат българската литература на равнището на най-високите художествени постижения на своето време. Михаил Арнаудов е тъкмо от ранга на тези най-големи строители на българската култура.

Някой би казал: какво по-приятно от това да се занимаваш през целия си живот с литература и близкото ней народно поетическо творчество? Бих могъл да дам обстоен отговор на този въпрос, като изтъкна трудностите пред литературоведа, постоянните спорове относно същността, задачите и границите на литературното изследване, търсенето на нови методи и т. н. Бих могъл да дам само един пример. Известният литературен историк Ернст Робер Курциус говори за разликата в работата на литературоведа и изкуствоведа; той посочва необходимостта от преодоляване на езика, докато произведенията на изкуството — картини, скулптура, катедрали — където и да се намират, от когото и да са създадени — говорят направо, нямат нужда от посредничество, красотата въздействува сама. Неудобно е тук — да правя професионална защита на литературознанието. Вярно е обаче едно: че изследването на литературата дава голямо, неповторимо вътрешно удовлетворение. В своя дълъг трудов и творчески живот проф. М. Арнаудов го беше изпитал и се стараеше да предаде своята радост на младите поколения. Мисля, че ние всички чувствуваме тая вътрешна радост, отразена в цялото му творчество като пример и завет.

Ще завърша със следните думи: в едно от последните си интервюта проф. М. Арнаудов бе нарекъл проф. Ив. Д. Шишманов „един благороден син на България". Позволете ми да повторя тези думи: Професор М. Арнаудов — като своя учител — бе „един благороден син на България".

1979

ЗА МОЯ ПРИЯТЕЛ ПРОФ. АЛЕКСАНДЪР БУРМОВ

През февруари 1981 г. се навършиха 70 години от рождението на проф. Александър Бурмов. Бурмов бе виден представител на нашата историческа наука. Роден в Бяла черква, Великотърновско, той завърши история в Софийския университет през 1939 г.; през 1940—1941 г. специализира във Виена с Дриновата стипендия. До края на живота си (3 септември 1965 г.) бе професор по българска история в Софийския университет, а през последните три години — ректор на новосъздадения Висш педагогически институт „Кирил и Методий" във Велико Търново (сега университет). В 1958 г. бе избран за член-кореспондент на Българската академия на науките.

Получил солидна научна подготовка в Софийския университет и във Виена, Бурмов разработваше две важни области в българската история: средновековието и Възраждането. Той написа редица изследвания върху историята на България по времето на Шишмановци, произхода на прабългарите, делото на Раковски, Каравелов и Ботев, българското националноре-волюционно движение, Българския революционен централен комитет и др. Проф. Александър Бурмов подготви група аспиранти, които сега заедно с неговите бивши асистенти са в първата редица на българските историци.

Биографиите на учените обикновено не привличат вниманието на обществото, както например животът на обществените и политическите дейци и на хората на изкуството. Но тези биографии имат своето значение — те разкриват историята на интелигенцията, а интелигенцията играе огромна роля в живота на всеки народ.

Обстоятелствата твърде рано ме свързаха с Александър Бурмов. През целия период на неговото съзнателно обществено и научно формиране и развитие бяхме в една студентска, университетска и приятелска среда. Ранните му духовни интереси бяха в областта на литературата и филологията; през

тридесетте години Бурмов дружеше предимно с писатели и филолози. В спомените си искам да разкажа за времето, когато Бурмов израстваше като млад талантлив учен. И досега непрекъснато го виждам в Софийския университет в средата на филолози — професорите М. Арнаудов, Ал. Теодоров-Балан, Ст. Романски, тогавашните асистенти Ив. Леков и К. Мирчев; между най-близките му приятели бяха студентите Ст. Стойков, Л. Андрейчин, К. М. Куев и др. Разбира се, той постепенно се свързваше и с историци: проф. П. Мутафчиев, Жак Натан, Ив. Дуйчев, Андрей Цветков, Ив. Пастухов и др.

Александър Бурмов беше от онези, които природата щедро бе надарила със способности, с ум, с енергия, с предприемчивост, с общителност, с остроумие и с още толкова много чудесни човешки качества. Но същевременно с това съдбата се бе показала много несправедлива към него — през целия си живот той бе принуден да преодолява неимоверни трудности и в края на краищата да отстъпи победен от една преждевременна и с нищо неоправдана смърт.

Александър Бурмов бе произлязъл от най-дълбоките слоеве на народа и бе изминал тежкия път на голяма част от нашата народна интелигенция. Неговата поява, неговото развитие показват какви дарби и способности, какви творчески сили се крият в недрата на нашия народ. Израства в крайно бедно селско семейство (познавах това семейство, познавах бащата и майката и мога да бъда свидетел за тяхното материално състояние). Какво може да получи в тая среда? Само безграничната любов на родителите и горчивия хляб, спомена за невеселите детски дни и за тежкия живот на село. Но нека не бъдем несправедливи, когато говорим за този период от живота на Бурмов: детството му беше донесло многобройни, богати наблюдения от живота на народа, които удивителната му памет бе запечатала дълбоко в съзнанието му; от детството си той носеше безкрайното очарование на народното творчество, още повече, че това творчество се бе разкрило пред него с приказките и песните на майката. От родното си село Бяла черква Бурмов бе закърмен и с най-хубавите патриотични, революционни и граждански традиции на нашия народ — Бяла черква бе родното място на революционери и поети; да спомена само две имена — Бачо Киро Петров и Цанко Церковски. Патриотизмът бе важна черта на неговата личност.

Завършил основното си образование на село, младият Бурмов бе споделил съдбата на много бедни селски деца — да

отиде в семинарията, за да може да получи по-високо образование; черквата в такива случаи действуваше умело. Нищо чудно, че поела децата на народа, семинарията често се превръщаше в гнездо на демократични и революционни идеи и в огнище на бунтове. Нашата нова история познава добре този парадокс. Но все пак стените на семинарията не можеха да задържат непокорните селски синове — мнозина от тях я напускаха или биваха изключвани.

Запознах се с Александър Бурмов тъкмо по времето, когато той не бе издържал на задушната семинарска атмосфера и бе напуснал това богоугодно учебно заведение в последните класове, без да го завърши. Името му научих от ученическите и младежките издания, в които бе започнало да се явява към края на двадесетте години под стихотворения и разкази. Бяхме връстници (делят ни само три месеца) и като всички млади хора следяхме с интерес появата на всяко ново име в литературата — ако може изобщо тези първи ученически опити в поезията и разказа да се нарекат литература.

Бях в предпоследния клас на гимназията (учех в III софийска мъжка гимназия), когато един ден получих писмо от Бурмов: искаше да се запознае с мен, даваше ми среща пред румънската черква на ул. „Цар Борис I“, отчасти ми съобщаваше и целта на срещата — издаването на „Литературен сборник на най-младите“. Отидох на срещата. Беше пролетта на 1928 г.

Който е видял веднъж Бурмов, не може да го забрави — с неговата много характерна фигура, жива, подвижна, вечно нанякъде устремена, с тези бързи и изразителни жестове, с глава, която едва се задържаше на раменете, с думите му, ту остри, ту забавни, но винаги интересни, със спонтанните му реакции, с ненадминатото му остроумие и хумор. Такъв бе Бурмов и на първата ни среща. Той искаше да ме убеди на всяка цена да участвувам в „Литературния сборник на най-младите“; отказах, защото вече бях загубил вяра в ученическите си литературни упражнения. Но моят отказ нямаше никакво значение за нашето приятелство — то започна веднага и продължи до фаталния край през септември 1965 г.

Поетът е казал: „Потекоха като насъне дните...“ Учениците завършиха гимназия, след това станаха студенти, почнаха да мислят за своя по-нататъшен път и трябваше да изживеят и възторзи, и разочарования, да минат през една жестока война, да коват в мъчителни условия и в героични дни своята съдба и съдбата на народа си... За многото изминали

години говорят спомените. И да бих искал, не бих могъл да възкреся спомените си за проф. Бурмов, защото ми се струва, че те са неизчерпаеми. Бих искал да отделя само няколко момента, в които се разкриват някои от най-хубавите черти на Александър Бурмов, приятеля и човека, учения и гражданина.

Ще започна с една черта на Бурмов, която може би не бе най-важната в неговия характер, но която го правеше много човечен и с която бързо печелеше симпатиите на всички. Това бе неговата общителност. Не познавам друг човек, който така бързо да влиза в контакт с хората и така непринудено да се сближава с тях. Наблюдавал съм го безкрайно пъти и съм се възхищавал от това негово умение. Помагаха му неговата естественост и непосредност. неговият интерес към всичко, което го заобикаляше, способността му да разказва весело и духовито, готовността му да споделя чуждата грижа, оптимизмът му (защото да общуваш с хората така живо и естествено значи да бъдеш оптимист). Бурмов запомняше имена, физиономии, случки, човешки съдби и това бе мостът към другите. Не говоря за приятелските срещи и събирания, когато съвсем естествено той се превръщаше в център на компанията, можеше да задържи вниманието с часове и да блести с великолепното си непринудено остроумие; говоря за обикновените контакти и разговори при различни случаи и в различни обстановки. Надарен с изключителна наблюдателност, Бурмов можеше да направи бърза характеристика на всеки срещнат и познат. Винаги съм смятал, че има способностите на белетрист. Някога сам пишеше разкази, и то не без талант; дори издаде книга разкази — „Буря“ (1929), за която аз, начеващият студент, обнародвах рецензия „Един от най-младите“, в. „Заря“ (1930). По-късно Бурмов обичаше да се шегува, сочейки най-напред себе си, а след това мен: „Писателят и неговият критик“...

Помня как Бурмов умееше да разговаря с моите родители, братя, сестра. Наскоро след първата ни среща започна да идва у дома — най-напред в Ючбунар на ул. „Брегалница“, а след това в Красно село, през последните години на ул. „Л. Каравелов“. Още в първия ден намери език с всички, разказваше непрекъснато, носеше новини, които умееше да предава с неповторима духовитост. Затова у дома го чакаха с радост и той вземаше участие във всички весели и тъжни събития в живота на семейството, както в ученическите и студентските години, така и по-късно, също и по време на война-

та, когато при бомбардировките дори се е налагало да нощува в Красно село. И до последните години беше гост в нашия дом. Излязъл сутринта след няколкоседмично боледуване в Правителствената болница, пристигаше следобед в къщи и, уви, уморен, огорчен, веселият Бурмов трябваше сега с дълбока болка да ни разказва за огромните си неприятности като ректор в Търново и да вълнува фатално повреденото си сърце. Майка ми го съветваше и увещаваше да бъде по-спокоен и когато си отиваше, казваше скръбно: „Тези ядове ще съсипят това момче, дълго няма да издържи.“ За съжаление думите ѝ се оказаха пророчески.

Нашият дом не бе единственият, на който Бурмов отдаваше цялата си сърдечност, човечност, общителност, приятелство. Такива домове имаше много, както той имаше и много приятели — достатъчно беше да тръгнете по улицата с него, за да разберете това. Ако се спирам така много на общителността му, то е, защото тя беше неговата броня в живота му — труден, неравен, изпълнен с неприятности и тегло. Общуването с хората му даваше вяра, сили, опора, вдъхваше му смелост. Не искам да кажа, че това общуване е било винаги щастливо и приятно; напротив, то бе свързано често и с горчивини. Но показвайки и отрицателната страна на живота, то го правеше по-издръжлив и по-упорит.

Разказвам за тези неща, защото от най-ранните години животът на Бурмов представя борба и преодоляване на трудности. Съдбата не бе го погалила — като ученик и особено като студент сам трябваше да си изкарва прехраната. Получи стипендия от Министерството на просветата, но я загуби бързо поради комунистическите си убеждения. Той учеше и работеше, най-често коригираше до преумора, до изтощение. И заедно с това четеше в Народната библиотека, ровеше се във възрожденските архиви, взимаше изпити, отбелязваше първите си научни успехи. Бурмов притежаваше невероятно трудолюбие, неизчерпаема енергия.

Борбата за хляба беше огромна пречка за живота на младите хора, които имаха научни интереси. Днес социалистическата държава дава щедра подкрепа: съществуват стипендии, студентски домове, аспирантури; младежката научна дейност се насърчава по многобройни начини. Животът на Бурмов показваше какви огромни трудности трябваше да се преодоляват някога. Никаква помощ от къщи, трябваше да се издържа сам. Най-често правеше коректури. Тогава в издателствата нямаше щатни коректори. Коригираше се срещу хонорар

на кола. Коригираха всички: писатели, студенти, асистенти, доценти. С Бурмов взимахме коректури от издателство „Хемус". Често пъти влизахме надвечер в една кебапчийница на ул. „Раковски". Обичахме да се шегуваме: „За колко „кòли" кебапчета да си поръчаме?"... Тогава хонорарът за коригиране се мереше с кебапчета и с купички кисело мляко.

Едно от най-ценните качества на Бурмов бе неговата предприемчивост — той го прояви още от студентските си години. Предприемчивост, която се изразяваше преди всичко в обществената работа, в помощта, която оказваше на близки и приятели; предприемчивост, която имаше най-малко отношение към неговата лична съдба и към материалния му бит, защото Бурмов сиромах се роди и безпаричен умря. Тая предприемчивост означаваше всеотдайност в работата, която захващаше. Могат да се дадат многобройни примери: увлечението, с което още в младежките си години уреждаше сборници, списания, дружества; енергията, с която като ученик събра песни, приказки, пословици, гатанки, детски игри и т. н. от родното си село с описание на говора — академията ги издаде в сборник от 200 страници; когато сборникът излезе, Бурмов беше на 19 години. Същата всеотдайност и предприемчивост той прояви по-късно като уредник на „РЛФ" и това му струваше арест и затвор; като съредактор на сп. „Българска мисъл", като сътрудник на Радио София, като член на редакцията на „Исторически преглед", като ректор на Висшия педагогически институт в Търново и т. н. Навсякъде той пламтеше от идеи, навсякъде се хвърляше с цялата си енергия, радваше се, страдаше, гореше, не се боеше от никакви трудности.

Понякога Бурмов проявяваше и една слабост: лесно да пламва, да се запалва с цялото си въодушевение, да поставя в движение всичките си сили, а след това пламъкът му също така лесно да угасне. Това се отнасяше обикновено за инициативи с материална перспектива. Уви, нищо не излизаше от тези инициативи; Бурмов скоро виждаше, че не е за тази работа, и цял живот страдаше от безпаричие. Така например по едно време през войната се опита да основе собствено издателство. Нае някаква част от стая на ул. „Пиротска" (близо до кино „Македония"), „назначи" за свой „чиновник" малкия ми брат, току-що завършил гимназия и чакащ да влезе в казармата, купи едно старо писалищно бюро. Но всичко трая ден до пладне. Цялата дейност на издателството се изчерпа с голи проекти. Дълго време търсеше как да се отърве от бюрото.

Никой като Бурмов не умееше да се притича на помощ на приятелите си в беда — тук неговата предприемчивост и съобразителност се проявяваха с чудодейна сила. Бил съм свидетел на много такива случаи, ще припомня само два. През 1938 г. бях назначен за доброволен нехонорован (т. е. безплатен) асистент по славянска филология с обещание да получа учителско място в някоя от софийските гимназии и да бъда командирован в университета. Напуснах Пловдив, където бях учител, но въпреки всички усилия, особено на някои професори (Ст. Романски, Й. Иванов), Министерството на просветата отказа да ме назначи — нямаше места. Изтече септември, положението ми беше безизходно. Когато Бурмов, с когото се виждахме постоянно, научи, че всички постъпки в министерството са останали безрезултатни, ми каза: „Не се бой. Дай ми два дни да помисля." Не след два дни, а още на другия ден на обед ме намери и ми каза: „Всичко е уредено. Започваме да редактираме с теб библиотека „Възрожденска книжнина" при издателство „Хемус". Уговорих всичко с дядо Хаджия [директора Хр. Хаджиев], тръгвай да подпишем договора." Със своята бърза съобразителност и предприемчивост Бурмов разреши не само един мой личен въпрос, но създаде и една много полезна библиотека, в която излязоха такива ценни издания като двата тома „Из старата българска книжнина" на Ив. Дуйчев, съчинения на Паисий, Раковски, Р. Жинзифов, Софроний, Богоров, Берон, Фотинов и др. От младежка скромност не посочихме имената си като редактори на библиотеката, но поканихме да участвуват в нея В. Сл. Киселков, Ив. Дуйчев, Н. Табаков, Г. Керемидчиев, Ст. Стойков и др.

От малко по-късна дата е вторият случай, за който искам да разкажа. Проф. М. Арнаудов редактираше сп. „Българска мисъл", формално орган на Върховния читалищен съюз, но издавано от издателство „Факел". Издателството не полагаше особени грижи за разпространението на това хубаво списание; виждаше, че от него не може да се печели, и то едва креташе. Настъпи един момент, когато абонатите така намаляха, че то трябваше да спре: „Факел" се отказа да го издава. Проф. Арнаудов беше се особено привързал към „Българска мисъл" и страдаше. Той обичаше да има около себе си млади хора, покровителствуваше ги и им помагаше. Бурмов беше спечелил неговите симпатии и той го бе приютил в семинарната библиотека, в един от горните етажи на Ректората; известно време бе коректор на списанието. Научавайки за опасността, която заплашваше „Българска мисъл" (Арнау-

дов му беше разказал всичко), Бурмов реагира бързо: списанието трябваше да бъде спасено. Веднага направи план, взе от Министерството на просветата списъка на учителите по български език в цялата страна, на всекиго изпрати отделно писмо (мнозина от по-младите бяха наши състуденти и приятели), увещаваше, агитираше, организираше — това бе неговата стихия. И наистина събраха се достатъчно абонати. „Българска мисъл“ продължи живота си. На следната година, преди да замине във Виена, Бурмов се постара да осигури още по-добре списанието и го свърза с един от издателите на детски списания. Благодарен, проф. Арнаудов ни покани с Бурмов за свои съредактори. Бурмов и тук прояви своята енергия. Смени заглавната корица, въведе ново вътрешно разпределение и нови шрифтове, привлече нови сътрудници (между тях и писателите-комунисти Хр. Радевски, Мл. Исаев, Пант. Матеев, и др.). Никъде неговият организаторски дух не можеше да остане спокоен.

Искам да се върна с няколко думи към студентските години на Александър Бурмов, когато се създаваха и оформяха неговите научни интереси. Това бяха годините, когато всеки от нас — по израза на Камен Калчев — търсеше своето бъдеще. Бурмов се насочи най-напред към филологията и след свършване на Първа мъжка гимназия (малко се позабави поради прекъсването след напускане на семинарията) се записа студент по славянска филология. Към нея бяха го напътили интересът му към литературата, заниманията му с народното поетично творчество (бе издал вече сборника си с народни умотворения от Бяла черква). От филологията постепенно премина към историческите проблеми и след еднадве години се прехвърли в специалността история.

Студентските години на Бурмов бяха трудни — изпълнени не само с всекидневни грижи за хляба, които му отнемаха много време, но и с обществени задължения и политическа дейност, която го отведе в затвора. В тези трудни години обаче растеше не само гражданинът и комунистът, но и бъдещият учен. Трябва да кажа, че въпреки трудностите Бурмов проявяваше голяма продуктивност, печаташе много. Помня го как понякога се обръщаше към мене: „Знам, че от това, което печатаме с тебе, малко нещо има някаква стойност, но какво да правим? От родителите си не носим гръмки имена, поне имената си ще трябва да утвърдим някак, та да ни дадат хората път...“

И наистина Бурмов дължеше всичко на себе си — на своя

труд и на своите способности. Той имаше силна памет, която извънредно много му помагаше, постепенно натрупваше големи знания, притежаваше рядка способност бързо и задълбочено да анализира. Рано се запозна със съветската наука — към това го водеха и политическите му убеждения. Влезе във връзка с представители на съветската общественост, още като студент публикува народни песни на български преселници в Съветския съюз; беше се снабдил с тези песни по пътя на кореспонденцията („Народни песни на приазовските българи", Сборник за народни умотворения, кн. 42, 1936). От писателите на Възраждането Бурмов мина към проблемите на Възраждането и оттам — към историческите занимания изобщо. Революционната епоха от нашето Възраждане, особено историята на Българския революционен централен комитет (БРЦК), той познаваше с подробности, които ни смайваха. Още като студент Бурмов насочи вниманието си към основно изучаване и установяване на фактите; фактическата истина стоеше за него над всичко, ненавиждаше невежите и изобличаваше фалшификациите. Знанията му в това отношение бяха сигурни, точни, обширни. За това свидетелствуват всички негови по-късни изследвания и критически рецензии.

Наблюдавах как тези знания се трупаха. Бурмов събираше всички истории на български градове и селища, уважаваше документите, имаше невероятен усет за откриване на архивни материали. Архивите бяха неговият обикнат предмет на внимание и занимания. Помня го не само в някогашната зала №5 в старата сграда на Народната библиотека на ул. „Раковска", където прекарваше с месеци и години сред цяла камара от книги, списания, стари вестници (той се бореше с директорите на библиотеката, за да си извоюва още като студент това място за работа). Помня Бурмов преди всичко в архивния отдел на Народната библиотека — първоначално в едно старо здание на ул. „Раковска" срещу хотел „Славянска беседа" (на негово място построиха сградата на Министерството на финансите), а след това — в един апартамент на ул. „Аксаков" (близо до ул. „Раковска"). Уредник на архивния отдел бе писателят К. Мутафов, автор на популярните някога драми „Пленникът от Трикери" и „Омуртаг хан". Тогава бе петдесет и няколко годишен, виждаше ни се твърде стар. Разбира се, бай Кочо не се занимаваше с никакви архиви, а пишеше разказите си и романа си „Невеста неневестная", с които често ни занимаваше. Той беше сладкодумен, обичаше да разговаря с нас, младежите. Знаеше много

случки и анекдоти от народния живот (напредварваха се в това отношение с Бурмов), учеше ни да ядем панирани жабешки кълки (някога бе следвал в Италия), които дъщеря му, ученичка (днешната артистка Стоянка Мутафова), често следобед му носеше. Ние бяхме спечелили напълно доверието на Мутафов, той ни предоставяше всички архиви; такова доверие имаше в нас и неговата помощничка Ана Христова (дъщеря на писателя Кирил Христов). Шегувахме се с Бурмов, че ако поискаме, можем да изнесем вечер цели папки от архива. Но ние бяхме признателни на бай Кочо за това доверие и за покровителството, което ни оказваше. Заниманията в архива толкоз много ни харесваха, че често мечтаехме: „Какво по-хубаво място за работа в бъдеще!“ Не можехме да си представим нищо по-привлекателно от службата и професията на архивиста.

Архивният отдел на Народната библиотека беше цяла школа за Бурмов — той постепенно израсна като един от най-добрите, най-прецизните издатели на архивни документи и материали у нас. Извънредно много държеше на точността, праваше съвършен текстологичен анализ и придружаваше изданията си с коментари, които по богатството и изработката си са образцови.

Забележителни са двете Бурмови издания на Ботевите съчинения (1940, 1948) и на Каравеловите фейлетони „Знаеш ли ти кои сме“ (1947). Тук не става дума само за точност на текста и за подредбата, но преди всичко за богатия коментар, който показва великолепно познаване на възрожденската епоха. Бурмов бе истинска енциклопедия в това отношение. И аз неведнъж съм се ползувал от неговите фактологически знания. Бурмов бе извънредно критичен издател. Той положи много усилия за установяване на Ботевото литературно наследство. Не приемаше увлеченията в тази насока, спореше научно и вещо. Големият познавач на Ботевото дело проф. М. Димитров, който защищаваше друга позиция, отговори на Бурмов с остра брошура („За литературното наследство на Христо Ботев“, 1941). Бурмов уважаваше М. Димитров, запази спокойствие, не се отказа от възгледите си, но реши да не полемизира. Казваше: „Може би ще се върна към въпроса за Ботевото наследство и към ново издание на Ботев по-късно, когато проф. Димитров не бъде между нас...“ Но Бурмов изпревари М. Димитров, който бе роден 30 години по-рано от него.

Бих искал да се спра на още един момент от многобройните си спомени за Александър Бурмов. През 1940 г. той бе изпратен на специализация с Дриновата стипендия във Виена.

Бе тежко време — война, оскъдица, фашизъм. Бурмов се радваше, че професорите му бяха оценили неговите способности, но замина с двойно чувство — от една страна, радост, че ще отиде да специализира, а, от друга, неохота и някакъв страх за онова, което го чакаше във Виена, пъшкаща под хитлеристкия ботуш. Нерадостните предчувствия се сбъднаха и на следната година Бурмов се върна преждевременно. Но въпреки всичко във Виена той се беше заел с цялата си енергия и с неизчерпаемата си страст да учи, да проучва, да изследва, да се готви всестранно за отговорната си работа на историк. Това добре личи от десетината писма, които съм запазил от онова време и в които ме запознаваше с научните си занимания. Ще цитирам някои извадки от тях:

„Аз реших да остана тук поне през този семестър. Парите ми идват много нередовно и ако замина за Берлин и дам 30—40 марки за път и двайсетина за хотел и пр., ще си объркам съвсем сметките. При това не бих могъл да начена никаква сериозна работа, докато не овладея говоримо немския език. Записах в университета източноевропейска история." Следва списъкът на лекциите, които слуша (Виена, 5. IX. 1940).

„Мога да ти се похваля, че работите ми тръгнаха горе-долу наред. Работя при проф. Хаек. Той е много любезен и услужлив. Даде ми ключ от библиотеките на Иречека и Бильбасова, които са в неговия семинар. Участвувам редовно в упражненията му „Monumenta serbika", „Повесть временныхъ летъ". С най-главната мъчнотия на езика се справих — разбирам вече какво ми се говори, а и аз почнах да говоря. До Коледа възнамерявам да зная добре немски — след това вече да го усъвършенствувам" (20. X. 1940).

„Аз вече окончателно си определих епохата, с която ще се занимавам за в бъдеще: българска (и във връзка с нея балканска) история под турско робство. С оглед на подготовката си ще се занимавам тук, в Германия, със следните дисциплини: турска история, история на Източния въпрос, нова и най-нова история (културна и политическа), румънска, сръбска и гръцка история. Освен това философия, социология, политически науки. Като помощни средства: византийски език, латински език (трябва ми още малко усилие, за да ги овладея, и то повече за латинския), френски, румънски и италиански (като знае човек латински, тези три последни езика са лесни; впрочем с румънски се занимавах едно време в София и прочетох книгите на Д. Минчев, много ми се стори лесен). И над всичко: турски език. От следващия семестър вече ще от-

делям по-малко внимание на немския и ще почна да уча здравата турски. Както виждаш, широки планове. Имам още година и половина — все ще успея да свърша нещо.

Иначе за бъдещата си научна работа събирам и правя библиография на всички славянски и чужди извори за българска и балканска история. Така съм в известен досег с вашата старобългарска литература: почвам от Григория Цамблака („Похвално слово за Евтимия“ и добавката му към „Житие на св. Параскева“ от Евтимия) и Йоасаф Бдински („Похвално слово за св. Филотея“). (Ти считаш ли, между другото, че житието на Стефана Уроша III е от Григория Цамблак?). Сега преглеждам само немски издания с цел между другото да усъвършенствувам и немския език. Ако срещна нещо за софийските книжовници, ще ти го съобщя с удоволствие. Впрочем ще ти съобщя и за всички материали за литературната ни история през турско време — мен ме интересува само историческата им страна. Сега работя в библиотеката на Иречека, след това ще работя в библиотеката на Бильбасов — те и двете са в нашия семинар. Досега имам над 50 фиша — и то повечето работи, които не съм и подозирал“ (5. XII. 1940).

На 23. XII. 1940 г. Бурмов ми пише обширно за работата си върху епохата на Иван Александър, като ми съобщава, че за първи път е установил няколко важни дати, и добавя: „Изобщо, както ми изглежда от всичко прочетено досега, ще мога да дам една нова, по-точна картина на времето на турското нахлуване в България, основавайки се най-вече и изключително на изворите.“ На 2. I. 1941 г. ме моли да му препиша от книгата на Раковски „Няколко речи о Асеню Първому“ (тя не се намирала във Виена) гръцкия надпис, в който се споменава името на Иван Александър. Ще завърша тези цитати с една извадка от писмото на Бурмов от 20. I. 1941 г.: „И аз трябва да ти подчертая, че се радвам, дето заниманията ни ще съвпаднат по епоха. Винаги съм желал да има мнозина работници, и то преди всичко съзнателни люде, а не маниаци, в областта, в която работя. Общите усилия допринасят много повече за разбулване на истината, отколкото усилията само на един човек. Лошото е, че у нас всички, чиито занимания малко или много съвпадат, се смятат за врагове. От друга страна, не по-малко лошо е и това, че търсачите на евтина слава орезиляват и най-добрия почин.“

Мисля, че тези няколко кратки извадки от виенските писма на Бурмов достатъчно свидетелствуват колко сериозно той се е готвил за научната си работа като историк.

Няма да се спирам на спомените си от нашата обща преподавателска работа с Александър Бурмов в Софийския университет — това е друга интересна страница. Искам само да изтъкна с какво увлечение той се зае с организирането на Търновския университет. Бурмов държеше новото висше учебно заведение да се изгради още от първите си дни като самостоятелно и независимо. Той организира не само преподаванията (колко грижи му създадоха сградите и подборът на преподаватели!), но и библиотеката. Бурмов се обърна към професорите от Софийския университет да помогнат с книги. Помогнах и аз, особено с български и чужди периодични издания. Случи се и една смешна история. Не бях в къщи, когато бе пристигнал камион от Търново за прибиране на книгите. Моята майка предала не само определените от мен издания, но и други книги — да почисти малко къщата. Между тях попаднали и книги и отпечатъци от самия Бурмов с негови автографи. Като ги получил в Търново, доста се зачудил. Но не се разсърди, а ми каза: „Знаеш ли, че ти ми направи услуга; вместо да пренасям непрекъснато съчиненията си с чанти от София в Търново, сега ги имам на разположение при себе си..."

Често посещавах Велико Търново, когато Бурмов беше ректор. Той бе спечелил уважението на търновското гражданство, обичта на студенти и преподаватели. Беше си поставил за задача да издигне равнището на Висшия педагогически институт, да му придаде характер на университет, да го превърне в огнище на научно-изследователска работа. Привличаше постоянно хора от Софийския университет и Българската академия на науките за лекции. По стар възрожденски обичай търновските граждани го канеха да им гостува. Бях една вечер с него в една от тези стари търновски къщи, където постоянно се върви по тесни стълби ту нагоре, ту надолу, защото на всеки етаж има само по една стая. Убедих се тая вечер колко ректорът Бурмов бе обичан в старопрестолния град.

Александър Бурмов — изключително общителен — имаше много приятели, но не мога да си представя неговите студентски години, без да спомена едно име — Стойко Стойков, бъдещия професор по фонетика и диалектология в Софийския университет, най-добрия български специалист в тези две об-

ласти. Бурмов и Стойков бяха свързани с едно дълбоко, искрено, безкористно приятелство. Неведнъж предприемаха общи неща (например изданието на съчиненията на Бачо Киро Петров); и двамата обичаха безпределно науката, защото бяха стигнали до нея благодарение на личните си способности и волята си, преодолявайки всички трудности, които може да изпречи пред даровитите млади хора проклетата сиромашия. Уви, загубихме и проф. Стойков — жестока неочаквана смърт ни го отне в разцвета на творческите му сили..

Тези приятелски думи за Александър Бурмов са само малка част от спомените ми за него. Не бих искал да го идеализирам — Бурмов имаше своите недостатъци (кой ли между нас ги няма?). Той бе конфликтна личност и може би не винаги правото е бивало на негова страна. Но и в конфликтите Бурмов бе прям, откровен, праволинеен и честен, предпочиташе да назовава нещата със същинските им имена, а оттук не бе трудно да се стигне до конфликти. Спомням си как нашият добър приятел проф. Роже Бернар от Париж оценяваше тази страна в характера на Бурмов: „Обичам Бурмов, защото е прям и откровен като французите от моя роден край в Южна Франция." Понякога в приятелска среда се шегувахме: „Ако човек има враг, за предпочитане е да е като Бурмов: всичко ще ти каже открито, а не да мълчи и да действува зад гърба ти!"

Какво са недостатъците на човека пред значителността на делото, което е създал, пред силата на характера, която е показал? Александър Бурмов бе безспорно много даровит човек; своите дарби той носеше от дълбоките народни недра. Спомнете си как Йордан Йовков рисува такива даровити хора от народа, когато говори за прочутия майстор на каруци Сали Яшар в разказа „Песента на колелетата": „Сали Яшар беше се издигнал над всички по божа дарба, появил се беше случайно, както случайно се появяват по селата ония прочути знахари, които лекуват най-тежки болести и често пъти с някоя билка, с върха на нагорещено желязо или само с няколко думи връщат живота на много умиращи."

Аз веднъж използувах този цитат от Йовков, когато писах за Йордан Радичков. Но мисля, че с пълно основание мога да го използувам и тук. Нашият незабравим Александър Бурмов беше един от тези Сали Яшаровци, един от най-даровитите знахари в нашия научен и културен живот.

1971, 1981

РАННИ СПОМЕНИ ЗА ПРОФ. ЛЮБОМИР АНДРЕЙЧИН

За първи път срещнах името на Любомир Андрейчин през 1927 г. в ученическото списание „Българска реч“ под статията „Дон Кихот“ и „Хамлет“ — паралел“. При името бе отбелязано: ученик от VIII кл., Враца. Статията ми направи впечатление и запомних това име.

С Андрейчин се запознах през пролетта на 1929 г. на лекциите на проф. М. Арнаудов в аудитория 44 (на тогавашната улица „Тетевенска“). Бях още ученик, в последния клас на гимназията, а Андрейчин — студент, високо, още ненаедряло момче, внимателно и възпитано. Оказа се, че сме връстници, но той тръгнал на училище две години по-рано (майка му — учителка, го водела със себе си). След завършване на Врачанската гимназия записал лесовъдство (баща му бе лесничей); през първата година взел с най-висок успех всички изпити, включително и висша математика, а на втората година се прехвърлил в Историко-филологическия факултет.

Интересните лекции на увлекателния проф. М. Арнаудов, който не четеше, а говореше по френски образец седнал, се посещаваха от пъстра публика: студенти — филолози и нефилолози, млади писатели (помня неразделните тогава Славчо Васев и Славчо Красински), дори и възрастни граждани. Аз сядах на последния чин, защото се боях, че професорът ще забележи ученическата ми куртка и ще ме изгони. Един ден се случи нещо подобно, но не с мене, а със съседа ми — един странен възрастен субект, с оплешивяла глава, сурово и изпечено лице, засукани нагоре фелдфебелски мустаци. Беше неврастеник, непрекъснато се въртеше на чина. И досега помня думите на Арнаудов, външно много вежливи, но в същност изпълнени с язвителна ирония, произнесени натъртено с неговия особено звучен глас: „Любезни господине, бихте ли ми обяснили как сте попаднали сред тези млади хора? Аз много

се радвам, че граждани на вашата почтена възраст проявяват интерес към научни знания, но не трябваше ли да поискате разрешение от преподавателя?"

През есента на 1929 г. бях вече студент по славянска филология. Бързо се сближих с Андрейчин. Не бих искал да описвам обстановката в тогавашния Историко-филологически факултет. През първите две години от моето следване той се намираше на ул. „Московска", в твърде представителна двуетажна сграда, в западната част на която бе Университетската библиотека. От ул. „Московска" се влизаше в един романтичен двор с калдъръм, с високи акации и цветни храсти. Най-хубавото нещо в него бе едно извито стълбище, което водеше към ул. „Тетевенска" и бул. „Дондуков"; на „Тетевенска", на II етаж, бе прочутата амфитеатрална аудитория 45. Често стълбището се използуваше за групови снимки, а в късна вечерна доба — за срещи с колежките, защото нямаше никакво осветление, а през гъстия листак лунната светлина не можеше да проникне.

Историко-филологическият факултет в онези години се славеше с авторитетните си професори, между които бяха и някои от създателите на Висшето училище: филолозите Л. Милетич, Ал. Теодоров-Балан, Йорд. Иванов, Ст. Младенов, Ст. Романски, М. Арнаудов, М. Г. Попруженко, класикът Ал. Балабанов, неофилолозите К. Гълъбов и Т. Томов, историците В. Н. Златарски, Г. Кацаров, П. Мутафчиев, П. Ников, П. Бицили, философите Ив. Георгов, Д. Михалчев, Сп. Казанджиев, Ив. Саръилиев, географът Ан. Иширков, педагозите Д. Кацаров, Хр. Негенцов и др. Съжалявахме, че през последните три години последователно бяха починали Б. Цонев, Ив. Д. Шишманов и Б. Пенев. Всички по-стари професори бяха с брада — брадите сякаш още повече увеличаваха авторитетността им — за разлика от нашето време, което деградира това почтено украшение на старостта и мъдростта и го превърна в хлапашка мода.

В тази научна, университетска атмосфера Л. Андрейчин направи първите си стъпки като филолог и лингвист. Не става дума нито за високите изпитни бележки, нито за активното участие в семинарните упражнения, а за нещо съвсем друго: Андрейчин рано, още в първия семестър беше определил насоката на своите научни интереси — езикознанието. Ранният избор се оказа от решително значение. Андрейчин тръгна по научния си път без колебания (у някои колебанията продължават през цялото следване, та дори и по-късно). А това го водеше до твърде ранна, последователна, системна подготов-

ка. Четеше упорито. По едно време любимият му автор беше бележитият френски лингвист Антуан Мейе; прочел бе всичките му съчинения, които можеше да намери на френски или руски в софийските библиотеки. Студентите го кръстиха „Мейе“. Още тогава книгите бяха най-голямата страст на Андрейчин. Той не само четеше, но и купуваше и събираше книги — по езикознание, литературознание, история, художествена литература. И това продължи през целия му живот; поддържаше периодичните издания и поредици. По този начин Андрейчин създаде една от най-богатите професорски библиотеки, които познавам. Който е бил у дома му, знае, че няма кътче в апартамента без лавици с книги. Разбира се, нито книгите, нито системната подготовка и трудолюбието могат да обяснят научните постижения на учения и професора Любомир Андрейчин, ако природата не му беше дала основното качество: талант на лингвист, дълбок усет за езика.

Няма да се спирам на студентската среда, в която Андрейчин се движеше. В началото най-близките му приятели бяха врачани — В. Велчев, Л. Тодоров, Семков и др. После дойдоха Ал. Бурмов (първоначално студент по славянска филология) и Ст. Стойков. Особено се сближи със Стойков, който стана най-добрият му приятел и най-близкият му съратник до края на живота си. Л. Андрейчин не странеше от колегите си. Той участвуваше в първите научни екскурзии, уредени от проф. Йорд. Иванов. В една такава екскурзия до Рилския манастир през пролетта на 1931 г. Йорд. Иванов откри в манастирската библиотека пред нашите очи неизвестни глаголически текстове. Още от ученически години Андрейчин взимаше дейно участие във въздържателното движение и в организациите на стенографите. Дружеше с прогресивни студентски среди; близък негов приятел бе Евг. Каменов. Но все пак основната негова среда бяха студентите филолози, филологическата наука и особено езикознанието, в което навлизаше все по-дълбоко и в което направи своята голяма научна кариера.

Тук няма да говоря нито за научните проблеми, които Андрейчин разработваше, нито за научните му постижения. Но бих могъл да кажа няколко думи за пътя на младия учен, чието развитие — мисля — добре познавам. Познавам го преди всичко по личните си спомени. Но имам още едно свидетелство: тези дни прерових старите папки и намерих 165 писма на Андрейчин, писани от 1931 до 1944 г. от Краков, Враца, София, Мездра, Долна баня и другаде, тъкмо в периода, когато се формираше като учен; тук не говоря за писмата след

1944 г. — те са по-малко, защото живеехме вече в един град (София). В тези 165 писма има много неща, които засягат обикновените житейски грижи и залиси. Но в тях са отразени преди всичко научните интереси и занимания на един млад специалист, научното му всекидневие. Най-ранното писмо носи дата 4. IX. 1931 г. и е изпратено от Враца; в него, както и в следващите писма става дума главно за книги и изпити. Близо стотина писма са изпратени от Краков, закъдето Андрейчин замина през есента на 1931 г. още като студент и остана там до 1936 г. — на специализация и като лектор по български език в Ягелонския университет. Оттам се готвеше за изпитите си в Софийския университет, там защити докторската си дисертация. Краковските писма засягат предимно научни теми: научната среда, в която попада, краковските професори и чуждите специализанти, лекциите, които посещава, лектората по български език, подготовката на докторската дисертация, II международен славистичен конгрес, който се състоя през 1934 г. във Варшава и Краков, и др. Научната тема заема важно място и в по-късната кореспонденция на Андрейчин — от София по време на учителския му стаж (1936—1937 г.; аз бях учител в Пловдив); от учителстването му в Мездра и Враца (1937—1940); от военната служба (1938—1939), мобилизирането му (1942), евакуацията (1944). В тези писма твърде обширно се говори за работата на Андрейчин върху граматиката му и особено за трудностите по отпечатването ѝ в тежките военни условия. Много млад Андрейчин си поставя една извънредно сериозна и трудна задача, която изпълни с чест — през 1944 г. излезе неговата „Основна българска граматика“, която получи висока оценка (през 1949 г. бе преведена на руски). Граматиката, както и докторската дисертация, излязла през 1938 г. в Краков („Kategorje znaczeniowe koniugacji bu'garskiej“), затвърдиха името на Андрейчин като даровит и отлично подготвен езиковед.

Ще използувам някои от писмата, които разкриват интересни моменти от личността на младия Андрейчин.

На 2. X. 1931 г. ми пише от Краков: „Вече имам честта да съм студент в Uniwersyt t Jagi lloński, да познавам почти всичките негови лингвистични сили.“ ...„Занятията ще започнат от идната седмица. Сега има изпити. Дори сега, когато ти пиша това писъмце (в семинара, на една голяма маса), на другия край на масата проф. Lehr – Spławiński изпитва един pan, pani и една „siostra“ (калугерка). Тази година ще

се четат тук твърде интересни лекции. Подробности за научната работа ще ти пиша друг път."

Писмото от 31. X. 1931 г. (по пощенския печат) е твърде дълго, 6 страници, и е изпълнено с разсъждения за необходимостта от изучаване на чужди езици. То е писано във връзка с направеното ми от проф. Романски предложение да замина за Лвов при проф. Чекановски, за да специализирам по антропология. Андрейчин ме съветва да не отлагам тръгването.

„Свършиш ли изпита си, стягай се за път. Не отлагай и не търси причини за отлагане. Колкото по-рано се удаде на човека случай да научи един чужд език, толкова по-добре. Днес трябва да се знаят колкото може повече езици. Ние в България не можем нищо да научим. А и отведнъж по много езици не може да се учат. Щом ти се удава сега случай — замини! Няколко месеца по-рано или по-късно не е съвсем малко нещо, особено в нашата възраст и особено когато е въпрос за възможности да се учи език. Ние тепърва имаме да учим чужди езици. Аз вече знам от опит какво значи да се учи и да се владее чужд език. То не е шега работа и не става, както си го мислим, преди да сме го започнали, макар че ако знае човек как да го върши, съвсем не е трудно. Удаде ли ни се възможност да изучаваме някой език, ние можем спокойно да оставим настрана всичко друго. Няма за един naukowiec по-важно нещо от доброто познаване на чужди езици. Другата работа може и после да се върши (и даже тогава ще бъде по-добре свършена), но език всякога не може да се учи, а колкото по-рано се научи, толкова по-добре. Аз говоря само за езика, но има и други, не по-малко важни неща. Да се запознаеш с една чужда култура, литература, с чужди народи, с чужда страна — е първото условие да познаваш своите култура, литература, народ, страна. Да знаеш как работят другите учени — е първото условие да си в състояние да работиш самостоятелно"...

„Граматиката на Meillet на първо време ще ти бъде достатъчна (после не ще почувствуваш от нея нужда, а в края тя ще може отново да ти е полезна). Старай се да четеш повечко текстове, макар и не всичко да разбираш. Прочети открай докрай някой вестник (във френската книжарница може да се намери „Kurier codzienny") прегледай някоя елементарна граматика по полски (мисля, че у г. Леков ще намериш такава), за да свикнеш с полската граматична терминология, която е твърде различна от нашата, а по-нататък, зависи малко време ще имаш. Като учиш полската граматика,

старай се да запомниш главните и принципните неща. С изключенията не си блъскай главата, само запомняй кои правила имат изключения, така че, като ги срещнеш на практика, да можеш да си ги обясниш. Не забравяй, че най-главното нещо е да четеш текстове. Не чакай да прочетеш или да проучиш граматиката докрай, та тогава да пристъпиш към текстовете. Чети внимателно и ако не рабираш, отминавай напред. Неразбраното после ще разбереш. Вярвам, че г. Леков ще ти покаже основните думи и изрази, които ще ти са необходими на първо време в Полша."

Краков, 5. IV. 1932 г.:

„Вече мога горе-долу да си дам сметка за това, което в научно отношение придобих тук, и мога да кажа, че то е твърде много. Атмосферата (научната, разбира се) е отлична, трябва само човек да работи и да бъде, за всеки случай, достатъчно критичен (условие не по-малко важно от всички други)."

Краков, 4. II. 1933 г.:

„Работа имам много, премного. Не ми остава време ни за разходка, ни за занимания с въпроси извън филологията. Но това не ме огорчава, разбира се, ни най-малко. Важното е преди всичко да се изпълни задачата, за която се е дошло, а в това отношение не вярвам да се оплачат от мен."

Андрейчин е доста критичен към литературните лекции и семинари: „В същност литературните преподавания тук не са интересни и от тях чужденецът голяма файда не може да отнесе. Поляците освен полската литература като че ли нищо друго из славянския свят не знаят. И при преподаването обръщат слабо внимание на методологичната и изобщо теоретичната страна. В това последното отношение Софийският университет стои много по-високо от Краковския. Не зная дали е така и на другите полски университети, но за Краковския това каза и проф. Нич на едно събрание и нищо не му се възрази, макар че всички литературни професори бяха там." В писмото си от 18. XII. 1933 г. Андрейчин ми дава подробни напътствия и указания за пътуването до Полша, сравнява литературните преподавания във Варшава и Краков и посочва техните добри страни и недостатъци.

В първото си писмо до Варшава (19. I. 1934 г.) Андрейчин ми пише: „Страшно се радвам, че ни свързва още едно звено: към личното приятелство, към връзките от студентството в София сега иде още по-тясно да ни свърже обстоятелството, че рамо до рамо работим и в областта на една чужда култура." И отново следват подробни съвети.

Краков, 27. I. 1934 г.:

Съвети за купуване на книги: „При купуването на книги внимавай. Помни, че в полските антикварнати всичко може да се намери много по-евтино, отколкото в книжарниците. Не купувай от книжарница, преди да си се убедил, че книгата, която търсиш, я няма на ул. „Świętokrzyska".

На Андрейчиновия съвет дължа моите безкрайни скитания из антикварнатите на ул. „Świętokrzyska" — една от най-чудните варшавски улици, където можеха да се намерят цели съкровища на полската и руската литература и наука. В същност там най-напред открих голямата литература, изучавайки я нагледно.

В писмото си от 20. III. 1935 г. Андрейчин отново ми пише за книги:

„В последно време получих разни интересни руски книги, но литературни из тях няма. А срещу поръчката, която бях направил в Торгпредставительство, получих направо от Международная книга в Москва три книги в препоръчана пратка и със сметка. Няколко дни след това получих в плик същата сметка, с бележка, че другите от поръчаните книги временно не се намират в склада. Всичко добре, но аз не зная къде и как да изплатя тази сметка. Затова ти изпращам тук единия екземпляр с молба да я покажеш в Торгпредставительство и да ги питаш как да я załatw'я. Питай ги също какво значи това „в твердый счет" на печата отдолу.

Известно ли ти е някакво „ Polsko-rosyiskie widawnictwo: księgarnia „Rossica" на ул. „Chmielna" 5? Оттук Studium słowiańskie чрез тази фирма изписва руски книги.

Ако те интересува, вземи си бележка, че е излязла също „Современная литература", учебник для 10 класса средней школы от Л. М. Поляк и Е. В. Тагер (Учпедгиз, 240 стр., в пер. 0,75 $). Аз смятам да си я изпиша."

В писмото си от 6. IV. 1936 г. (адресирано до София) Андрейчин пише по разнообразни въпроси: за коректурите, които прави на македонските студии на Малецки, за преводи за полски студентски театър, който ще гостува в София, за коректурата на българския дял на библиографията в „ Rocznik slawististyczny" и т. н. Две интересни бележки: „А трябва и за българската граматика да мисля, и за някоя по-сериозна диалектологическа работа и пр." — „Искрено се радвам, че влизаш в литкомисията за полско-българското култсътрудни-

чество. Не разбирам защо са сложили там Йорд. Бадев, та толкова ли се свършиха у нас свестните хора?"

Много интересно е писмото от 26. VII. 1937 г., изпратено от Враца във връзка с моите интереси към съветската теоретична литература, особено по въпросите на социологията на литературата. Веднага личи широката осведоменост на Андрейчин по въпросите на общата методология, теорията на литературата и поетиката. Обърнете внимание само на авторите, които цитира:

„Като основни книги по социологическите въпроси трябва да се посочат: *„Диалектический материализм"* (М., 1933) и *„Исторический материализм"* (М., 1932), които са 1 и 2 част от курса „Диал. и ист. материализм", под редакцията на М. Митин. В известен смисъл още по-добър е, но и по-мъчно се чете сборникът *„Диалектический материализм"* (М., 1934) — наредени по план откъслеци от произведенията на Маркс — Енгелс — Ленин — Сталин. Може да се посочи и книжката *„Ленин и литературоведение"* от А. Луначарски (М., 1934). Донякъде по-специален характер има *„Материализм и эмпириокритицизм"* от Ленин, преведена и на български. Като увод в диал. материализъм е написана у нас книгата *„Основни направления във философията"* от Трудин, но изложението ѝ е изобщо не тъй ясно и грамотно. За предпочитане са руските курсове. За да се четат по-лесно тия книги, добре е да се мине някой кратък увод във философията или кратка история на философията.

От специалната изкуствоведска и литературоведска литература може да се препоръчат следните книги:

„Теория литературы" (1934) и *„Стих и проза"* (1935) от *Л. Тимофеев* (втората е популярно изложение на първата, „для начинающих писателей").

„Вопросы марксической поэтики" (1936) и *„Теория литературы"* (1935) от И. Виноградов (втората е учебник за средните училища).

„Литература и эстетика" (1936) от Д. Тамарченко.

Сознание и творчество" (1934) от Вяч. Полонский.

„Поэтика сюжета и жанра" от О. Фрейденберг (1936).

„Марксистское искусствознание и В. М. Фриче" (сборник статей и библиография). 1931.

„Искусство и литература в марксистско-ленинском освещении. Статьи и отрывки из произведений Маркса, Энгельса, Ленина, Сталина. Под редакцией *И. М. Нусинова"* (1934).

„Обща теория на изкуството" от *Тодор Павлов* (София, 1937).

Освен това по всички въпроси могат да се намерят доста обстойни статии в *„Литературная энциклопедия“*.

Най-важни работи по историята на западно-европейските литератури са „Очерк развития западных литератур“ (1927) и *„Западно-европейская литература XX века в ее главнейших проявлениях“* (1928) от *В. М. Фриче* (до известна степен поостарели) и „История западно-европейской литературы нового времени“ (т. I и II — 1935–6, т. III още не е излязъл) от *Франц Шиллер*. Това могат да бъдат по-важните източници за запознаване със социологическите проблеми по маркso-ленинската школа. Тук не посочвам Плеханов, Переверзев и др., които днес са критикувани (особено вторият) в много отношения.

Навярно някои от посочените тук от мене съчинения са ти известни, но за пълнота позволих си да не държа сметка за това.“

И най-сетне едно писмо, пак от Враца, от време на войната (23. I. 1940 г.), свързано с един от най-трагичните моменти от историята на полския народ и полската наука. Андрейчин ми връща преписа от писмото на словенския професор Франтишек Рамовш до проф. Ст. Романски за съдбата на изпратените в лагер краковски учени и ми пише за участта на нашата краковска състудентка Малгожата Цилковска:

„За Малгожата мисля ето що. Тя би могла да преподава в нашите гимназии немски език, за което е сигурно добре подготвена не само в практично, но и в научно и педагогично отношение, но лошото е, че едва ли има някакъв документ по германистика: следваше полонистика и педагогия и сигурно е завършила напълно и двете специалности, а навярно има и в Studium pedagogiczne изпити по методика (нещо като нашия стажантски изпит); Куйо казваше, че щяла напоследък да работи направо докторат по германистика в Краков, но не зная какво е станало, в писмото си тя също пише, че е studiowała ostatnio germanistykę.*

Куйо би могъл да ти каже нещо по-точно по тоя въпрос. В краен случай не зная дали не би могла в София да разчита и на частни уроци по немски език.

Важното е да може да пристигне в България и да може да ѝ се осигури някаква помощ за живеене на първо време, докато научи достатъчно български език. Но по тоя въпрос не съм в състояние да предложа или направя нещо по-друго от онова, което ти проектираш да опиташ с помощта на Келчински.

* Следвала напоследък германистика. — Бел. на ред.

Не зная дали ти е писала условните изречения, с които трябва да ѝ се отговори било в положителен, било в отрицателен смисъл. Ако не ти ги е писала, а искаш нещо да ѝ пишеш, обади ми се, за да ти ги съобщя точно.

Тя ме моли да поздравя тебе и Куя — „może i oni by służili mi rada"*. Ако намираш за уместно, ти съобщи сам на Куйо за положението ѝ, понеже сигурно го срещаш там от време на време. Пише и за Курашкевич (ученик на Lehr-Spławiński, напоследък имаше катедра, не помня къде), който бил в затвора, вероятно в Данциг, като zakładnik polityczny **, но това може да интересува повече легацията."

Тук привеждам и изключително интересното писмо за съдбата на краковските професори:

„До г. д-р Ст. Романски, професор в Университета

Уважаеми и драги господин колега,

В Любляна пристигна избягалият от Краков проф. Моле. Той донесе устната молба на г-да Нич, Лер-Сплавински и Малецки до южнославянските слависти да се направят постъпки по дипломатически път пред Германското министерство на външните работи да бъдат освободени интернираните наши колеги проф. К. Нич и неговият асистент Урбанчик, ректорът на Краковския университет Т. Лер-Сплавински, М. Малецки и лекторът по сърбохърватски език Франчич.

Писах и на г. проф. Белич, като председател на Сръбската кралска академия, да направи постъпки в същия смисъл пред нашия министър на външните работи.

Сега се обръщам към вас да замолите от името на софийските слависти председателя на Българската академия на науките да отправи към германския министър на външните работи същата молба.

За да ви стане ясно в що се състои работата, позволявам си да Ви съобщя следното. От споменатите полски колеги нито един не се е провинил в нещо пред окупационната власт. Комендантът на града, германски генерал, и градоначалникът — германец, разпоредили университетът да започне занятия. Ректорът, като не знаел всички разпоредби, не съобразил, че трябва да се иска позволение от Гестапо. Тоя инсти-

* Може би и те биха ми помогнали със съвет" — Бел. на ред.
** Политически заложник — Бел. на ред.

тут бил засегнат от обстоятелството, че не е бил замолен за позволение, още повече, че това е станало след студентските размирици в Прага и в навечерието на полския национален празник. Свиканото професорско събрание запазило спокойствие, въпреки че в речта си един член на SS-клуб се е изказал за малоценността на полската наука. После бил извършен общ арест. Всички професори, доценти, асистенти и лектори след два дни били отведени в Бреслау и оттам в концентрационния лагер Sachsenhausen — Oranienburg при Берлин. Изглежда, че те тук са заставени да работят; позволена им е само най-обикновена кореспонденция с техните семейства и да им се праща до 20 злоти месечно. За всички интернирани, ако няма особени причини, може да се направи интервенция. Така са били освободени двама интернирани по застъпничеството на Унгарската академия на науките в Будапеща. Нови опити за освобождаване на някои историци, археолози и други са в ход от страна на Италианската академия. Пътят на действие винаги трябва да бъде дипломатически, а именно достойна молба, защото всеки друг опит би породил само репресалии.

Българската академия би могла да замоли да се освободят от гореспоменатите гг. професори тия, които са членове на нашите южнославянски академии и научни дружества, и ония, които са заслужили със своите научни трудове за изучаване на южнославянските езици, особено за старобългарския език. Така ние твърдо вярваме, че Българската академия със съдействието на българските слависти ще успее да постигне това.

Молим Ви, уважаеми г. колега, да направите всички постъпки, за да склоните г. председателя на Академията да отправи по въпроса молба до министъра на външните работи. Тия постъпки са необходими, защото всички можем да си представим каква безконечна мъка съставя за нашите интернирани колеги всеки изминат ден и на какви големи страдания са подложени семействата им. Благоволете да ни известите дали са се удали Вашите постъпки.

Благодаря Ви за труда от свое име и от името на споменатите господа и съм уверен, че незабавно ще сторите всичко потребно, за да се облекчи, колкото се може по-скоро, съдбата на нашите полски колеги.

Сърдечно Ви поздравява и Ви желае честита Нова година дълбоко Вам преданият

Франтишек Рамовш

Любляна, 26 декември 1939 г.“

Помня, че проф. Ст. Романски посрещна писмото на проф. Рамовш с голяма загриженост, направи веднага постъпки пред българското правителство, но резултат нямаше.

Приведените писма разкриват само някои черти от личността на Андрейчин. Тук бих искал да прибавя и някои непосредни наблюдения.

Следях научната работа на Андрейчин в един дълъг период — в продължение на 45 години (1930—1975). Последните десетилетия от неговата дейност са добре познати на всички. Месеците януари и февруари на 1935 г. прекарах в Краков. Макар че живеехме в различни общежития, с Андрейчин се виждахме всеки ден, бяхме неразделни. С парите бе зле, получаваше съвсем малко възнаграждение за лектората, което го принуждаваше да избира най-евтините ястия в студентската менза — dania jarskie (безмесни ястия), но това не го отчайваше, не го правеше песимист. Напротив, работеше упорито. Учудвал съм се на неговата воля, ред, система. Всеки ден се уговаряхме в колко часа ще се видим вечер, за да отидем на разходка или на гости. Случваше се да отида при него час по-рано. Той ми казваше внимателно, но твърдо, че сега не може да стане от масата, че точно си е определил какво трябва да свърши; подаваше ми книга за четене или ми предлагаше да се поразходя и дойда след половин час и отново навеждаше глава над книгата или бележките си. Удивлявах се на неговата желязна дисциплина — и разбирах причината на научните му успехи.

Андрейчин беше си създал отлично име в Краковския университет: професорите Нич, Лер-Сплавински, Мошински и др. го ценяха, младите доценти и асистенти го уважаваха, състудентите му го обичаха. Това твърде много ми помогна — Андрейчин веднага ме въведе в университетските среди, представи ме на професорите (Нич, Лер-Сплавински, Пигон, Колачковски, Мошински, Моле и др.), запозна ме с по-младите си колеги — поляци и чужденци: Малецки, Милевски, Щибер, Обрембска, Урбанчик, Курашкевич, Осовски, Венгляж и др. На него дължа съгласието на проф. Нич да посещавам висшия му семинар като слушател — за да бъдеш редовен участник в този семинар, се изискваше да работиш върху конкретен проблем, а аз не притежавах необходимата езиковедска подготовка.

Прекарахме много хубави дни и вечери в този чудесен университетски град — сред добри колеги и приятели, сред стените на средновековния Краков, най-често на вечерна разход-

ка по „плянтите“ (зелените алеи, които обикалят стария град) — въпреки падащия сняг и зимния студ, понякога в прочутата сладкарница на писателите, художниците и артистите „Jama Michalikowa“, където са се събирали в началото на века приятелите на Пшибишевски и Виспянски, так колоритно описана от моя любим полски писател Т. Бой-Желенски. Всеки четвъртък прекарвахме у стария художник Кутев, който от 40 години не бе се връщал в България, но поддържаше българския си паспорт. Обичахме да се спираме на централния площад, пред ренесансовите Sukiennice и Kościoł Mariacki, където смъртно раненият от вражеска стрела тръбач всеки час изсвирваше краковския „хейнал“ и където беше бронзовата фигура на Мицкевич. Още тогава Андрейчин показваше едно от най-ценните си качества, на което съм се възхищавал винаги, до края на живота му: имаше точни отговори по всеки въпрос от своята област. При разговори или дискусии не отговаряше веднага; един миг се замисляше и след това съобщаваше своето мнение или становище. И то бе категорично, защото бе резултат на задълбочено познаване на нещата, на дълъг размисъл, на дълбоко вътрешно убеждение. Затова Андрейчин не отстъпваше лесно от мненията си.

Това важеше не само за научните проблеми, но и за чисто житейски въпроси. Понякога се шегувах с него, че убежденията му стигат до фанатизъм. Такова бе например неговото въздържателство — алкохол не вкуси до края на живота си. Дори и по време на венчавката си (бях негов кум) отказа да лизне лъжичката вино, която му поднесе свещеникът. Така здраво смръщи устни, че за един миг се побоях да не би венчалния обред да се разтури. В Краков убеждаваше упорито една симпатична млада колежка — католичка, че няма бог. Тя също така упорито твърдеше обратното. И не се разбраха въпреки искреното взаимно уважение. Сърдеше ми се сериозно, че мога да отида на кино със студентка, която вярва в бога. С друга много хубава полякиня спореше за модерните танци. Тя бе прогресивна по убеждения, но обичаше да танцува, а според Андрейчин в Съветския съюз модерните танци били забранени. Аз се шегувах по този повод с него. И каква беше моята радост, когато скоро след това едно съобщение от Москва нанесе удар върху твърдостта на неговите позиции— в съветските градове се уреждаха курсове за модерни танци... Уви, хубавата полякиня, отчаяна от нашата праволинейност, ни беше вече напуснала. Много пъти по-късно се шегувах с

Андрейчин по този случай, но той не се сърдеше — разбираше от шеги.

Припомням тези весели моменти от нашата дружба не за да обвиня своя приятел в крайности или наивност, а за да подчертая неговата принципност при всички случаи. Тя бе непоклатима, когато бе убеден в правотата на своите мисли и действия. И аз винаги съм му завиждал за тази непоклатимост на принципите.

Сега, когато се връщам назад, виждам още една черта на Андрейчин, на която той остана верен през целия си живот — готовността му да услужва и да помага. Административната бюрократична машина, в която бе въвлечен като член на Академията и директор на Езиковия институт, съсипа доста от неговите добродетели (и не само неговите), лиши го от най-важното — да работи с оная дисциплина, която наблюдавах в младите му години, с която написа докторската си дисертация и забележителната си българска граматика. Служебните му залисии често не му позволяваха да изпълни поетите задължения в срок. Накърняваше чувството му за отговорност — и това дълбоко го измъчваше, създаваше огромно напрежение в живота му. Когато се касаеше да свърши непременно не своята работа, а чуждата, той жертвуваше всичкото си време, часовете за почивка, нощта. Така например редактираше сп. „Български език“. Андрейчин отдаде на списанието много сили; обмисляше плана на всяка книжка, четеше внимателно, поправяше, правеше коректурата. Чантата му бе пълна винаги с коректури, у дома на бюрото му лежаха коректури — не само от списанието. Нищо чудно, че когато веднъж учителката беше попитала малкия му син в училище: „По какво е професор татко ти?“, той бе отговорил без колебание: „По коректури“.

Не искам тук да говоря за работата на Андрейчин като директор на Института за български език — на института той посвети най-хубавите си зрели години. От наблюдение и опит знам, че това е работа тежка и неблагодарна. И за Андрейчин тази работа не бе лека, неведнъж срещаше големи трудности. Но той обичаше института. Институтът за него бе още една възможност да помага на хората. Бе авторитетен директор и както с личните си качества, с такта си, така и с внушителното си научно дело, с името си на изтъкнат езиковед обединяваше хората около себе си — с любовта си към българския език, в името на напредъка на българската национална наука.

Андрейчин притежаваше чувството за справедливост. Аз не искам да кажа, че той винаги е бил справедлив — кой би могъл да каже това за себе си? Но убеден в една истина, той не отстъпваше пред никакви чувства. Не бе в най-добри отношения с един колега, но това не му попречи да напише статия в „Български език“ за негова кръгла годишнина. Някой го запита: защо? Отговори след кратко мълчание: „Моите отношения с него са едно, истината за научната му дейност е нещо друго.“ — Скоро след войната бяха ме предложили за някакъв административен пост, за който трябваше да се гласува тайно. Андрейчин дойде при мен, наведе глава по навик и ми каза, че ако и да сме приятели, не може да гласува за мен — по тези и тези причини. — „Но аз не съм те молил да гласуваш?“ — „Независимо от това, аз трябва да ти кажа...“ Изборът бе отменен — и слава богу, но дълго мислих за постъпката на Андрейчин и се възхищавах от неговата честност и откровеност.

Искам да отбележа още една положителна черта на Л. Андрейчин: той се отнасяше с голямо уважение към своите учители в София и Краков. В писмата му има много доказателства за това, също в трудовете и статиите му. Самият аз помня разговорите, които сме водили неведнъж на тази тема, и дълбокото чувство на благодарност и възхищение, с които говореше за един Милетич или един Нич и мнозина други.

Ще кажете: за приятелите се говори само добро, за мъртвите също. Може би е така, но в момента не мисля нито за приятелството, нито за смъртта, нито за човешките недостатъци, които притежаваме всички. Мисля за едно поколение, с което съдбата щастливо ме бе свързала. Най-добрите от това поколение си отидоха: Ал. Бурмов, Ст. Стойков, Цв. Романска, К. Мирчев, Ив. Леков, Л. Андрейчин. Но за мен те са живи — живи са в моя спомен, живи са в своето дело. Не искайте да говоря за тях с дребнава придирчивост. Защото знам как те обичаха своята работа, своя народ, българската наука и българската култура. И как им служеха, отдавайки им всичките си сили.

Проф. Любомир Андрейчин през целия си живот споделяше народната максима: „Искаш ли да вземеш, научи се да даваш.“ Той умееше да дава. И даваше до последния си дъх, до последния си миг.

1980

НАУЧНОТО ДЕЛО НА ПРОФ. К. М. КУЕВ

Пътят към науката за всекиго е различен, определя се от различни обективни и субективни обстоятелства. И все пак, когато се изучават биографиите на учените (при все че външно те не са така „богати“ и „привлекателни“ като биографиите на писателите, художниците, артистите, певците, политическите мъже), установяват се няколко постоянни момента: среда, която създава научни интереси на младини; университет или друго висше училище, където се получава образование и където действува примерът на професорите; специализация у нас или в чужбина; институт, където се разгръща научната дейност. Всеки от тези моменти има при отделните случаи своя индивидуална окраска.

Пътят на проф. К. М. Куев споделя една от основните особености на българската интелигенция — демократичния, народния, селския произход. И той е „сиромашески син“ (по израза на П. Р. Славейков в писмото му до Н. Палаузов от 1853 г.: „Не ми е някой повинен, като съм сиромашески син, нито ми е пък някой длъжен“). Сиромашеският син Куйо Марков Куев е роден на 11. XI. 1909 г. в с. Острец, Троянеко, което дава на нашата страна толкова много писатели и професори, монаси и владици. Останал сирак, Куев няма средства да учи в гимназия, получава стипендия за Пловдивската духовна семинария, която завършва в 1932 г. Всяко зло за добро: семинарията дава много от специалните знания по старите езици, по история на християнската черква и др., които се оказват много необходими за бъдещия изследвач на старата българска литература.

През 1933—1937 г. Куев следва славянска филология в Софийския университет. Мисля, че това е средата, където възникват неговите научни интереси. През първите два семестра Куев все още има възможност да слуша лекциите на осно-

вателите на Софийския университет, големите учени Л. Милетич и А. Теодоров-Балан. Той слуша и ранното поколение техни ученици — Йорд. Иванов, Ст. Младенов, М. Арнаудов, Ст. Романски. Цяла редица състуденти на Куев, завършили малко преди него или едновременно с него, вече проявяват определени научни интереси: Л. Андрейчин, Ст. Стойнов, Ал. Бурмов, В. Велчев, Ем. Георгиев и др. Куев се сближива с проф. Ст. Младенов, той е добре приет в семейството на починалия проф. Ив. Д. Шишманов — всичко това има значение за събуждане на научни интереси, още не съвсем определени, защото младият Куев се колебае между литература и езикознание. Първите му по-сериозни статии са върху езика: „Народни думи по говора на с. Острец, Троянско" (1934), „Народни думи и изрази в творчеството на П. Тодоров (1935); „Миналото действително причастие „душол" и неговото обяснение" (1936).

Вторият важен момент в развитието на Куев е петгодишният му престой в Полша: две години (1937—1939) като лектор по български език в Краковския университет и почти три години (1948—1951) като аташе по културните въпроси в Българското посолство във Варшава. Тук ще прибавим и едногодишната специализация през 1941 г. във Виена и Лайпциг. При все че там попада във военно време, Куев има възможност да учи немски език и да слуша лекции по славистика и немска литература.

В Краков Куев преминава през великолепна научна школа. Не искам да изброявам много имена, но в Ягелонския университет по това време четат лекции забележителни езиковеди и литературни историци, като К. Нич, Т. Лер-Сплавински, Ст. Пигон, Игн. Хшановски, Ст. Колачковски и др. На краковската школа българската наука дължи извънредно много; преди Куев тук са специализирали Ив. Леков, К. Мирчев, Л. Андрейчин, Хр. Кодов, Г. Керемидчиев. В Краков под ръководството на проф. Т. Лер-Сплавински и проф. М. Малецки през 1939 г. Куев защищава докторска дисертация върху живота и делото на Константин Костенечки. Вече се очертават неговите интереси към историята на старобългарската литература. В тригодишния си престой във Варшава след войната Куев, макар и зает с дипломатическа работа, продължава научните си занимания. Два или три пъти посещавах Варшава през този период и помня колко живи бяха неговите връзки с варшавските и краковските слависти. Куев особено се интересуваше от полската литература и полското литературо-

знание. Тогава именно създаде и своята богата полонистична библиотека.

Специализацията в големи научни центрове — ето най-добрия път за създаване на творческа научна интелигенция. Примерът с проф. Куев и с мнозина други е най-доброто доказателство. Това трябва да бъде задача и грижа на нашия факултет и днес; има талантливи и работливи млади хора, възпитаници на факултета — те чакат тази подкрепа.

В същност нормалната научна дейност на Куев започна след войната, след няколкогодишно учителстване и едно уволнение през 1943 г. по Закона за защита на държавата. През 1947 г. Куев бе избран за асистент, през 1957 г. — за доцент, а през 1961 г. — за професор при Катедрата по славянски литератури. Специалността славянска филология се преустрои, като се създадоха три специалности: българска филология, руска филология и славянска филология (полонистика, бохемистика, сърбохърватистика). Куев се насочи правилно към полонистиката и в продължение на много години (и досега, като пенсионер) чете основния курс по полска литература. Към това трябва да прибавя и помощта, която проф. Куев оказваше много години на Катедрата по българска литература с четене на лекции по старобългарска и възрожденска литература за задочници и вечерници.

Както не за първи път се случва в историята на нашата наука, и Куев работи като преподавател в две области — полска литература и българска литература. Неговите лекции бяха изградени върху сериозно познаване на материала, пълни с факти, ясно построени, съдържателни — и студентите получаваха съществени знания. Особено трябва да подчертая заслугата на проф. Куев за запознаване на нашата младеж с големите представители на полската литература.

Полската литература заема значително място и в изследователската дейност на Куев. Той насочи вниманието си преди всичко към Адам Мицкевич. Безспорно великият полски поет е предмет на многобройни и основни проучвания в своята родина и едва ли един български изследовател може да прибави нещо към тях. Но Куев избра една нова гледна точка, която стана актуална след Втората световна война, в годините на революционни промени в света: революционната идеология на Мицкевич и развитието на неговата революционна дейност (в Год. на Соф. университет, 1957; Истор. преглед, 1955; Философска мисъл, 1955; Leitschrift für Slavistik, 1956 и др.). Куев осветлява широко обществената дейност и идейните пози-

ции на Мицкевич, като се опира на изворите, особено на неговите статии във в. „Трибуна на народите". Авторът си поставя за задача да представи истинския образ на Мицкевич, очиствайки го „от ония наслоения, които му приписваше реакционната наука". Той се стреми да обхване цялостната дейност на Мицкевич, да следи всички негови прояви — публицистика, художествено творчество, политика.

Проф. Куев написа студии върху няколко отделни полски писатели: А. Асник, М. Конопницка, Ян Кохановски, Б. Прус, Вл. Реймонт, Ст. Жеромски, В. Василевска; разгледа моменти от проникването на полската литература в България (Ю. Словацки, М. Конопницка и др.) и на българската в Полша (Ив. Вазов). Заслужават да бъдат отбелязани и неговите сравнителни проучвания върху Мицкевич и Рилеев (1956), за отношенията на полския поет М. Шукевич с чешките и словашките писатели А. Ирасек, А. Черни, В. Сомер, О. Бжезина, П. Орсаг-Хвездослав, Ф. Квапил и др. (въз основа на 23 открити от Куев писма, които той публикува).

Тук трябва да бъдат отбелязани и значителният брой преводи на Куев от полската литература („Предна стража" от Б. Прус, участие в превода на „Кво вадис" от Х. Сенкевич, „Такива времена" от И. Юрандот и др.). Проф. Куев участвува и в съставянето на големия „Полско-български речник" (1963). Изобщо с досегашната си дейност проф. Куев се очертава като един от най-добрите и най-заслужилите български полонисти.

Изпълнил дълга си към полската литература — особено в първите години след войната, когато тя се нуждаеше от ново историческо осветление, през последните две десетилетия проф. Куев съсредоточи вниманието си главно върху проблемите на българската литература. Това не е нова тема за Куев. На нея бе посветена докторската му дисертация от 1939 г.; през 1943 г. Куев издаде книгата „Чувството за природата у Иван Вазов".

Главната заслуга на проф. Куев е в изследването на старата българска литература; днес той е един от най-добрите й познавачи. За това свидетелствуват многобройните му проучвания и няколко отделни книги, които бяха посрещнати с голямо внимание и получиха висока оценка.

Мисля, че интересът на Куев към старобългарската литература датира от студентските му години и е резултат преди всичко на лекциите на нашия незабравим учител проф. Йорд. Иванов. Този интерес се засилва в Краков, където Куев се

учи от такива бележити слависти и изследвачи на старобългарския език като проф. Т. Лер-Сплавински и проф. М. Малецки. Но той се развива в следвоенните години, когато в нашата страна се предприемат основни изследвания на старобългарската култура, когато се осъзнава огромното значение на старобългарското културно наследство и се отбелязват с научни сесии и научни сборници важни исторически дати, като 1100-годишнината на славянската писменост, годишнините от смъртта на Климент Охридски и Константин-Кирил, подготвя се тържественото честуване на 1300-годишнината от създаването на българската държава. Във всички тези инициативи проф. Куев взима дейно участие.

Старобългарската литература може да се проучва в различни насоки. Проф. Куев принадлежи към онези нейни изследвачи, които поставят на първо място установяването на фактите, издирването на нови ръкописи и материали, основното събиране и изследване на изворите, текстологическите проучвания. Някои са склонни да подценяват тази научна дейност, свеждайки я до фактологията и „техническата" работа. Това е дълбоко погрешно — не само защото, както ще се види след малко, Куев решава някои от най-сложните въпроси от развитието на българската литература през IX и X в., но и защото с огромната си и неуморима събирателска и издателска дейност той допринася за издирване на цялото книжовно богатство на миналото и за разширяване на кръгозора на научните изследвания върху нов материал. През последните години проф. Куев обиколи неколкократно многобройни книгохранилища и библиотеки в Съветския съюз (Ленинград, Москва, Киев, Одеса), Югославия, Румъния, Чехословакия, Полша, Австрия и др. и издири извънредно важни ръкописи—преписи на старобългарски паметници. Трудно ми е да посоча броя на издирените от Куев ръкописи, преписи и материали; може би и сам проф. Куев не го знае. Но в резултат на неговата дейност и на дейността на още неколцина ревностни наши изследователи днес българската наука разполага с неимоверно повече материали (ръкописи и преписи) при изследване на отделни старобългарски писатели и литературни творби. Ето само няколко примера. Докато през 1931 г. И. Иванов отбелязва 12 преписа от Климентовото слово за Михаил и Гавриил, през 1970 г. Куев изброява 156; похвалното слово за св. Илия е познато вече в 145 преписа, поучението за Преображение — в 120, похвалното слово за Възкресение Лазарово — в 115 преписа, Азбучната молитва — в 38 преписа

(до 1974 г.), сказанието за Черноризец Храбър — в 73 (обнародвани от Куев в 1967 г.; 50 са издирени от него, 57 за първи път обнародвани) и др. Проф. Куев в нито един миг не смята за завършена своята работа в това отношение и продължава непрекъснато да дири, увеличавайки постоянно бройката на старобългарските книжовни паметници. Това е една дейност, която заслужава дълбоко признание.

Младият Куев започна своите проучвания на старобългарската литература с един книжовник от Евтимиевата школа, от края на XIV и началото на XV в. Константин Костенечки („Константин Костенечки в българската и сръбската литература", на полски, 1950). Това е едно цялостно изследване на извънредно интересен писател, възпитан в България, но принуден да работи в Сърбия, при двора на Ст. Лазаревич. И до днес българската наука не притежава по-пълно проучване на живота и делото на Константин Костенечки. Куев се върна към този писател с участието си в подготвяното издание на неговите съчинения, които ще излязат в серията „Паметници на Търновската книжовна школа".

Своите качества на изследвач и издател на старобългарски литературни паметници Куев показа в няколко ценни труда. Първият от тях са съчиненията на Климент Охридски, издадени в три тома съвместно с Хр. Кодов, Б. Ст. Ангелов и Кл. Иванова. Проф. Куев участвува в I и II том с подготовката на 23 слова (над 400 печатни страници). Само който се е занимавал с подобна дейност, може да оцени значението на извършената работа, изискваща огромна работоспособност, научна култура, умение.

Висока оценка трябва да се даде и на други два труда на проф. Куев, посрещнати с голям интерес — „Черноризец Храбър" (1967, 452 с.) и „Азбучната молитва в славянските литератури" (1974, 362 с.). Тяхната проблематика ни връща към най-ранния период от развитието на българската средновековна литература. Те имат сходна постройка: обширна историко-филологическа част (бих нарекъл тази първа част монография) и издателска част, която съвсем няма характера на приложение, а представя обнародването на познатите текстове — преписи (както бе посочено — 73 при „Черноризец Храбър", 38 при „Азбучна молитва") с археографски бележки за всеки от тях и в приложение — фотографски снимки. Публикуването на преписите улеснява по-нататъшна изследователска работа върху тези забележителни произведения на старобългарската литература.

И двете монографии на проф. Куев са изградени не само върху основно познаване на научната литература, но са резултат и на собствени издирвания на нов материал, привличане на многобройни нови ръкописи и преписи. Двете старобългарски творби са разгледани всестранно и са решени всички важни и най-често спорни въпроси. При сказанието на Черноризец Храбър такива са въпросите за досегашните изследвания и издания на творбата; за времето и мястото на нейното написване; за автора ѝ; за авторския текст; за изворите на сказанието; за триезичната ерес; за датата на създаването на славянската писменост според Черноризец Храбър; за литературните особености на сказанието; за разпространението на Храбровото съчинение.

Не е мястото тук да разглеждам подробно тези въпроси. Ще изтъкна само, че някои от тях са поставени и разгледани върху такава широка основа, че се превръщат в самостойни изследвания. Такъв е случаят с въпроса за времето на написването на сказанието. Проф. Куев не се задоволява само да използува важната фраза: сѫть бо еще жнвн нже сѫть вндѣлн нхъ (т. е. Кирил и Методий), намираща се в три преписа (единия от тях публикува за пръв път Куев), но изхождайки от съдържанието на творбата, той насочва вниманието си към историята на България в края на IX в. и чрез подробен анализ отъждествява историческата обстановка, в която творбата се е появила. Неговата аргументация е обширна — историческа, филологическа и лингвистична. И тук Куев показва една особеност на своя изследователски метод — трезвост: да не избързва с решенията, а да се приближава бавно към тях чрез трупане на доказателства; да избягва хипотезите, основани на недостатъчно данни или на хрумвания.

Самостоятелен характер има главата „История на триезичната ерес", оригинално изследване, първо в нашата научна литература. Много ценна е главата „За изворите на сказанието". Извънредно обширно (на 75 с.) е разгледан старият въпрос за датата, с която трябва да се свърже появата на славянската писменост според Храбър (6363=863, или 855 по александрийското или византийското летоброене). Куев се придържа твърдо към александрийското летоброене. Той изрази схващането си в една обширна студия още през 1957 г. („Към въпроса за началото на славянската писменост", Год. на Соф. унив., кн. 52), която предизвика широка полемика; в монографията подкрепя тезата си с нови аргументи.

Проф. Куев не се бои от полемики; защищава твърдо свои-

те схващания. Такива полемични моменти откриваме и в книгата му за „Азбучната молитва“. В нея се поставят следните задачи: да се реши сложният въпрос за авторството на творбата, да се издирят нови преписи; да се подготви един реконструиран текст, приближаващ се максимално до оригиналния, който не е стигнал до нас; да се направи научно издание на всички познати преписи. Проф. Куев е решил тези задачи. От десетте глави в първата, историко-литературната част пет са посветени на трудния въпрос за авторството на „Азбучната молитва“. Куев разглежда този въпрос от различни страни в неговата история, в светлината на изворите за книжовната дейност на Кирил и Методий, от гледище на така наречения авторски текст (т. е. текста, излязъл от ръката на автора), в съпоставка с книжовните творби на Константин Преславски. Особено подробен е анализът на текста на „Азбучната молитва“. Въпреки някои неубедителни отделни тълкувания този анализ води до правилното решение, че Константин Преславски е автор на творбата. И тук проф. Куев следва своя обикнат метод: да оглежда проблемите от всички страни, да привежда богат фактически и най-често сравнителен материал, да стига до своите решения внимателно и постепенно. Той прави принос и при разглеждането на литературните особености на „Азбучната молитва“, намирайки свой подход: тълкуване смисъла на текста от гледище на времето, в което творбата е създадена, с оглед на средновековната обстановка и средновековния начин на мислене. Много ценно е и сравнителното проучване на преписите на „Азбучната молитва“, разделени на четири групи; тази глава е струвала голям труд на изследвача.

Под печат е и трета монография на проф. Куев — „Лаврентиевият сборник от 1348 г.“, един от най-интересните книжовни паметници от XIV в., писан по поръка на Иван Александър (сега се пази в Ленинград). Проф. Куев е спрял вниманието си на този сборник, защото той съдържа важни съчинения, между които и най-старите преписи на „Написание за правата вяра“ на Константин-Кирил и „За буквите“ на Черноризец Храбър. След обща встъпителна глава Куев подлага на обстоен анализ поместените съчинения. Трудът на Куев ще покаже още веднъж литературната култура в България през XIV в., духовния кръгозор на българската средновековна интелигенция.

Искам да спомена и последната книга на проф. Куев, под печат в издателство „Наука и изкуство“. Тя е свързана с 1300-годишнината на българската държава и носи заглавие

„Съдбата на българската ръкописна книга". Познавам я само от разговорите, които съм водил с автора ѝ. Убеден съм, че тя ще представя много голям интерес с въпросите, които засяга: местонахождението на старобългарските книжовни паметници у нас и в чужбина, тяхната съдба през вековете, издателите и изследвачите на българските ръкописи и т. н. Тук нямам намерение да давам пълна представа за съдържанието на новия труд на проф. Куев; искам само да отбележа, че този труд ще бъде и една мартирология на българската ръкописна книга, едно огледало на нейния мъченически път през пожари и грабежи, войни и чужди завоевания, съзнателно унищожение и невежествена небрежност. Труд, който може би ще четем с дълбока вътрешна болка. Проф. Куев положи много усилия, за да даде широка, точна, основана на установени данни картина на вековната съдба на българската книга.

Завършвайки краткия преглед на научната дейност на проф. Куев, аз бих искал да кажа няколко думи за човека. Човекът е вътре във всеки написан ред и трудовете на учения би трябвало да дават достатъчна представа за него. Това е наистина така — и все пак много често образът на човека убягва в научните съчинения, защото техният жанр е далече от жанра на художествената литература, на есеистиката, на мемоарната литература, на публицистиката и т. н., където авторът може да говори пряко за себе си. Обикновено научното съчинение се стреми към някаква „обективна", надличностна форма на изложение. Съществува неписан научен кодекс— авторът да скрива себе си, да говори от „обективна" позиция — винаги с местоимението „ние"; дори да се споменава в III лице, използувайки името си; напр. Ив. Иванов пише за себе си: „През 1966 г. Ив. Иванов обнародва статията..." За себе си може да каже нещичко само в предговор или в бележка под линия.

Идете и търсете зад такива узаконени науковедски похвати живия Куев... За щастие живият Куев е от 30 години между нас, във Факултета за славянски филологии, наш колега. Ние го познаваме от Катедрата по славянски литератури, от Факултетския съвет, от неговото деканство (три години заместник-декан през 1962—1965 г. и четири години декан през 1972—1976 г.), от ръководството на летния семинар по български за чужденци и колоквиума за старобългаристи и т. н. Лично аз го познавам от по-ранна дата — 1933 г., когато Куев се записа студент по славянска филология. Нима

всичко това не е достатъчно, за да можем да кажем няколко думи за живия човек?

Недейте очаква от мен да говоря за „недостатъците“ на проф. Куев. Това не е интересно, природата щедро е надарила всички ни с недостатъци, по недостатъци ние всички си приличаме. Различаваме се по дарбите, способностите, добродетелите (извинете ме, че употребявам тази стара, забравена и малко тачена дума днес). Искам да кажа няколко думи тъкмо за положителните качества на проф. Куев, за онези вътрешни сили, които могат да ни обяснят удивителния скок на сиромашеския син Куйо Куев от троянското село Острец до професорския кабинет в университета.

Не бих желал да се ровя в биографията на проф. Куев, за да откривам кой, кога и при какви обстоятелства му е оказал някаква помощ. В основата на цялото му научно развитие е преди всичко собственият му труд, огромното му всекидневно, непрекъснато трудолюбие, постоянството и вярата в собствените сили, способностите и дарбите, които му е дала природата, дълбоката любов към науката, волята за работа— неуморна, упорита, амбициозна в най-хубавия смисъл на думата.

Някой ще каже: юбилейни фрази! Нима може другояче да се говори за един юбиляр? — Не фрази, а жива истина. Проф. Куев е от учените — аскети. Скромен. Не пуши, не пие. От тридесет години се е настанил в стая №156, на IV етаж на Ректората; в 8 ч. сутрин е там, напуска я вечер в 8 ч. Ще го видите на обяд да слиза бързо по стълбите и да отива да обядва; след един час е отново в университетския си кабинет. Яде бързо, почти на крак; някога не почиваше нито минута след обяда. Когато ви срещне на улицата или в университета, когато понякога ви почука на вратата на кабинета по работа, говори кратко, отсечено, делово, пуска някоя шега и бързо си отива. Не съм го виждал да влезе в сладкарница, а в ресторант — само когато е поканил някой гост чужденец. В заседания нервничи и мърмори, ядосан, че се произнасят дълги и празни речи. По улиците по-скоро тича, отколкото върви. И всичко това — за да се намери по-бързо в стаята си, да се заключи, да се наведе над ръкописите, микрофилмите, фотоснимките, бележките си. Дори бърза, когато пише — не изписва буквите, не познавам по-чепат почерк от неговия (може да му съперничи само Мих. Василев).

Малката стая на IV етаж — това е светая светих на неговия труд, тук се извършва свещенодействието на научната

работа. Той не я напуска дори през седемте години, когато беше декан и заместник-декан, макар че непрекъснато трябваше да тича по стълбите до деканския кабинет и обратно. А беше добър декан, акуратен, експедитивен, макар понякога малко ядосан и нервен. Взискателен, но справедлив, с чувство за дълг и отговорност, поради което не обичаше мързеливците и хитреците. Но мене ме учудваше друго — административната претрупаност и шумотевица не попречиха на неговата научноизследователска работа, не смутиха нейния ритъм. Вероятно това му е струвало немалко усилия, но проф. Куев не се поддаде на изкушенията на ламята-бюрокрация, която е глътнала и схрускала не един научен талант. Проф. Куев я победи.

Винаги съм се учудвал на умението на Куев да брани времето си, да отказва на поръчки за статии и на задължения, които биха го откъснали от сериозната научна работа. За това се иска голямо уважение към науката, воля да пренебрегнеш евтината всекидневна суета в името на един голям идеал. Това е една броня, която малцина притежават.

Любовта към науката при проф. Куев се е превърнала в някаква страст. Пътували сме заедно в чужбина. Пристигаме в някакъв град. Започва симпозиум или заседание. Сутрин рано преди заседанието, в обедните часове, след края на слободното заседание той изчезва, без да се е обадил някому. Мислите, че е отишъл да търси приятели? Нищо подобно; потърсете го в ръкописния отдел на местната библиотека. Ако е в Ленинград, отишъл е да направи последни проверки на някоя страница в Лаврентиевия сборник. В Москва и Киев — продължава да прави справки или да поръчва микрофилми. Всичко това го научаваме по-късно, защото Куев е от тези, които съобщават за своята работа, след като са я свършили, както и за своите проекти да пътуват, след като са ги изпълнили. Обратното смята за самохвалба или за лош жизнен опит.

Но това съвсем не е прикритост, защото то се съпътствува от още едно хубаво качество: прямота, която е израз на откровеност и честност, но понякога се проявява в доста рязка форма. Наблюдавахме тази прямота на заседанията на Факултетния съвет, когато проф. Куев бе декан. Тя най-често беше израз на усета за ред и дисциплина в служебните задължения.

Недейте смята, че затвореният в кабинета си от сутрин до вечер проф. Куев е и по характер затворен и саможив. Тъкмо

обратното, Куев е твърде общителен и подвижен, има много приятели и е добър приятел. Умее да се шегува и да се смее. Помня го в компанията на духовития проф. Ал. Бурмов — приемаше добродушно неговите шеги и закачки. Помня го в приятелските му отношения с проф. Л. Андрейчин, а също така и с много полски колеги. Колкото и да пести времето си, проф. Куев обича да поддържа приятелските си връзки. А колко гостоприемен домакин е, можете да се уверите в това на неговата вила в Симеоново, под сенките на цъфналите овошки. Разбира се, голяма заслуга там има неговата съпруга, другарката Вяра Куева, винаги усмихната и приветлива.

Проф. К. М. Куев запази до 70-годишнината си своята страст към науката, своето духовно здраве, което се нарича труд, своята трезвост и прямота, своето умение да работи и да бъде постоянен и последователен в работата. Той запази своята дълбока любов към старобългарската литература, най-хубавото, което сме наследили от своите средновековни прадеди. Оценявайки по заслуги неговото научно дело, аз го виждам във фалангата на най-добрите съвременни познавачи и изследвачи на старобългарската култура и литература у нас в годините след войната — поколението, което надхвърли вече 60-те: В. Бешевлиев и Ив. Дуйчев, Ал. Милев и Хр. Кодов, Ем. Георгиев и В. Велчев, Б. Ст. Ангелов и Д. Ангелов. Проф. К. М. Куев заема с достойнство и чест своето място между тях. И ще го заема дълго, защото той притежава още едно качество — рядката дарба да не остарява.

1979

ТРИНАДЕСЕТ ВЕКА
ИСТОРИЯ

I

Тринадесет века история на една съвременна европейска държава и на един народ, който и днес продължава да участвува в политическия и културния живот на човечеството, е забележително явление. Без да става дума за изтъкване на историческо превъзходство, все пак не можем да не отбележим факта, че българската държава е една от най-старите в Европа и безспорно — най-старата славянска държава (като изключим опита да се създаде краткотраен племенен съюз сред западните славяни през VII в.).

В краткия си доклад ще засегна само няколко въпроса, свързани с 13-вековното историческо развитие на българския народ. Изложението ми ще има повече характер на размисли.

Българската държава се създава върху земи, на които и преди VII в. се е развивал дълъг исторически живот. Тук е кръстовището, на което са се срещали много народи и много култури. В близкото Средиземноморие и на самия Балкански полуостров се е положило началото на многовековната европейска култура, която почти цяло хилядолетие, а особено от епохата на Ренесанса насам даде културния модел на всички континенти. Колко силно е било влиянието на този модел, се вижда от факта, че през последните десетилетия се появи своеобразен протест срещу него — отричането на европоцентризма (Н. И. Конрад). Главно в този район на Европа или в непосредна близост до него се реализира онова, което наричаме античност, а не можем да си представим по-нататъшното развитие на Европа и човечеството без философията и научната мисъл, без литературата и изкуството на античността. Но в този район по-късно се разразиха и множество остри схватки между залязващия античен свят и възхождащата християнска цивилизация.

В източната част на Балканския полуостров дълго време

обитават траките, северните съседи на елините. За тях свидетелствуват много паметници на материалната и духовната култура, намерени в българските земи.

Твърде рано в същите земи се образуват гръцки колонии. През I—IV в. тук идват римляните, от чието владичество също са останали много исторически следи. При създаването на Византийската империя тези земи попадат в нейните държавни граници.

През VII в. етническите отношения на Балканския полуостров коренно се променят. Тук се настаняват многобройни славянски племена, които идат от север. Те живеят в малки славянски княжества, но образуват и по-големи племенни съюзи. Славяните постепенно асимилират тракийското население.

Още един важен факт: в края на VII в. на Балканския полуостров се появяват прабългарите. Те са от тюркски произход и преди да дойдат при Дунава, са живели в полите на Кавказ и са се намирали под властта на аварите. Вождът на едно от прабългарските племена — уногондурите — Кубрат ги освобождава от аварската зависимост и на петте си синове дава да управляват пограничните области. Един от тези синове Аспарух (в старобългарските извори — Испор, Исперих), за да се спаси от нахлулите хазари, напуска своята област и с хората си се запътва на запад, преминава Днепър и Днестър и се настанява в областта Онглос, днешна Южна Бесарабия. Привлечен от богатствата на византийските земи, към 678 г. Аспарух преминал Дунава и започнал да строи лагер в Северна Добруджа. В 679 г. византийският император Константин IV потеглил към Добруджа. Аспарух побързал да се върне отвъд Дунава, но по неизвестни причини императорът напуснал войската си, Аспарух използувал настъпилото безредие, отново минал Дунава и се втурнал да преследва византийската войска, стигайки някъде до Варна. Аспарух се установява в завладяната Добруджа и Североизточна България и създава държава. Тук той среща настанилите се по-рано славянски племена (северите и седемте славянски рода), сключва договор с тях и ги размества на юг към Източна Стара планина и на запад, за да осигури земя за прабългарите. Византийците били заети с остри религиозни спорове, в Цариград заседавал VI вселенски събор; император Константин се разправял със своите братя, които дотогава били негови съимператори; принудил се в 681 г. да сключи договор с Аспарух и да му плаща данък. По този начин българската държава била призната от Византия. Аспарух пристъпил към вътреш-

ното укрепване на държавата: строи градове и крепости.[1] Така се полага началото на българската държава в 681 г.

II

Няма да проследявам многовековната история на българската държава. Ще отбележа само няколко неща.

1. Първата трудност, която трябва да бъде преодоляна, е била липсата на етническа хомогенност и монолитност. Тракийското население е асимилирано, но етническото обединяване и сливане на прабългарите и славяните е продължителен процес. Двете етнически групи имат дълбоки различия в произход, език, религия, бит, душевност. Все пак този процес завършва, налага се славянският език (от прабългарския остават само няколко десетки думи). Приемането на християнството в 865 г. решително подпомага процеса; създаването на славянска азбука и книжнина определя характера на българската култура през IX—X век.

2. На второ място искам да изтъкна една трагична особеност на българската национална съдба: в продължение на 13 века българският народ попада два пъти в робство — византийско — XI и XII в., и османско — от края на XIV в. до последната четвърт на XIX в., до 1878 г., когато се възстановява българската държава. И както е добре известно, това възстановяване се извършва в една силно накърнена форма, защото значителна част от българския народ остава извън границите на Княжество България. Раната, която нанасят несправедливите международни договори, струва много страдания и жертви на нашия народ, принуден да води катастрофални войни.

От началния момент на своето държавно съществуване — 681 г., до началото на XIX в. българският народ живее в съседство и пряк досег с две големи империи, които са негови безотказни врагове: Византия и османската държава. Едва ли бихме могли да си представим по-тежка историческа съдба.

Отношенията, които се създават между България и Византия, имат своеобразен характер. Някои са склонни да им дават само отрицателна оценка. Аз не съм напълно съгласен с тях. Въпреки всички опасности, които крие, все пак съседството с напреднала, развита, културна Византия има и своите поло-

[1] Вж. *В. Бешевлиев.* Първобългарите. Бит и култура. София, 1981; Основателят. В. „Отечествен фронт", г. XXXIX, бр. 11002, 3. I. 1981 г.

жителни страни. България приема от нея много държавни и правни институции, високи културни придобивки на грамотността, азбуката и книгите, просветата, литературата, живописта, приложните изкуства и т. н. Дори в периода преди покръстването в държавната канцелария и в литературния живот се използуват гръцкият език и гръцкото писмо. В известен смисъл географската близост до Византия е един щастлив исторически шанс за нашия народ. Но заедно с това за нито един миг не бива да забравяме, че Византия до края на XIV в. си остава постоянен враг на българската държавност и на българския народ; никога не се примирява, че прабългарите и славяните са създали своята държава върху земи, които са влизали в границите на византийската империя, и затова Византия води борба на живот и смърт. Идеята за заплахата, която иде от север за съществуването на империята се превръща в идея за възвръщане на някогашните византийски територии. А това означава постоянни конфликти и непрекъснати войни. Тези византийски стремежи се осъществяват в началото на XI в. въпреки усилията на героичния български цар Самуил и неговите мъжествени, но трагични войници. През XIII и XIV в. конфликтите с Византия продължават и допринасят твърде много за изтощаването на българската държава и за нейната гибел. Разбира се, с това съвсем не се подценяват вътрешните причини за двете държавни катастрофи — феодалната раздробеност, междумонархическите борби и т. н.; не се подценяват и ударите, които нанасят печенеги, унгарци, кръстоносци, татари и пр.

3. Когато говорим за отношенията с османската империя в продължение на пет века, оценката трябва да бъде само отрицателна. Понякога се чуват гласове за влиянието на османската култура в България. За такова влияние не може да става и дума; нима използуването на някои турски манджи и десерти (сутляша напр.), някои образи във фолклора (Настрадин ходжа) могат да се смятат за културно влияние? Не влияние, а най-жестоко насилие означават помохамеданчването, смяната на българските народни имена в Родопите и други области. Ако византийците избождаха очите на Самуиловите български войници, османците изваждаха духовния им зрак, изтръгваха народната им вяра и се опитваха да променят националното им съзнание. Когато не успяваха, те подлагаха на сеч българското население. Реформите, които се опитваха да прокламират през XIX в., бяха в повечето случаи реформи на книга. Затова българският народ никога не

прие османското иго, цели пет века се съпротивяваше — от битките на последните Шишмановци до организираното революционно движение, от безстрашните хайдути до великите борци за свободата на народа Г. С. Раковски, В. Левски, Л. Каравелов, Хр. Ботев, Гоце Делчев. Когато беше с вързани ръце и не можеше да грабне пушката, българският народ воюваше с волята си да запази своя език, да задържи своите обичаи, верско съзнание, народни песни, стар бит, упорито затворен в своя дом, може би консервирал социалните институции, но твърд в народностното си съзнание.

Пет века неспирна борба с една империя, закостеняла в жестоките форми на азиатския военен феодализъм, не е лека историческа съдба.

Трябва да отбележа, че почти през всички векове на османското иго българите имаха една неизменна опора — вярата в „дядо Иван", и една реална подкрепа — руския народ, който през XIX в. оказа огромна помощ за възраждането на българската просвета и култура, в една сурова и трудна война сломи военната османска сила и донесе освобождението на българския народ. Ако изпреварим събитията, трябва да изтъкнем още един момент: помощта, която 60—70 години по-късно Съветският съюз оказа за смъкването на фашизма и за създаването на българска социалистическа държава. Българският народ ще остане вечно признателен на своите северни братя.

III

Припомнянето на една такава голяма дата, каквато е 1300-годишнината от основаването на българската държава, безспорно е една историческа равносметка. Във всяка подобна равносметка има тъмни и светли страници, периоди на подем, но и периоди на упадък. Мисля обаче, че няма защо да се връщаме към миналото с еремиевски плач, да проливаме сълзи над развалините на нашия български Иерусалим. Връщането ни към миналото може да има само една цел — изтъкване на прогресивните и революционните национални традиции, за да можем да вървим напред.

Нека посочим някои от тях.

1. В твърде кратко време, дори още преди пълното етнично сцепление на прабългари и славяни, българският народ създава висока култура. Разбира се, има известни предварителни условия за това. Той населява една територия, която не е

културна пустиня; тъкмо обратното: на всяка стъпка останки от преминали цивилизации, добре устроени градове, крепостни стени, окопи и канали, статуи и фрески, керамика и мозайка. Прабългарите и славяните идват със своя култура, но тук на Балканския полуостров те бързо я развиват. Резултатите са налице: в началото многобройни каменни надписи, писани на гръцки, но свързани с живота на българския народ, отразяващи войни и строежи, мирни договори и гранични пунктове, но също така интересна житейска философия, поезия, историческо съзнание, монументални релефни паметници, като уникалния в Европа Мадарски конник, също така монументално строителство в Плиска.

През втората половина на IX в. се създава старобългарската литература, най-старата славянска литература. Преди всичко чрез делото на великите български и славянски просветители Кирил и Методий: върху един български диалект — или може би по-точно върху група български диалекти — се формира старобългарският литературен език — най-старият славянски литературен език. Исторически делото на Кирил и Методий се осъществява чрез старобългарската литература, развита така блестящо още през IX—X в. в българските културни средища Плиска, Преслав и Охрид. Невероятно струпване на бележити писатели в разстояние на по-малко от един век: Кирил, Методий, Климент, Наум, Константин Преславски, Йоан Екзарх, Черноризец Храбър, Тудор Доксов, Григорий, малко по-късно Презвитер Козма, Йеремия и десетки анонимни книжовници. Безспорно литература, възникнала под въздействието на Византия, развиваща се по един средновековен модел на жанрова система и поетика, свързана с християнската идеология, което ѝ придава универсализъм. Но старобългарската литература има два белега, които я отличават с оригиналност и самобитност. Единият белег е новата тема, която категорично се откроява сред нейната християнско-философска универсалност: защитата на славянската просвета и култура. Тук се касае не само за защита на една нова специфична племенно-народностна култура, но за един принцип, най-добре изразен от автора на пространното Кирилово житие и от Черноризец Храбър:всички народи имат право на собствена култура. Следователно не се касае просто към трите традиционни езика на културно общение — еврейски, гръцки и латински — да се прибави още един — славянският (конкретно старобългарският), но да се запази една друга традиция — създаването на нови литературни езици,

за което се дава пример в речта на Кирил във Венеция. Тъкмо умелата защита на този принцип осигурява съществуването на славянската култура и включването на славянския свят в европейския културен свят от средновековието до днес. Мисля, че това включване има три върховни точки: делото на Кирил и Методий и разцветът на старобългарската литература, високото развитие на славянската художествена култура през XIX в. (особено великата руска класическа литература), осъществяването на първата социалистическа революция в една славянска страна, защото нейните призиви прозвучаха най-напред на руски език чрез гласа на В. И. Ленин.

Вторият белег на старобългарската литература е ролята, която играе в културната история на другите славянски народи. Преведените от Кирил и Методий книги се разпространяват в Моравия, Панония, Хърватско; произведенията на старобългарските писатели преминават много рано в Русия и Сърбия. Последните проучвания показаха, че отделни творби на Климент Охридски са разпространили в Русия не в десетки, а в стотици преписи в различни предели на Русия „Азбучната молитва", сказанието на Черноризец Храбър, „Беседата" на Козма и др. също имат многобройни преписи. Този процес се повтаря още веднъж, от края на XIV в. нататък. Ученици на Евтимий попадат в Русия (Киев и Москва) и в Литва и пренасят традициите на Търновската книжовна школа. Тези процеси са добре проучени, за да не говоря подробно. Д. С. Лихачов изтъква, че не се касае само за обикновено посредничество: „Старобългарската литература още при своето възникване е отговорила не само на национални, но и на общочовешки нужди. Старобългарската литература не се е затваряла в теми, свързани само с местния, българския начин на живот, с местните политически вълнения на своето време, а от първите си крачки става литература, която решава — наред с българския — и основните, общите въпроси на човешкия живот и мироглед и по този начин е приобщила българския народ към общоевропейската литература... В това съчетание на собствени, български и общочовешки теми се състои националното своеобразие на старобългарската литература, с огромно значение на всички славянски народи."[2]

[2] *Д. С. Лихачев,* Развитие русской литературы X—XVII веков, Ленинград, 1973, с. 35.

IV

Три момента характеризират хуманистичното и демократичното начало в българското обществено развитие.

На първо място — появата и развитието на богомилството. Оформено като ерес, т. е. като религиозно-философско учение, в дълбоката си същност богомилството има социален характер, представя идеология на борещите се народни (селски) низини срещу феодалните върхове. Като всяко движение от този тип, то може да заема известни форми и възгледи от предхождащи или близки еретически учения. Но богомилството е дълбоко обусловено от социално-политически причини, които се крият в българската действителност. Само така може да се обясни дълготрайността на това движение и широкото му разпространение на Балканския полуостров, Италия, Франция и другаде.

В някои отношения с богомилството е съзвучно едно голямо политическо движение през първата половина на XIII в. — селското въстание на Ивайло.

Хуманистичното и демократичното начало се проявяват ярко в идеологията на българското революционно движение през епохата на Възраждането, през втората половина на XIX в. Национално-патриотичните идеи се свързват с големите социални търсения на епохата: френския утопически социализъм, философските позиции на руските революционни демократи, идеите на Парижката комуна.

Трети момент представя създаването на организирано социалистическо марксическо движение в България през 90-те години на миналия век. Негов основател е един забележителен теоретик Д. Благоев, свързан с руските революционни социалдемократи. Историята на марксизма в България е много интересна, а революционното движение, основано върху идеите на марксизма, е изключително напрегнато. Касае се не само за идейна борба, но за практическо революционно движение: нарастването на комунистическото движение непосредно след Първата световна война, антифашисткото въстание от 1923 г., борбата срещу фашизма между двете световни войни и особено по време на последната война, победата на 9 септември 1944 г., създаването на Народна република България, българо-съветската дружба.

Не ми е възможно да правя по-обширен анализ на тези явления, но очевидно е, че се касае за светли и героични стра-

ници в 13-вековната история на България, за дълбоки национални традиции.

Демократичните и социално-революционните идеи и движения оказват огромна роля върху българската култура във всички нейни направления до най-ново време: литература, живопис, театър, фолклор, училищна система и образование и т. н. В края на краищата всички тези области изтъкват едно основно явление: градивната роля на народа в неговата собствена история.

Бих засегнал още няколко въпроса: хилядолетното единство на българската култура и литература, тяхното високо развитие в годините на социалистическото строителство, конкретния принос на днешното българско изкуство в съвременната европейска и световна култура.

Разбира се, с всичко това не се изчерпват проблемите, свързани с положителното наследство на нашето 13-вековно историческо развитие.

V

С какво да се обясни интересът, който в юбилейната 1300 година българският народ проявява към своето минало? Касае се не за обикновена, традиционна юбилейна тържественост, а действително за една равносметка, в която има три основни съставки: настояще — минало — бъдеще. В специалното „Обръщение към българския народ", което бе прието на 26. XII. 1980 г. на едно голямо събрание от представители на обществено-политическите организации и държавните институции, още в самото начало се казва: „Пред прага сме на голям всенароден празник — 1300-годишнината на българската държава — една от най-старите държави в Европа, възникнала върху наследството на античната цивилизация по нашите земи, преминала дълъг път на развитие и стигнала до най-високите върхове на съвременния прогрес — победата на социалистическия обществен строй в Народна република България." По-нататък се изтъкват трудностите, през които е минало историческото развитие на българската държава, и твърдостта, с която българският народ се е борил за своята свобода и право на съществуване. „Обръщението" призовава гражданите на социалистическа България да доразвият и обогатят всичко положително, създадено през вековете; „с чувство на дълбоко удовлетворение, на висока патриотична гордост и непресъхващ интернационализъм" да мобилизират

„всичките сили на народа за успешно решаване на актуалните политически, социално-икономически и културни проблеми на нашето стремително развитие".

Както се вижда, обществено-политическата задача на честването на 1300-годишнина е определена съвършено ясно.

Бих искал да направя само едно пояснение.

Тържественото честване няма нищо общо с разпалване на патриотичното въображение. Действително се касае за равносметка, за обръщане към 1300-годишния опит на българския народ. Но равносметката се прави върху основата на всестранни и дълбоки научни изследвания. Никое друго обществено събитие от освобождението на България до днес не се е съпътствувало от такава огромна научноизследователска и издателска работа, която се извършва през последните години. Многобройни научни конференции в България и в чужбина, непрекъснати контакти със световната научна общественост (академии, университети, научни институти и т. н.); предприемане на трудни, обширни, изискващи огромна подготовка издания: многотомна История на България, тритомна Кирило-Методиева енциклопедия, Енциклопедия на изобразителните изкуства, многотомен Речник на българския език, Речник на старобългарския език, Исторически речник на българския език, История на българската етнография, История на българската философия, предварителна работа по многотомната история на българската литература, издания на старобългарски произведения, на исторически извори, многобройни монографични изследвания и т. н. Една от най-големите научни инициативи е Първият международен конгрес на българистиката в София в края на май 1981 г.

Тук не говоря за широките археологически разкопки, за научните изложби (изложбата на тракийското изкуство продължава да обикаля континентите); голям успех имаха изложбите на ръкописи и стари документи от Ватикана, австрийските библиотеки, шведските библиотеки, Софийската Народна библиотека, Рилския манастир и др.

Българските учени са доволни — 1300-годишнината предизвика огромно раздвижване на българската наука.

Отбелязването на 1300-годишнината не означава само нараснало национално самочувствие, а просто — задоволяване на дълбока национална нужда. Българският народа се връща към своите корени, за да познае по-добре себе си. А самопознанието значи самосъхранение. Българският народ търси място в историята на човечеството — в миналото и в бъдеще-

то. Защото — въпреки черните облаци, надвиснали над нашата планета — българският народ вярва в справедливостта, в човешкия разум, в мъдростта на обикновените трудови хора и на народите, вярва в социалистическия свят. И иска да се самосъхрани, защото както в настоящето, така и в бъдещето вижда своето място между онези, които се борят да запазят непокътнати надеждите на човечеството.

1981

СЪДЪРЖАНИЕ

I. ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА

За историческото единство на българската литература . . . 9
Периодизация на историята на старата българска литература . 27
Как възниква старобългарската литература 43
Личността на Евтимий Търновски 53
Католишката книжнина в историята на българската литература 71
Особености на литературното развитие през епохата на Възраждането 91
И пазете я да не изчезне 105
Григор Пърличев — поетът и мемоаристът 116
Неповторимото в личността на Петко Славейков 139
Поезия на надеждата 154
Песни и стихотворения на Ботьова и Стамболова 161
Букурещ и българската възрожденска литература 166

II. ИЗ ПРОБЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКИЯ ФОЛКЛОР

Фолклорът и литературата в българското художествено развитие 183
Мит и история във фолклора 195
Проблеми на историята на българската фолклористика . . . 207
Един от големите майстори — Марко К. Цепенков 218
Делото на Васил Стоин 229
Фолклорът в многовековната история на българския народ . . 238

III. ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА КУЛТУРА

Българската култура през XV—XVII в. 251
Преводите в историята на българската култура 269
История на преводната литература в България 277
Един от първите — Никола Карастоянов 280
Хр. Г. Данов и българската литература 294

IV. ИЗ ИСТОРИЯТА НА БЪЛГАРСКАТА НАУКА

Сто години Българска академия на науките 307
Деветдесет години 316
Ал. Теодоров-Балан — първият ректор на Софийския университет 330
Михаил Арнаудов 343
За моя приятел проф. Александър Бурмов 365
Ранни спомени за проф. Любомир Андрейчин 379
Научното дело на проф. К. М. Куев 394
Тринадесет века история 406

Петър
Динеков

ЛИТЕРАТУРА
И КУЛТУРА

Рецензенти
Красимир Станчев
Стефана Таринска
Редактор
Станко Нацев
Художник
Стефан Груев
Художествен редактор
Николай Александров
Технически редактор
Милка Иванова
Коректор
Райна Тонева
Литературна група III-8
Издателски № 25 620
Дадена за набор на 15. II. 1982 г.
Подписана за печат на 10. VI. 1982 г.
Излязла от печат на 30. VI. 1982 г.
Формат 60/84/16
Печатни коли 26,25.
Издателски коли 24,49.
Условно издателски коли 24,97.
Код 02/9535372511/5054-5-82.
Тираж 2099.
Цена 4,02 лв.

ДИ „Наука и изкуство“ — София
ДП „Александър Пъшев“ — Плевен

